

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

५६	नित्यापोढाश्लिकार्णवः—भास्कररायोच्चीवटीकासहितः । ...	३	८
५७	आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याह् निरुमोकोपाहुव्यम्बककृतम् ।	४	६
५८	आचारेन्दुः—मट्टेह युवाह्वयम्बकविरचितः ।	४	०
५९	श्राद्धपञ्जरी—षेठकरापाहुनापुमष्टविगचिता ।	२	०
६०	यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतकृतः ।	१	१२
६१	गौतममणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	२	८
६२	ईशकेनकठमश्रुण्टमाण्डूक्यानन्दबल्लीभृगुप निपद.—सटीका ।	२	८
६३	छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४	बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचिप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५	शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतशाण्डिलशाखायम् ।	१	४
६६	काव्यप्रकाशः—उद्द्योतयुतप्रदीपसहितः ।	६	४
६७	ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८	बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	१	१२
६९	ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४
७०	भृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	१	१०
७१	बृहद्योगसुरङ्गिणी—शिमलपञ्चरिचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२	परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतसगरालयटीकायुतः ।	२	६
७३	गायत्रीपुराश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४	ब्राह्मणायणपृथ्वसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दमणिता ।	१	०
७५	ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नपाळा—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६	ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरगनुचक्रकृतव्याख्यासमेताः । ...	१	०
७७	वेदान्तसूत्रमुक्तावलि—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता ।	२	६
७८	विश्वक्रीसेतुः—नारायणभट्टाविरचितः ।	३	१२
७९	छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षरान्यासव्यासमेता ।	२	०
८०	वाक्यघुक्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यवृत्ता सटीका ।	०	८
८१	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२	सप्तसूत्रवृत्तिः—हरिरीसितविरचिता ।	२	७
८३	सप्तेश्वरीरत्नम्—रंगलयासहितं भागद्वयोपेताम् ।	९	१
८४	अद्वैतामोदः—शंकररोपाधुवाचस्पतिविरचिता ।	३	०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः २५
श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीभाषाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

(तत्राऽऽद्यं खण्डत्रितयम्)

एतत्सूत्राङ्कं वे० शा० रा० रा० पणशीकरोपाह्वै-
र्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तत्र

दी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतेः

पुण्याख्यपत्रने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासैरुद्रप्रित्वा

पत्राभितम् ।

द्वितीयसंस्करणं नूतनं ।

शालिवाहनशताब्दाः १८४५

१९५४

(भाष्य सर्वेऽधिकं सु २७२०० नमः स्थापनीयताः)

मूल्यं स्वर्णरुपयन्त्रम् (२॥) ।

Sa816
SUT/MAN

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथारयाः सटीकसूतसंहितायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया रूस्कर-
णार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम्, अन्तिमभागे किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवा-
सिनां वे० शा० रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येते-
षाम् । पत्राणि २८२ । पृष्ठपत्राः पङ्क्तयः १३ । पृष्-
ठङ्कितस्थान्यक्षराणि ५२ । लेखनकालस्तु सार्धशतव-
त्सरात्पुरतोऽस्तीत्यनुमीयते ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवासिनां वे० शा०
रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३९५ ।
पृष्ठपत्राः १३ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्तु
सार्धशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, बडलीग्रामनिवासिनां चिद्र-
म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां वे० शा० रा० रा० 'पार्थोडर्डी-
क्षित' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३३२ । पृष्ठपत्राः १३ ।
अक्षराणि ४७ । लेखनकालस्तु पादोनशतवत्सरमित
इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, अष्टेग्रामनिवासिनां रा० रा० "गोवि-
न्दराव लिमये" इत्येतेषाम् । पत्राणि ४२८ । पृष्ठपत्राः
१० । अक्षराणि ६० । लेखनकालः शतवत्सरमितोऽ-
स्तीत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, मेणवलीग्रामनिवासिनां रा० रा०
'रावसाहेब फडणीस' इत्येतेषाम् । पत्राणि ४७७ ।
पृष्ठपत्राः १३ । अक्षराणि ४८ । लेखनकालः शतव-
त्सरमित इत्यनुमीयते ।

पुण्यपत्तननिवासिभिः 'राजवाले' इत्युपाह्वैः, वे० शा० रा० रा० 'कृष्णशास्त्री'
इत्येतेषां पुस्तकं प्रदत्तं, तस्यापि मुद्रणकाले शोधनार्थमतीवोपयोगः संवत्सः

समाप्तेपमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीमत्सुन्दरपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।

अविचारसहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ १ ॥

श्रीमत्काशीविलासाल्याकियाशक्तीशसेविना ।

श्रीमत्त्र्यम्बरूपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥

वेदशास्त्रप्रतिष्ठाया श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।

तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥

क्रियते तत्तत्प्रकरणतात्पर्यप्रथमपूर्वकं विशदम् ।

विषमपदवाक्यविवरणं मन्दधियागनुग्रहाय भरत्या च ॥ ४ ॥

इह हि भगवान्शङ्करायणो लोकानुग्रहेकरसिरूतया पेशिवस्वरूपाविष्कर-
णप्रधानां संहितामारभमाणो महतः पुरुषार्थस्य प्रत्युद्भासुयार्चान्निष्ठत्तये शिष्टा-
चारानुमितधुतिरोधितकर्तव्यताकं परशिवस्य प्रणिधानप्रणामलक्षणं महगला-
चरणं स्वयं कृतं शिष्याशिष्याये श्रन्यादावुपनिज्ज्नाति—ऐश्वरमिति श्लोकद-
येन । द्विर्धे हि पारमेश्वरं रूपम् । निष्कलं सकलं धेति । तत्र निष्कलं
शुद्धम् । सकलं शंभुलिङ्गमूर्तिरूपं स्वमहाशारखण्डसन्निधानन्दैरसमाद्वितीयं
स्वमतिपत्तिफलं तत्प्रणिधानं प्रथमार्धेन । निष्कलस्वरूपं बोधानन्दमयं प्रणि-
धेयत्वेनोक्तं शैरागमे—

“ परैरयमापकं ज्ञानं वन्मि सन्धगिरताय वः ।

चिदानन्दघनं पूर्णं मत्स्यध्वज्जात्मना रिधतम् ॥

जगन्मूलमकर्तारं बोधानन्दमयं विशुम् ।

निष्कलं स्वमकाशं च संचिन्त्य परमं शिवम् ” इति ॥

तथैवै—“वृत्तेः साक्षितया वृत्तिभागभासस्य च स्थितः ।

पुसुत्सापाग्नया श्रोत्र्मीत्यापावज्ञानरस्तुनः ॥

अमत्यालन्तरनेन सत्यः गर्जजडस्य तु ।

साधकतोन चिद्वपः सदा मेमात्पदत्वतः ॥

१ म. बुधियु । २ ड. 'आत्म' । ३ म. धिया । ४ म. 'न सुधिया' । ५ वा. 'स्वसि' ।
६ म. 'धे वा' । ७ ड. 'इति सारया वृत्तेः सा' । ८ ड. 'सर्वदा' ।

आमन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
सर्वसदन्ववत्येन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥
जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ।
इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ॥

तदुक्तं भृगुन्द्रसंहितायां शिवं प्रकृत्य—

“जगज्जन्मरिथतिध्वंसतिरोभादैककारणम् ।
भूतभौतिकभावानां नियमरथैतदेव हि ” इति ॥

ऐश्वरं परमं तत्त्वमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

आधारं सर्वलोकानामनाधारमविक्रियम् ॥ १ ॥

तत्र ऐश्वरं रूपमपरमचलतनयाशुपाधिविशिष्टम् । परमं निरस्तसमस्तो-
पाधिकं स्वप्रतिष्ठमखण्डं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं तत्त्वम् । त्रैकालिक-
बाधशून्यम् । मिथ्याभूतपरिकल्पितस्वरूपमायातत्कार्यसंस्पर्शविरहान् । ननु

* घ संज्ञकपुस्तक एव इतः पूर्वमेकादश पद्यानि मङ्गलाचरणरूपेणोपलभ्यन्ते
तेषां संग्रहश्च यथा—

सौम्य महेश्वरं साक्षात्तत्त्वयित्ज्ञानमद्वयम् ।
धन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥
यस्य शक्तिरुमा वेधी जगन्माता त्रयमियी ।
तमहं शक्र धन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च वीरवान् ।
त नमामि महादेय सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥
यस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् ।
लब्ध्वा मुक्ती भवेज्जन्दुस्त धन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
यस्य लिङ्गार्चनेनैव ध्यातः सर्वार्थविस्रमः ।
अभयस्त महेशान प्रणमामि घुणानिधिम् ॥ ५ ॥
यस्य मायामय सर्व जगवीक्षणपूर्वकम् ।
त धन्दे शिवमीशान देवीराशिमुत्पापतिम् ॥ ६ ॥
यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।
साक्षी सर्वान्तरः शशुस्त धन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥
य विशिष्टजनाः शान्ता येवान्तधयणादिना ।
जानन्त्यात्मतया धन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥
हरमक्तो द्विरण्याक्षः शैवपूजापरायणः ।
ह्लान्ताल्लेशरर (!) क्लृप्तिर्व ईशपूजापरायणः ॥ ९ ॥
अकारयष्टभो लुब्धो लोलुपी लोललोचनः ।
महाभाषो महाधीमान्महाभाहूर्महेश्वरः ॥ १० ॥
शक्तिमात्रशक्तिः शरदुः शरदुः कर्णः शनीश्वरः ।
भगवान्भग्रापापन्न भयो भयभयापहः ॥ ११ ॥

मायाकार्येण कालेनावच्छेदादेव कथं तदसंस्पर्श इति तत्राऽऽह—आदौति । स्वभागभावावच्छिन्नो भूतकाल आदिः । स्वावच्छिन्नो वर्तमानकालो मध्यः । स्वप्रवृत्तावच्छिन्नो भविष्यत्कालोऽन्तः । एतच्चित्तयवर्जितम् । कलातत्त्वसह-
भावि हि कालतत्त्वम् । उक्तं हि—पुंसो जगत्कर्तृत्वार्थं मायातरतत्त्वपञ्चकं
भवति कालो नियतिश्च तथा भूतयहच्छास्वभावाश्च । तथा च कलास-
हभावी काल एव नास्ति । कुतो निष्कलपरमशिवस्य तत्कृतपरिच्छेदाद्यहकैत्य-
भिप्रायः । इत्थं निष्कलमणिधानं कृतम् । सकलमपि द्विविधम् । समस्तजग-
दात्मकम् । समस्तजगद्विषयम् । समस्तजगदात्मकसुषुप्तादीनत्वात् । जगद्विषयन्तु-
लीलावताररूपेण च नमस्कारः कृतः । तत्र जगदात्मना प्रणाममाह द्वितीया-
धेन—आधारमिति । यथैव हि जगतां नियन्ता सत्त्वमायोपाधिवशात्प्रत्यक्षादि-
वशाज्जगदात्मकः । एवं रजोगुणोपाधिवशाज्जगदाधारोऽपि । उक्ते हि जगद्वि-
षयन्तुत्वजगदात्मकत्वे परमेश्वरस्य—“ शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्व-
मिदं जगत् ” इति ॥

“ स्थितिसंयमकर्ता च जगतोऽस्य जगच्च सः ” इति । श्रुतेश्च “ सोऽकामयत्
घट्टु स्यां प्रजायेय ” इति । तेन हि सोऽकामयतेति निमित्तत्वम् । घट्टु स्यामित्यु-
पादानत्वम् । तथा धारमर्षं सूत्रमपि “मकृतिश्च मतिज्ञाच्छान्तालुपरोयात्” इति ।
यथैव सर्वलोकानामयमाधार एवमस्यापि कश्चिदन्य आधार इति धर्मं व्युद्-
स्यति—अनाधारमिति । स्वातिरिक्ताधाररहितः । स भगवः फस्मिन्प्रतिष्ठित
इति स्वे महिम्नीति रम्यमहिममतिष्ठत्वश्रुतेः । ननु जगत आधारश्चेदाभेदजगदा-
त्मना धर्मेण उपायापायव्याविकारित्वं तस्य स्यात् ॥

“ उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणः ” इति न्यायादिति तत्राऽऽह—
अविक्रियमिति । कल्पितत्वेन जगतो न स्वाश्रयविकारहेतुता । नहि मरुमरी-
चिकानलैर्मरुमिरादींक्रियत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तान्द्वेषो धाम्बुनिधि मञ्जुत विक्रमम् ।

अग्निबकापतिभीशानभङ्गीशं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥

इदानीं जगद्विषयन्तुत्वे लीलावताररूपेण प्रणिधानमाह—अनन्तेति द्विती-
यश्चेत्केन । अवतारो हि ध्यानपूजायर्धमपि शिवेन रवी क्रियते । तदुक्तं सुप्रभेदे—

१ क. त. ग. घ. दुस्तुहेतु सत्त्वसंयमविक्रमकालो भविष्यत्कालः । आदिः । कालो वर्तमानकालो
मध्यः इति सत्त्वसंयमविक्रमः । २ ग. रम्यमहि । ३ घ. 'द्वानं स्यात् । ४ ड. 'कः एतं रजो' ।
५ क. घ. रजो स्यात् । ६ ड. अन्तः । ७ ग. 'मतिज्ञां' । ८ ड. 'मिषयन्तु' ।

“यतीनां मन्त्रिणां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।
ध्यानपूजानिमित्तं हि तनुं गृह्णाति मायया” इति ।

अद्भुता विक्रमात्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिरम्बिकापतिरसामिति च । विजयपरिणयनादयः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि प्राकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यात्संसार्येवासौ तत्राह—ईशानगनीशमिति । संसारिणो हि अनीशितृत्वात्पुरापान्तरपरतत्त्वाच्च स्वयमनीशा ईशवन्तश्च । शिवस्तु लीलैव विजयपरिणयनादिव्यापारानाचरन्नपि रागद्वेषादिविरही सर्वजगदीश्विता च । न पुरापान्तरपरतत्त्वं इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अत एषां लीलारूपतैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदरतद्रहितयोरानन्दबोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तत्कृतपरिच्छेदविरहात् । परमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानबहुत्वात्तद्विनाशबन्धम् । वस्तुतत्परिच्छेदविरहाच्च तयोरस्वणैकरसत्वम् । अतिशायिनो वस्तुवन्तरस्याभावेन निरतिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्कायकाश इत्यर्थः । यद्यप्येषां निधिरन्तवान्सांतिशयश्च तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽन्तवस्त्वसांतिशयस्यविरहाभिमानात्तदभिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरस्याप्यनन्तरत्वं निरतिशयत्वं प्रदर्शयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वराद्भिन्ना एवेति कथं तदीयौ ज्ञानानन्दौ न तत्सदृशाविति । सत्यम् । तत्सदृशी । अज्ञानेनाऽऽवृत्तत्वात्तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

“अज्ञानेनाऽऽवृत्तो रामः साक्षाद्वाराचणोऽपि च ।
स्वस्वरूपं तु नाज्ञासीत्” इति ॥

अवस्तिरोहितज्ञानत्वाल्लौकिकानां व्यापाराहुःस्वमया एव न लीलाः । अनाम्बिकापरमत्तन्त्र्यात्तत्त्वेन नु परमेश्वरस्य त्विदमप्यतिरिक्तव्यापारः सतीत्येवेत्याभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तत्पूजयाऽवरथानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं सुप्रभेदे—

“ध्यानपूजाविहीनं यद्विष्कलं तद्विधायकम् ।
तत्तस्मात्सकलं शम्भुं निष्कलं संमपूजयेत्” इति ॥ २ ॥

सत्रावसाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।

नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणं विधाय क्रुपित्तमंशाटात्मना पुराणमारभधे—सत्रावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूत्राय प्रागेवोपदिष्टान्यष्टादश पुराणानि । अधुना तत्पु-
नर्मुनयः शृण्वन्ति सूत्रो व्याचष्टे । व्यासस्तु ब्रुवते मद्गुलाचरणमित्यसंगतमु-
च्यते । व्यासः सूत्राय पुराणानि प्रागुपदिश्यापि तान्येव संप्रति मुनिसूत्रसं-
वादात्मना निवेत्ताति स्वयं त्रिगुणानिप्रवचनाद्री स्वयमेव मद्गुलमाचरतीति
त्रिगुणपक्षम् । अथ सूत्राय स्वात्मन उपदेशरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूत्र-
संवादात्मना निरन्धने किं प्रयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यायास्त्वचवि-
द्यायाः प्रभावातिशयाभिष्करणं प्रयोजनम् । तथाहि इत्थंभभावेयं त्रिगु-
यत्सूत्रः प्राञ्जहोमनीयानपि व्यासात्पुराणमुखादेनामभिगम्य, अग्रजानामपि
मुनीना स्वयं तत्प्रोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रायसाने विशुद्धहृदयाः
प्रसङ्गेन्द्रियमानसा इति षटत्रयेण मुनीना परिशोचिताभिन्नासंपत्तिनिरूपणम् ।
तथाहि श्रुतिरमूर्तीतिहासपुगाणमतिपादितवेदानुवचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः प-
क्षीणमवलम्बुपरयात् एव शुद्धबुद्धेर्जनितजिज्ञासस्य परशिवस्वरूपविश्रयाप-
धिकारः । अत ईदृग्विधनिश्रयग्रहणाधिकारे कारणगुणगणा उचितत्वादाभि-
र्ष्वर्तव्याः । तत्र सत्रायसान इत्यनेन श्रौतसवलम्बनीयानुष्ठानं विश्रामतिरन्धर-
सत्त्वापापनयनरूपशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विंश हि सोमयागाः ।
एकाहादीनसत्रायनात्मनाः । पृथक्पदिनसाभ्या अग्निष्टोत्रादय एकाहाः । द्विरा-
त्रदय एकादशगत्रावसाना अधीनाः । द्वादशाहस्तु ताराहीनोभयात्मकः ।
त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरसाधान्ययनानि । ज्यनेष्वपि च सत्र-
मयोगो दृश्यते । गात्रो वा एतत्सत्रमासत विन्दुजः समाः सत्रमासतेति तथा ।

“ नैमिषे निमिषधेरे ऋषयः शान्तिनादयः ।

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सदस्यसममासत ” इति ।

तद्विद नैमिषीयैः त्रिदशमाणम्यानेरमंगयासंत्तरसाभ्यस्यायनत्वेऽपि सत्र-
षट्प्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरोषामपि महता वेदानुवचनानां
दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपि हि चित्तशुद्धितारा विविदिषामारण-
त्वादिष्वमाणवेदनकारणत्वं च श्रूयते । “ तदेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति यनेन दानेन तपसाऽऽनादयेन ” इति । तथा धातुपनप्रतरस्यापि पर-
शिवसाक्षात्कारकारणत्वमयवीश्रयसि दृश्यते । अद्वित्यादिना भस्म गृहीत्वा
निमृज्याद्गानि संवृष्टेचरमादप्रतमेतत्पाशुपतं पशुपानविमोक्षायेति । उक्तस्य
सत्रपदोपलक्षणं च समेतेऽनुद्विष्टं वाच्यमात्रात्-विशुद्धहृदया इति । इत्यं

१ ए. दिनान् । २ क क ए व श्रूयतेति । ३ क ए न 'त कर्त्त' । ४ क.
'कृतम्' । ५ च वाग श्रूयने ।

“ यतीनां मन्त्रिणां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्तं हि तनुं गृह्णाति मायया ” इति ।

अद्भुता विक्रमास्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिरम्बिकापतिरतामिति च । विजयपरिणयनादयः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि प्राकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यात्संसार्येवासौ तद्ग्राह—ईशानगनीशमिति । संसारिणो हि अनीशितृत्वात्पुरुषान्तरपरतत्त्वाच्च स्वयमनीशा ईश्वरन्तश्च । शिवस्तु लीलैव विजयपरिणयनादिव्यापारानाचरन्नपि रागद्वेषादिविरही सर्वजगदीशिता च । न पुरुषान्तरपरतत्त्वं इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अत एवां लीलारूपत्वैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदरतद्रहितयोरानन्दबोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तद्रूपपरिच्छेदविरहात् । पारमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानवदुत्पत्तिविनाशवत्त्वम् । वस्तुतत्परिच्छेदविरहाच्च तयोरखण्डैकरसत्वम् । अतिशायिनो वस्तुन्तरस्याभावेन निरतिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्कावकाश इत्यर्थः । यद्यप्येषां निधिरन्तवान्सांतिज्ञयर्थं तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽन्तवत्त्वसांतिशयत्वविरहाभिमानाच्चदभिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरस्याप्यनन्तत्वं निरतिशयत्वं प्रदर्शयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वरादभिजा एवेति कथं तदीयौ ज्ञानानन्दौ न तत्सदृशाविति । सत्यम् । तत्सदृशौ । अज्ञानेनाऽऽदृष्टतत्याचु तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

“ अज्ञानेनाऽऽदृष्टो रामः साक्षान्नारायणोऽपि च ।

स्वरवरूपं तु नाज्ञासीत् ” इति ॥

अतस्तिरोहितज्ञानत्वाल्लौकिकानां व्यापाराद्यः स्वमया एव न लीलाः । अनाचरणपरमानन्दज्ञानत्वेन तु परमेश्वरस्य विजयपरिणयनादिव्यापारा लीला एवेत्यभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तद्रूपतयाऽध्वरथानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं सुमभेदे—

“ ध्यानपूजाविहीनं यन्निष्कलं तद्विधायकम् ।

तत्तस्मात्सकलं शश्वं निष्कलं संप्रपूजयेत् ” इति ॥ २ ॥

सत्रावमाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।

नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणं विधाय ऋषिसूतसंवादात्मना पुराणमारभते—सत्रावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूताय मागेषोपदिष्टान्यष्टादश पुराणानि । अधुना तत्पु-
नर्मुनयः शृण्वन्ति सूतो व्याचष्टे । व्यासरुतु कुरते मङ्गलाचरणमित्यसंगतमु-
च्यते । व्यासः सूताय पुराणानि प्रागुपदिश्यापि तान्येव संप्रति मुनिसूतसं-
वादात्मना निर्वध्नाति स्वयं क्रियमाणानिवन्धनादौ स्वयमेव मङ्गलाचरतीति
किमनुपपन्नम् । अथ सूताय स्वात्मन उषदेक्षरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूत-
संवादात्मना निवन्धने किं प्रयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यास्तास्तत्त्ववि-
द्यायाः प्रभावातिशयाविष्करणं प्रयोजनम् । तथाहि इत्थं प्रभावेर्षं विद्या
यत्सूतः प्राक्काहीकनीयानपि व्यासात्पुराणमुखादेनामधिगम्य, अग्रजानामपि
मुनीनां स्वयं तत्त्वोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रायसाने विशुद्धहृदयाः
प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति पदत्रयेण मुनीनां परविशोचिताधिकारसंपत्तिनिरूपणम् ।
तथाहि श्रुतिरमृतीतिहासपुराणप्रतिपादितवेदानुवचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः प्र-
क्षीणसकलकलुपरयात एव शुद्धबुद्धेर्जनितानिज्ञासत्य परशिवस्वरूपविद्यायाप-
धिकारः । अत ईदृग्विधविद्याग्रहणाधिकारे कारणगुणगणा उचितत्वादावि-
ष्कर्तव्याः । तत्र सत्रायसान इत्यनेन श्रौतसकलकर्मानुष्ठानं विश्रामतिशब्दफ-
सकलपापापनयनरूपविशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विधा हि सोपयागाः ।
एकाहाहीनसत्रायनात्मकाः । एकैकदिनसाध्या अभिष्टोमादय एकाहाः । द्विरा-
शादय एकादशरात्रायसाना अहीनाः । द्वादशाहस्तु सशाहीनोभयात्मकः ।
त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरसाध्यान्पयनानि । अयनेष्वपि च सत्र-
प्रयोगो दृश्यते । गाथो वा एतत्सत्रमासत विन्धसृजः समाः सत्रमासतेति तथा ।

“ नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसमपासत ” इति ।

तद्विद नैमिषीधैः क्रियमाणरयानैकसंरयासंवत्सरसाध्यत्यायनत्येऽपि सत्र-
पदप्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरेषामपि महतां वेदानुवचनानां
दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपि हि चिचशुद्धिद्वारा विविदिपाकारण-
त्वमिष्यमाणवेदनकारणत्वं च श्रूयते । “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिपान्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽज्जाश्रवेन ” इति । तथा पाशुपतव्रतस्यापि पर-
शिवसाक्षात्कारकारणत्वमथर्वशिरसि दृश्यते । अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा
निमुञ्च्याद्गानि संरपृश्चेत्समाद्ब्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षयेति । उक्तस्य
सत्रपदोपलक्षितस्य कर्मराशेर्दुद्विशुद्धौ कारणभाषमाह—विशुद्धहृदया इति । हृदयं

१ ल. दिना । न° । २ क. ४. ग. च. “श्रतीति । ३ क. ग. प. “दा-वनी” । ४ घ.
“श्रतु” । ५ क. “योग शृण्वन्ते ।

बुद्धिस्तरय विशुद्धिर्नाम संचितदुरितापनयनेन तन्निबन्धनस्य दुःखस्य निरासः । नैमिषीया इति । ब्रह्मणा विष्टस्य चत्रस्य नैमिः शीर्यते कुण्ठी भवति यत्र तन्नेमिषं नैमिषमेव नैमिषम् । तथाचोक्तं वायवीये -

“ एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विष्टज्यते ।
 यत्रास्य शीर्यते नैमिषं तच्छुभावहम् ॥
 इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
 प्राणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥
 तेऽपि हृष्टतरा विभाः प्रणम्य जगतां पतिम् ।
 मयद्युस्तस्य चत्रस्य यत्र नैमिष्यशीर्यत ॥
 तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ” इति ॥

नैमिषमेपां निवास इति नैमिषीयाः । तथा प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति । मनसः प्रसादो नाम रजस्तमोभ्यामनभिभवादावरणविशेषविरहेण तत्त्वप्रणिधान ऐकाग्र्यम् । इन्द्रियाणां प्रसादो नाम प्रसन्नता मनःप्रातिकूल्यपरिहारेण प्रत्युत तदानुकूल्येनैव वर्तनम् । धूयते हि—

“ यत्र विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
 तस्येन्द्रियाण्यवयानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
 यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
 तस्येन्द्रियाणि वयानि सदश्वा इव सारथेः ” इति ॥

पतञ्जलिरप्याह “रवविषयासंभ्रयोगे चित्तरत्नरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ” इति । इत्यभिह जन्मनि जन्मान्तरे वा विहितैर्व्रतदानादिभिः संचितदुरितनिरासद्वारा रजस्तमोभ्यामनभिभूतदृष्ट्यास्तत्त्वजिज्ञासवो विद्याग्रहणाधिकारिणो दक्षिताः । विद्योपदेशे तु सूतस्येदानीमधिकारितामाह—महात्मानमागतमिति । उभयं हि तत्रापेक्षितम् । अनुग्रहसामर्थ्यमनुग्रहशीलत्वं चेति । तत्र महात्मानमिति महादेवप्रसादादासादितपरशिवस्य साक्षात्कारनिबन्धनमनुग्रहसामर्थ्यमुक्तम् । आगतमिति विशिष्टाधिकारिभावात्तदुद्धरणार्थमनाहूतस्यापि स्वयमेवाभिगमनात्परमकारणिकत्वादननुग्रहशीलत्वमुक्तम् । यथा जनकं प्रति याज्ञवल्क्यरपेति ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा यथाहं संपूज्य प्रसजेन्द्रियमानसाः ।

पप्रच्छुः संहितां पुण्यां सूतं पौराणिकं मुदा ॥ ४ ॥

अथ विद्याग्रहणाधिकारसंपन्ना मुनय उपदेशोचितगुरुत्वाभनिबन्धनया भीत्या तं परिपूज्य स्वमित्रासामाविष्कृतवन्त इत्याह—पप्रच्छुरिति । उक्तं हि—

“तद्विद्धि भणिपातेन परिमन्त्रेण सेवया ।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः सूतः सर्वार्थदायिनम् ।

महादेवं महात्मानं ध्यात्वा व्यासं च भक्तितः ॥ ५ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टो मुनीनां पुराणसंहिताश्रवणे मुल्याधिकारसिद्धये परशिवमणिधानपुरासैरां शिष्यावलोकनरूपां चाक्षुषीं दीक्षामकार्षीदित्याह—एवं पृष्ट इत्यादि । उक्ता हागमेषु चाक्षुषी दीक्षा—

“चक्षुरुन्मील्य यत्तत्त्वं ध्यात्वा गिष्यं समीरते ।

पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेयं चाक्षुषी मता ” इति ॥

“ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैवे कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतेः परशिवमणिधानवद्गुरुमणिधानमपि विधेयमित्याह—
व्यासं चेति ॥ ५ ॥

समाहितमना भूत्वा विलोक्य मुनिसत्तमाम् ।

वकुमारभते सूतः संहितां श्रुतिसंमिताम् ॥ ६ ॥

संहितां श्रुतिसंमिताम् । सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मिकामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

बाह्यं पुराणं प्रथमं द्वितीयं पाद्ममुच्यते ।

तृतीयं वैष्णवं प्रोक्तं चतुर्थं शैवमुच्यते ॥ ७ ॥

विवक्षिताया अस्याः संहिताया व्यासगुरुत्वादानतत्वेन प्रामाण्यं रथापयितुं नानामुनिर्मेगीतसकलोपपुराणमूलभूतानामष्टादशानां पुराणानां वेदशास्त्राविभा-
गस्य च प्रणयनेन व्यासस्य सर्वज्ञत्वमत एव तस्यै माहेश्वरावतारत्वं च प्रतिपाद-
यितुमष्टादश पुराणान्यनुकामति—ब्राह्ममित्यादि । ब्रह्मसंबन्धि ब्राह्मम् । तस्ये-

१ क. 'नवमा' । २ घ. 'हर शि' । ३ घ. 'त्वा त्वर स' । ४ क. 'वपाम्' । ५ क. 'कृती' । ६ क. स. घ. 'एव हां' । ७ क. 'एव शै' ।

दम्' इत्यणि ' नस्तद्धिते ' इति द्विलोपस्य, अत्रिति मकृतिभावेन निरासेऽपि
' ब्राह्मोऽजातौ ' इति निपातनाट्टिलोपः ॥ ७ ॥

ततो भागवतं श्रोक्तं भविष्यारूपं ततः परम् ।

सप्तमं नारदीयं च मार्कण्डेयं तथाऽष्टमम् ॥ ८ ॥

आग्नेयं नवमं पश्चाद्ब्रह्मवैवर्तमेव च ।

ततो लैङ्गं वराहं च ततः स्कान्दमनुत्तमम् ॥ ९ ॥

वामनारूपं ततः कौर्म मात्स्यं तत्परमुच्यते ।

गरुडारूपं ततः श्रोक्तं ब्रह्माण्डं तत्परं विदुः ॥ १० ॥

ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं पुराणं मुनिपुङ्गवाः ।

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षमिति संख्याभिधानं मत्सेपाविष्टव-
परिहाराय ॥ ११ ॥

कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः ।

अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् ॥ १२ ॥

कामिककारणादीनामागमसंहितानां शिवेनैव प्रणयनात्प्रामाण्ये यथा विश्व-
म्भ एवं नारायणावतारेण व्यासेन प्रणयनात्पुराणेष्वप्यसर्वविशिष्ट इत्याह—
अष्टादशपुराणानामिति । नानामुनिप्रणीतानाम्युपपुराणानामप्येतन्मूलत्वादेतेषां
प्रणेतुर्व्यासस्य सार्वभ्यं किं वक्तव्यमित्याह—अष्टादश पुराणानि श्रुत्वेति ॥ १२ ॥

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु ।

आद्यं सनत्कुमरिण श्रोक्तं वेदाविदां वराः ॥ १३ ॥

द्वितीयं नारसिंहारूपं तृतीयं नान्दमेव च ।

चतुर्थे शिवधर्मीरूपे दैर्वासे पञ्चमे विदुः ॥ १४ ॥

षष्ठं तु नारदीयारूपं कापिलं सप्तमं विदुः ।

अष्टमं मौनवं श्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ॥ १५ ॥

ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणारूपं ततः परम् ।

ततः कालीपुराणारूपं विशिष्टं मुनिपुङ्गवाः ॥ १६ ॥

१ क. 'यर्नमुच्यते । २ क. 'विकल्पपरि' । ३ क. 'प्येन व' । ४ ख. 'ववसिप । ५ ख.
ग. 'वामनं ।

ततो वासिष्ठलैङ्गारुख्यं प्रोक्तं मोहेश्वरं परम् ।

ततः साम्बपुराणारुख्यं ततः सौरं महाद्भुतम् ॥ १७ ॥

पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचारुख्यं ततः परम् ।

भार्गवारुख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ॥ १८ ॥

उपपुराणान्यष्टादशानुत्तमति—आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तमित्पदिना ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लक्षं तु ग्रन्थसंख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् ।

स्कान्दमयाभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसंमितम् ॥ १९ ॥

पट्टविधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्पण्डमण्डितम् ।

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ॥ २० ॥

अथेदानीं विवक्षितां सूतसंहितामवतारयितुमनुक्रान्तानां पुराणानां मध्ये प्रयोदशस्य स्कान्दपुराणस्य संहितापदविभागमाह—स्कान्दमयाभिवक्ष्यामीति ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीया शांकरा विमाश्वतुर्थी वैष्णवी मता ।

तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्वया संहिता मता ॥ २१ ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशन्महस्रैणोपलक्षिता ।

आद्या तु संहिता विषा द्वितीया पट्टसहस्रिका ॥ २२ ॥

तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रैणोपलक्षिता ।

तुरीया संहिता पञ्चसहस्रैणाभिनिर्मिता ॥ २३ ॥

ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थैर्नैव विनिर्मिता ।

अन्या सहस्रतः सूत्रा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ॥ २४ ॥

सौराऽन्वयेति । सूतसंपन्वि सौरम् । तदस्यामन्तीति सौरा 'अर्थआदिभ्योऽच्' इत्यजन्तं मत्वर्थीयान्ताद्याप् । सूतस्येयं संहितेति व्युत्पत्तौ 'तस्येदम्' इत्यपन्तान्दीपा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

द्वितीयां संहितां वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मुनिभिर्देवगन्धर्वैः पूजितामतिशोभनाम् ॥ २५ ॥

इत्थं विभागमभिधाय विवक्षितां संहितां सूतः प्रतिजानीते—द्वितीयां संहितां पक्ष्य इति ॥ २५ ॥

चतुर्धा खण्डिता साऽपि पवित्रा वेदसंमिता ।

शिवमाहात्म्यखण्डारुणः प्रथमः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥

यद्यपि खण्डान्तरेष्वपि शिवमाहात्म्यमुच्यते तथाऽपि प्रथमस्य सत्त्वाधान्यात्तेन व्यपदेशः ॥ २६ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगारुणः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

तृतीयो मुक्तिखण्डारुणश्चतुर्थो यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगारुण इति । ज्ञानस्य योगो उपाया यमनियमादयो ज्ञानयोगो आख्यायन्तेऽस्मिन्नित्याख्यः । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कर्मत्वयः । ज्ञानयोगानाम्भारय इति स्वन्धसामान्यपद्युक्त्याः समासस्य तु प्रकृते संबन्धविक्षेपे कर्मत्वे योग्यताशलात्पर्यवस्यति । न च कर्मणि पद्युक्तेव समासः स किं न स्यादिति वक्तव्यम् । ' कर्मण्यष् ' इत्यनेन परेषु बाधापातादिति । यज्ञवैभवखण्डे तु यज्ञा यज्ञविक्षेपा वक्ष्यन्ते ते सर्वे ज्ञानात्मका एव यज्ञाः । इह तु तदुपाया यमनियमादय इत्यसंकरः । यज्ञवैभव इति । यज्ञानां वैभवः प्रभावोऽस्मिन्निति यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

आद्यः सप्तशतं प्रोक्तो ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ।

द्वितीयो ग्रन्थतः सप्तशतं त्रिंशत्ततोऽधिकम् ॥ २८ ॥

ततोऽधिकं च सप्तस्य मुनयः परिकीर्तितः ।

तृतीयः पट्टशतं विप्राः सप्तत्रिंशद्विंशतः ॥ २९ ॥

आद्यः सप्तशतमिति । सप्तशतं शतानां समाहारः सप्तशतमिति समाहारे द्विगुः । अकारान्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीलिङ्गस्य ' पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ' इत्यनेन निषिध्यते । नन्वेतदर्थं खण्डः कथं सप्तशतसमाहारात्मकः । अत उक्तं ग्रन्थत इति । ग्रन्थद्वारा स्वायम्बभूतानां ग्रन्थानां सप्तशतसमाहारात्मकत्वाच्चदभेदेन स्वयमपि सप्तशतमित्यर्थः । ततोऽधिकमिति । अधिकं च क्वचिद्वर्त्तते

सामान्येनोपक्रम्य क्रियच्छेदिति जिज्ञासायां विंशदिति 'सक्यमञ्जलिभिः पतुं वाताः केतकिगन्धिनः' इतिवत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः सहस्राणां चतुष्टयम् ।

उपर्यधोभागभेदाद्द्विधाभूतः स उच्यते ॥ ३० ॥

चतुर्थे इति । चतुर्थस्वण्ड उपरिभागोऽधोभाग इति भेदेन द्विकारः ॥३०॥

आयस्रयोदशाध्यायो द्वितीयो विंशतिस्तथा ।

तृतीयो नव विभेन्द्राश्चतुर्थस्तु तथैव च ॥ ३१ ॥

प्रकृतसंहितागतस्वण्डचतुष्टयस्याध्यायविभागमाह—आद्यस्रयोदशाध्याय इति । आद्यः स्वण्डोऽध्यायैस्त्रयोदश ग्रन्थतः सप्तशतमितिवत् । ननु त्रयोदशभिस्त्रयाध्यायैरिति 'दिपसंख्ये संशयात्' इत्युक्तत्वात् । इह च द्विसप्तमासनिमित्तानां संज्ञादीनामभावात् । आद्यस्रयोदशाध्याय इति तु पाठः श्रेयान् । तत्र द्वि त्रयोदशेति पृथक्पदम् ॥ ३१ ॥

सप्तपष्टिः सप्तस्तानां वेदानामर्थ आरितज्ञाः ।

अस्वाभेव स्थितः साक्षात्संहितायां न संशयः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रथमे स्वण्डे प्रथमोऽध्याये ग्रन्थावतारः । द्वितीये पात्रुपतप्रकम् । तृतीये नन्दीश्वरविष्णुसंवादनेश्वरप्रतिपादनम् । चतुर्थे ईश्वरपूजाविधानं देवपूजाफलं च । पञ्चमे शक्तिपूजाविधिः । षष्ठे शिवभक्तपूजा । सप्तमे मुक्तिसाधनम् । अष्टमे कारुपरिमाणतदनुबन्धित्तरवरूपकथनम् । नवमे पृथिव्युद्धरणम् । दशमे ब्रह्मणा छष्टिकथनम् । एकादशे हिरण्यगर्भाद्विशोषस्थाष्टिः । द्वादशे जातिनिर्णयः । त्रयोदशे तीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ द्वितीयेस्वण्डे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमोऽध्याये ज्ञानयोगसंभवायपरम्परा । द्वितीये आत्मना छष्टिः । तृतीये ब्रह्मचर्याथमविधिः । चतुर्थे गृहस्थाथमविधिः । पञ्चमे ज्ञानप्रस्थाथमविधिः । षष्ठे संन्यासविधिः । सप्तमे प्रायश्चित्तम् । अष्टमे दानधर्मफलम् । नवमे पापकर्मफलम् । दशमे पिष्टोत्पत्तिः । एकादशे नार्धाऽन्नम् । द्वादशे नार्धाहुज्जः प्रयोदशेऽष्टाह्नयोगे यमविधिः । चतुर्दशे नियमविधिः । पञ्चदशे आरामविधानम् । षोडशे प्राणायामविधिः । सप्तदशे मत्स्याहारविधानम् । अष्टादशे धारणाविधिः । एकोनविंशे ध्यानविधिः । त्रिंशे स्मृतिः ॥ ॥ तृतीये मुक्तिशब्दे नवाध्यायाः ॥ तत्र ११मे मुक्तिरूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः ॥

द्वितीये मुक्तिभेदकथनम् । तृतीये मुक्त्युपायकथनम् । चतुर्थे मोचकरुथनम् । पञ्चमे मोचकप्रदकथनम् । षष्ठे ज्ञानोत्पत्तिकथनम् । सप्तमे गुरुरूपसदनशुश्रूषणमहिषा । अष्टमे व्याघ्रपुरे देवानामुपदेशः । नवमे ईश्वरनृत्यदर्शनम् ॥ चतुर्थखण्डे सप्तपाट्टिरध्यायाः । तत्र पूर्वभागे सप्तचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्ववेदार्थप्रश्नः । द्वितीये षरापरवेदार्थविचारः । तृतीये कर्मयज्ञवैभवम् । चतुर्थे वाचिकयज्ञः । पञ्चमे षणवविचारः । षष्ठे गायत्रीप्रपञ्चः । सप्तमे आत्मप्रश्नः । अष्टमे षडक्षरविचारः । नवमे ध्यानयज्ञः । दशमे ज्ञानयज्ञः । एकादशादिपञ्चस्वध्यायेषु ज्ञानयज्ञविशेषाः । षोडशे ज्ञानोत्पत्तिकारणम् । सप्तदशे वैराग्यविचारः । अष्टादशेऽनित्यवस्तुविचारः । एकोनविंशे नित्यवस्तुविचारः । विंशे विशिष्टधर्मविचारः । एकविंशे मुक्तिसाधनविचारः । द्वाविंशे मार्गप्रामाण्यम् । त्रयोविंशे शंकरप्रसादः । चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रसादवैभवम् । पद्दविंशे शिवभक्तिविचारः । सप्तविंशे परतदस्वरूपविचारः । अष्टाविंशे शिवलिङ्गस्वरूपकथनम् । एकोनत्रिंशे शिवस्थानविचारः । त्रिंशे भस्मधारणवैभवम् । एकत्रिंशे शिवप्रीतिकरं जीवन्नद्वैक्यज्ञानम् । द्वात्रिंशे भक्त्यभावकारणम् । त्रयस्त्रिंशे परतत्त्वनामविचारः । चतुस्त्रिंशे महादेवप्रसादकारणम् । पञ्चत्रिंशे संप्रदायपरम्पराविचारः । पद्दत्रिंशे सद्योमुक्तिकरक्षेत्रमहिषा । सप्तत्रिंशे मुक्त्युपायविचारः । अष्टात्रिंशे मुक्तिसाधनविचारः । एकोनचत्वारिंशे वेदानामविरोधः । चत्वारिंशे सर्वसिद्धिकरं धर्मविचारः । एकचत्वारिंशे पातकविचारः । द्विचत्वारिंशे प्रायश्चित्तविचारः । त्रिचत्वारिंशे पापशुद्ध्युपायाः । चतुश्चत्वारिंशे द्रैव्यशुद्धिविचारः । पञ्चचत्वारिंशेऽभक्ष्मनिवृत्तिः । पद्दचत्वारिंशे मृत्युसूचनम् । सप्तचत्वारिंशेऽवशिष्टपापस्वरूपकथनम् ॥ चतुर्थखण्डस्योत्तरभागे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे ब्रह्मगीतिः । द्वितीये वेदार्थविचारः । तृतीये साक्षिशिवस्वरूपकथनम् । चतुर्थे साक्ष्यस्तित्वकथनम् । पञ्चमे आदेशकथनम् । षष्ठे ठहरोपासनम् । सप्तमे वस्तुत्वरूपविचारः । अष्टमे तत्त्वभेदनविधिः । नवमे आनन्दस्वरूपकथनम् । दशमे आत्मनो ब्रह्मतत्त्वमतिपादनम् । एकादशे ब्रह्मणः सर्वशरीरस्थितिः । द्वादशे शिवस्याहंमत्ययाभयत्वम् । त्रयोदशे भूतगीतिः । चतुर्दशे आत्मना सृष्टिः । पञ्चदशे सामान्यसृष्टिः । षोडशे विशेषसृष्टिः । सप्तदशे आत्मस्वरूपकथनम् । अष्टादशे सर्वेश्वरस्यसंग्रहः । एकोनविंशे रहस्यविचारः । विंशे सर्ववेदान्तसंग्रहः । इति सामान्येनाध्यायापार्थाः

१ प. 'परि' । २ अ. अ. 'रामेति' । ३ म. प. पाप । ४ । ४ प. 'प्रायश्चित्त' ।

'शेषोपाय' म. अ. 'गीता' । वि' । ५ अ. अ. 'महा' । ६ म. अ. 'गीता' । ७ । ८ अ. 'सर्व' ।

'सर्व' ।

कथिताः ॥ सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मकत्वादस्यां संहितायामवश्यमादरो विधेय इत्याह—समस्तानामिति श्लोकशेषेण ॥ ३२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ३३ ॥

नानाविधोपाख्यानप्रतिपादनपर्यवसिते पुराणे कः प्रसङ्गो वेदार्थस्य तत्राऽऽह—सर्गश्लेषेण । ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणत्वेन सृष्टिस्थितिप्रलया एव वेदे प्रधानं प्रमेयम् । “आत्मैवेदमग्र आसीत्” “स ऐक्षत” इति महासर्गः । “निह नानाऽस्ति” इति महाप्रलयः । अन्यत्सर्वं स्थित्यवस्थाविलासः । इत्यमेवं पुराणेऽपि वंशमन्वन्तरवंशानुचरितानि स्थित्यवस्था एवेति ॥ ३३ ॥

यश्चतुर्वेदविद्विप्रः पुराणं वेत्ति नार्थतः ।

तं दृष्ट्वा भ्रममामोति वेदो मां प्रतरिष्यति ॥ ३४ ॥

वेदार्थ एव चेत्पुराणे स वेदेनैव सिद्धः किं पुराणेनेति तत्राऽऽह—यश्चतुर्वेदविद्विप्र इति । तत्र स्थित्यवस्थापर्यवस्य तावन्तैव दुरधिगमत्वात्तदुपवृंहणाय पुराणमित्यर्थः । अनुपवृंहणे वाद्यमाह—तं दृष्ट्वा । विद्वत्स्य दुष्परिहरत्वं दर्शयितुं वेदे भयारोपः । प्रतरिष्यति विद्यावधिष्यतीति विभेति । अतस्तं समुपवृंहयेदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इतिहारुपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

वेदाः प्रमाणं प्रथमं स्वत एव ततः परम् ॥ ३५ ॥

सर्वथा पुराणादिक्रमपेक्षितं चेत्तेनैव पर्याप्तम् । किं वेदेः । न । वेदानां स्वतः प्रामाण्यात्तन्मूलतयैव पुराणादेः स्वरूपलाभादित्याह—वेदाः प्रमाणं प्रथममिति ॥ ३५ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतं मुनिपुङ्गवाः ।

अन्यान्यपि मुनिश्रेष्ठाः शास्त्राणि सुबहूनि च ॥ ३६ ॥

अन्यान्यपि । आर्षस्मृतिपुराणमूलानि । तदर्थं संग्रहशास्त्राणीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं नान्यवर्त्मना ।

एक एव द्विजा वेदो वेदार्थश्चैक एव तु ॥ ३७ ॥

वेदाविरोधेन । ‘विरोधे त्वनपेक्षं त्पाडयति’ शत्रुपाणम्’ इति हि जैमिनीयं

सूत्रम् । मूलभूतवेदानुमानेन स्मृत्यादेः मामाण्यं ताद्विरोधे त्वनुमानमेव नोदे-
तीति मूलाभावादुपेक्षणीयम् । अथवा यावन्मूलोपलम्भं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृ-
त्याद्यर्थो नानुष्ठेय इति सूत्रार्थः । वेदाविरोधेन चेत्यमामाण्यं तर्हि ऋग्वेदेऽनुदि-
तहोमं निन्दित्वोदितहोमो विधीयते—

“मातः मातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।

दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्” इति ॥

यजुर्वेदे तूदितहोमनिन्द्याऽऽनुदितहोमो विधीयते—“यथाऽतिथये महु-
ताय शून्यायावसथायाऽऽहार्यं हरन्ति तां दृक्तद्यदुदिते जुहोति” इति । अतः
परस्परविरोधाद्देहद्वयमप्रमाणं स्यादित्यत्राऽऽह—एक एव द्विजा वेद इति ।
सर्वोऽयमेक एव वेदस्तत्कुतः परस्परविरोधः । नचैवं स्ववचनव्याघातः ।
षोडशग्रहणाग्रहणवचनवद्विकल्पाभिप्रायत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथाऽपि मुनिशादूर्लाः शाखाभेदेन ज्ञेदितः ।

अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

कथं तर्हि भेदव्यवहारः—

“अख्यानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायाविस्तरः” इति स्मृतिः ।

“वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः” इति च श्रुतिरित्यत आह—तथाऽपीति ।
एकरायाप्यपरिमितस्य वेदस्य केनचिदप्येकेन पुरूपेणाभ्येतुं तदर्थस्य चानुष्ठातु-
मशक्यत्वादेकं वेदमृग्यजुःसामाथर्वभेदेन चतुर्था विभज्य तत्रैकैकः पुनरितरे-
यादिशाखाभेदेन ज्ञेदित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनन्तो वेदवैद्यस्य शंकरस्य शिवस्य ॥

मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देववैभवं ॥ ३९ ॥

ननु वेदशाखा एव वेदसंख्याताः कथं तर्हि “एक एव रुद्रो न द्वितीया-
य तस्ये” इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । “अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि
च । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः” इत्यथर्वशिरसि वचनमित्यत आह—
वेदवैद्यस्येति । मायया न स्वरूपेणैति । परमार्थतो द्वितीयो रुद्र इत्युक्तम् ।
अतस्तेनैव लीलाया निर्मितस्य मायामयस्य न वास्तवेन तदद्वैतेन विरोध
इत्यर्थः । नन्वेतादृशी लीला कचिदपि स्येकं न दृष्टचरीत्यत आह—द्विजा

हा देववैभयमिति । “ अहं हृत्यद्भुते स्त्रेदे ” इत्यभिधानम् । अन्यत्राहृष्टव-
यद्भुतस्पालंकारो न दूषणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै भहेश्वरः ।

दत्तवानखिलान्वेदानात्मन्येव स्थितानिमान् ॥ ४० ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः ‘ वाचा विरूपमित्यया ’ ‘ अमादिनिधना नित्या वायु-
त्सृष्टा स्वयंभुवा ’ इति श्रुतिरस्मृती इति तै कथं निर्मिताः कश्चेता एतावती-
प्रहीष्यति यस्य कृते निर्धयेरात्रित्यस आह—ब्रह्माणं मुनयः पूर्वमिति । स्वय-
मेव लीलया सकलवेदग्रहणसमर्थं ब्रह्माणं निर्माय स्वात्मनि नित्यमवस्थिता
एव वेदास्तस्मै दत्ता इत्यर्थः । न च नित्यत्विद्धवेदसमर्पणे शिवस्योपाध्याय-
तुल्यता । उपाध्यायो हि स्वयमन्यतो लब्ध्वा जिप्यानध्यापयति । शिवस्तु
नैवमन्यतोऽर्पति स्वात्मनि नित्यमवस्थितानामेव तेषां ब्रह्मद्वारा संप्रदायं भवति-
पति । “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति
स्थितानामेव वेदानां प्रादणश्रुतेः ॥ ४० ॥

ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता शिवस्य परमात्मनः ।

प्रसादादेव रुद्रस्य स्मृतीः सस्मार सुव्रताः ॥ ४१ ॥

स्मृतिपुराणादीनामपि ताह जिदेनैव प्रादणं चेद्वेदसामर्थ्यं न चेदप्रामाण्यं
तत्राऽऽह—ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता । वेदे दिष्टा भागो कर्मभागो ज्ञानभागश्चेति ।
आद्यस्यार्थः स्मृतिदुस्तेन ब्रह्मणा जिवाङ्गैरेव ध्यायसातः । द्वितीयस्य तु वि-
ष्णुना व्यासरूपेणावतीर्य एराणस्त्रेनेति स्मृतिपुराणानां वेदद्रूपता न स्वात-
न्त्र्यमित्यर्थः । यद्यपि स्मृतिष्वपि दिशानिरूपणमस्ति तथाऽपि तत्रासहायिकं
द्रव्यशुद्धिमत्त्वेन हि कथितम्—

“ सैत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादित्तिद्धिः परसा मता ” इति ।

चतुर्थीश्रमधर्मसहगेन चौपनिपदतत्त्वनिर्दणं कृतमिति । एगणानां तु
विद्याप्राधान्यं प्रासहायिकं कर्मनिरदणम् । एराणेषु हि जगदुत्पत्तिरिथितित्य-
कारणत्वं शिवस्याभिमेत्योत्पत्तिस्मारणत्वं सर्गोक्तम् । लयस्मारणत्वं च प्रति-
सर्गेण । स्थितिवारणत्वं च ब्रह्मन्वन्तरर्दज्ञानुचरितानिरदणं तत्प्रसङ्गादा-
श्रमधर्मो आगता इति । अत एव धर्मविषये स्मृतिपुराणविद्यतिपत्तौ स्मृतीनां
प्रावृत्त्यं तत्र तासां तात्पर्यं इति स्मरज्ञानविषये एगणप्रावृत्त्यपिति
विशेषः ॥ ४१ ॥

विष्णुर्विश्वजगन्नाथो विश्वेशस्य शिवस्य तु ।

आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्भग ॥ ४२ ॥

व्यासेन पुराणानां प्रणयनं प्रागुक्तं तस्य तु विष्णोरवतारस्वामिदानीमाह—
विष्णुर्विश्वजगन्नाथ इति ॥ ४२ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

संक्षिप्य सकलान्वेदांश्चतुर्धा कृतवान्द्विजाः ॥ ४३ ॥

न केवलं वेदोपबृंहणाय पुराणप्रणयनम् । महतो वेदस्याल्पबुद्धिभिर्दुस्व-
गाह्यत्वात्तत्तच्छाखाविभागं कृत्वा संप्रदायप्रवर्तनमपि तेनैव कृतमित्याह—स
पुनर्देवदेवस्येति ॥ ४३ ॥

ऋग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो यजुर्वेदस्ततः परः ।

तृतीयः सामवेदाख्यश्चतुर्थोऽथर्व उच्यते ॥ ४४ ॥

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽमुना ।

यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥ ४५ ॥

अथर्ववेदोऽकारान्तोऽप्यस्ति । 'अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इति प्रयोगा-
त्तेन लोके प्राजुर्येण प्रोक्तत्वाद्देवोऽप्यथर्वः । प्रोक्तार्थे वाऽपि कृते 'संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः' इति वृद्धिमकृतिभावोऽरभावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

नवधा भेदितोऽथर्ववेदः साम सहस्रधा ।

॥ व्यस्तवेदतया व्याप्त इति लोके श्रुतो मुनिः ४६ ॥

गीतिविशेषः साम । गीतिषु सामारयेति हि जैमिनिः । तदाश्रयमन्त्रयोगा-
द्देवोऽपि साम । उक्ते वेदविभागे व्यासनामनिर्वचनमेव ममाणमाह—व्यस्तवेद-
तयेति । वेदान्विभज्याऽऽसमन्ताच्छिष्येभ्यो ज्यस्यतीति व्यासः । ज्याटाटुप-
सर्गो पचाद्यच् । व्यस्ता वेदाः शिष्येभ्यः कर्ता महर्षिरूपेण निजेनैवावतारान्त-
रेण करणेनेति करणे वा चञ् ॥ ४६ ॥

अयं साक्षान्महायोगी व्यामः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

महाभारतमाश्वथं निर्भमे जगवान्मुनिः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वं द्रव्यिहं सांख्येन चतुर्विधपुरुषार्थभ्रमकागच्छत्य महाभारतस्य तेन-
च प्रणयनमाह—अयं साक्षान्महायोगीति । उक्तं हि—

“ धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तद्रन्यत्र यद्वेदान्ति न सत्कचित् ” ॥ ”

इदमेव हि महाभारतप्रणयनं स साक्षाद्विष्णोरवतार इत्यत्र गमकः । यदाहुः—

“ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं मभुम् ।-

कौत्सन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतहृद्भवेत् ” इति ॥४७॥

तस्य शिष्या महाभागाश्वत्वारो मुनिसत्तमाः ।

अज्ञवन्त मुनिस्तेभ्यः पैलादिभ्योऽद्दाच्छ्रुतोः ॥ ४८ ॥

तेभ्योऽधीता श्रुतिः सर्वैः माध्वी विप्राः सचातनी ।

तथा वर्णाश्रमाचारः प्रवृत्ता वैश्विचमाः ॥ ४९ ॥

पुगणानां प्रवक्तारं स मुनिमां न्ययोजयत् ।

तस्मादेव मुनिश्रेष्ठाः पूराणं प्रवदाम्यहम् ॥ ५० ॥

पैलादिभ्यः पैलवैशम्पायनकैमिनिमुमन्तुभ्यश्चतुरो वेदान्दत्त्वा ते यथा
सत्त्ववर्तने नियुक्ता एषं पुराणानि पथे वच्चाऽहं नियुक्त इति तदाज्ञयैवेयं
मया व्याक्रियत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धया परया युक्ताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ।

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा कैमिपीयाः मनातनाः ॥ ५१ ॥

शृणुष्विति व्यत्ययेनाऽऽस्पनेपदम् ॥ ५१ ॥

प्रणम्य सूतमध्ययं पूजयामासुरादरात् ।

सोऽपि सर्वजगद्धतुं शंकरं परमेश्वरम् ॥ ५२ ॥

अम्बिकापतिमोशानमनन्वानन्दचिद्भवम् ।

ध्यात्वा तु सुचिरं कालं सक्तरां परवशोऽस्रवत् ॥ ५३ ॥

प्रणम्येति । “वी - ह्व” यथार्हाभिति दर्शननिबन्धना पूत । इह तु श्रवणार-
म्भनिबन्धने प्रणामपूजे मुनीनाम् । इत्यमेवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैरित्यत्र सूतेन
शिवस्य शण्डिधानं चाक्षुषदीर्घार्थम् । इह तु शण्डिधानं पुराणारम्भादेति ।
सर्वजगदेतुनिति जगताक्षुषादानरूपेण । शंकरं परमेश्वरमिति निमित्तरूपेण ।
अम्बिकापार्वतीमिति लीलावताररूपेणानन्तानन्दनिष्पन्नमिति निष्फलरूपेण
शण्डिधानमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमः सोमाय रुद्राय शंकराय महात्मने ।

ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां ध्यानगम्याय शूलिने ॥ ५४ ॥

भक्तिपारवस्यादेव तन्मुखादप्रयत्नेनेयमुद्रता स्तुतिः । नमः सोमायेति ।
सोमश्चन्द्रः शिवस्य सप्तमी मूर्तिः । इदं च पृथिव्यादिमूर्त्यन्तरसप्तकल्याण्युपल-
क्षणम् । उमया वा सहितः सोमः । रुद्रमनिष्टं संसारं द्रावयतीति रुद्रः । उक्तं
च वायवीयसंहितायाम्—

“रुद्रःखं दुःखहेतुं च विद्रावयति नः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमेश्वरानम्” ॥ इति ।

न केवलमनिष्टनिवृत्ताविष्टप्राप्तानामपि स एव कारणमित्याह—शंकरायेति ।
भक्तिव्यतिरिक्तैरुपायसहस्रैरप्यगम्यत्यकथनाय तस्य निरतिशयं प्रभावमाह—
महात्मन इति । तदुपपादनाय भक्तिविरहे प्रवृत्तानामपि मयत्नास्तत्र कुष्ठिता
इत्याह—ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणात्मिति । उक्तं हि कलवकारोपनिषदि “ ब्रह्म ह
देवेभ्यो धिजिग्ये ” इत्यारभ्य परश्रिवागुग्रहेणैव प्राहविजया इन्द्रादयः स्वमा-
हात्म्यनिबन्धनमेव तं विजयं मेनिरे । शिवश्च तेषां विनाशहेतुं मठमपनेतुं दूरे
दिव्येन ज्योतीर्मयेन रूपेणाऽऽविरासीरिति लोकोत्तरं रूपमिति विमृशन्तोऽपि
ते तं नाऽऽसिपुः । तदाह तदा ध्यजानत किमेतयदिति यैस्तं यजनीयं पूजाह-
मिति तत्परत्तजिज्ञासया गतयोरग्निवाय्वोः प्रतिययोः स्वयं गतापेन्द्राय देवो
दर्शनभाषे न प्रादात् । ततो ध्ययत्तमदाय निगतिशयभक्तियुक्ताय तत्रैव हेम-
वतारूपेणावतार्य व्यासार्थात्पराशयोऽयं भवतां दिनाशहेतुं मदगमनेतुगानुग्रहे-
णाऽऽविरासीदिति । तद्विद्वमुक्तं ध्यानगम्यायेति ॥ ५४ ॥

भक्ति गम्याय शक्तानां विदुषामात्मरूपिणे ।

स्वानुभूतिप्रमिष्ठाय नमस्तै न सर्वनाशिणे ॥ ५५ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

ग्रन्थावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मक्तिगम्यायेति भक्तेः फलभूतं ज्ञानयोगमाह—विदुषामात्मरूपेण उक्ति ।
विदुषो निजरूपरूपतानिनः स्वात्मानमेव भाषयतीत्यर्थः । इत्थंभूतस्य शिवस्य
स्वरूपमाह—स्वानुभूतिभासिद्धायेति । स्वयं स्वतश्च पृथ भासते न प्रकाशा-
न्तरेण । स्वातिरिक्तस्य च सर्वस्य भासे स्वयमेव हेतुर्भवति । “ न तत्र सूर्यो
भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति तुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वम् ” इति च श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्कार्शतिबिन्दासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्वयम्बकपादायज्ञसेवापरायणे-
नौपनिषन्मार्गभवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहिताया-
त्पर्यवर्तिभिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ग्रन्थावतारकथनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

भिमिपीया ऊचुः—

सद्यं जगदिदं विद्वन्विभक्तं केन हेतुना ।

उन्नन्नं केनचित्तस्मादनित्यं च ततः पशुः ॥ १ ॥

अथ पाशुपतव्रतपूर्वकं देवोपदेशाटनुभवपर्यन्तं बोधो भवतीति यत्कुं द्विती-
योऽध्याय आरभ्यते । तत्रास्ति किञ्चिज्जगतः कारणमिति सामान्यतो जानन्त
इदं तदिति विशेषेणाजानन्तो मुनवस्तज्जिज्ञासया सूतं प्रश्नुः—सद्यं जग-
दिदं विद्वानिति । प्रश्नोपपत्तये सामान्यतो ज्ञानहेतुमाह—उन्नन्नं केनाचि-
दिति । अनित्यत्वादेव जगदुत्पत्तिमदुत्पत्तिश्च न बिना कारणेन । अतोऽस्ति
किञ्चित्कारणमिति सामान्यतो ज्ञातमित्यर्थः । अधुना विशेषेण ज्ञाने कारण-
माह—ततः पशुः इति ॥ १ ॥

अज्ञत्वान्नैव हेतुः स्यान्न च प्रकृतिरेव च ।

अतः सर्वजगच्छेतन्य एव तपोधन ॥ २ ॥

तमस्माकं महाभाग ब्रूहि पुण्यवतां वर ।

अज्ञत्वादिति । जगत उपादानाद्विज्ञानमन्तरेण तत्कर्तृत्वासिद्धेर्जावस्य परि-
च्छिन्नज्ञानत्वात्प्रकृतेश्च जडत्वेन तदभावाच्च तत्कारणतोपपत्तिरित्यर्थः । मल-
मायाकर्मलक्षणपाशत्रयवद्धा जीवाः पशवः । तत्र मलपाशमात्रवद्धा विज्ञान-
कलाः । ते द्विविधाः । समाप्तकलुषा असमाप्तकलुषाश्च । आया विद्येशाः ।
द्वितीयाः सप्तकोटिमहामत्तात्मकाः । मलकर्मलक्षणपाशद्वयवद्धाः मलयकलाः ।
तेऽपि मलकर्मणोः परिपाकभाक्ष्यानाभ्यां द्विविधाः । येषां तत्परिपाको नारित
ते कर्मवशात्तानायायोनिषु जायन्ते । येषां तु मलकर्मपरिपाकोऽस्ति तेषु केपु-
चिर्दाश्वरानुग्रहाद्भवनपतयो भवन्ति । पाशत्रयवद्धास्तु कलाद्वियोगात्सकलाः ।
तत्राष्टादशाधिकशतसंख्याकाः शिवानुग्रहान्मूर्च्छेश्वरा भवन्ति । तत्र शतरुद्राः
शतमण्डलिनोऽष्टौ क्रौंषादयोऽष्टौ श्रीकण्ठधीरेश्वरो चेति । तद्व्यतिरिक्तानां मध्ये
येषां मलत्रयपरिपाकस्तानाचार्यरूपेण शिव एव दीक्षयाऽनुगृह्णाति । अपरिप-
कमलास्तु मलपरिपाकार्थं भोगाय नानायायोनिषु विनियुक्ते । एते सर्वेऽपि पशवः
सत्यपि ज्ञानोत्कर्षतस्तमभावे सर्वशयाभावान्न जगतः कर्तारः । प्रकृतेस्तु जड-
त्वात्तद्दूरत एव कर्तृत्वम् । अतोऽन्येनैव केनचित्सर्वज्ञेन जगतः कर्त्रा भवि-
तव्यम् ॥ २ ॥

सूत उवाच—

पुरा विष्णवादयो देवाः सर्वे संभूय काम्णम् ॥ ३ ॥

विचार्य जगतो विप्राः संशयाविष्टचेतसः ।

अतीव सुखदं शुद्धं रौद्रं लोकं समागमन् ॥ ४ ॥

कोऽसाविति मुनीनां जिज्ञासा । अत्रोत्तरमधर्वशिखरसि स्थितयाऽऽन्याधि-
क्येव सूत आह—पुरा विष्णादयो देवा इति । अतीव सुखदं शुद्धमिति ।
तथा च श्रुतिः—“ देवा इ वै स्वर्गं लोकाद्गमन् ” इति । तदाहुः—

“ यत्र दुःखेन संभिधं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलापोपनीतं च सुखं स्वर्गपदान्परम् ” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेषां मध्ये महादेवः संसारद्रावको हरः ।

रुद्रः परमकारुण्यः स्वयमाविरभूद्द्विजाः ॥ ५ ॥

अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा देवा विष्णुपुरोगमाः ।

प्रणिपत्य महादेवमपृच्छन्को भवानिति ॥ ६ ॥

परमकारुण्यः करुणैव कारुण्यम् । ' चतुर्वर्णादिभ्यः स्तार्थे ' इति प्यञ् ।
तमाविर्भूतं रुद्रं देवाः को भवानित्यपृच्छन् । तदाह श्रुतिः—“ तै देवा रुद्रम-
पृच्छन्को भवानिति ” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद्भगवान् रुद्रः पशूनां पतिरीश्वरः ।

सर्वज्ञः सर्वतत्त्वानां तन्वभूतः सनातनः ॥ ७ ॥

पशूनां पतिः । उक्तलक्षणानां त्रिविधानां पशूनामनुग्रहेण पालनात्पतिः ।
उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—

“ अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृक् शिवः ।

पूर्वं व्यत्यासितरथाणोः पादाजालमपोहति ” ॥ इति ।

पाशानां स्वव्यापारे सामर्थ्याधानात्पशूनां भोगापवर्गप्रदानाच्च तेषामीष्ट
इतीश्वरः । यथाऽऽहुरागमिकाः—

“ भुक्तिं मुक्तिमपूनां स्वव्यापारे समर्थनाधानम् ।

जडवर्गस्य विधरो सर्वानुग्राहकः शंभुः ” ॥ इति ।

सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूत इति । आमलयमवस्थितानि तत्त्वानि प्रलयेऽप्यव-
स्थानाच्च सनातनः शिवः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः । तदुक्तम्—

“ आमलयं अक्षिण्यति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।

तत्त्वत्त्वामिति शोक्तं न शरीरघटादि तत्त्वमतः ” ॥ इति ॥ ७ ॥

अहमेके जगद्धातुरासं प्रथममीश्वरः ।

वर्तामि च भविष्यामि न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चन ॥ ८ ॥

रुद्रस्योत्तरम्—अहमेक इति । जगद्धातुर्ब्रह्मणः सकाशादपि प्रथममहमासं
वर्तामि भविष्यामि च । एकैककालकृतपरिच्छेदविरहाभिप्रायं नतु कालत्रयसं-
वन्धाभिप्रायमहमेक इति न मत्तोऽन्य इति च । स्वातिरिक्तस्य कालस्यापि
निगमात् । अत एव चेक इत्यपि द्विज्यादिसंख्यासंवन्धनिरासो विवक्षितो

नैकत्वसंबन्धः । यदाह श्रुतिः—“ अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः ” इति ॥ ८ ॥

मन्मायाशक्तिसंबलृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ।

साऽपि मत्तः पृथग्विभ्रा नास्त्येव परमार्थतः ॥ ९ ॥

कथं तर्हि लोकस्य चराचरजगद्ब्रह्मोचरोऽनुभव इत्यत आह—मन्मायाशक्ति-
संबलृप्तमिति । तर्हि तथैव मायया सद्वितीत्यत्वं चेन्न । तरया अपि परमार्थतः
सत्त्वाभावादित्याह—साऽपीति । अयमभिसंधिः—यदनुविद्धानि हि यान्यव-
भासन्ते तत्र तानि परिकल्पितानि यथाऽयं सर्पोऽयं दण्ड इयं धारेति रज्ज्वा
इदर्थशेनानुविद्धतया भासमानाः सर्पदण्डधारादयस्तत्र परिकल्पिताः । सदनु-
विद्धे चेदं सकलं जगदवभासते सन्यष्टः सन्यष्ट इति । अतः सन्मात्ररूपे पर-
शिवे विश्वं परिकल्पितम् । नच तस्य सन्मात्रस्यानवभासने तदनुवेषेण कल्पि-
तावभाससंभव इति सदैव तस्य प्रकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । नच तस्य प्रकाशका-
न्तरं किंचिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया जडत्वात् । अतः
स्वप्रकाशतया तदेव चिद्रूपम् । तथा च श्रूयते—“सिद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं
सर्वं काशते काशते च ” इति । तस्य च स्वात्मनोऽनतिरेकादात्मनः परमभे-
मारूपदत्तेन परमानन्दरूपत्वात् । श्रुतिभिश्च परानन्दैकरसत्वं प्रतिपादितम् ।
इत्थं सच्चिदानन्दैकरसः परमात्मा मन्मायेत्यत्र मच्छब्देनोच्यते । कल्पितस्य
जगतोऽनाद्यनन्तत्वे सर्वदोषलभप्रसङ्गात् सा कादाचित्कत्वम् । कादाचित्करस्य च
कारणापेक्षत्वात्तदनु रूपं किंचित्कल्पितमुपादानमङ्गीकर्तव्यम् । सत्योपादानत्वे
कार्यस्यापि कल्पितत्वव्याघातात्तरस्य च कारणस्याऽऽदिमस्य तादृकारणान्त-
रकल्पनानवस्थोपादानाद्यैव तत्त्वकीकर्तव्यं सेयमुच्यते मायेति । सा च सत्त्वर-
जस्तमोगुणात्मिकाऽपि न सांख्याभिमतप्रधानवत्त्वतश्चा किंत्वीश्वरस्य परतन्त्रे-
त्याशयेन शक्तिरित्युक्तम् । शक्तिरिति परतन्त्रतामाहेति विवरणाचार्याः । ते च
गुणाः परत्पराभिभवात्मकाः । उक्तं हि गीतासु—

“ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भरत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ” ॥ इति ।

तेन सा माया त्रेधा भवति । रजस्त्वमसोरत्यन्ताभिभवेन विशुद्धसत्त्वा-
त्मिका तावदेका । ईषदुद्भूतान्यां रजस्तमोभ्यां मिलितसत्त्वात्मिका द्वितीया ।

१ क. स. ग. “भति तं” । २ स. “कोऽस्ति” । ३ क. स. ग. “त्वनश्च” । ४ क.

“तद्गतकादा” । ५ ग. “स्थात्पापाना” । ६ क. तेन मा” ।

तमसोऽत्यन्तहृद्भेनात्यन्ताभिभूतयोः सत्त्वरजसोरसस्यायत्वात्केवलतमोमयी
 तृतीयेति । तत्र मन्मायेत्यत्र मच्छब्दोपलक्षितं मायातीतं सच्चिदानन्दैकरसं
 परशिवस्वरूपम् । विशुद्धसत्त्वप्रधाना तु माया मायिनं न वशी करोति । किंतु
 तस्य वशे वर्तते । तथाच त्वाधीनमायोपाधिविशिष्टं तदेव परशिवस्वरूपमिदं
 मच्छब्देनाभिधीयमानमीश्वरो जगत्कर्ता सर्वज्ञो भोगप्रद इत्यादिशब्दैरुच्यते ।
 उक्तं हि व्यासेन—“ फलमत उपपत्तेः ” इति । मलिनसत्त्वप्रधाना तु मायिनं
 वशी करोति । तद्वशीकृतं च चैतन्यं जीवः संसारी कर्ता भोक्तृत्यादिभिरुच्यते ।
 केवलतमोमयी तु रवाश्रयमसत्प्रार्थं कृत्वा भूतभौतिकजगदात्मैकभोग्यरूपेण
 च विवर्तते । तत्र मच्छब्देनाभिहितो य ईश्वरो भोगप्रदस्तत्परतन्त्रा माया
 मन्मायाशक्तिरित्युक्ता तथैव द्वितीयां दशां प्राप्त्योपाधिभूतया विशिष्टा भो-
 क्तारो जीवशब्देनोक्ताः । तथैव तृतीयां दशां प्राप्त्योपाधिभूतया विशिष्टं
 भोग्यं जडं जंगदक्षरभित्तुच्यते । इत्थं भोगप्रदभोक्तृभोग्यविभागकल्पिकाया
 मायायाः कल्पितत्वान्मायातीतपरशिवव्यतिरेकेण परमार्थतो न भावे इति ।
 तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषादे—

“ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्या सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं शर्धमेतत् ” इति । ॥

यावद्ब्रह्म न जानाति तावत्प्रेरयिता भोगप्रद ईश्वरः । भोक्ता जीवः ।
 भोग्यं जगदिति विभागः । ब्रह्म भूत्वा तु रियतरचैतद्विधं ब्रह्मैव भवति ।
 अतो मायाशक्तिसंकल्पान्मित्यर्थः । आगमिका अप्याहुः—

“ शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत् ।

शिवो यजति यज्ञैश्च यः शिवः सोऽहमेव हि ” ॥ इति ।

मायातीतः शिव एव स्वमायया भोगदाता भोक्ता भोग्यं च भवति । यदा
 तु भोक्ता शिवं साक्षात्कुरुते तदा विभागहेतुभूतया मायाया नानात्त्ववयं शिव-
 रूपतामेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अयमर्थः सर्वोऽग्रे प्रपञ्चेन भविष्यति ॥ ९ ॥

मीमेवं वेददाकषेभ्यो जानात्याचार्यपूर्वकम् ।

यः पशुः स विमुच्येत ज्ञानाद्देवान्शेवाक्यजात् ॥ १० ॥

उक्तमायापरिहारेण शिवस्वरूपमाप्तालुपायमाह—मामेवमिति । वेदवाक्येभ्य
 इति । तत्त्वमसित्यादिभ्यः । स एव मुख्य उपायः । “ तं त्वीपनिषदम् ” इति
 श्रुतेः । आचार्यपूर्वकमिति । “ आचार्यवान्परुषो वेद ” इति श्रुतेः । ‘ यो जाना-

१ दिश्वीह । २ क. ख. “मभोग्य” । ३ क. ४. जीवात्परशब्दे । ४ क. जगद्व्या-
 खर । ५ भ. मति । ६ क. “ह चित्तु । ७ क. मती-ति” । ८ ख. मायि वेद । ९ क.
 “तशाखना” । १० क. घ. प. एव वि मु ।

ति सोऽत्रानान्मुच्यते' इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति । 'तमेव विदित्वाऽ-
ति मृत्युमेति' । ' तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय '
इति च श्रुतेः ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रः स्वं पूर्णं रूपमाविशत् ।

नापश्यन्त ततो रुद्रं देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ ११ ॥

इत्थं गुरूपदेशदेव ज्ञातव्यं स्वरूपमुपदिश्य तत्साक्षात्कारसाधनानां पाशु-
पतव्रतप्रणवपञ्चाक्षरजपादीनां शासित एव देवैर्ज्ञातुं शक्यत्वेन कर्तव्याभावा-
च्छिवः स्वमतिष्ठोऽभवदित्याह—इत्युक्त्वा भगवान् रुद्र इति ॥ ११ ॥

अथर्वशिरसा देवमस्तुवंश्वोर्ध्वबाहवः ।

अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ १२ ॥

पुनः साक्षाच्छिवज्ञानसिद्धयर्थं मुनिपुङ्गवाः ।

अग्निहोत्रसमुत्पन्नं ऋत्वाऽऽदायाऽऽदरेण तु ॥ १३ ॥

निधाय पात्रे शुद्धे तत्पादौ प्रक्षाल्य वारिणा ।

द्विराचम्य मुनिश्रेष्ठाः सपवित्राः समाहिताः ॥ १४ ॥

उपदेशपरितुष्टारतुष्टुवुरित्याह—अथर्वशिरसा देवमिति । यो वै रुद्र इत्यादि-
नेत्यर्थः । तदाह श्रुतिः—ततो देवा रुद्रं नापश्यन्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ।
ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवन्ति यो वै रुद्रः स भगवानित्यादि । अलभ्यलाम-
निबन्धनरय इर्षोर्त्कर्त्तव्य छिद्रगमूर्ध्वबाहुत्वम् । अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैरिति ।
शतसिद्ध्यादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ओमापः सर्वमित्येतन्मन्त्रमुच्चार्य भक्तिनः ।

ध्यात्वा विष्णुं जलाध्यक्षं गृहीत्वा ऋत्वं वारिणा ॥ १५ ॥

ओमापः सर्वमिति । 'ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' इत्ये-
तन्मन्त्रमित्यर्थः । सर्वशब्देनार्थद्वारा ज्योतिरादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

विमृज्य मन्त्रजावालैरग्निरित्यादिसप्तभिः ।

समाहितधियः शुद्धाः शिवं ध्यात्वा शिवामपि ॥ १६ ॥

अग्निरित्यादीति । सप्तभिरिति शब्दपरो निर्देशः । आदिशब्देन जलमिति
स्थलमित्यादयो गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

संभ्रूय मुनिश्रेष्ठा आपादतलमस्तकम् ।

सितेन भस्मना तेन ब्रह्ममूर्तन भावनात् ॥ १७ ॥

ललाटे हृदये कुक्षौ देहदेहे च सुरात्तमाः ।

त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ १८ ॥

एवं कृत्वा व्रतं देवा अथर्षशिरसि स्थितम् ।

शान्ता दान्ता विरक्ताश्च त्यक्त्वा कर्माणि सुवताः ॥ १९ ॥

ब्रह्मभूतेनेति । ब्रह्मत्वेन भाव्यमानतया ब्रह्मभूतेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

वालाग्रमार्चं विश्वेशं जातवेदस्वरूपिणम् ।

हृत्पद्मकर्णिकामध्द ध्यात्वा वेदविदां वराः ॥ २० ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं समस्ताधारमद्भुतम् ।

प्रणवेनैव मन्त्रेण पूजयामासुरीश्वरम् ॥ २१ ॥

वालाग्रमात्रमिति । अतिसूक्ष्मे दृढराज्यं उपलभ्यमानत्वादीशस्य वाला-
ग्रमात्रत्वम् । जातमाविर्भूतं वेदो ज्ञानं तदेव स्वरूपं तद्वन्तम् । यद्वा चरमसाक्षा-
त्कारवृत्त्यभिभ्यन्तेः सधारणं संसारं दृढकीर्तिं जातवेद इत्याशित्वारोपः । श्रूयते
हि—'वालाग्रमार्चं हृत्पदमय मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम्' इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ तेषां प्रमादार्थं पशुनां पतिरीश्वरः ।

उमार्धविग्रहः श्रीमान्सोमार्धकृतशेखरः ॥ २२ ॥

नीलकण्ठो निराधारो निर्मलो निरुपप्लवः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानैरुपास्यः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

अथ तेषामिति । प्रसादो नेर्मूल्यं संग्रहाराधियानिष्टचित्तदर्थमित्यर्थः । ननु
व्रतादिभ्यः पूर्वमपि देवैः शिवः साक्षात्कृतः सन्नुपदिदेशेत्युक्तम् । व्रतादिभिः को
विशेषो जात इति । न । सफलं रूपं तत्र साक्षात्कृतम् । निष्फलं तु शिवेनोपदिष्टं
सच्छब्दतः परोक्षतयैव ज्ञातम् । अधुना तु व्रतादिभिः प्रतिबन्धकद्वारितप्रसया-
द्यत्मारूपरोक्षतया ज्ञातं तदेव निष्फलं तत्रैव प्रत्यक्षतोऽपश्यन्निति विशेषः ।
नन्वत्राप्युमार्धविग्रहः सोमार्धकृतशेखर इति सफलमेव रूपमुच्यते । न । यः
माग्दृष्टः सकल उमार्धविग्रहादिरूप इत्यनूय स एव निराधारत्वनिर्मलत्वादिना

निष्कलरूपेण साक्षात्सान्निध्यमपरोक्षज्ञानविषयभावमकरोदिति विधानात् ।
निराधारः । स्वमाहिममातिष्ठत्वात् । 'स भगवः करिम्न्यतिष्ठित इति स्व महिम्नि'
इति श्रुतेः । मायापारतन्त्र्यलक्षणकालुष्यविरहाभैर्मल्यम् । अत एव मायाका
र्चसंसारोपप्लवविरहाभिरुपप्लवः ॥ २२ ॥ २३ ॥

सान्निध्यमकरोद्बुद्धः साक्षात्संसारनाशकः ।

यं प्रपश्यन्ति वेदान्तैः स्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ॥ २४ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्दृशुः सुरसत्तमाः ।

यं न पश्यन्ति दुर्वृत्ताः श्रौतस्मार्तविवर्जिताः ॥ २५ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्दृशुर्देवपुङ्गवाः ।

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते समाहितैः ॥ २६ ॥

तमेव रुद्रभीशानं ददृशुस्त्रिदशा भृशम् ।

यं यजन्ते मुनिश्रेष्ठाः श्रद्धया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २७ ॥

तमेव परमं देवं ददृशुः स्वर्गवासिनः ।

यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिनो दग्धकिल्बिषाः ॥ २८ ॥

तमेव सर्वमानन्दं ददृशुर्लोकनायकाः ।

यस्य प्रसादाद्भगवान्विष्णुर्विश्वजगत्पतिः ॥ २९ ॥

तमेव सर्वलोकेशं ददृशुः पुरुषाधिकाः ।

यत्प्रसादाद्द्विजा ब्रह्मा स्रष्टा सर्वस्य सुव्रताः ॥ ३० ॥

तदेव साक्षात्क्रियमाणं निष्कलं रूपं सकृलाद्विविच्य विशदीकर्तुमाह—यं
मपश्यन्तीत्यादिभिः । वेदान्तैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिभिः पदार्थ-
पदैरवान्तरवानपगतैस्तत्त्वमस्यैहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्पञ्चावावयवगतैश्च पदैरभि-
धावृत्त्या सगुणं रूपं ज्ञात्वा लक्षणया निष्कलं रूपं पश्यन्तीत्यर्थः । तथाहि—
सत्यज्ञानानन्तानन्दशब्दाः परापरजातिवाचिनस्तदाधारभूताभेदामानन्दव्यक्ति
ब्रह्मत्वेन लक्षयन्ति । तत्त्वमस्यैहं ब्रह्मास्मीत्यादौ च तदादीनि पदानि सर्वज्ञ-
त्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टं त्वमादीनि च संसारादिविशिष्टमभिधाय विरुद्धं विशे-
षणाशङ्क्यं परित्यज्यात्खण्डैकरसं लक्षयन्ति । स्वरूपमिति । न्वं निरग्नमम-
स्योपाधिकं रूपमित्यर्थः । सर्वसाक्षिणमिति । यथा साक्षां व्यवसायन-

नुमविष्टु^१ उटासीन एवं संसाराननुमविष्टमुदासीनामित्यर्थः । अथापि शंकरामिति सकलं रूपमनूय तरय तमेव साक्षाद्दृशुरिति निष्कलरूपतया साक्षाद्दर्शनमुच्यते । यद्वा शं सुखं संसारिणां मुक्तानां च करोतीति शंकरः । तथाहि—शुभकर्मोपस्थापितविषयेन्द्रियसंप्रयोगजनितान्तःकरणदृष्टौ पर एवाऽऽनन्दः संसारिणां मात्रया व्यज्यते । श्रूयते हि—‘ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति ’ इति । सकलसंसारनिवृत्तौ च साकल्येन व्यज्यते । ‘ एषोऽस्य परमानन्दः ’ इति श्रुतेः । तदुक्तं तत्त्वविद्भिः—

“स्वमात्रयाऽऽनन्दयदन जन्तून्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।

यच्छंकरानन्दपरं हृदये विश्राजते तद्यतयो विशन्ति ” ॥ इति ।

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते । यं यजन्त इति । ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदधन्ति यज्ञेन ’ इति श्रुतेः । रुद्रभीशानामिति शंकरपदवदनुवादत्वमेव । यद्वा रुद्रं दुःखं द्राघयतीति रुद्रः । अपरतन्त्रत्वादीशानश्चेति निष्कलपरतया ध्यायेयम् । न केवलं विविदिषन्ति विदन्ति चेत्याह—यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिन इति । परय प्रसादादिति । यद्विष्णोर्जगतः परिपालने सामर्थ्यं यद्ब्रह्मणस्तत्स्रष्टौ सामर्थ्यं तदुभयं शिवप्रसादादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तमेव संत्यभीशानं दृशुः सत्त्वसंयुताः ।

अथ तं तुष्टुवुर्देवाः साम्भं सर्वफलप्रदम् ॥ ३१ ॥

संसाररोगदुःखस्य भेषजं गद्गदस्वराः ।

अथ देवो महादेवः साम्भो देवैरभिष्टुतः ॥ ३२ ॥

विलोक्य देवानखिलान्श्रीतोऽस्मीत्यब्रवीच्चरः ।

पुनर्देवान्समालोक्य रुद्रो विष्णुपुरोगमान् ॥ ३३ ॥

सत्त्वसंयुता विशुद्धसत्त्वाः । श्रूयते हि—‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्स्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ इति । अथ तं तुष्टुवुरिति । इयमपरोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिः । अथर्वशिरसा देवमस्तुवन्निति तूषटेशतः परोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिरिति । सर्वफलप्रदमिति । निरतिशयानन्दत्वेन सुखजातरय समस्तस्याभैवान्तर्भावात् । श्रूयते हि—‘ यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामान्साह ’ इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

१ रु. तदेव । २ रु. ‘यामानि’ । ३ रु. चितान्ते । ४ ल. यज्ञेन दानेन । ५ ल. सर्वमी’ । ६ य. परधति ।

ग्राह गम्भीरया वाचा भंगवान्करुणानिधिः ।

अहमेव परं तत्त्वं मत्तो जातं जगत्सुराः ॥ ३४ ॥

मय्येव संस्थितं नष्टं मत्समो नाधिकः सदा ।

मत्स्वरूपप्राप्तिज्ञानादेव संसारनिर्हतिः ॥ ३५ ॥

ननूपदेशेन परोक्षज्ञानं देवानां शिवेन प्रागेव जनितम् । प्रागुक्तपाशुपतव्र-
तादिसाधनैश्च तैस्तन्निष्कलं रूपमपरोक्षतया ज्ञातम् । किमतः परमहमेव परं
तत्त्वमित्यादिना तेभ्यः शिवेनोपदेष्टव्यम् । अथ तस्य तन्निष्कलरूपस्य साक्षा-
त्कृतस्यापि वचनात्वरमादमेव उपदिश्यत इति । न । तस्याप्यहमेको जगद्धा-
तुरित्यादिना प्रथमत एवोपदिष्टत्वात् । सत्यम् । येयं यम निष्कलरूपता भव-
द्भिः प्रागुपदेशतो ज्ञाता सैवेयमिदानीं भवद्भिः साक्षात्कृतेति देवैर्ज्ञाताया अपि
शिवेन प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । मत्तो जातमिति । ' यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः ।
मत्समो नाधिकः सदेति । मुक्तौ द्वितीयत्वेवाभावात्संसारे सतोऽपि द्वितीयस्य
शिवादपकृष्टत्वात् न कदाचिदपि परः शिवेन समोऽस्ति कुतोऽभ्यधिकस्य कथा ।
श्रूयते हि—' न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इति । ज्ञानरय मोक्षहेतुत्वं
यत्प्रागुपदिष्टम् 'यो जानाति स मुच्यते' इति । तत्प्रत्यभिज्ञापयति—मत्स्वरूप-
परिज्ञानादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मम ज्ञानं च वेदान्तश्रवणादेव जायते ।

मुमुक्षोर्वैतनिष्ठस्य प्रशान्तस्य महात्मनः ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य वेदान्तहेतुफलरूपपदिष्टम् ' ज्ञानं वेदान्तवाक्यजम् ' इति तत्प्रत्य-
भिज्ञापयति—मम ज्ञानं चेति । तदपि श्रवणमभिहितप्रतादिश्रुतफलमपस्यैव
फलपर्यन्तं भवति नान्यस्येत्याह—मुमुक्षोर्वैतेति । विविदिपापरिपन्थिपापाप-
नयनं यनादिना । उत्पन्नविविदिपस्य मुमुक्षोर्वैतनपरिपन्थिपापापनयो प्रता-
दिनेति ॥ ३६ ॥

त्यक्तकर्मकलापस्य ध्याननिष्ठस्य शूलिनः ।

यज्ञदानादिभिः क्षीणमहापापार्णवस्य च ॥ ३७ ॥

त्यक्तकर्मेति । विशेषकृत्वेन कर्मकलापस्य ध्यानविरोधित्वात् । शूलिनः
इति कर्मणि षष्ठी । शिवगोचरं यद्द्वयानं तन्निष्ठस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं मां यां विजानाति स सर्वं वेद भेद भेतरः ।

उक्तं वेदान्तविज्ञानं गुप्ताकं सुरपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥

स सर्वं वेदेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः । उक्ताधिकारकारणभावे ज्ञातमपि ज्ञानरूपपरनिमित्तं वीजमिव निष्फलं भवेदित्याह—नेतर इति । येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको निष्फलः शिव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

व्रतं पाशुपतं चीर्णं पैद्विजैरादरेण च ।

तेषामेवोपदेष्टव्यामिति वेदानुशासनम् ॥ ३९ ॥

अत एव व्रतादीभिर्जनित्वाधिकाराणामेवोपदेष्टव्यमित्याह—व्रतं पाशुपतं चीर्णमिति । लोकारञ्जनमात्रमयोजनतया दाग्भिकैः कृतमपि व्रतादिकं निष्फलमेवेत्याह—आदरेणेति । इति वेदानुशासनमिति ।

“क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहुत एरुर्षि श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैता ब्रह्मविद्यां वेदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इत्यादिश्रुतेः ।

अत्रैकपिहोमशिरोव्रतादिकमध्ययनधर्मत्वादायर्षणिकानामेव । अन्येषां तु क्रियावत्त्वादिकमेव विद्याधिकारकारणम् । तदुक्तं व्यासेन 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सबन्धे तन्नियमः' इति ॥ ३९ ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।

ततो देवा मुनिश्रेष्ठा देवदेवस्य वैभवम् ॥ ४० ॥

विदित्वा तं जगद्धेतुममन्यन्तानसूपवः ।

तस्माद्यूपमपि श्रेष्ठाः सर्वज्ञं परमेश्वरम् ॥ ४१ ॥

जगतः कारणं बुद्ध्वा प्रजध्वं सर्वकारणम् ।

सोऽपि सर्वजगद्धेतुः सोमः सोमार्धशेखरः ॥ ४२ ॥

प्रसादाभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविष्णवादिभिः सह ।

सांनिध्यं वेदविच्छ्रेष्ठाः करिष्यन्त्यखिलेश्वरः ॥ ४३ ॥

अतः सर्वजगद्धेतुरन्य एवेति मुनिभिः प्रश्ने यन्निर्दिष्टं तत्रेतेदेवेभ्यः शिवे-

नोपदिष्टमिति सूतः प्रत्याभिज्ञापयन्नुपसंहरति—इतीति । तं जगद्धेतुममन्यन्ते इति । मुनिश्रेष्ठा इति संबोधनम् । हे मुनिश्रेष्ठा देवा अमन्यन्तेत्यन्वयः । अनसूयव इति । असूया हि चित्तत्रय मलम् । मलिनचित्तास्तु न बुध्यन्ते । अत एव चित्तत्रय मलनिरासकारिकर्माप्युक्तानि पतञ्जलिना—‘वैत्रीकरुणासुदि-
तोपेक्षाणां सुखदुःखरूप्यापुण्याविषयाणां भावनातश्चित्तमसादनम् ’ इत्यादीनि । सुखितेषु वैत्री भावयतः परकीयमपि सुखं स्वकीयमेवेत्यभिमानाच्चित्तगतमी-
र्ष्यामलं निवर्तते । दुःखितेषु करुणा भावयतः स्वयं दुःखोत्पादनहेतुद्वेषमलं
निवर्तते । पुण्यकृत्सु मुदितां भावयतो गुणेषु दोषारोपणरूपमसूयामलं निव-
र्तते । पापिष्ठेषूपेक्षा भावयतस्तत्संसर्गत्यागात्संसर्गजदोषमलं निवर्तत इति ।
शिवस्य देवैः सह संवादोपन्यासस्य फलमाह—तस्माद्यूपामिति । भजनफल-
माह—सोऽपि सर्वजगद्धेतुरिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिपारण्यवासीनः ।

महादेवस्य माहात्म्यं श्रीमत्पाशुपतस्य च ॥ ४४ ॥

दृष्टचित्ता महात्मानं सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुर्भक्त्या विज्ञप्तिसिद्धये ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमा-

हात्म्यखण्डे पाशुपतव्रतं नाम द्विती-

योऽध्यायः ॥ २ ॥

सूतशुनिसंवादमुपन्यस्तं व्यास उपसंहरति—इति श्रुत्वेति । विज्ञप्तीति ।
ज्ञप्तेः ‘सनीलन्वर्ध’ इति सनीलत्वात्किञ्चत्वात् ‘यस्य स्थिराया’ इति लिङ्ग-
यामुक्तौ यो निषेधः सः ‘ऋत्वादिभ्यः क्विञ्चिष्ठावद्भवति’ इति निष्ठावद्भा-
वात्किञ्चपि भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासत्रिपाशाक्तपरमभक्तश्रीमद्भयभक्तपादात्मसे-

वापराम्येनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन भाषवाचार्येण विरचित्तायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकाया शिवमाहात्म्यखण्डे पाशु-

पतव्रतं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्कः सुरैः सर्वैरसुरैः सिद्धकिंनरैः ।

मुनिभिर्यक्षगन्धर्वैस्तथाऽन्यैः सर्वजन्तुभिः ॥ १ ॥

विरक्ताः शिवसेवया तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ताम् । ये तु न केवलं मोक्षं भोगान-
प्यपेक्षन्ते तैः को देवः सेव्य इति मुनयः सूतं पृच्छन्ति—भगवन्कः सुरै-
रिति ॥ १ ॥

भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं पूज्यः पुण्यवतां वर ।

तमस्माकं महाजाग ब्रूहि सर्वार्थवित्तम ॥ २ ॥

भुक्त्यर्थमिति । प्रथमतो भुक्त्यर्थं क्रमेण मुक्त्यर्थं च । अथवा सर्वेषां मा-
ये कैश्चिद्भुक्त्यर्थमपरैर्भुक्त्यर्थमिति विभागेन सर्वैरुभयार्थमित्यर्थः । ऋषमुक्तिरपि हि
श्रूयते—‘स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीविष्यनात्परात्परं पुरिन्नायं
पुरुषमीक्षते’ इति ॥ २ ॥

सूत उवाच—

साधु साधु महाप्राज्ञाः पृष्टमेतज्जगद्धितम् ।

वक्षथे तं श्रद्धयोपेताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

स्वयमुपरतचित्तैः केवलं मोक्षापेक्षेरापि भवद्भिः करुणया भोगार्थिभ्यां हित-
मेतत्पृष्टमित्याह—जगद्धितामिति ॥ ३ ॥

पुरा विष्णुर्जगन्नाथः पुगणः पुरुषोत्तमः ।

मायया मोहितः साक्षाच्छिवरूप परमात्मनः ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तम इति । पुरुषेपूत्तम इति पुरुषोत्तमः । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति विहि-
तया निर्धारणसप्तम्या समासः । पुरुषश्चासायुत्तमश्चेति सामानाधिकरण्ये हि
‘सन्महत्परमोत्तम’ इति प्रथमानिर्देशात्पूर्वनिपात उक्तमपुरुष इति रयात् ।
पुरुषाणामुत्तम इति निर्धारणपष्ठ्यां तु ‘न निर्धारणे’ इति समासनिषेधः । अतो

यथोक्त एव विग्रहः । विष्णोरप्येतादृशी दशा कैवान्यस्य कथेति विवक्षया
विष्णुदाहरणम् ॥ ४ ॥

अहमेव जगत्कर्ता मय्येवेदं जगत्स्थितम् ।

मत्समश्वाधिकश्चापि नास्ति सर्वत्र सर्वदा ॥ ५ ॥

मम शक्तिविलासोऽयं जगत्सर्वं चराचरम् ।

अहमेव समाराध्यः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ६ ॥

मोहमूलवचनमाह—अहमेव जगत्कर्तेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

इत्यहंमानसंछन्नः स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

अविज्ञायाम्बिकानाथमनन्ता नन्दचिद्घनम् ॥ ७ ॥

अतीवाऽऽज्ञापयामास ब्रह्मादीनस्त्रिलान्हरिः ।

अथ देवो महोदेवः सर्वात्मा सर्वभासकः ॥ ८ ॥

नन्वहमेव जगत्कर्तेति जीवेश्वरतादात्म्यप्रतिपादकमिदं महावाक्यं तदनुसं-
धधानेऽस्य विष्णोः कथं व्यामोह इत्यत आह—इत्यहंमानसंछन्न इति । वा-
च्यार्थपरित्यागेन लक्ष्यस्य चिदानन्दघनन्यानुसंधाने न व्यामोहः । अहं-
कारविशिष्टं त्वात्मानं मन्यमानस्य तन्यासदेव सर्वेशं द्रुवतः कथं न व्यामोह
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्य शक्तिं समाहृत्य मोहयामास शंकरः ।

ततस्तत्प्रमुखाः सर्वे ब्रह्माद्याः पशवो नृशाम् ॥ ९ ॥

अयिमर्शदशायां व्यामुद्यतोऽपि विष्णोर्विमर्शकाले त्रिवेकः त्यात्तमापि शिवः
संजहार ब्रह्मादिसकललोकव्यामोहजननोपराधनिमित्तेनेत्याह—तस्य शक्ति-
मिति ॥ ९ ॥

मोहिता माचया शंभोर्विवशाश्च विजेपतः ।

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्मन्दी शंकरवल्गुभः ॥ १० ॥

सर्वविज्ञानरत्नानामाकरः करुणालयः ।

समागत्य हरिब्रह्मप्रमुखानमराधिपान् ॥ ११ ॥

मन्दी देवानप्यनुग्रहीतुं समर्थ उन्त्याह—सर्वविज्ञानेति । न केवलमनुग्रह-

समर्थः । अनुग्रहशीलोऽपीत्याह—करुणालय इति । उभयत्र कारणमाह—
शंकरबल्लभ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

बोधयामास सर्वज्ञः परं भावं शिवस्य तु ।
नन्दिकेश्वर उवाच—

विष्णो विश्वजगन्नाथः शंकरः परमेश्वरः ॥ १२ ॥

सर्वसाक्षी महानन्दः सर्वात्मत्वेन संस्थितः ।

स एव सर्वजन्तूनामात्मा सर्वावभासकः ॥ १३ ॥

परं भावमिति । भावः सत्ता । शिवस्य यः परो भावो निष्कलं रूपं
तद्धि स्वरूपं पारमार्थिकत्वात्सदित्युच्यते । तदेव स्वात्मनि परिकल्पितेषु सम-
स्तवस्तुषु सत्सदित्यनुगमात्सचेत्युच्यते । जलतरङ्गचन्द्रप्रतिबिम्बेष्वनुगतं
चन्द्ररूपं यथा तद्वत् । सा चानुगम्यमानवस्तुपाहिताऽपरो भावः । उपाध्यप-
गमे त्वनुगतं सन्भात्रं सत्परो भावः । सकलं वा विश्वाधिकं सोऽपि स्वेतर-
समस्तवस्तुद्वितिकाशित्वात्परो भावः । विश्वाधिको रदो महर्षिरिति हि श्रुतिः ।
तरय विश्वाधिकत्वे विश्वस्य स्वत्वं तरय च स्वामित्त्वमिति स्वस्वामिभावल-
क्षणं कारणमाह—विश्वजगन्नाथ इति । योगोपवर्गप्रदानलक्षणं शंकर इति ।
नियमनसामर्थ्यं परमेश्वर इति । सर्वज्ञत्वं सर्वसाक्षीति । नित्यतृप्ततामाह—
महानन्द इति । स्वात्मन्यध्यस्तरय सर्वस्य सत्तारप्सुतिप्रदत्वं सर्वात्मत्वेनेति ।
न केवलं भोग्यवर्गस्य अपि तु भोक्तृवर्गत्यापि स एवाऽऽत्मैत्याह—स
एव सर्वजन्तूनामात्मेति । नच तदात्मकारय तद्विद्यन्तृत्वाद्यसंभवः । वारतवं हि
तादात्म्यम् । लीलाकल्पितविभागनिवन्धनं तु नियन्तृत्वादिति । अत एव
हि श्रूयते—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सैवात्मेति । आत्मत्ये सत्ताप्र-
दत्वं कारणमाह—सर्वावभासक इति । स्वसत्तयैव लब्धसत्ताकं करोती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्य प्रसादलेशस्य लवलेशलवेन तु ।

इदं विष्णुपदं लब्धं त्वया नान्येन हेतुना ॥ १४ ॥

अन्धेषामपि सर्वेषां पदमस्य प्रसादतः ।

अनेनेदं जगत्सर्वं विना न भवति स्वयम् ॥ १५ ॥

विश्वाधिकृतं वक्तुं शिवस्योत्कर्षमुक्त्वा तदन्यस्यापकर्षमाह—अस्य
प्रसादेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं धाता विधाता च अर्धदा सर्ववस्तुनाम् ।

यथा वैश्वानरेणेद्धमो दहति भाति च ॥ १६ ॥

धाता पोषकः । विधाता निर्माता । अन्तरतेन पोष्यत्वं निर्मायमाणत्वं च तद-
न्यस्य ततोऽपकर्षं हेतुरित्यर्थः । वस्तुनामिति 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
इत्यदीर्घत्वम् । अन्येषामपि सर्वोपजीविनः प्रति यत्पोषकत्वादि तच्छिष्यमसादल-
ब्धत्वाच्छिष्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह—यथा वैश्वानरेणेति । अयसो यद्गृह्यत्वं
भानं च तद्यथा वह्नेरेव तथेत्यर्थः । उच्यते चायं दृष्टान्तः । अयसो यथा दाह-
प्रकाशौ वह्नेरेवैवं विक्षयानन्दाः सर्वेऽपि शिवस्यैव स्वरूपभूता इति ॥ १६ ॥

तथाऽनेन भवत्येतज्जगत्तं विधाति च ।

अस्याऽऽनन्दस्य भूतानि लेशमन्यानि सर्वदा ॥ १७ ॥

अस्याऽऽनन्दस्येति । 'एतस्यैवाऽऽनन्दस्त्रान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
वन्ति' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

लब्ध्वा संतोषमापन्नान्प्रतीन्न ब्रह्मविचिता ।

अस्यैवाऽऽज्ञालयाकृष्टं जगन्नित्यं प्रवर्तते ॥ १८ ॥

अस्यैवाऽऽज्ञेति । 'एतस्य वा असरस्य प्रशासत्रे गामि धावापृथिवी विधृते
त्तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥

अविज्ञायैतमात्मानं भवानत्यन्तमोहितः ।

अहंस्वगभिन्नतश्च अगता मोहितं जगत् ॥ १९ ॥

अतस्तरं ध्रान्तिमुत्सृज्य स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

आराधयाऽऽदरेणैव सह देवैरुपापतिम् ॥ २० ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान्नन्दी शंकरवल्लभ ।

अगमद्वयमारुह्य श्रीमदैकैलामप्रव्रतम् ॥ २१ ॥

अर्दकाराभिभवो विष्णोः प्राक्सूतेनोक्तः । अधुना तु नन्दिनेति न पौनरु-
पयम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो विश्वाधिकं रुद्रं महर्षिं सर्वसाक्षिणम् ।

ब्रह्मविष्णवादयो देवाः पूजयामासुरादरात् ॥ २२ ॥

महर्षिमिति । दर्शनादृषिः । ऋषिर्दर्शनादिति यावत् । तस्य महर्ष्वं सर्वज्ञत्वात् ॥ २२ ॥

तथा लक्ष्म्यादयो देव्यस्तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।

पूजयामासुरीशानं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २३ ॥

अथैषां पुरतः श्रीमानम्बिकापतिरीश्वरः ।

आविर्बभूव सर्वज्ञः शंकरो वृषवाहनः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः पशूनां पतिमीश्वरम् ।

ब्रह्मविष्णवादयः सर्वे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २५ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।

अस्तुवन्मुक्तिदं भक्त्या भुक्तिदं भवभेषजम् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ।

नमस्ते सर्वजन्तूनां भुक्तिमुक्तिफलप्रद ॥ २७ ॥

नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यन्तकारण ।

नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २८ ॥

गुरुरूपमिति । अन्तर्यामित्येन सर्वेषां हृदयेऽवस्थानात्पृथुं शरीरेषु शैत इति पुरुषः । श्रूयते हि 'स वा अर्थं पुरुषः सर्वस्य पृथुं एरिक्वन्' इति । कृष्ण-पिङ्गलमिति । कण्ठे कृष्णः । ललाटे पिङ्गलः 'पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति हि श्रुतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमस्ते वेदवेदान्तैरर्पनीय द्विजोत्तमैः ।

नमस्ते शूलहस्ताय नमस्ते बद्धिपाणये ॥ २९ ॥

नमस्ते विश्वनाथाय नमस्ते विश्वमोक्षये ।

नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्ते छत्तिवाससे ॥ ३० ॥

वेदवेदान्तैरिति । वेदान्तैः पारमार्थिकेन रूपेण ब्रापनमर्चनं वेदैः स्तुत्यत्वेन
चेष्टव्यत्वेन वाऽभिधानम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

नमस्ते सोमरूपाय नमस्ते सूर्यरूपिणे ।

नमस्ते षड्विंशरूपाय नमस्ते जलरूपिणे ॥ ३१ ॥

नमस्ते भूमिरूपाय नमस्ते वायुमूर्तये ।

नमस्ते व्योमरूपाय नमस्ते ह्यात्मरूपिणे ॥ ३२ ॥

नमस्ते सोमरूपायेत्यादिनाऽष्टमूर्तित्वकथनम् । आत्मरूपिण इति । आत्मा
यजमानः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नमस्ते सत्यरूपाय नमस्तेऽसत्यरूपिणे ।

नमस्ते बोधरूपाय नमस्तेऽबोधरूपिणे ॥ ३३ ॥

नमस्ते सुखरूपाय नमस्तेऽसुखरूपिणे ।

नमस्ते पूर्णरूपाय नमस्तेऽपूर्णरूपिणे ॥ ३४ ॥

नमस्ते सत्यरूपायेत्यादिभावाभावप्रपञ्चस्य समरतरय शिवे परिकल्पित-
त्वाच्छिव एव तरय पारमार्थिकं रूपं रजतादेरिव शुक्तयोदीत्यर्थः । असत्यरू-
पिण इत्याद्यकारप्रश्लेषो द्वितीयपादेषु सर्वत्र । सुखरूपाय परमानन्दरूपाय ।
पूर्णरूपायानन्ताय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नमस्ते मल्लरूपाय नमस्तेऽवल्लरूपिणे ।

नमस्ते जीवरूपाय नमस्तेऽजीवरूपिणे ॥ ३५ ॥

जीवरूपायाऽऽत्मरूपाय ॥ ३५ ॥

नमस्ते व्यक्तरूपाय नमस्तेऽव्यक्तरूपिणे ।

नमस्ते शब्दरूपाय नमस्तेऽशब्दरूपिणे ॥ ३६ ॥

नमस्ते स्पर्शरूपाय नमस्तेऽस्पर्शरूपिणे ।

नमस्ते रूपरूपाय नमस्तेऽरूपरूपिणे ॥ ३७ ॥

नमस्ते रसरूपाय नमस्तेऽरसरूपिणे ।

नमस्ते गन्धरूपाय नमस्तेऽगन्धरूपिणे ॥ ३८ ॥

नमस्ते देहरूपाय नमस्तेऽदेहरूपिणे ।
 नमस्ते प्राणरूपाय नमस्तेऽप्राणरूपिणे ॥ ३९ ॥
 नमस्ते श्रोत्ररूपाय नमस्तेऽश्रोत्ररूपिणे ।
 नमस्ते त्वक्स्वरूपाय नमस्तेऽत्वक्स्वरूपिणे ॥ ४० ॥
 नमस्ते दृष्टिरूपाय नमस्तेऽदृष्टिरूपिणे ।
 नमस्ते रसनारूप नमस्तेऽरसनात्मने ॥ ४१ ॥
 नमस्ते घ्राणरूपाय नमस्तेऽघ्राणरूपिणे ।
 नमस्ते पादरूपाय नमस्तेऽपादरूपिणे ॥ ४२ ॥
 नमस्ते पाणिरूपाय नमस्तेऽपाणिरूपिणे ।
 नमस्ते वाक्स्वरूपाय नमस्तेऽवाक्स्वरूपिणे ॥ ४३ ॥
 नमस्ते लिङ्गरूपाय नमस्तेऽलिङ्गरूपिणे ।
 नमस्ते पायुरूपाय नमस्तेऽपायुरूपिणे ॥ ४४ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मानन्तशब्दा अनृतजडदुःखानात्मत्वान्तवत्त्वव्युदासद्वारा
 ब्रह्म लक्षयन्तीति हुक्तं व्यासेन ' आनन्दादयः प्रधानस्य ' इत्यत्र । तत्र देश-
 कालवस्तुकृतपरिच्छेदनिरासवाचिनाऽनेन्तशब्देन वस्तुकृतरयापि ' परिच्छेदस्य
 निरासीर्द्धावाभाववपि वस्तुतः परमात्मनो न पृथगित्यभिप्रायेण बहुधा
 भावाभावरूपताभिधानम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नमस्ते चित्तरूपाय नमस्तेऽचित्तरूपिणे ।
 नमस्ते मातृरूपाय नमस्तेऽमातृरूपिणे ॥ ४५ ॥
 मातृरूपायेत्यादि मितिः प्रमा तस्याः कर्ता माता ॥ ४५ ॥
 नमस्ते मानरूपाय नमस्तेऽमानरूपिणे ।
 नमस्ते भेयरूपाय नमस्तेऽभेयरूपिणे ॥ ४६ ॥
 नमस्ते मितिरूपाय नमस्तेऽमितिरूपिणे ।
 नमस्ते सर्वरूपाय नमस्तेऽसर्वरूपिणे ॥ ४७ ॥
 करणं मानम् । विषयो भेयम् । तद्रूपायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रक्ष रक्ष महादेव क्षमस्व करुणालय ।

भक्तचित्तसमासीन ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ॥ ४८ ॥

रक्ष रक्षेति । अहमेव जगत्कर्तेत्यादि यदुक्तं यच्चान्यैरतथा प्रतिपन्नं तमप-
रार्थं क्षमस्व तन्नियन्धनादनर्थाच्च रक्ष । यतरत्वं करुणालय इत्यर्थः । “हृदि
ह्ययमात्मा” ‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् ।
सर्वेषां चित्तेषु यद्यप्यस्ति तथाऽपि भक्तचित्तेषु विशेषत इत्याह—भक्तचित्तेति ।
ब्रह्मविष्णुशिवात्मकेति । ‘स ब्रह्मा स शिवः स हरिः’ इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

सूत उवाच—

इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा प्रणम्य जुवि दण्डवत् ।

भक्तिपारं गता देवा बभूवुः परमेश्वरे ॥ ४९ ॥

भक्तिपारमिति । प्रियातिशयवशाच्चित्तस्य विषयान्तरव्यावृत्तस्य तदेक-
निष्ठता भक्तेः पारम् ॥ ४९ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वभूतहिते रतः ।

अनुगृह्यावशान्देषानम्बिकापतिरीश्वरः ॥ ५० ॥

प्रनृत्य परमं भावं स्वकं सम्यक्प्रदर्शयन् ।

ब्रह्मविष्णवादिभिः साकं श्रीमद्द्वयाग्रपुरं गतः ॥ ५१ ॥

अथ एव व्यवहारान्तराक्षमत्वमाह—अवशानिति । ईदृग्दशोपलम्भेन देवा-
न्मुत्पाधिकारिणो ज्ञात्वा परतत्त्वविषयं साक्षात्कारं तेषामन्वग्रहीदित्याह—अनु-
गृह्येति । ईदृशी हि दशा साक्षात्काराधिकारकारणमुक्ता पतञ्जलिना—विशेषद-
र्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिरिति । भावो देवादिविषया रतिः । यदाहुः—

‘ रतिर्देवादिविषयाऽन्यभिचारितयाऽर्जिता । भावः प्रोक्तः ’ इति ।

स चेह विषयस्य शिवस्य परमानन्दरूपत्वात्तद्विषयः स्वयमापि परमः । तं
स्वात्मनि वर्तमानं परमं भावमाभिनयेन विशदं दर्शयितुं देवैः सह नृत्योचितं
स्यानं श्रीमद्द्वयाग्रपुरं गत इत्याह—प्रनृत्य परमं भावमिति । यथा रत्यादिस्था-
यिभावकार्यस्य वर्णनेनाभिनयेन वा प्रदर्शने स रत्यादिरभिव्यक्तः सन्नुद्गारा-
रादिरसरूपतामापद्यते । उक्तं हि—

‘व्यक्तः स तैविंभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः’ इति । . . .

‘एवं परतत्त्वरूपविषयो भावोऽपि तत्कार्येणाभिनयेन विद्यतीभूतः अकर्षेण दृश्यत इति । यदर्थयन्निति ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति द्वेती श्रुतप्रत्ययः । नर्तनं द्रष्टुमिच्छयेति संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तत्र सर्वे सुरा विप्राः श्रद्धया द्रष्टुमिच्छया ।

अवर्तन्ताखिलेशस्य नर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५२ ॥

‘परापरपुरपार्थक्यसाधनत्वेनेच्छा न धनरौत्सुक्यपान्नेत्याह—श्रद्धयेति । भुक्तिमुक्तिदमिति । भोगमोक्षसाधनोपदेशाय ह्ययमध्याय आदावेवावता-
वर्ततः ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महादेवप्रसादाय मुनीश्वराः ।

पूजयध्वं महाभक्त्या महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५३ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सूतमात्मीहितप्रदम् ॥ ५४ ॥

जज्ञिरे देवदेवोऽसौ शंकरस्त्वम्भिकापतिः ।

‘पूजनीय इति श्रीमान्सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ५५ ॥

तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।

महादेवः सदा सर्वैः पूज्य इत्येव जज्ञिरे ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

नन्दोश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भवन्तोऽपीति । पूजयध्वमितिमध्यमपुरुषाक्षिप्तस्य सुप्तच्छब्दरयापिना संबन्धः । भवन्त इति शन्नन्तम् । युयमपि देववद्भक्तिपरवशाः सन्तः पूजयध्व-मित्यर्थः । पूज्य इत्येव जज्ञिरे इति फलाभिसंबन्धाविरह एदकारार्थः । वादशी हि पूजा सात्त्विकी । उक्तं हि गीतासु—

‘अफलाकाहसिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः’ इति ।

जग्निर इति 'अनुपसर्गाङ्गः' इत्यात्मनेपदम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसेवापरायणे-
नोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन मापचाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहिताता-
त्पर्यदीपिकायां शिवसाहात्म्यखण्डे नन्दीश्वरविष्णुसंवादेने-
श्वरमतिपादनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्देवदेवस्य नीलकण्ठस्य शूलिनः ।

ब्रूहि पूजाविधिं विद्वन्कृपया भुक्तिमुक्तिदम् ॥ १ ॥

पूज्यस्वरूपापरिज्ञाने पूजाया मन्दफलत्वाद्दध्यायंद्वयेन मुनयस्तत्स्वरूपं
ज्ञात्वा पूजां जिज्ञासन्ते—भगवन्देवदेवस्येति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म कृत्वा श्रद्धापुरःसरम् ॥ २ ॥

कृतनित्यनैमित्तिकरूपैव पूजाधिकार इत्याह—श्रुतिस्मृतीति । श्रद्धेति ।
उक्तं गीतासु—

“अथदद्याद्दुत्तं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असादित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह” इति ॥ २ ॥

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलोपिते ।

समासीनः सदा मौनी निश्चलोदङ्मुखः सुखी ॥ ३ ॥

स्नात्वेति । स्मार्तिकमार्गद्वयत्वेन वारणं स्नानं कृतवताऽपि शिवपूजाङ्गत्वेन
भस्मस्नानमपि फार्यामित्यर्थः । अथ वा 'ष्णा शौचं' इत्यतः स्नात्वेति पर्दं निष्प-
न्नम् । अतः पद्मसु शुद्धीर्विधायेत्यर्थः । आह सोमशंभुः—

* इत्यमात्माश्रयद्रव्यमल्लिङ्गविशुद्धियु ।
कृतासु देवदेवस्य पूजनं नान्यथा भवेत् इति ॥

सदेति पावत्पूजाकालमित्यर्थः । निथलथासाबुददमुत्ख । उददमुत्खत्वं चोक्तं सोमशंभुना—

‘ देवदक्षिणादिम्भागे संनिविष्टः सुररासने ।
उत्तरस्थो विनीतात्मा न्यस्तमञ्जरद्वयः ’ इति ॥

उददमुत्खत्वे कारणमुक्तं ज्ञानरत्नावल्याम्—

‘ न प्राच्यामग्रतः शंभोर्नोत्तरे योषेदाश्रये ।
न मतीन्यां यतः पृष्ठं तस्मात्सं समाश्रयेत् ’ इति ॥

दक्षं देवस्य दक्षिणभागम् । तं चाऽऽश्रित उत्तराभिमुख एव भवति ॥ ३ ॥

विचित्रमासनं तत्र निधाय ब्रह्मविचित्रमाः ।

आगस्त्येनैव शास्त्रेण प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ॥ ४ ॥

विचित्रमिति । स्थिरलिङ्ग आधारशक्त्यादिशिवासनपर्यन्तैर्विधिव्याप्ति-
भावेनाविपयैश्चित्रमित्यर्थः । चरलिङ्गे तूत्तरूपं स्थिरासनं क्लानार्थं पङ्क्त्यं
चलासनं च दत्त्वेत्यर्थः । आगस्त्येनेति नानागमोपलक्षणम् । लिङ्गलक्षण-
मुक्तं श्रीकालोत्तरादिषु—

‘ स्थिरलिङ्गे सदा कार्यं सिद्धिकामैः प्रयत्नतः ।

भुक्तिमुक्तिमदं पुंसां चरलिङ्गे शिवार्चनम् ॥

सर्वत्र संस्थितः पूज्यः सर्वाधारेषु सर्पदा ।

तथाऽपि लिङ्गे भगवान्पूजां शृणाति पूजति ॥

असंपूर्णा कृता पूजा मद्यद्रव्यक्रियागुणैः ।

तथाऽपि लिङ्गे संपूर्णा पूजा भवति पण्डित् ॥

लीयन्ते यत्र भूतानि निर्गच्छन्ति यतः पुनः ।

तेन लिङ्गं परं व्योम निष्कलः परमः शिवः ॥

लिङ्ग्यते चिन्त्यते येन भावेन भगवाञ्छिवः ।

योगिभिस्तच्चिदा लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तौभयात्मकम् ॥

व्यक्तं तत्सकलं ज्ञेयमव्यक्तं निष्कलं मतम् ।

ज्ञानज्योतिर्मयं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तमिदं स्मृतम् ॥

रक्षाटिकं त्रिविधं ज्ञेयं सूर्यचन्द्रानलात्मकम् ।
 भेदं रक्तं च पीतं च कृष्णच्छायं त्रिजातियु ॥
 त्रिपञ्चवारं यथैव तुलास्तान्यं न जायते ।
 तदा घाणं समाख्यातं श्रेय पापाणसंभदम् ॥
 नयां वा प्राक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलक्ष्यते ।
 वाणलिङ्गं तदा विद्धि ' इति ॥

तथा तत्रैव मृन्मयादिलिङ्गानामुत्तरोत्तरोत्कर्षाभिधानप्रस्तावे—

' संख्याय वाणलिङ्गं तु रत्नात्कोटिगुणं भवेत् ।
 रसलिङ्गे ततो घाणान्फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
 को गुणात्रसलिङ्गरय वक्तुं शक्नोति शाकारे ।
 सिद्धो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ' इति ॥ ४ ॥

आदाय श्रद्धया विभ्राः शिवलिङ्गं समाहितः ।

तत्रैवाऽऽशाह्य देवैरां प्रणवेन हृदि स्थितम् ॥ ५ ॥

शोक्तलक्षणलक्षितं शिवलिङ्गमादाय दीक्षापुरःसरं परिपृष्ट्वा । आवाहयेति ।
 आवाहनं लिङ्गेऽभिव्यक्त्यनुसंधानम् । विसर्जनं तु निजरूपेणावस्थानाचिन्त-
 नम् । उक्तं हि—

॥ ' आवाहनमभिव्यक्तिः शक्तिभावो विसर्जनम् ' इति ।

आवाहनं तदादिसंस्कारदशकोपलक्षणम् । यथाऽऽहुरागमविदः—

' आवाहनं स्थापनं च सान्निध्यं संनिरोधनम् ।

सकलीकारममृतीकरणं चाय पाथकम् ॥

तत आचमनं चार्घ्यं पुष्यं च दश संस्त्रियाः ' इति ।

प्रणवेनेति । तेन हि यत्कृतं तदशेषैर्मन्त्रैः कृतं भवति । श्रूयते हि—' यः
 प्रणवमधीते स सर्वमधीते ' इति । तथा ' एतद्वै चतुस्रधी विद्या प्रत्येषा
 वागेतत्परममक्षरम् ' इति ॥ ५ ॥

अद्य दत्त्वा मुनिश्रेष्ठा. पूर्वोक्तैर्नैव मन्त्रतः ।

पायमाचमनं चैव पुनः पूर्वोक्तमन्त्रतः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तिनेति । प्रणवेन । मन्त्रतो मन्त्रेण पश्चाक्षरेण ॥ ६ ॥

पुन ह्याप्य महादेवमापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ।

तथा पुरुषसूक्तेन श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ ७ ॥

पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्याऽऽसने हरम् ।

दत्त्वा वस्त्रं मुनिश्रेष्ठाः प्रणवेन समाहितः ॥ ८ ॥

उपवीतं पुनर्दत्त्वा भूषणानि च सादरम् ।

गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं चैवाऽऽदरेण च ॥ ९ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेन युतेन च ।

हविर्निवेद्य देवाय पानीयेन सहाऽऽदरात् ॥ १० ॥

पुनराचमनं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ।

भाल्यं दत्त्वाऽनुलेपं च प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ११ ॥

पञ्चाक्षरेण चेति । चकाराद्यन्यैरपि शतरुद्रियादिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥

लौकिकैर्वादिदैः स्तोत्रैः स्तुत्वा हृदि विसर्जयेत् ।

प्रणवेन महादेवं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ १२ ॥

प्रणवेन हृदि विसर्जयेदिति हृदि स्वप्रतिष्ठिततया शिवमनुसंध्यादित्यर्थः ।
हृदयं तस्य नियतं स्थानम् ।

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति स्मृतेः ।

‘ हृदयं तद्विजानीयादित्यारभ्य ’ ‘ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यव-
स्थितः ’ ‘ स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ’ इति
श्रुतेश्च । इत्थं संग्रहेण शिवपूजाविधिकृतः । एतावताऽप्यसौ पूर्ण एव ।

‘ ब्रह्मर्ष्यं वा स्वशुद्धोक्तं यय यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शान्तार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ’ इतिन्यायात् ॥

मपञ्चस्तु पुराणान्तरादागमान्तरेभ्यश्चोक्तोऽविरुद्ध उपसंहर्तव्यः ॥ १२ ॥

ब्रह्मवारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च सुव्रताः ।

एवं दिने दिने देवं पूजयेदग्निकाशतिम् ॥ १३ ॥

उक्तपूजाविधावाश्रमभेदेन मन्त्रव्यवस्थामाह—ब्रह्मचारीति ॥ १३ ॥

संन्यासी, देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।

॥ नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ १४ ॥

पञ्चाक्षरपूजायां स्त्रीशूद्राणां विशेषमाह—नमोन्तेनेति ॥ १४ ॥

विरक्तानां च शूद्राणामेव पूजा प्रकीर्तिता ।

॥ अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥

अन्येषामिति । संकरजातीनां देवालयं दृष्ट्वा तस्य देवालयस्य प्रणाम एव पूजा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥

पूजा देवालयं दृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तितः ।

॥ एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितम् ॥ १६ ॥

पुराणान्तरेषु स्त्रीशूद्रादीनां सर्वेषां प्रणवमात्रं परित्यज्यावशिष्टेन पञ्चाक्षरेणैव पूजाऽभिहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

सदो नमः शिवायोति शिवमन्त्रं समाश्रयेत् ॥

पञ्चाक्षरः समणवो द्विजराज्ञोर्विधीयते ।

विदूशद्रजन्मनां वाऽपि स्त्रीणां निर्वाज एव हि ॥

सुब्रीजः सस्वरः सौम्य विमलत्रिययोर्द्वयोः ।

नेतरेषामितीशानः स्वयमेयाऽऽह शंकरः ॥

दुर्दृत्तो दृत्तदीनो वा पतितोऽप्यन्त्यजोऽपि वा ।

जपेत्पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेनैवाऽऽप्नुयाच्छिवम् ” इति ॥

शैवपुराणे शिवोऽप्याह—

“समन्त्रकं तु पतितो हर्षयेद्यदि पद्मज ।

नारकी स्यान्न संदेहो मम पञ्चाक्षरं विना ॥

मयोक्तमेतद्वि पुरा पवित्रं पञ्चाक्षरं मन्त्रमिभं शिवायै ।

साधारणं पद्मज वेदसारं ममाऽऽज्ञाया सर्वमिदं सुरेश्च ” इति ॥

नन्दीश्वरोऽपि—

“शुश्रूष्यातिरहस्यं ते वदामि मुनिपुङ्गव ।

हितार्थं सर्वलोकानां पतितानां विशेषतः ॥

समन्त्रकं सङ्गदाऽपि पतितः पूजयेद्यदि ।

“नारकी स्यान्न संदेहः शैवपञ्चाक्षरं विना ” इति ॥

इत्यमुक्त्वा पूजा । तत्फलमाह—एवं पूजा कृता येनेति ॥ १६ ॥

पूजया भुक्तिर्माप्नोति पूजया मुक्तिर्माप्नुयात् ।

पुरा कश्चिन्महापापी पुल्कसः पुरुषाधमः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणानां कुलं हत्वा गवां वेदविदां वराः ।

अपहृत्य धनं मार्गं प्राणिर्हिंसापुरःसरम् ॥ १८ ॥

स्वच्छन्दं निर्धृणो विप्राश्चचार पृथिवीतले ।

तस्य मित्रमभूत्कश्चिद्ब्राह्मणो गणिकापातिः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽदरातिशयार्थमाख्यायिकामाह—पुरा कश्चिदित्यादिना । पुल्कसलक्षणमत्रैव वक्ष्यते—

‘जातः रुद्रेण राजन्यां वैदेहाख्यः स पुल्कसः’ इति ।

पुल्कसकृतपापप्रपञ्चवर्णनं तादृगापि दभ्रसभादर्शनमात्रादेव विमुक्त इति सभादर्शनमभावोत्कर्षज्ञापनाय ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्मै दत्तं धनं किञ्चित्पुल्कसेन द्विजोचमाः ।

स पुनर्ब्राह्मणस्तुष्टो मतिं तस्मै प्रदत्तवान् ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच—

सुबन्धो मम दुर्बुद्धे त्वया पापानि निर्धृण ।

छतानि सर्वदा भूद त्वं हो किं ते फलिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं बहुधा विप्रः पुल्कसं प्रत्यभाषत ।

सोऽपि विप्रवचः श्रुत्वा बहुशः पण्डितोत्तमाः ॥ २२ ॥

मतिं तस्मै प्रदत्तवानिति । दातुं मष्टत्तवान् । आदिकर्मणि क्तवत्तुः । अन्यथा ‘अच उपसर्गात्तुः’ इति तत्त्वे प्रदत्तवानिति स्यात् । आदिकर्मणि तु ‘प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि’ इति क्तेन क्तवत्तोरप्युपलक्षणात्त्वप्रतिषेधे ददादेश एव भवति । यदि वा ब्राह्मणेन पुल्कसं मतिं बुद्धिदानं बहुशः कृतं तदल्पम् । मतिदानस्य प्रारम्भमार्त्रं ततोऽप्यतिशयितस्यापरिमितस्य कर्तव्यस्य संभवात्कृतस्याऽऽरम्भमात्रत्वमित्यादिकर्माभिप्रायः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कालेन महता दान्तः पुलकसः पुरुषाधमः ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपुण्यवशेन च ॥ २३ ॥
 प्रणम्य दण्डवद्विप्रं पप्रच्छ ब्रह्मविद्यमाः ।
 पुलकस उवाच—
 देव विप्र सुवन्द्यो मे मया सर्वत्र सर्वदा ॥ २४ ॥
 महाघोराणि पापानि कृतानि मम नायक ।
 किं करोम्यहमद्यास्मिँल्लोके मूढे ऽतिनिर्घृणः ॥ २५ ॥
 तद्ददातिभयान्निष्ठं मानसं मम संततम् ।

ब्राह्मण उवाच—

साधु साधु त्वयाऽद्योक्तं तव वक्ष्ये हितं शृणु ॥ २६ ॥
 पुण्यक्षेत्रे महतीर्थे पुराणे दसधातले ।
 मुनिभिः निष्कमन्धैरभरैश्च सुसेविते ॥ २७ ॥
 श्रीमद्व्याघ्रपुरं यत्र प्रनृत्यत्वाम्बिकापतिः ।
 तत्र भक्तिपरो भूत्वा स्नात्वा प्रातः समाहितः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा दध्नमग्नां दूरे प्रणम्य क्षुवि दण्डवत् ।
 योगिनां भोगिनां नृणां दत्त्वा सर्वस्वमर्जितम् ॥ २९ ॥
 स्थानस्नास्य भये जाते रक्षणं कुरु यत्नतः ।

सूत उवाच—

एवं द्विजोत्तमेनोक्तः पुलकसः पुरुषाधमः ॥ ३० ॥
 श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं गतः श्रद्धापुरःसरम् ।
 ब्राह्मणोऽपि सहानेन श्रद्धया मुनिपूज्यवाः ॥ ३१ ॥
 प्रातःकालेनैतद्वस्तं श्रद्धया स्थानमुत्तमम् ।
 पुलकसः श्रद्धया स्नात्वा ब्राह्मणा वेदविद्यमाः । ३२ ॥

योगिभ्यश्च तथाऽन्येभ्यो दत्त्वा सर्वस्वमर्जितम् ।

श्रीमद्ब्रह्मणां नित्यं ब्राह्मणा वेदपात्रगा ॥ ३३ ॥

दान्त इति । दान् इन्द्रियाणां निषिद्धव्यापारोपरमः । विप्रजनितोपदेशेन जात-
निवेदि मनस्युपरते तदर्धीनव्यापाराणि तत्प्राज्ञव्यापारादुपारमन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा पञ्चकोशाद्बहिर्द्विजाः ।

उवाप्त सुचिरं कालमेवं कृत्वा दिने दिने ॥ ३४ ॥

नमस्कृत्वेति । नम इति शब्दपरो निर्देशः । नम इत्येतत्पदमयोगं कृत्वे-
त्यर्थः । नमस्कृत्वेति तु पाठेऽर्थपरस्य नमःशब्दस्य गतिसमासे 'नमस्कृ-
सोर्गतयोः' इति सत्वम् । नमस्कृत्वेति तु पाठे क्त्वाऽपि च्छन्दसीति त्यपोऽ-
पवादः क्त्वादेशश्चान्दसः ॥ ३४ ॥

एवं चिरगते काले पुलकसः पुण्यगौगवात् ।

स्थानसंरक्षणव्याजात्तत्रैव मरणं गतः ॥ ३५ ॥

स पुनर्भरणादूर्ध्वं भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

श्रीमद्ब्रह्माग्रुरेशस्य भसादाशम्बिकापतेः ॥ ३६ ॥

स्थानसंरक्षणव्याजादिति । व्याजशब्देन निमित्तमात्रं लक्षितम् । संरक्षणा-
द्वितोरेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अवाप परमां मुक्तिमविज्ञेन द्विजोत्तमाः ।

घातणोऽपि तथेयासिन्स्थाने प्रातः रामाहितः ॥ ३७ ॥

स्नानं कृत्वा महादेवपत्निकापतिपीश्वरम् ।

पूजयामास पूर्वोक्तकरेण महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्थापि-वस्तुदिच्छ्रेष्ठाः पूजया परमेश्वरः ।

श्रीमद्ब्रह्मसंज्ञानाथः प्रददौ मुक्तिमश्वरः ॥ ३९ ॥

बहवो वेदनिच्छ्रेष्ठाः पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।

शिवलिङ्गार्चनं कृत्वा विमुक्ता जगवन्वनात् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणोऽपीति । गणिकापतिरपि ब्राह्मणः समादर्शनमात्रेण कृतर्मापश्चित्त
इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणवेन पूजयामासेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

केचिद्वाराणसीं गत्वाऽऽपूज्य पूर्वोक्तवर्त्मना ।

महादेवं महात्मानं विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४१ ॥

केचिच्छ्रीसोमनाथारूपं केचित्केदारमद्भुतम् ।

केचिच्छ्रीपर्वतं मुखं केचिद्द्वेपर्वतं नराः ॥ ४२ ॥

केचिदक्षिणकैलासं केचिदग्नीश्वराभिधम् ।

केचिच्छ्रीहरतीर्थारूपं केचिद्वृद्धाचलाभिधम् ॥ ४३ ॥

केचिद्वल्मीकमाश्वर्यं केचिद्दालारसंज्ञितम् ।

केचिद्गामेश्वरं पुण्यं केचित्कान्नारमादरात् ॥ ४४ ॥

प्रप्य पूर्वोक्तमार्गेण शिवं पूज्य द्विजोत्तमाः ।

अनायासेन संसाराद्विमुक्ता वेदचित्तमाः ॥ ४५ ॥

क्षेत्राणां प्रभावोत्कर्षतरतमभावसंभवेऽप्युक्तपूजाविधानमाहात्म्यादिरतिश-
यश्रद्धापूर्वकात्सममेव फलमपवर्गलक्षणं प्रतिपन्ना इत्याह—केचिद्वाराणसी-
मिति । आपूज्येत्याकारमश्लेषः । शिवं पूज्येत्यसमासेऽपि त्यवादेशश्छान्दसः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

केचित्स्वे स्वे गृहे देवं समाराध्य यथावलम् ।

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४६ ॥

यथावलमिति । चलं सापथ्यमनतिक्रम्य विद्यमानसामर्थ्यमव्ययित्वा ।
अत एव गृहे शिवं समाराध्य विमुक्ताः । भवो जन्म स एव दुःखमयसंसार-
बन्धहेतुत्वाद्बन्धनं जन्माभावे हि दुःखाभावोऽपवर्गो भवति । उक्तं हि गौत-
मेन 'दुःखजन्ममृत्युत्तदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदेनन्तरापायादपवर्गः'
इति शास्त्रजनिततत्त्वज्ञानादाहं मनुष्य इति मिध्याज्ञानापाये रागादिदोषापा-
यादमार्थयोः मृत्युभावेन तन्निरन्धनवत्त्वाभावादात्यान्तिकदुःखमिदृच्छि-
पोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

केचिद्भेगिचडया देवं पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।

श्रद्धयाऽऽपूज्य देवेशं भुक्तवन्तो महासुखम् ॥ ४७ ॥

किमत्र बहुनेक्तिन श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

पूजया सर्वजन्तूनां भोगमोक्षौ च नान्यथा ॥ ४८ ॥

भोगेच्छयेति । भोगापरगसाधनं शिवपूजेति तुक्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्माद्भवन्तोऽप्यमुना पूर्वोक्तनैव वर्त्मना ।

पूजयध्वं महादेवं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५० ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयः सुहृदो जनाः ।

पूजयामासुरीशानं मुनिभिस्त्रैः प्रचोदिताः ॥ ५१ ॥

तस्मादिति । भवन्त इति श्रवन्तम् । सूयमपि प्रायुक्ता इव सन्तः पूजयध्व-
मित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पूजया रुदरां पुण्यं नास्ति लोकत्रयेष्वपि ।

पूजयैव महादेवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ५२ ॥

नीलकण्ठो विरूपाक्षः शिवो नित्यं प्रक्षीरति ।

पूजिते देवदेवेशे पुगणे सर्वकारणे ॥ ५३ ॥

पूजयैवेति । यथाधिकारं प्रायुक्तया मानरया वाहयया वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चयः ॥

भोमं मोक्षं च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ ५४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्ड

ईश्वरपूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चय इति । उक्तं ह्यथर्वशिरसि शिवे-
नैव 'मा यो वेद स सर्वान्देवान्वेद' इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्भकपादान्त-

सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्द्धनेन माधवाचार्येण विरचिताया

श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्ड ईश्वर-
पूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

ब्रूहि पूजाविधिं शक्तेः परायाः संग्रहेण तु ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः पराया आस्तिकीचमाः ।

अत्यन्तश्रद्धया सार्धं शृणुध्वं शुक्तिमुक्तिदम् ॥ २ ॥

उक्तभोगापवर्गलक्षणं फलं परमेश्वरः स्वशक्त्यैव दातुं शक्तो नान्यथा ।
तदुक्तम्—

“शक्तो यया स शंभुर्भुक्तौ मुक्तौ च पशुगेणत्यास्य ।

तामेनां चिद्रूपामायां सर्वात्मनाऽस्मि नतः” इति ॥

अत उक्तशिवपूजाफलावाप्तयेऽवश्यापेक्षितां मुनयः शक्तिपूजां पृच्छन्ति—
भगवन्सर्वशास्त्रार्थेति । अरित काचित्पराशक्तिर्नाम यत्पूजया शिवपूजा प्रोक्त-
फला भवतीति सामान्यतो ज्ञात्वा शक्तिरवरूपतद्दिभागतत्पूजाविधीश्च विशेष-
पतो जिज्ञासूनां मुनीनामयं मश्रः । दाहपाकप्रकाशादिविषयाः शक्तयो बह्वधा-
दावपि सन्ति । इयं तु शिवस्य जगन्निर्माणादिदिपयेति पराया इति विशेषणम् ।
अत्यन्तश्रद्धयेति । शिवपूजाया ज्ञातत्वात्प्रासङ्गिकीर्यं जिज्ञासेति मा भूव ।
तत्साफल्यस्य तदर्धिनत्वात्प्रातिशयेन भवितव्यमित्याशयः । यथा दण्डच-
क्रादयः स्वरूपेण तथा व्यपदिश्यमाना अपि कार्यघटादिप्रतियोगिनिरूपेण
रूपेण कारणातीत्युच्यन्ते । एवं परशिवस्वरूपेण तथोच्यमानोऽपि कृत्पञ्च-
फलक्षणश्रवणेन निरूप्यमाणः परा शक्तिरित्युच्यते । उक्तं हि तस्य कृत्य-
पञ्चकम्—

“पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहतितरोभावाः ।

॥ तद्ददनुग्रहकरणं शोक्तं सततोदितस्यास्य” इति ॥

परमार्थतस्तु सा च शक्तिः शक्तिमतः शिवादाभिधैवेत्यङ्गमेषु बहुधा प्र-
ञ्चितम्—

‘ पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः । ॥ १ ॥

चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं शिवस्य सहजा ध्रुवा इत्यादिभिः ॥१॥२॥

पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा परिकीर्तिता ।

बाह्याभ्यन्तरभेदेन बाह्या तु द्विविधा मता ॥ ३ ॥

तत्पूजाया अधिकारिभेदेन व्यवस्था दर्शयितुं विभागमाह—पूजा शक्तोरित्यादि ॥ ३ ॥

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।

तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥ ४ ॥

तन्मूलस्मृतिपुराणादिप्रतिपादिता वैदिकी । तदनपेक्षया शिवमोक्ता कामिकाद्यागमप्रतिपादितप्रकारा तान्त्रिकी । तत्र तान्त्रिकया अधिकारिविशेषमाह—तान्त्रिकस्यैवेति । तन्त्रोद्गीरितकुण्डमण्डपादिपुरःसरदीक्षासंस्कृतरथैव न तद्रहितस्येत्यर्थः । वैदिकस्येति । रवगृहोक्तसंस्कारसंस्कृतस्यैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं समस्तेदेवानां पूजा विभा व्यवस्थिता ।

अविज्ञायान्यथा पूजां कुर्वन्पतति मानवः ॥ ५ ॥

न केवलं शक्तेः । शिवाविष्णुविनायकादीनामपि वैदिकतान्त्रिकविभागेन पूजादिभेदस्तत्राधिकारिभेदश्चेत्याह—इत्थं समस्तेति । अधिकारिविभागविधानप्रयोजनमाह—अविज्ञायेति । स्वमार्गातिशयो हि श्रुत्यैव निन्दितः “ यो वै स्वां देवतामपि त्यजते स स्वार्थे देवतायै न्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति ” इति । स्वां देवतामिति स्वोचितमार्गोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

आसनावाहने चार्घ्यं पावमाचमनं तथा ।

स्नानं वासोत्तरथिं च भूपणानि च सर्वशः ॥ ६ ॥

तत्र वाह्यां पूजामाह—आसनावाहने चार्घ्यमित्यादि । इयं हि बाह्योपकरणसव्यपेक्षत्वाद्बाह्या । वासोत्तरथीयामेति । वास इति वाससोऽन्त्यलोपशब्दान्दसः ॥ ६ ॥

मन्त्रपुष्पं तथा धूपं दीपमज्ञेन तर्पणम् ।

माह्वानुलेपनं चैव नमस्कारं विसर्जनम् ॥ ७ ॥

सर्वं मातृकया कुर्यान्मातृका मन्त्रनायिका ।

मातृकाव्यतिरेकेण मन्त्रा नैव हि सत्तमाः ॥ ८ ॥ ”

उक्तोपचारजातरय शक्तिपूजांमन्त्ररय सर्वं मातृकयेति । तथैव करणे कार-
णमाह—मन्त्रनायिकेति । तत एवोद्धृत्य हि सर्वमन्त्रा नीयन्त इत्यर्थः ।
मातृकाव्यतिरेकेणेति । नहि मातृकायामननुप्रविष्टमक्षरमस्ति न चानक्षरात्मको
मन्त्रोऽप्यस्ति । अतो मातृकया कृतं सर्वैरेव मन्त्रैः कृतं स्यादित्यर्थः ॥७॥८॥

मातृका च त्रिधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतराऽपि च ।
गुरूपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटितिः ॥ ९ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामधिकारिणां स्वाधिकारानुसारेण मातृकारूपपूजाकर-
णमित्यभिप्रेत्य तस्यादौरूप्यमाह—मातृका च त्रिधेति । प्रथमोऽधिकारी
स्थूला मातृकया पूजयेत् । मध्यमः सूक्ष्मया । उत्तमः सूक्ष्मतरयेति विभागः ।
स्थूलादिरूपघ्नं चैवमवगन्तव्यम् । नियतकालपरिपाकाणां हि प्राणिकर्मणां
मध्ये परिपाकानामुपभोगेन प्रक्षयादितरेषां चापरिर्पाकाणां भोगाभावेन तदर्यायाः
खट्वेनुपयोगात्माकृतमलये अतस्तमस्तमपञ्चा माया 'स्वमतिष्ठे निष्कले पर-
शिवे विलीना चावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि—

“ प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरभिर्द्रं जगत् ” इति ॥

तथा—“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
तेजस्वापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ” इति ॥

अव्यक्तं माया तस्याथ सम्यक्प्रलयो नाम मुक्ताविव नाऽऽत्यन्तिको
नाशः । किंतु सुप्तौ सति मायागोचरप्रवृत्तीनामप्यभावत्वरवमतिष्ठपरमात्मप्रका-
शस्याप्यत्यन्तनिर्विकल्पतया तद्वलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभातमायत्वं न पुनर-
नवभानमेव प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव
रयादिति । न चाभाव एवास्तु । उत्तरसर्गानुपपत्तिमसङ्गादिति । अवशिष्टैः
प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण मातृपरिपाकैः स्वफलप्रदा-
नाय परमेश्वरस्य सिद्धशाक्तिका मायावृत्तिर्जन्यते । सैषा मायावस्थेक्षण-
फामतपोविचिरीर्पादिशब्दैरभिधीयते । ‘तदक्षत बहु स्यां प्रजायेय ’ इति च्छा-

न्दोग्ये । ' स ऐक्यत लोकास्तु सृजे ' इत्यैगरेयके । ' सोऽकामयत बहु स्या ॥
प्रजायेय ' इति तैत्तिरीयके । ' तपसा चीयते ब्रह्म ' इति मुण्डके ।

“ विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिद्भ्येति विन्दुताम् ” इति प्रपञ्चसारे । ”

अपरिपक्वकर्माभेदाद्घनीभावरत्तदर्थव्यापारो विचिकीर्षा । परिपक्वकर्माकार-
परिणतमायाविशिष्टं विन्दुस्तादिदमदिभागावरत्तमव्यक्तमुच्यते । अत एव
तस्योत्पत्तिः स्मर्यते—

‘ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ’ इति ।

स एव जगदहङ्कराकारोऽध्यात्मं चाऽऽधारादौवभिव्यज्यमानः कुण्डल्यादि-
शब्दैरुच्यते । यदाहुः—

“ शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारवद्दोयमां
ज्ञात्वेतथं न एनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः ” इति ।

“ कुण्डली सर्वदा ज्ञेया सुदुष्पान्तर्गतैव सा ” इति ।

विन्दोः कालक्रमेण चिदचिदंशविभागाद्यैर्दिग्धं तत्रैवोक्तम्—

‘ कालेन विद्यमानस्तु स दिन्दुर्भवति त्रिधा ॥ ”

स्थूलसूक्ष्मपरावेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।

स दिन्दुनादधीनत्वभेदेन च निगद्यते ’ इति ॥ १

अचिदंशः स्थूलो दीजम् । चिदचिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः । स एव पुरुष-
श्चिदंशः परो दिन्दुः स एदेश्वरः । तस्य च त्रिधाविभागसमये शब्दब्रह्मापर-
नामधेयस्य स्वरयोत्पत्तिरुक्ता—

‘ विन्दोरतस्माद्द्विद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत् ।

स रवः श्रुतिसंज्ञैः शब्दब्रह्मेति गीयते ’ इति ॥ १

स एव शब्दब्रह्मात्मनो रवो जगदुपादानं दिन्दुतादात्म्येन सर्वगतोऽपि
प्राणिनां मूलाधारेऽभिव्यज्यत इत्युक्तम्—

‘ स तु सर्वत्र संसृतो मूले व्यक्तस्तथा एनः ।

आधिर्मवति देहेषु प्राणिनामर्धविरतुतः ” इति ॥

देहेष्विति मूलाधारमत्रेशे तस्यानुस्यूतस्य स्वरस्य संस्थितपवनवलेनाभि-
व्यक्तिराविर्भावः । तत्र हि पवनस्योत्पत्तिरुक्ता “ देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्य-
ति सपीरणाः ” इति । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरपरयेच्छया जातेन मयत्नेन मूला-
धारस्यः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र रियतं शब्दब्रह्म तत्राभिव्यज्यते ।

तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणविन्दात्मकं स्वप्रतिष्ठतया निस्पन्दं सत्परा वागित्युच्यते । तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यरूपन्दमकाशरूपिणी कार्यविन्दुत्त्वात्मिकाऽधिदैवमीश्वररूपा पश्यन्ती वागित्युच्यते । तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया शुद्ध्या युक्तं विशेषरूपनादविन्दुमध्यधिदैवतं हिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते । तदेवाऽऽस्यपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिक्षकारान्तवर्णमालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोन्यं बीजात्मकमधिदैवं विराडरूपं वैखरी वागित्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

‘ मूलाधारात्मथममुदितो यस्तु भावः पुराख्यः ।

पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।

वक्त्रे वैखर्यय रुसदिपोरस्य जन्तोः सुपुम्ना

वद्धस्तस्माद्भवति पवनः प्रेरितो वर्णसंज्ञः ’ इति ॥

तत्र वैखरी स्थूला मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । कारणकार्यविन्दात्मिका परापश्यन्तीरूपा सूक्ष्मतरा मातृकोत्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मातृकात्रैविध्यं सर्वमद्योपलक्षणम् । अतश्च सर्वमज्जा उक्तरतीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमाधिकारिणविषया इत्यर्थः । बहुवक्तव्यशायमर्थः । किञ्चित्तु प्रकृतोपयोगादाविकृतमिति । गुरुपदेशत इति । उपदेशमन्तरेण शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्तथैव च फलातिशयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाभ्यन्तरपूजायामधिकारो भवेद्यदि ।

त्यक्त्वा बाह्यामिमां पूजामाश्रयेदपरां बुधः ॥ १० ॥

प्रथममभिधानाद्बाह्यपूजैव मुख्येतरा जघन्येतिभ्रमनिरासाय सुलभत्वनिमित्तं बाह्यायाः प्रथममभिधानम् । उत्तमा त्वितरैवेत्याह—अथाभ्यन्तरोति । पूजास्वरूपस्य दास्यतः सम्यक्परिज्ञानं चित्तस्वैकाग्रता वाऽधिकारः ॥ १० ॥

पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि द्विविधा परिकीर्तिता ।

ताधारा च निराधारा निराधारा महचरा ॥ ११ ॥

मनसा परिकल्पितभृतावाधारे सच्चिदानन्दैकरमस्य शिवस्याऽऽज्ञाहनाया-

स्मिका या सा साधारेत्याह—साधारोति । आधारकल्पितमन्तरेण साक्षात्-
स्वैवानुसंधानं निराधारा । अत एव महत्तरेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

साधारा या तु साधारे निराधारा तु संविदि ।

आधारिं वर्णसंकलमविग्रहे परमेश्वरीम् ॥ १२ ॥

आराधयेदतिश्रीत्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।

या पूजा संविदि प्रोक्त्या सा तु तस्यां मनोलयः ॥ १३ ॥

कल्पिताधारस्वरूपमाह—आधार इति । मूलाधारमुखोद्गतविसतन्तुनिभम-
भाप्रभाविबुधियाऽऽधारविस्तृतलिपिजाताहितमुखरुचरणादिकायां मुद्राक्षमा-
लामृतमलशुस्तकहरतायां मूर्ती संविद्यावाहनादिभिराराधयेदित्यर्थः । सा तु
तस्यामिति तुशब्देनाऽऽधारवन्मानसोपचारकल्पनाया अपि विरहलक्षणं वैल-
स्यमाह । किं तर्हीत्याः पूजाया रूपमित्यत आह—तरयां मनोलय इति ।

विषयान्तरव्याहृत्या तत्रैकविषयचित्तप्रवाहानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

संविदेव पग शक्तिर्नेतरा परमार्थतः ।

अतः संविदि तां नित्यं पूजयेन्मुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

कथमस्या निराधारोति चेत्पूज्यतदधिष्ठानयोरात्यन्तिकाद्भेदविरहादित्याह—
संविदेवेति । शक्तिस्वरूपं तु 'वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः परायाः' इत्यत्रोक्तम् ।
शक्तिशक्तिमद्भेदव्यवहारोऽप्यौपाधिकदेव भेदाच्च वास्तवादित्याह—नेतरोति ।
अत एवातः संविदि तां नित्यमित्यापि भेदव्यवहार आधारान्तरविरहनिबन्धन
एवेति । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति रथे महिञ्चि' इविवत् ॥ १४ ॥

संविद्रूपातिरेकेण यत्किञ्चित्प्रतिभासते ।

स हि संसार आख्यातः सर्वपामात्मनामपि ॥ १५ ॥

उक्ते निराधाराया महत्त्वे संसारसागरोच्चारणहेतुत्वज्ञानमाह—संविद्रूपा-
तिरेकेणेति । साधारायामिव पूज्यपूजाधिकरणपूजकपूजोपकरणार्थप्रचलक्ष-
णसंसारसमुल्लासाविरहात्संसारनाशहेतुत्वेनेर्ध महत्तरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ।

आराधयेत्परां शक्तिं प्रपञ्चोल्लामदर्जिताम् ॥ १६ ॥

साक्षिणीमिति । साक्ष्यमपञ्चोद्धासविरहेऽपि साक्षित्वं स्वरूपापरोक्षाभिमायं तदुद्धाससमयभावि वा तद्विरहदक्षायामसदप्युपलक्षणत्वेनोपादीयते ॥ १६ ॥

संविद्वाचकशब्देन संविद्रूपामनाकुलः ।

अर्चयेदादरेणैव शिवामादौ महामतिः ॥ १७ ॥

निरस्तसमस्तोपाधौ निर्विकल्पिकार्यां संविदि चित्तमवतारयितुमुपायक्रम-
माह—संविद्वाचकेति । संविद्वाचकशब्दाः मणवहृल्लेखादिमन्त्राः । मणवो ह्य-
कारोकारमकारैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणा विन्दुनादशक्तेशान्तैश्च तुरीयतुरी-
यातीतशक्तेशान्तात्मिकां संविदं प्रतिपादयन्निष्पञ्चसंविदि पर्यवत्यति । एवं
हृल्लेखामन्त्रोऽपि हकाररेफेकारविन्दुनादशक्तेशान्तलक्षणैः सप्तभिर्मागैरिति ।
अनयोश्चैते भागा आगमे प्रदर्शिताः—

‘अकारश्चाप्युकारश्च मकारो विन्दुरेव च ।

नादः शक्तिश्च शान्तश्च तारभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

हकारो रेफ ईकारो विन्दुनादौ तथैव च ।

शक्तेशान्तौ च संप्रोक्ताः शक्तेर्भेदास्तु सप्तधा’ इति ॥

संविद्रूपमिति । संविदेव हि हृल्लेखामन्त्रप्रतिपाद्या देवतोक्ता ‘बोधस्वरूप-
वाची संविच्चतैव देवता गुरभिः’ इति । मणवस्य तु संविद्वाचकता सकलश्रुति-
स्मृतिराणोक्तिर्नासैर्घोष्यत एव । अत आदौ मथमावरधायां विशेषकविषय-
व्याप्तौ चेतसा यथोक्तमन्त्ररूपैः संविद्वाचकशब्दैर्निर्विकल्पायां संविद्यवतरे-
दित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनः सनस्तमुत्सृज्य स्वपूर्णां परसंविदम् ।

शशत्मनैवानुसंधाय पुनस्तच्च विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अत्र योगे निष्णातस्यानन्तरकक्षामाह—पुनः समस्तामितिपाठत्रयेण । आलम्ब-
नमात्रपरित्यागेन जागरादिकमपरित्यागेन च परमायामेव संविदि प्रत्ययावृत्तिं
कृत्वैत्यर्थः । तृतीयां कक्षामाह—पुनस्तच्च विसर्जयेदिति । इत्थमनुसंधानेन
साक्षात्कृतपरसंविदस्वरूपः स्वयं तदात्मा भूत्वा ध्यानव्यातृध्येयविभागानुसंधान-
मपि परित्यजेदित्यर्थः । द्वितीयकक्षायां हि प्रत्यया ऽप्यनुसंधीयन्ते । उह
तु स्वरूपतः सतोऽपि ताननुसंधाय प्रत्येतव्यमेताननुसंधीयत इत्येतावानेव
विशेषः । प्रत्ययस्वरूपस्याप्यभावे तु सुषुप्तितः समाधेरन्वित्रेपापातः ॥ १८ ॥

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥ १९ ॥

परित्यज्य फलं तिष्ठन्नित्यत आह—स्वानुभूत्येति । प्रत्ययानामप्यनवभासे परानन्दैकरसस्वप्रकाशसंविदात्मना स्वयमपरोक्षतयाऽवभासमानोऽवतिष्ठतीति । इयं हि संविदः परमा पूजा । एषा च सकलसंसारकारणाविद्यानिरासेन याद-
दारम्भककर्मसंस्कारानुश्लिस्तवावज्जीवन्मुक्तिलक्षणं तद्विद्वत्पौ परकैवल्यलक्षणं च पुरुषार्थं ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पूजाविधिर्मया शक्तेः प्रोक्तो वेदैकदर्शितः ।
पूजयध्वं भवन्तोऽपि मुदा तामुक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
शक्तिपूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वेदैकदर्शित इति । श्वेताश्वतरे ध्यानयोगस्यैव परशक्तिसाक्षात्कारहेतुतोक्ता ' ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ' इति । एषो मुख्यः केवलो वा संदर्शित एकदर्शितः । वेदेनैकेन दर्शित इति विग्रहे 'पूर्वकालैकसर्वजर-
त्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति प्रथमानिर्देशादेकशब्दस्यैव पूर्वनिपात एकवेददर्शित इति स्यात् । पूजयध्वमिति मध्यमपुरुषेणाऽऽशिष्ठस्य शुष्कच्छ-
न्दरयापिनाऽन्वयः । भवन्त इति तु प्रथमानिर्देशे शत्रन्तम् । यूयमपि तां संविद्वृत्कवर्त्मना तदूपाः सन्तोऽस्तुभ्यस्तान्निष्कमनसा मुदोपेताः पूजय-
ध्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्प्रबन्धफाटाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गभवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शक्ति-
पूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

नैमिषीषा ऊचुः—

भगवञ्शिवभक्तस्य कथं पूजा प्रकीर्तिता ।

फलं च कीदृशं प्रोक्तं पूजायास्तद्वदाऽऽदरात् ॥ १ ॥

वेदेन मुख्यतया दर्शितसंवित्पूजाविधौ ये न समर्थास्तेषामपि सामर्थ्यमा-
प्तिरनायासेन तत्फलप्राप्तिश्च यया शिवभक्तपूजया भवति सा कीदृशीति
मुनयः पृच्छन्ति—भर्गवाक्षति । अष्टविधा भक्तिस्त्वनमध्येऽपि शिवभक्तपूजैव
प्रथमत उक्ता शिवपुराणे—

‘ मद्भक्तजनवार्त्सल्यं पूजायां चानुभोदनम् ।

स्वयमप्यर्चनं भक्त्या मदर्थं चाङ्गचेष्टितम् ॥

मत्कथाश्रवणे भक्तिः स्मरणेऽङ्गविक्रिया ।

मन्नामकीर्तनं नित्यं यश्च सा नोपजीवति ’ इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विभ्राः शिवभक्तस्य सादरम् ।

शृणुध्वं श्रद्धयोपेताः कुरुध्व यत्नतः सदा ॥ २ ॥

अल्पेन सुकरेणोपायेन परमपुरपार्थः कथं सिध्येदित्यनाभ्यासात्तच्छ्रवणै
करणे वाज्नादरो न विधेय इत्याह—शृणुध्वं श्रद्धयोपेता इति ॥ २ ॥

येन केन प्रकारेण शिवभक्तस्य जायते ।

॥ मनस्तृप्तिस्तथा कुर्यात्पूजा सैव मयोदिता ॥ ३ ॥

संग्रहेण पूजामाह—येन केनेति ॥ ३ ॥

शुद्धतोषं समादाय शिवभक्तस्य सादरम् ।

पादं प्रक्षालयेत्साऽपि पूजा विभ्रा गरीयसी ॥ ४ ॥

तेलाभ्यङ्गं तथा पूजां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

गात्रमर्दनमप्यस्य शिवभक्तस्य सुव्रताः ॥ ५ ॥

अक्षपानप्रदानं च प्रोक्ता पूजा गरीपसी ।
 अर्थदानं च पूजा स्याद्वस्त्रदानमपि द्विजाः ॥ ६ ॥
 शकचन्दनादिदानं च वनितादानमेव च ।
 भूमिदानं च गोदानं तिलदानमपि द्विजाः ॥ ७ ॥
 जलपात्रप्रदानं च गृहदानं तथैव च ।
 तालवृन्तप्रदानं च पात्रदानं तथैव च ॥ ८ ॥
 छत्रपादुकयोर्दानं शय्यादानं तथैव च ।
 शिवभक्तस्य पूजेति प्रवदन्ति विपश्चितः ॥ ९ ॥
 मपञ्चयति—शुद्धमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः समृद्धोऽभून्महीतले ।
 तस्य पुत्राः समुत्पन्नाश्चत्वारो वेदवित्तमाः ॥ १० ॥

संग्रहविचरणाभ्यामभिहितायां पूजायामाश्वासातिशयजननाय पुरावृत्तान्यु-
दाहरति—पुरा कश्चिदित्याद्यध्यायशेषेण ॥ १० ॥

तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः सत्यवादी महाधनः ।

सर्वभूतानुकम्पी च ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ११ ॥

सत्यदयाब्रह्मचर्यैरेव शिवभक्तिर्लभ्येत्याह—सत्यवादीति ॥ ११ ॥

शिवभक्तः सदा विप्राः प्रसन्नो नियताशनः ।

जन्ममृत्युभयाकान्तस्त्वरमाणो विमुक्तये ॥ १२ ॥

श्रीमद्वाराणसीमेत्य ब्रह्मविष्णवादिस्तोत्रिताम् ।

स्वधनं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १३ ॥

पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनाव् ।

द्वितीयो वैश्यपुत्रस्तु धनिकोऽतीव सुव्रताः ॥ १४ ॥

सोमनाथं महास्थानं सर्वकामफलप्रदम् ।

समागत्य सह स्वस्य भार्यया वेदवित्तमाः ॥ १५ ॥

सर्वस्वं शिवभक्तैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह । *

पूजया शिवभक्तानां तथा मुक्तिमवाप्तवान् ॥ १६ ॥

पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य प्रोज्झिताशेषबान्धवः ।

अन्यायेनैव मार्गेण वर्तमानश्चिरं द्विजाः ॥ १७ ॥

महाधनपतिर्भूत्वा पूर्वपुण्यबलेन सः ।

श्रीमद्द्व्याग्रपुरं पुण्यं समागत्य द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥

तत्रसादवतामेव सकलमाणिसंधारणावापि जन्ममृत्यु भयहेतुत्वेन भासेते इत्याह—जन्ममृत्युभयोति । श्रूयते हि—विवेकिनं नाचिकेतसं प्राति संतुष्टस्य मृत्योर्वचनम्—

‘न सांपरायः प्रतिर्भाति बालं भ्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे’ इति ॥ १२ ॥

१३ ॥ १४ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अन्नपानं तथा वस्त्रं चन्दनं पुष्पमेव च ।

ताम्बूलं शिवभक्तैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १९ ॥

संबत्सरत्रयं कृत्वा पूजामिव द्विजोत्तमाः ।

पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ॥ २० ॥

वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ब्राह्मणानविचारतः ।

हत्वा सर्वधनं तेषां समादाय मुनीश्वराः ॥ २१ ॥

विद्वानां च नटानां च गायकानां तथैव च ।

मूर्खाणां च दत्त्वा स सदा वेश्यापरोऽभवत् ॥ २२ ॥

स पुनः सर्वरोगार्तो गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ।

एवं चिरगते काले पिता तस्य महाधनः ॥ २३ ॥

पुत्रस्नेहेन संतप्तः सत्वरं द्विजपुङ्गवम् ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं समागत्य मुनीश्वराः ॥ २४ ॥

प्रणम्य दण्डवद्विश्रं दत्त्वा तस्मै महाधनम् ।

पुनर्विब्रापयामास पुत्रवृत्तमशेषतः ॥ २५ ॥

श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तस्य ब्राह्मणैः पण्डितोत्तमैः ।

विचार्य सुचिरं कालं विनिश्चित्यात्रथीदुद्विजाः ॥ २६ ॥

प्रदत्त्वेति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मण्यभावः ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच—

श्रीमद्ब्रह्माचलं नाम स्थानं सर्वनिषेवितम् ।

सर्वोपद्रवनाशाय शंकरेण विनिर्मितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं मेवितं सर्वशऽऽद्रात् ।

नराणां दर्शनादेव वत्सराद्भुक्तिमुक्तिम् ॥ २८ ॥

अल्पदानेन सर्वेषां महादानफलप्रदम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्त्रियोदिनाशनम् ॥ २९ ॥

अगस्त्येन च रक्षार्थं लोकानां पूजितं पुरा ।

मणिमुक्तानदीतीरे सर्वतीर्थसमावृते ॥ ३० ॥

अस्ति तत्सह पुत्रेण समागत्य मम प्रियः ।

नयामस्यां स्वपुत्रेण सह स्नात्वा दिने दिने ॥ ३१ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचलेशानं दण्डवत्प्रणिपत्य च ।

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शतमष्टोत्तरं हरम् ॥ ३२ ॥

प्रसादयित्वा सदैश्य ब्राह्मणं चान्यमेव च ।

शिवभक्तं समाराध्य स्थानेऽस्मिञ्छ्रद्धया सह ॥

'पूजया शिवभक्तस्य पुत्रमुद्धर यत्नतः' ॥ ३३ ॥

वाराणसीसोमनाथव्याघ्रपुरद्व्याचललक्षणानि महत्तमानि तीर्थानि ब्राह्म-
नामपि तद्वलाद्ब्रह्मविवेकानामन्ततः शिवभक्तपूजयैव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नास्तीति
पुरातनचतुष्टयोदाहरणतात्पर्यम् । अत एव हि तदभावे तेषामपि न फलव-
त्तेति वक्ष्यति—

“ अदत्त्वा मुष्टिमार्त्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिपुङ्गवाः ।
यो भुङ्क्ते तस्य संसाराद्गृहि मुक्तिः कदाचन” इति ॥

‘ पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षी च नान्यतः ’ इति ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तस्तु वैशयोऽपि ब्राह्मणेन समाहितः ।
सह पुत्रेण चार्थेन भार्यया बन्धुबान्धवैः ॥ ३४ ॥
श्रीमद्वृद्धाचलं पुण्यं समागत्य मुनीश्वराः ।
मणिमुक्तानदीतोषे महापापविनाशने ॥ ३५ ॥

बन्धुबान्धवैरिति । बन्धूनां संबन्धिनो बान्धवाः । बन्धुभिस्तद्बन्धुमिश्रे-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
भवत्या प्रदक्षिणीकृत्यै नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३६ ॥
मनोरमं मठं कृत्वा दत्त्वा तच्छिवयोगिने ।
नित्यं प्रपूजयामास शिवभक्तानतिप्रियः ॥ ३७ ॥
धनेन धान्येन तिलेन तण्डुलैस्तथैव तैलेन तथोदकेन च ।
दुकूलपुष्पाभरणैरपि द्विजा मनोनुकूलेन च पूजनेन ॥ ३८ ॥

अष्टोत्तरं शतम् । वारानिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं संवत्सरेऽतीते पुत्रो नीरोगतां गतः ।
पूजया शिवभक्तानां निवृत्तो ब्रह्मराक्षसः ॥ ३९ ॥
स पुनः शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमर्जितम् ।
अस्मिन्देशे विमुक्तोऽभूत्पूजया परयाऽनया ॥ ४० ॥
पिता तस्य महाधीमान्देशस्यास्य तपोधनाः ।
ज्ञात्वा माहात्म्यमाह्लादान्तर्धस्त्वं वेदवित्तमाः ॥ ४१ ॥

प्रदत्त्वा शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
 तस्य बन्धुजनाश्चैव शिवभक्तस्य पूजया ॥ ४२ ॥
 वनायासेन संसाराद्विमुक्तास्तत्र सुवताः ।
 अस्मिन्देशे प्रदत्तं यन्मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ४३ ॥
 तदनन्तं भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ।
 अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ४४ ॥
 यो बुद्धुक्ते तस्य संसारात्त हि मुक्तिः कदाचन ।
 अगस्त्यशिष्यो धर्मिष्ठः श्वेताख्यो भगवान्मुनिः ॥ ४५ ॥
 वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य बन्धूनामपि सुवताः ।
 श्रुत्वा मुक्तिमगस्त्येन प्रेरितो मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥
 प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्थानं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।
 मणिमुक्तानदीतोये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ ४७ ॥
 अर्कवारे तथाऽष्टम्यां पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 मर्षं च महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ४८ ॥

नीरोमतां गतः । निवृत्तो ब्रह्मराक्षस इति । न केवलं परमफलमपवर्ग
 एवावान्तरफलमारोग्यादिकमपि शिवभक्तपूजया भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पूजयामास धर्मात्मा मणिमुक्तानदीजलैः ।
 तञ्जलं पूजितं तेन श्वेतेनैवाभवन्नदी ॥ ४९ ॥
 नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता सर्वपापघ्निनाशिनी ।
 पुनः श्वेतो मुनिः श्रीमाञ्छ्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥
 पूजयामास धर्मज्ञः शिवभक्ताननेकधा ।
 देवदेवो महादेवः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ॥ ५१ ॥
 सांनिध्यमकरोत्तस्य भक्तानां पूजया तथा ।
 मुनिश्च देवदेवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ५२ ॥

पूजयामास पुष्पेण पत्रेणैवोदकेन च ।

एतस्मिन्नन्तरे विप्राः शिवस्य परमात्मनः ॥ ५३ ॥

प्रसादाच्छिवभक्तानां पूजया परया तथा ।

अवाप परमां मुक्तिं मुनिः श्वेतो महामतिः ॥ ५४ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन द्वाह्यणा वेदवित्तमाः ।

पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षौ न चान्यतः ॥ ५५ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नेमिपारण्यवासिनः ।

सादरं पूजयामासुः शिवभक्ताननेकधा ॥ ५६ ॥

पूजयामासेति । जलं समर्प्य पूजयामास ' ह्यब्लोपे पञ्चमी ' * तेनैव च
कारणेन तज्जलं लोके पूजितामभूत् । तेनैव निमित्तेन सा नद्यपि नाम्ना श्वेत-
नदीत्युक्ताऽभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पूजया शिवभक्तानां प्रसन्नः परमेश्वरः ।

ननर्त पुरतस्तेषां मुनीनामम्बिकापतिः ५७ ॥

मुनयो देवदेवस्य शंकरस्य शिवस्य तु ।

दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमवशा अभवन्मुदा ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

शिवभक्तपूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ननर्तति । अभिनयेनैव परानन्दसाक्षात्कारोपदेशो नृत्ताभिप्राय इति प्रागेव
व्याख्यातम् । तेनोपदेशेन जनितसाक्षात्काराणां मुनीनां बाह्यविषयास्फुरणेन
तत्परवन्नतानुष्टुप्तिमाह—दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरममक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शिवभक्त-
पूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्श्रोतुमिच्छामः सर्वतत्त्वाविशारद ।

केचित्केवलविज्ञानं प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ १ ॥

शिवेनाभिनयरूपोपदेशेन विशदीकृतपरतत्त्वा जीवन्मुक्ताः कृतकृत्या अपि मुनयः सकललोकोपकाराय सुलभं मुक्तिसाधनं जिज्ञासमानाः संशयवीजभूता बुदेर्विप्रतिपत्तीरुदाहरन्ति—भगवन्श्रोतुमिच्छाम इति । केवलविज्ञानमिति चेदान्ततत्त्वविदः ॥ १ ॥

केचित्समुच्चितं कर्म ज्ञानेन ब्रह्मविज्ञम ।

केचिद्दानं प्रशंसन्ति तथा केचिद्ब्रतं बुधाः ॥ २ ॥

समुच्चितं कर्मेति । तदेऽदेशिनः—

‘विद्यां चाविद्यां च यत्तद्वेदोमयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ ॥

‘यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्’ ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो मोक्षकर्मसमुच्चया इति मन्यमानाः । केचिदानमिति ‘किं भगवन्तः परमं वदन्ति’ इति मरुत्तुत्य ‘दाने सर्वं प्रादिष्टितं तस्मादानं परमं वदन्ति’ इति श्रुती श्रद्धधानाः । केचिद्ब्रतमिति ‘न केचन वसतौ मत्या-
चक्षीत तद्ब्रतं तस्माद्यथा कथा च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्’ ‘अन्नं न निन्या-
त्तद्ब्रतम्’ इत्यादि पश्यन्तः ॥ २ ॥

केचिद्यज्ञं प्रशंसन्ति तपः केचित्तपोधनाः ।

ब्रह्मचर्याश्रमं केचिद्ब्राह्मस्थं क्षुधि केचन ॥ ३ ॥

केचिद्यज्ञमिति । ‘यज्ञेन हि देवा दिवं गताः’ इत्यारभ्य ‘तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति’ इति श्रुतिभाद्रियमाणाः । तपः केचिदिति । तप इति ‘तपो मानस-
नात्परम्’ इत्यारभ्य ‘तस्मात्तपः परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमुदाहरन्तः । ब्रह्म-
चर्याश्रममिति ‘येषां तपो ब्रह्मचर्यम्’ । ‘नेष्टिज्ञो ब्रह्मचारी वा वसेदापरणान्ति-

कम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतौ परिशीलयन्तः । गार्हस्थ्यमिति 'ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः
मृत्युसाविधानाद्गार्हस्थ्यस्य' इति गौतमवचसा वक्षिताः ॥ ३ ॥

वानप्रस्थाश्रमं केचित्संन्यासं भुवि केचन ।

तीर्थसेवां प्रशंसन्ति स्वाध्यायं भुवि केचन ॥ ४ ॥

वानप्रस्थाश्रममिति । "तपःश्रद्धेये षुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षत्र्या
चरन्ताः" इति श्रुतिप्रभ्यसन्तः । संन्यासमिति । न्यास इति ब्रह्मेत्युपक्रम्य
'ज्ञानि वा एतान्यवराणि तपाशसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति श्रुतितात्पर्य-
विदः । तीर्थसेवामिति । 'तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति' इति श्रुति-
दक्षिणः । स्वाध्यायमिति । 'अपहतपाप्मा रवाध्यायो देवपवित्रं वा तस्मात्स्वाध्या-
योऽध्येतव्यो यं यं ऋतुमर्धाते तेन तेनास्येष्टे भवति' इति श्रुतिमधीयानाः ॥४॥

केचित्स्थाने महेशस्य विशिष्टे वर्तने सदा ।

एवमन्यानि लोकेऽस्मिन्प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ ५ ॥

एषां यत्सर्वजन्तूनां कर्तुं शक्यं विमुक्तिदम् ।

तदस्माकं महाभाग वद सुत हिते रत ॥ ६ ॥

केचित्स्थान इति ।

संभाष्य काशी शिवराजधानी
मङ्गत्वा तदग्रे मणिकर्णिकायाम् ।
दृष्ट्वाऽथ विश्वेश्वरमेकदाऽऽये
रपृष्ट्वा प्रणामः परमो हि धर्मः ॥

इत्यादिवचनसदृशाणि व्याहरन्तः । एवमन्यानीति । 'यः एनरेतं त्रिमात्रे-
णोमित्येतेनैवाक्षरेण परं परुपमाभिध्यायीत' इत्यारभ्य ' परात्परं एरिशयं ॥
५ ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

शृणुर्ध्वं मुनयः सर्वे समाधाय मनः सदा ।

पुरा नारायणं व्यासः श्रवैकुण्ठनिवाभिनम् ॥ ७ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पर्यपृच्छदिदं बुधाः ।

सोऽपि नारायणः श्रीमानतीव प्रीतमानसः ॥ ८ ॥

समुत्थाय महालक्ष्म्या बद्धणा च सुरैः सह ।

वेदव्यासेन कैलासमगमत्परमर्षयः ॥ ९ ॥

सूतस्त्वात्प्याथिकयैवोत्तरमाह—पुरा नारायणं व्यास इत्यादिना ॥ ७ ॥

८ ॥ ९ ॥

तत्र देव्या समाक्षीर्त्नं नीलकण्ठमुपापतिम् ।

तेजसा भासयन्मवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ १० ॥

भासयन्निति द्वितीयार्थे प्रथमा । तेजसा सर्व भासयन्मवचतुर्वर्गफलप्रदरत-
मिति प्रकृत्यर्थविशेषणं वा शोभनं पठतीतिक्रियाविशेषणवत् । विष्णुर्वा भास-
यन्नस्तु ॥ १० ॥

ईश्वराणां च सर्वेषामीश्वरं परमेश्वरम् ।

पतिं पतीनां परमं दैवतानां च दैवतम् ॥ ११ ॥

स्मृतिमात्रेण सर्वेषामभीष्टफलदायिनम् ।

सत्यं विद्वानमानन्दं संपूर्णं सर्वसाक्षिणम् ॥ १२ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या परपृच्छेदं जगद्धितम् ।

महादेवोऽपि सर्वज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ १३ ॥

प्राह सर्वामरेशानो वाचा मधुरया बुधाः ।

ईश्वर उवाच—

साधु साधु महाविष्णो भवता पृष्टमच्युत ॥ १४ ॥

पुरा देवो जगन्माता सर्वभूतहिते रता ।

मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य परमेश्वरी ॥ १५ ॥

यतः सर्वेषामीश्वराणामीश्वरोऽतः परमेश्वरः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

तदिदं कृपया वक्ष्ये तव सर्वजगद्धितम् ।

ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते ॥ १६ ॥

विदितपद्माभिमायः शिवः सुख्यं सर्वोपिवारं च श्रुक्तिसाधनं वक्तुं मति-

जानीते—तव सर्वजगद्धितामिति । सुलभस्य गुफरस्य सर्वाधिकारस्य च विव-
सिततीर्थजातस्य ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनतां च वक्तुं साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञान-
स्यैवेत्याह—ज्ञानमेव महाविष्णो इति । ' तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय ' इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

ज्ञानं वेदशिरोद्भूतमिति मे निश्चिता मतिः ।

अनेकजन्मशुद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १७ ॥

तदपि ज्ञानमुपनिषदाख्याद्यैवेत्याह—वेदशिरोद्भूतमिति ' तं त्वोपनिषदं
एरुषं पृच्छामि ' इति । ' वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ' इति श्रुत्वम् । तस्य तु
ज्ञानस्य वक्ष्यमाणोपायैरहितैः प्रयत्नातिशयलभ्यतामाह—अनेकजन्मोति ।
निष्कामकृतानि हि कर्माणि भगवदाराधनद्वारेणैव तत्त्वज्ञानं साधयन्ति । फलं
तु तत्त्वज्ञानमन्यद्वा शिवप्रसादादेव भवति । उक्तं हि—फलमत उपपत्ते-
रिति ॥ १७ ॥

जायते तच्छिवज्ञानं प्रसादादेव मे हरे ।

निवृत्तिधर्मानिष्ठस्तु ब्राह्मणः पङ्कजेक्षण ॥ १८ ॥

शिवज्ञानमिति । मदीयनिष्कलतत्त्वज्ञानमित्यर्थः । उक्तज्ञानसाधनेषु तार-
तम्येनाधिकारिविभागमाह—निवृत्तिधर्मेति । निवृत्तिधर्मः संन्यासपूर्वकं श्रव-
णमननादिकम् । याज्ञल्वयः प्रवत्राज । ' द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः ' इति श्रूयते ॥ १८ ॥

उक्तो मुख्याधिकारीति ज्ञानाभ्यासे मया हरे ।

अन्ये च ब्राह्मणा विष्णो गजानश्च तथैव च ॥ १९ ॥

वैश्याश्च तारतम्येन ज्ञानाभ्यासेऽधिकारिणः ।

द्विजस्त्रीणामपि श्रौतज्ञानाभ्यासेऽधिकारिता ॥ २० ॥

अन्ये चेति । अकृतसंन्यासादिकाः । तारतम्येनेति । न्यूनाधिकभावेन तार-
तम्यशब्दाभ्यां तरतमप्रत्ययवाचकाभ्यां तदर्थवितिशयौ लक्ष्ये । तत्रापि द्वयो-
रातिशयाचरवर्थाद्ब्रह्मनामतिशयस्तमवर्थोऽधिक इति तद्भावस्तारतम्यम् । द्विज-
स्त्रीणामिति । ' अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पपच्छ ' इत्यादौ गार्गीदेविष्याव्य-
वहारदर्शनात् । अस्तिपदस्य पूर्वार्धेन संबन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिद्विद्वांसः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ २१ ॥

शूद्रस्य शुश्रूषोरिति । स्वधर्मनिष्ठस्य द्विजशुश्रूषा हि शूद्रस्य मुख्या दृष्टिः ।

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेद् ’ इतिस्मृतेः ।

पुराणेनैवेति । वेदवाक्यश्रवणस्य निषिद्धत्वात् । ‘ अथ हास्य वेदमुपशृण्व-
तत्पुण्ड्रतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् ’ इति । इदमेवोक्तं व्यासेन ‘ भ्रवणाध्ययनार्य-
प्रतिषेधात्स्मृतेषु ’ इति । स्त्रीणां शूद्रसमानतामिति । यथाऽऽहुः—

‘ स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां प्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमारयानं कृपया मुनिना कृतम् ’ ॥ इति ।

गार्गीमैत्रेय्यादीनामपि श्रुतिवाक्यान् तत्त्वबोधः किंतु पौरुषेयैरेव वाक्यै-
र्जातस्तत्त्वावबोध आख्यायिकारूपया श्रुत्या व्यवहृत इत्येतावदिति हि
ते मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

ज्ञापान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥ २२ ॥

तेषां तु हीनजातीनां पुराणेऽप्यनधिकारस्तेषामपि स्वदेशभाषया तत्त्वावि-
द्यायामरत्यधिकार इत्याह—अन्येषामिति । नचैवं सर्वेषां फलसाम्यम् ।
कालसंनिर्कर्षविमर्कपादिकृतवैषम्यसंभवादित्याह—कालेनेति ॥ २२ ॥

येषामस्ति परिज्ञानं विनेह ज्ञानसाधनम् ।

कल्प्यं तत्साधनं तेषां पूर्वजन्मसु सूरिभिः ॥ २३ ॥

ननु निवृत्तिधर्मश्रवणादिकं विनैव वामदेवादेर्गर्भस्थस्यैव स्वतो बोधः श्रूय-
ते—‘ गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदम् ’ इति प्रस्तुत्य गर्भ एवेतच्छयानो वामदेव
एवमुवाचेति तत्कथं श्रवणादेः साधनतेति तत्रोऽऽह—येषामस्तीति ॥ २३ ॥

मुख्याधिकारिणां नृणां प्रतिबन्धविबर्जितम् ।

ज्ञानमुत्पद्यतेऽन्येषां प्रतिबद्धं विजायते ॥ २४ ॥

सर्वेषां फलसाम्याभावाय वेपम्यान्तरमाह—मुख्याधिकारिणामिति ॥ २४ ॥

प्रतिबद्धं परिज्ञानं नेह मुक्तिं प्रयच्छति ।

विशुद्धं ब्रह्मविज्ञानं विशुद्धस्यैव मिधयति ॥ २५ ॥

प्रतिबद्धेन किं क्रियत इति चेत् । अनेकजन्मव्यवधानामित्याह—प्रतिबद्धं परिज्ञानमिति । उक्तं हि व्यासेन—‘ ऐहिकमप्यप्रस्तुतमप्रतिबन्धे तदर्शनात् ’ इति । भगवानप्याह—

‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ’ इति ।

इह जन्मनि, जन्मान्तरे, वा मुक्तिश्चेत्सिध्यति कियान्विशेष इति चेत् । ‘इह चेद्देहीदथ सत्यमरितं न चेद्दिहवेदीन्महती विनष्टिः’ इति तलवकारोपनिषदि महतो वैषम्यस्य दर्शनादिहापि जायमाने वाऽधिकारिभेदेन वैलक्षण्यमाह— विशुद्धमिति । उक्तमुख्याधिकारिणोऽपरोक्षानुभवपर्यन्तं ज्ञानमितरस्य तु स्वाधिकारतारतम्येन परोक्षमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतः सर्वमनुप्याणां नहि मुक्तिरयत्नतः ।

यज्ञदानादिकर्माणि न साक्षान्मुक्तिसिद्धये ॥ २६ ॥

अधिकारवैचित्र्यमुपसंहरति—अतः सर्वेति । यानि कैश्चिन्मुक्तिसाधनान्युक्तानि तान्यत्यन्तविप्रवृष्टान्धेवेत्याह—यज्ञदानादीति । निष्कामकृतान्यपि हि यज्ञादीनि प्रतिबन्धकपापनिरासद्वारा सर्वशुद्धिमात्रं जनयन्ति तेन च विषयद्रोपदर्शनं ततो वैराग्यं तेन च श्रेयसि जिज्ञासा ततः संन्यासपूर्वकान्मनननिदिध्यासनोपाकृताच्छ्रवणात्तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति । अतस्तेषां परमतत्त्वाद्यभिधानमपि परम्परासाधनताभिप्रायमेव । तथाच—‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ’ इति यज्ञादीनां विविदिषामात्रे साधनत्वं न वेदनेऽपि किमुत तत्फलं मोक्षे । ‘ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देदोभयं सह ’ इत्यत्राप्यविद्याशब्दाभिधेयस्य कर्मणो विद्यया सहोपायोपेयभावेन वेदन एव सहभावः श्रुतो न पुनरनुग्राने । अतो ज्ञानकर्मणोः क्रमसमुच्चय एव । यान्यप्यन्यानि ज्ञानकर्मसमुच्चयवचनानि तान्यप्युक्तरीत्या क्रमसमुच्चयपराण्येव । अतो ज्ञानमेव साधनम् । तच्चाधिकारिवैचित्र्यात्साधनप्रयत्नवैचित्र्याच्चानेकतारतम्योपेतमिति प्रकरणार्थः ॥ २६ ॥

तस्मादयत्नतो मुक्तिः सर्वेषां येन हेतुना ।

तं वदामि महाविष्णो हिताय जगतां शृणु ॥ २७ ॥

सन्ति लोके विशिष्टानि स्थानानि मम माधव ।

तेषामन्यतमे स्थाने वर्तनं मुक्तिमुक्तिदम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वाराणसी पुण्या पुरी नित्यं मम प्रिया ।

यस्यामुत्क्रममाणस्य प्राणैर्जन्तोः कृपावलात् ॥ २९ ॥

चदर्थोऽयं मपञ्चस्तमिदानीं तीर्थविशेषभावं वर्णयितुमारभते—तस्मादय-
न्तत इत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तारकं ब्रह्मविज्ञानं दास्यामि श्रेयसे हरे ।

तस्यभिव महाविष्णो प्राणत्यागो विमुक्तिन्दः ॥ ३० ॥

प्राणत्याग इति । ब्रह्ममाणतीर्थविशेषेष्वपीति शेषः ॥ ३० ॥

स्थानं दक्षिणकैलाससमारुह्यं सत्कृतं मया ।

यत्र सर्वाणि तीर्थानि सर्वलोकगतानि तु ॥ ३१ ॥

सुवर्णमुखरीतोषे पवित्रे पापनाशने ।

मासि मासि व्यतीपाते मघर्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

अर्कवारेऽप्यमावास्यां स्नानं कृत्वा महेश्वरम् ।

श्रीकालहस्तिशैलेशं पूजयेन्मां सुरेश्वरम् ॥ ३३ ॥

तानि क्रमेणाऽऽह—स्थानं दक्षिणकैलासेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यत्र संघत्तरं प्रवत्या यो वा को वा दिने दिने ।

दृष्ट्वा दक्षिणकैलासवासिनं करुणानिधिम् ॥ ३४ ॥

भुङ्क्ते तस्य महाविष्णो ज्ञानं तस्य विमुक्तिदम् ।

जायते मरणे काले तेन मुक्तो भवेन्नरः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे नित्यं यो वा को वा महेश्वरम् ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ मासद्वादशकं मुदा ॥ ३६ ॥

तस्य सिद्धा परा मुक्तिर्न हि संशयकारणम् ।

श्रीमद्व्याघ्रचले प्रवत्या इर्वते वत्सरद्वयम् ॥ ३७ ॥

यो वा को वा महादेवं श्रीमद्व्याघ्रचलेश्वरम् ।

पदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ।
 स्थाने वर्तनमात्रेण विशिष्टे मानवोऽच्युत ॥ ३९ ॥
 अयत्नेन विमुच्येत स्वसंसारमहद्भयात् ।
 तस्माद्भिमुक्तिवन्विच्छ्रयत्नेनैव मानवः ॥ ४० ॥
 भजेदन्यतमं स्थानभेतेषां श्रद्धया सह ।

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा हरिर्वह्नप्रमुखैरमरैरपि ॥ ४१ ॥
 वेदव्यासेन लक्ष्म्या च सह वेदविदां वराः ।
 प्रणम्य परया भक्त्या भवं भक्तप्रिये रतम् ॥ ४२ ॥
 विहाय पद्मसंभूतं पाराशर्यं सुरानपि ।
 श्रीमदक्षिणकैलासं सर्वदेशोत्तमोत्तमम् ॥ ४३ ॥
 पञ्चयोजनविस्तीर्णं दशयोजनमायतम् ।
 ब्रह्मणा च सरस्वत्या वज्रिणा नीलया तथा ॥ ४४ ॥
 कालेन हस्तिना चान्यैर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।
 मुनिभिः पूजितं स्थानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४५ ॥
 अवाप पद्मया विष्णुः सह सर्वजगत्पतिः ।
 ब्रह्मा वेदविदां मुख्यः श्रीमद्वृद्धाचलं मुदा ॥ ४६ ॥

यो वा को वेति । मागुक्ताधिकारादिभेदविषयनिबन्धनोऽपि न विशेषः कश्चि-
 दस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्राप्तवानाशु भारत्या प्रमत्तः पापनाशनम् ।
 वेदव्यासो मुनिः श्रीमान्विश्वविज्ञानसागरः ॥ ४७ ॥
 प्राप्तवानादरेणैव श्रीमद्द्वाराणसीं पुरीम् ।
 तथा सर्वे सुरा विषाः प्रसन्ना भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्द्व्याघपुरं भवत्या प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ।
 तथाऽन्ये मुनयो व्याघपुरं पूर्वतपोबलात् ॥ ४९ ॥
 अवापुर्यत्र देवेशः प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।
 अहं व्यासवचः श्रुत्वा श्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥

त्रिभुविज्ञानसागर इति विष्णोरवतारभेदस्य व्यासस्य विज्ञेयपुत्रं तदीयादर-
 विषयभूताया वाराणस्याः सर्वत उत्कर्षाभिप्रायेण ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रीमद्दक्षिणकैलासेऽप्युपित्वा वत्सरं बुधाः ।
 पुण्डरीकपुरे तद्वच्छ्रीमद्वृद्धाचले तथा ॥ ५१ ॥
 वाराणस्यामपि ज्ञानं लब्धवानतिशोभनम् ।
 भवन्तोऽपि यथाश्रद्धं वर्तध्वं पण्डितोत्तमाः ॥ ५२ ॥
 एषामन्यतमे स्थाने विशिष्टे मुक्तिसिद्धये ।
 बहवो वर्तनदिषु विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
 मुक्तिसाधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत एव सूतः स्वयमपि दक्षिणकैलासव्याघपुरवृद्धाचलेषु वत्सरं वत्सर-
 मुपित्वा वाराणस्यामेव परमपुरुषार्थं प्राप्तवानस्मीत्याह—श्रीमद्दक्षिणकैलासेऽ-
 पीति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बरुपाढाब्ज-
 सेरापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन भाष्यवाचारेण विरचिताया
 श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकाया शिवमाहात्म्यखण्डे मुक्ति-
 साधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कालसंख्या कथं विद्वन्कथिता कालवेदिभिः ।

कः कालेनानवच्छिन्नो वद कारुण्यतोऽनघ ॥ १ ॥

उक्ततीर्थसेवया जनिततत्त्वज्ञानानां मुक्तानामपि कालपरिच्छेदं संसारिभ्यः
सकाशादविशेषमस्त्राद्विशेषज्ञानाय परिच्छेदकं कालस्वरूपं तदनवच्छिन्नस्व-
रूपं च मुनयो जिज्ञासन्ते—कालसंख्या कथमिति ॥ १ ॥ -

सूत उवाच—

कालसंख्या मया वक्तुं न शक्या जन्मकोटिभिः ।

मुनीन्द्रैरपि देवैश्च शिवेनापि महात्मना ॥ २ ॥

तथाऽपि संग्रहेणाहं वक्ष्ये युष्माकमादरात् ।

काष्ठा पञ्चदश शोका निमेषाः पण्डितोत्तमाः ॥ ३ ॥

तासां त्रिंशत्कला तासां त्रिंशन्मौहूर्तिकी गतिः ।

मुहूर्तानां द्विजास्त्रिंशद्विवारात्रं तु मानवम् ॥ ४ ॥

सर्गप्रलयमयाहरयाऽऽनन्त्याट्टियदिन इयन्मास इयद्वर्ष ऐम वा काल इति हि
परिच्छेदरूपा कालसंख्या भवन्नजिज्ञासिता सा नास्त्येव । असती च सा मया
मुनीन्द्रैः शिवेन वा कथं यक्तुं शक्या । नहि नरविषाणस्य परिमाणं केनचिदुक्तं
शक्यामित्याह—कालसंख्या मयेति । युष्मन्वन्तरकल्पमहाकल्पानां वर्षादि-
संख्या चेत्पृच्छयते सा कथ्यत इत्याह । तथाऽपीति । अपारिज्ञातपरिमाणं क-
ल्पादिकं ज्ञापयितुं परिज्ञातपरिमाणं निमेषादिकमारभते—काष्ठा पञ्चदशेति ।
दिवारात्रं तु मानवमित्येवमन्तं सायनपानाभिप्रायम् । सायनान्द्रानाक्षप्रमानेषु
मनुष्याणां रात्रिदिवविभागव्यवहाराभावात् । स हि विभागव्यवहारः सूर्यसाधने
मानवानाम् । चान्द्रमाने विमुषाणाम् । सायनमाने देवानाम् । तथाहि सूर्यदर्शनादर्शनौ-
पलक्षितयोर्हं कालभागयोर्देवागामिशब्दां व्युत्पत्त्या । तौ च सूर्योदयमागम्य
पाट्टिपाट्टेऽन्मकालमध्ये मनुष्याणां भवतः । चन्द्रश्चदिक्षयात्रन्तिष्ठन्नु का-

१ ग. 'न शक्यं' । घ. 'एतासां कालः' । इ. 'इति का' । २ क. 'त. घ. निमेषाणामपि ।

३ क. 'त. घ. ४. म. ५' ।

लघ्वान्तो मासः । तत्र भित्तुणां कृष्णाष्टम्यां सूर्योदयः । दशोऽहर्मध्यम् । शुक्रा-
ष्टम्यामरतमयः । पौर्णमास्यां रात्रिमध्यमिति स चान्तोऽहोरात्रः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्राः पक्षः पञ्चदशः स्मृतः ।

पक्षद्वयेन मासः स्यान्मासैः षड्भिर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्रा इति तिथ्यभिप्रायम् । तेषु हि शुक्रमतिपदादिपौर्ण-
मास्यन्तेषु मानवानां शुक्रपक्षव्यवहारः शेषे कृष्णपक्षव्यवहार इति । 'पक्षद्व-
येन मासः स्यात्' इति तु चान्द्रमासाभिप्रायम् । स हि यथोक्तपक्षद्वयात्मकः ।
सावनस्तु मासो यदा कदाचिदारभ्य त्रिंशत्सूर्योदयात्मकः । सौरस्तु सूर्यस्यै-
कराशिभोगमात्रात्मक इति न तौ पक्षद्वयात्मकत्वेन व्यवहितेते मासैः षड्भि-
रित्यारभ्य सौरमानेन ॥ ५ ॥

अपनं द्वयने वर्षं क्रमात्ते दक्षिणोत्तरे ।

रात्रिर्दिवौकसां पूर्वं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चान्द्रादीनामपि दक्षिणोत्तरायणे विद्येते तथाऽपि न तयोर्मासप-
दकात्मकत्वम् । नापि तद्द्वयपर्यन्तत्वं । क्रमात्ते इति । षर्कटायनमारभ्य
मकरायणपर्यन्तं दक्षिणायनम् । तस्मिन्बहु काले क्रान्तमण्डलरयोत्तरायणसा-
नमारभ्य दिने दिने सूर्यो दक्षिणत एति मकरायणपर्यन्तम् । तत्राभ्य दिने दिने
क्रान्ते दक्षिणावसानमारभ्योऽरत एति षर्कटायनपर्यन्तमिति तदुत्तरायणम् ।
पूर्वं दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । उत्तरायणं तेषामहरित्यर्थः । ननु तेषादिरा-
शिपदकं निरसदेशादुत्तरतश्चरति तत्रस्य सूर्यं सदा देवाः पश्यन्ति । अतस्तेषां
तदहः । तुलादिराशिपदकं निरसदेशादक्षिणतश्चरति तत्रस्य सूर्यममुरा निरस्य
पश्यन्ति देवा न कदाचिदतो देवानां सदा रात्रिः । उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

'सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्' इति ।

अत उत्तरायणानुमविष्टे मकरशुभमीनमासप्रये देवानां सूर्यदर्शनाभावात्कथं
सकलमुत्तरायणं तेषामहरित्युच्यते । तथा षर्कटकसिंहकन्यामासेषूक्तदक्षिणा-
पनानुमविष्टेषु देवाः सदा सूर्यं पश्यन्तीति तेषां कथं रात्रिरुच्यते इति तत्र
युमः । उक्तानुपपत्तियलादेनात्र श्लोक उत्तरायणशब्देन मकरादिमासपदकं न
गृह्यते । किंतुत्तरायणभूतं तेषादिमासपदकम् । तद्धि निरसदेशादुत्तरतः स्थितमिति
तत्र वर्तमानः सूर्यो गतेन प्रत्यागतेन च सदा निरसदेशादुत्तरत एतीति तदु-

चरायणमत्र विवक्षितम् । तत्र च सूर्यं सदा देवाः पश्यन्तीति मेपादिमासपदकं देवानामहरिति । एतेन तुलादिमासपदकं देवाना रात्रिरिति व्याख्येयम् । यद्वाऽत्र दिवाशब्देन सूर्यस्योन्नतकालो शृण्यते । रात्रिशब्देन च तस्य नतकालः । मकरादिमासपदकं हि देवान्प्रति सूर्यस्योन्नतकालत्वाद्देवेत्युक्तम् । कर्कटादिमासपदकं तु तान्प्रति नतकालत्वाद्वात्रिरित्युक्तमिति । तदेवं दक्षिणायनोत्तरायणशब्दौ वा सूर्यस्य निरक्षदेशादक्षिणोत्तरगोलगमनाभिप्रायौ । रात्रिदिवाशब्दौ वा देवान्प्रति सूर्यस्य नतोन्नतकालाभिप्रायाविति सर्वं समञ्जसम् ॥ ६ ॥

मनुष्याणां यथा तद्देवानामपि सूरिभिः ।

पक्षमासायनाब्दानां विभागः कथितो द्विजाः ॥ ७ ॥

मनुष्याणा पञ्चदश तिथयः पक्षः । पक्षद्वयं चान्द्रो मासः । 'सूर्यस्यैरराशिभोगस्तु सोरो मासः । राशिपदकभोगोऽयनम् । अयनद्वयं संवत्सर इति । यथा मनुष्यः संवत्सर एषं देवाना स्वमानेनाहोरात्रस्तदनुसारेणैव पक्षमासायनाब्दा अपि द्रष्टव्या इत्याह—मनुष्याणामिति ॥ ७ ॥

दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्वर्षैः प्रोक्तं चतुर्युगम् ।

कृतं तत्र युगं विभाः सहस्राणां चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तस्य संध्या च संध्यांशः प्रोक्तश्चाष्टशताऽनघाः ।

त्रिभिर्वर्षसहस्रैस्तु त्रेता दिव्यैः प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

कृतार्थं द्वापरः प्रोक्तस्तदर्थं कलिरुच्यते ।

क्रमात्संध्या च संध्यांशस्तुरीयांशदिवर्जितः ॥ १० ॥

त्रेताद्वापरतिप्याणां युगानां मुनिपुङ्गवाः ।

एषं द्वादशसाहस्रं प्रोक्तं दिवाश्चतुर्युगम् ॥ ११ ॥

दिव्यैर्द्वादशेत्यादि । दिव्याब्दानां सहस्रदशकमेव कृतत्रेताद्वापरपत्निनामकं युगचतुष्टयं भवति । तत्र द्वादशसहस्रमध्ये चतुःसहस्राण्यष्टौ प्रतानि चाष्टाः कृतयुगप्रमाणम् । आदाववसाने च शतद्वयं शतद्वयं च संध्या । तन्संनिकृष्टं शतद्वयं शतद्वयं च संध्यांशः । तन्मध्यवर्ति सहस्रचतुष्टयं युगशरीरम् । त्रिभिरित्यादि । कृतप्रमाणं पादोन्नं त्रेता । कृतार्थं द्वापरः कृतचतुर्थांशः

कलिः । कृतसंध्यांशो पाटोनी त्रेतायाः कृतवदभितो द्रष्टव्यौ । अर्धाकृतौ
द्वापरस्य चतुर्थांशः कलेरिति । उक्तं हि, सूर्यसिद्धान्ते—

‘दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्भिन्नैरेकं चतुर्युगम् ।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिदशैकसंगुणः ॥

‘क्रमात्कृतयुगादीनां षष्टोऽंशः संध्ययोः स्वकः ।’

इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

युगानामेकसप्तत्या मन्वन्तरमिहोच्यते ।

मनवो ब्रह्मणः प्रोक्ता दिवसे च चतुर्दश ॥ १२ ॥

युगानामिति । उक्तचतुर्युगानाम् ॥ १२ ॥

ब्राह्ममेकमहर्विषाः कल्प इत्युच्यते वृषैः ।

तावती रात्रिरप्युक्ता ब्रह्मणः पण्डितोत्तमाः ॥ १३ ॥

ब्राह्ममेकमहरिति । कल्पादावेकः संधिः । मन्वन्तरावसाने चैकैक इति
पञ्चदश संधयः कृतयुगममाणाः कृतचतुर्थांशश्च कलिरिति चतुर्गुणितैः पञ्च-
दशभिः षष्टिः कलिप्रमाणानि भवन्ति । दशभिः कलिप्रमाणैरेकं चतुर्युगमिति
षष्ट्या पञ्चचतुर्युगानि भवन्ति । चतुर्दशगुणितया चैकसप्तत्या पङ्क्तं सदसं
भवति । मिलितं युगसहस्रं ब्राह्ममेकमहः स कल्प उच्यते इत्यर्थः । तदवसाने
च भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयं लीयते । तद्रात्र्यवसाने च लोकत्रयं सृज्यते ।
सा च षष्टिरनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १३ ॥

त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यच्छतं तस्य द्विपरार्धमिहोच्यते ॥ १४ ॥

विगतैरिति । तावत्तावद्वात्रियुक्तैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा मायायां लीयते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।

मूर्तयो विविधाः स्वेषु कारणेषु लयं ययुः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणोऽन्त इति । स्थूलभूतकार्यं जगत्स्थूलभूतेषु तानि सूक्ष्मभूतेषु ।

‘ जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायी प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तद्व्यक्ते प्रलीयते । इत्युक्तदशोत्यर्थः ।

तथा विष्णु इति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामवतारमूर्तयः स्वकारणेषु मायाया रजः-
सत्त्वतमोगुणेषु प्रविशन्ति । स्वयं तु परमेश्वरात्मनैव वर्तन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे ।

सत्यबाधसुखानन्तब्रह्मरुद्रादिसंज्ञिते ॥ १७ ॥

प्रलये काल इति । प्राकृते प्रतिसंचरे । यस्य ह्यनन्तरभावी रागो दशमैकाद-
शाध्याययोर्वक्ष्यते—सत्यबोधेति । सत्यज्ञानानन्दैकरसत्वं शिवरयोक्तं द्विती-
याध्याये मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तमित्यत्र ॥ १७ ॥

अभेदेन स्थितिं याति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।

अन्यथाभानेहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वतिरस्काराक्षम इत्युच्यते बुधैः ।

वियानाशयत्वतोऽविया मोहस्तत्कारणत्वतः ॥ १९ ॥

सद्वैलक्षण्यदृष्टचेयमसदित्यदिता बुधैः ।

कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात्कारणं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥

अभेदेन स्थितिं यातीति । यथा तस्या भेदेन नाचभासो यथा च नाऽऽत्य-
न्तिको नाशस्तथोक्तं पञ्चमाध्याये मातृका च त्रिधेत्यत्र । ननु कार्यमपञ्चयत्का-
रणभूता मायाऽपि कस्मान्न विलाप्यते किमिति तदाऽवस्थातव्यम् । उत्तरसर्गा-
र्थमिति चेत् । अथ तस्य स्वमहिममतिष्ठत्य किमुत्तरैरपि सर्गैस्तत्राऽऽह—हेतु-
स्तत्र सुदुर्गम इति । तदुक्तमप्यर्थैः—

‘ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमपि चापरे ।

॥ देवस्यैव प्रभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ’ ॥ इति ।

उक्तं हि व्यासेन लोकयन्तु लीलाकैवल्यमिति । विष्णुपुराणेषु—

॥ ‘ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामय ’ । इति ।

ननु कार्यमपञ्चस्य कारणे लयोऽस्तु कारणं तु मायैवेति । कृतः । असद्व्य-
क्तादिशब्दैः श्रुतिन्युतिपुराणेषु कारणरयानेकधाविमतिपत्तिदर्शनादित्याशङ्क्य

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन मायादिशब्दा एकमेवार्थं प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रेत्य प्रवृत्ति-
निमित्तभेदमाह—अन्यथाभानिन्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कार्यवद्ब्यक्तताभावादध्यक्तमिति गीयते ।

एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत् ॥ २१ ॥

अनया देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।

उदितः पद्मः कालस्तद्दशाः सर्वजन्तवः ॥ २२ ॥

परात्मवदिति । यथा परमात्मा स्वतन्त्रो नैवमेषा स्वतच्चा । अत एव हि
शक्तिर्गिन्युक्तम् । परमः काल इति । द्विविधो हि कालः परमाऽपरमश्चेति ।
शिवमायासंबन्धरूपः पद्म इति । वक्ष्यति सुत्तरखण्डे—

‘ कालो मायात्मसंबन्धः सर्वसाधारणात्मकः ’ । इति ।

स एव कल्पमन्वन्तरसंवत्सरमासाद्यात्मना पदार्थान्परिच्छिन्नरूपः काल
इत्युच्यते । तदुक्तम्—

‘ भावि भवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽस्तः ’ । इति ।

तदाह—तद्दशाः सर्वेति । मायावचनादिभ्यस्तस्यै तदर्थान्निरूपणतया तयो-
दित इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

सोऽपि साक्षान्महादेवे कल्पितो मायया सदा ।

सर्वे काले विलीयन्ते न कालो लीयते सदा ॥ २३ ॥

अत एव मायावत्संबन्धरूपः कालोऽपि कल्पित इत्याह—सोऽपीति ।
यथा माया मायादृष्टयैव कल्पिता तथा तत्संबन्धोऽपि । यदाहुर्गुणार्थाः—

‘ अत्र्याविद्येन्यविधायामेवाऽऽमित्वा प्रवृत्त्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन वृज्यते ’ ॥ इति ।

ननु मायाशिवसंबन्धात्मनः कालस्य मायात् उदितत्वे जगदिव सोऽपि
विनाशीति परिमितत्वात्कथं तन्पारिमाणं शिञ्चनापि ज्ञातुमशक्यमित्युक्तमित्यत
आह—सर्वे काल इति । येन कालः परिच्छेदसन्धः स सर्वः कालेनैव परिच्छि-
द्यत इति कालस्य परिच्छेदभावात्परिमित इत्युक्तमित्यर्थः । उदित इति
न जन्माभिप्रायम् । किंतु मायासदा मज्जावादिनि । प्रागमनः सत्तासंबन्ध-
नापको मुदयशब्दः प्रागभावात् परिच्छेदस्य सत्तासंबन्धात्तदभावं लभयति । यथा-

त्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति जैमिनिसूत्र उत्पत्तिशब्दः । तथाहि तत्र
 च्याख्यातं शावरभाष्य औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम इति ॥ २३ ॥

कालो माया च तत्कार्यं शिवेनैवाऽऽवृतं बुधाः ।

शिवः कालानवच्छिन्नः कालतत्त्वं यथा तथा ॥ २४ ॥

कालस्य कदाचिदपि विलयाभावात्कथं कल्पितत्वंमुक्तम् । ज्ञानविलाप्य-
 स्यैव कल्पितत्वनियमादित्यत आह—कालो मायेति । मायाकार्यं च माया
 च तत्संबन्धरूपः कालश्च त्रितयमपि शिवतत्त्वज्ञानेन विलीयत एव । तद्व्य-
 त्तिरिक्तोपायेन विलीयत इत्यभिभाषेण तु न कालो लीयते सदेत्युक्तमित्यर्थः ।
 कालस्य सर्वपरिच्छेदकत्वे सर्वान्तर्भावाच्छिवस्यापि तेन परिच्छेदो न शङ्क-
 नीय इत्याह—शिवः कालेति । यथा कालः कालेन न परिच्छिद्यते तथा
 शिवोऽपीति ॥ २४ ॥

तथाऽपि कालोऽसत्यत्वान्मायया सह लीयते ।

शिवो न विलयं याति द्विजाः सत्यस्वभावतः ॥ २५ ॥

कालशिवयोरुभयोरपि कालानवच्छेदसाम्येऽपि सत्यासत्यत्वकृतं वैलक्षण्य-
 मित्याह—तथाऽपीति ॥ २५ ॥

उत्पन्नानां प्रनष्टानामुत्पाद्यानां तथैव च ।

शिवः कालानवच्छिन्नः कारणं त्विति कीर्तितः ॥ २६ ॥

कालसामान्येन शिवस्यानवच्छेद उक्तः । कालविशेषस्तु सुतरामनवच्छेद,
 इत्याह—उत्पन्नानामिति । शिवादेव हि जगज्जायते तस्मिन्नेव वर्तते तत्रैव
 लीयते । अतो जगतः प्रागपि सत्त्वात् वर्तमानभविष्यत्कालाभ्यामवच्छिद्यते ।
 स्थितिकालेऽपि सत्त्वात् भूतभविष्यद्भ्यां विनाशोत्तरमपि सत्त्वात् भूतवर्त-
 मानाभ्यामिति ॥ २६ ॥

प्रसादादस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुवादिनां पदम् ।

तदर्धानं जगत्सर्वमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २७ ॥

ननु जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्मविष्णुल्हास्तत्कार्यं शिव इत्युच्यत
 इत्यत आह—प्रसादादस्येति । शिवायत्तकालावच्छिन्ना ब्रह्माद्योऽपि न स्वत-

आः । कालस्य हि त्रिधायत्तता श्रूयते— एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
निमेषा मुहूर्ता अर्धमासा मासा इति विधृतास्तत्प्रवृत्ताः । इतिशब्दोऽनुक्तस-
कलकालभागसंग्रहाद्यैः ॥ २७ ॥

असंख्या विलयं याता ब्रह्माणः पण्डितोत्तमाः ।

असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासवादयः ॥ २८ ॥

ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदमाह—असंख्या विलयं याता इति ॥ २८ ॥

एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ।

ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिर्विजृम्भितः ॥ २९ ॥

तत्किंभूते काले ब्रह्मादयः स्वतन्त्राः । न । तदाऽपि तद्रूपेण शिवस्यैव सर्गा-
दिकर्तृत्वादित्याह—एक एवेति ॥ २९ ॥

रजोगुणेन संछन्नो ब्रह्माऽधिष्ठाय तं गुणम् ।

स्रष्टा भवति सर्वस्य जगतः पण्डितोत्तमाः ॥ ३० ॥

गुणेन तमसा छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं वुवाः ।

अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुः ॥ ३१ ॥

तथा सत्त्वगुणच्छन्नो रुद्रो विद्यास्तमोगुणम् ।

अधिष्ठाय भवेद्धन्ता जगतः सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥

कल्पनावेचित्र्ये गुणवैचित्र्यं कारणमाह—रजोगुणेनेति । ब्रह्मा हि रक्तवर्णे-
त्याहृद्दी रजोगुणेन संछन्नः प्रवृत्तिशीलत्वाद्दन्तरापि तथेवाधितिष्ठति । इन्द्रनी-
लव्यामरवादिष्णुरन्तन्तमसा संछन्नो जगतः पालनेन वहिः सत्त्वमधितिष्ठति ।
षण्ड्रकोटिमकाशत्वाद्दुष्टोऽन्मः सत्त्वेन संछन्नः सकलसंसारसंहागद्विदितमोगु-
णेनेति । गुणवैचित्र्यं ब्रह्मादीनां गुणत्रयानिवन्धनम् । रक्तकृष्णश्वेतरूपमिति
सूतगीतासु द्वितीयाध्याये वक्ष्यति । मरुतवादिन इति भुनीनां संबोधनम्
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता जायन्ते गुणभेदतः ।

तथा विष्णोस्त्वथेशस्य गुणभेदेन सुव्रताः ॥ ३३ ॥

ननु ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदे कथमधुनामनो भविष्यन्त्या नर्गादिरित्यत
आह—ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता इति ॥ ३३ ॥

काश्चित्सत्त्वगुणोद्भेकाद्विशिष्टा मूर्तयो द्विजाः ।

काश्चित्तमोगुणोद्भेकान्निहन्व्यो वेदवित्तमाः ॥ ३४ ॥

महासर्गाणाभानन्त्यात्मतिमहासर्गं ब्रह्मादिसृष्टेरत्तन्मूर्तानामानन्त्यम् । न केवलं ब्रह्मादयोऽपरा अप्यनन्ताः शिवस्य मूर्तयो गुणभेदेन विचित्रा इत्याह— काश्चित्सत्त्वगुणोद्भेकादिति । 'ये अक्षेणु विविध्यन्ति' 'ये पथां पथिरस्यः' इत्यादयो हि निग्रहानुग्रहव्यापाराः शिवमूर्तयोऽनन्ताः श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परस्परोपजीव्याः स्युर्हिताय जगतां द्विजाः ।

सर्वमूर्तिष्वयं साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ॥ ३५ ॥

'परस्परोपजीव्या इति । संहारैकगुणत्वे हि न सर्गोऽभिवर्धेत । सत्त्वैकगुणत्वे च दर्पेण विनश्येयुः । अतः परस्परोपजीवनं जगतो हितम् । इत्थं मूर्तानां गुणवैचित्र्येण शान्तघोरमूढतेति । तत्र सर्वत्रानुगतस्य शिवस्य स्वरूपादच्युतिमाह—सर्वमूर्तिष्विति ॥ ३५ ॥

अप्रच्युतात्मभावेन सदा तिष्ठति सुमताः ।

तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तवः ॥ ३६ ॥

सर्वत्रानुगमे किमित्यनुपलम्भरतत्राऽऽह—तमहंप्रत्ययेति । अहंप्रत्ययो हि सर्वप्रत्ययत्वं विपरीकरोति । सर्वान्तरत्वं च शिवस्य स्वरूपम् । श्रूयते हि—'अन्ताः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति । अतोऽहमिति प्रत्यगात्मनो ज्ञानं तत्सर्वं शिवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथाऽपि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ।

प्रसादाद्देवदेवस्य श्रुत्युत्पन्नात्मविषया ॥

बहूनां जन्मनामन्ते जानन्त्येव शिवं बुधाः ॥ ३७ ॥

ताहं सर्वे प्राणिनः कृतकृत्या इति किं शास्त्रैराचार्यैर्धेति तत्राऽऽह—तथाऽपीति । निरुपाधिकभिवस्वरूपज्ञानं हि पुरुषार्थः । न तत्तेषामस्ति मायया मोहोत्पत्त्यादिस्यर्थः । कथं ताहं मायां जित्वा शिवमवाप्नुयुरिति तत्राऽऽह—प्रसादादिति ॥ ३७ ॥

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।

नैव जानन्ति देवेशं जन्मनाशादिपीडिताः ॥ ३८ ॥

केषां चिदात्मविद्याया अनुदयकारणमाह—प्रसादहीना इति ॥ ३८ ॥

यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्मभावतया जनाः ।

आराधयन्ति ते सर्वे क्रमाज्जानन्ति शंकरम् ॥ ३९ ॥

तर्हि तत्तदेयताभानो न प्राप्नुयुरेव किं शिवं नेत्याह—यां यामिति । शिव-
शुद्ध्या सर्वासु मूर्तिषु क्रियमाणाऽऽराधना शिवस्यैवेत्यर्थः ।

उक्तं हि गीतासु—

‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ इत्यादि ॥ ३९ ॥

रुद्रस्य मूर्तिमाराध्य प्रसादात्क्रमवर्जिताः ।

अयत्नेनैव जानन्ति शिवं सर्वत्र संस्थितम् ॥ ४० ॥

तर्हि सर्वासु मूर्तिष्वेकमेव फलमिति नेत्याह—रुद्रस्येति ॥ ४० ॥

रुद्रमूर्तिषु सर्वासु शिवोऽतीव प्रकाशते ।

अन्यासु तारतम्येन शिवः साक्षात्प्रकाशते ॥ ४१ ॥

तत्र कारणमाह—रुद्रमूर्तिष्विति ॥ ४१ ॥

आदर्शे निर्भले यद्भृशं भाति मुखं द्विजाः ।

तथाऽतीव महादेवो भाति शुद्धासु मूर्तिषु ॥ ४२ ॥

तारतम्येन प्रकाशे कारणमाह—आदर्श इति ॥ ४२ ॥

कानिचिद्देवक्यानि ब्राह्मणा वैश्वित्तमाः ।

रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥ ४३ ॥

पर्यवसन्ति विभेन्द्रास्तथा वाक्यानि कानिचित् ।

विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च कानिचित् ॥ ४४ ॥

आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य श्रुतिवक्यानि कानिचित् ।

सूर्यमूर्तिं तथाऽन्येषां मूर्तिं चाऽऽश्रित्य कानिचित् ॥ ४५ ॥

नानादेवताप्रतिपादकानां वचन्मूर्तिद्वारा परशिवे पर्यवसानमाह—कानिचि-
द्देववाक्यानीति । भ्रूयते हि—‘सर्वे वेदा यत्पदमाप्नुवन्ति’ इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पुराणैर्दशभिर्विप्राः प्रोक्तः शंभुस्तथैव च ।

चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

अग्निरेकेन विभेन्द्रास्तथैकेन दिवाकरः ।

एवं मूर्त्याभिधानेन द्वारेणैव मुनीश्वराः ॥ ४७ ॥

प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु ।

स एव मोचकः साक्षाच्छिवः सत्पादिलक्षणः ॥ ४८ ॥

तथाऽपि शिवमूर्तिष्वेव भूयसां पुराणानामादर इत्याह—पुराणैरिति । यान्यपि दशभ्योऽवशिष्टानि पुराणानि तेषामपि तत्तन्मूर्तयो द्वारमात्रम् । पर्यवसानं तु परशिव एवेत्याह—चतुर्भिरित्यादि । सर्वेषां पुराणानां साक्षात्परम्परया वा परशिवे पर्यवसाने कारणमाह—स एव मोचक इति । मोचको मोक्षप्रदः स एव साक्षात्मोक्षप्रदः । अन्ये तद्द्वाराः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यः सर्वदा द्विजाः ।

अतोऽन्यदार्तं विभेन्द्रा अबिनाशयोऽयमेव हि ॥ ४९ ॥

ननु शिवः सर्वात्मकः श्रूयते । 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवति' इत्यारभ्य 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति श्रुतेः । अतो ब्रह्मादीनामपि तदात्मकत्वे किंनिबन्धनमिदमुपास्योपासकभावलक्षणवैलक्षण्यमित्यत आह—ब्रह्मविष्ण्विति । निरस्तसमस्तोपाधिकं सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्य स्वरूपं तदेव तत्तदुच्चावचोपाधिपेशिष्टं सद्ब्रह्मादय इत्युच्यते । तत्रोपाधीनामन्तवत्त्वेन तद्विशिष्टरूपाणामप्यन्तवत्त्वम् । शिवस्य तु निरुपाधिकत्वेनानन्तवत्त्वमित्येतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

अयमात्मविदामात्मा ह्ययमज्ञानिनामपि ।

अरुमादेव समुत्पन्नं स्थितमस्मिन्द्विजोत्तमाः ॥

अस्मिन्नष्टमिदं सर्वं जगन्मायामयं बुधाः ॥ ५० ॥

ननु विशिष्टस्यान्तवत्त्वे तदन्तःपातित्वेन विशेषणस्यापि तथात्वात्कथं सर्वात्मवेति चेत् । विशिष्टाकारस्य कल्पितत्वेऽपि स्वरूपाकारस्य चेतनाचेतनजगदधिष्ठानत्वेनाकल्पितत्वाद्भवमित्याह—अयमात्मविदामित्यादि ॥ ५० ॥

प्रतिकल्पं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मनारायणादयः ॥ ५१ ॥

अस्मादेव विजायन्ते विलीयन्ते यथा पुरा ।

अयमेको महादेवः साक्षी सर्वान्तरो हरः ॥ ५२ ॥

नन्वनादौ संसारे उदाचिदासीद्ब्रह्मादीनां लयो न वा । आसीच्चैत्कथमिदानीं
तदुपलम्भः । न चेदित्तः परं भविष्यतीति कैव मत्प्राशस्त्यत आह—प्रतिकल्पमिति ।

अस्य तु तथाविधत्वमित्याह—अयमेक इति । सर्वान्तरत्वेनाधिष्ठानत्वाच्च
तथात्वमित्यर्थः । ' एष त आत्मा सर्वान्तरः ' इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अम्बिकासहितो नित्यं नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ।

चन्द्रार्धरोखरः श्रीमाञ्श्रीमद्व्याघ्रपुरे तथा ॥ ५३ ॥

वाराणस्यां तथा सोमनाथे वृद्धाचलाभिधे ।

वेदारण्ये च वर्ल्मीके श्रीमत्केदारसंज्ञिते ॥ ५४ ॥

श्रीमदक्षिणकैलासे सर्वस्थानोत्तमोत्तमे ।

नित्यं संनिष्ठितो भक्तैराखिलैरमरेश्वरैः ॥

उपास्यः सर्वदा विभाः सर्वैर्नित्यत्वकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

ननुक्तनिरुपाधिकशिवस्वल्पं वाङ्मनसयोरगोचरतया श्रूयते—

' यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अमाप्य मनसा सह ' इति ।

तत्कथमर्वाचीनेरुपासनीयमित्यत आह—अम्बिकासहित इति । स्वीकृत-
दिव्यावतारस्य तस्य स्थानविशेषेषु सुकरमुपासनमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

कोऽन्यः संसारमयानामुपास्यो मोक्षकः प्रभुः ॥ ५६ ॥

ऋते साक्षान्महादेवभित्तेषा शाश्वती श्रुतिः ।

अतः सर्वप्रपन्नेन भवद्भिर्मुनिसत्तमैः ॥ ५७ ॥

कालपागविनाशाय शंकरः शशिशेखरः ।

उपासनीयः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च द्विजोत्तमाः ॥ ५८ ॥

तस्यैवोपासनीयत्वे श्रुतिमर्थेन उदाहरति—कोऽन्य इति ।

' यदा चमेवदासार्थं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमभिदाय दुःसन्धानो भविष्यति ' इति श्रुतिः ।

अत्राप्येषा श्रुतिर्भविष्यति । उक्तोपदेशस्य फलमाह—अतः सर्वप्रयत्नेनेति ।
उपासनीय इति । उपनिषच्छब्दानां शक्तितात्पर्यावधारणन्यायानुसंधानं
श्रवणम् । वस्तुतयात्वव्यवस्थापकन्यायानुसंधानं मननम् । श्रवणमननाभ्यामव-
घृतेऽर्थे विजातीयप्रत्ययाव्यवहितसजातीयप्रत्ययसंतानानुवृत्तिर्निदिध्यासनमुपा-
सना । ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' इति
हि दर्शनमनूय तत्साधनत्वेन श्रवणादीनि हि श्रूयन्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति सूतवचः श्रुत्वा नैभिपारण्यवासिनः ।

शिवः कालानवच्छिन्न इत्यजानन्त पण्डिताः ॥ ५९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामा-

ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कः कालेनानवच्छिन्न इति यत्पृष्टं वत्सोचरमुक्तमुपसंहरति । शिवः
कालेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे काल-
परिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामाष्टमोऽ-

ध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥

नैनिषीवा ऊचुः—

भगवन्विष्णुना तोपात्कथं भूमिः समुद्धृता ।

तदस्माकं समाक्षेन वद सर्वार्थवित्तम ॥ १ ॥

ब्राह्ममेरुपदः फल्प इत्युक्तब्रह्मदिनावसाने लीनस्य पृथिव्यादिलोकत्रयस्य
तदीयरात्र्यवसाने पुनरुत्पत्तिप्रकारं जिज्ञासमानं सुनयः पृच्छन्ति—भगव-
न्विष्णुनेति । बराहुरूपेणाद्वादी हि ब्रह्मा बराहुरूपो भूत्वा सलिले मर्मा
शुष्यमुद्धृत्य पुनर्गर्भैव भूत्वा लोकत्रयमसृजदिति श्रूयते 'आपो वा इदमग्रे सन्ति-

लमासीत्तस्मिन्प्रजापतिर्वासुभूत्वाऽचरत्स इमामपश्यतां वराहो भूत्वाऽहरतां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द साऽप्रयत सा पृथिव्यभवत्' इत्यादि । विष्णुपुराणेऽपि-

'तोयान्तः स मही ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः ।

अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः ॥

अकरोत्स तन्मन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

मत्स्यकूर्मादिकां तद्द्वाराहं रूपमारिहतः' इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

आर्त्तादेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ।

शान्तानलादिकं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ २ ॥

सूतरतु पूर्वकल्पावसानप्रकाराभिधानपुरःसरमुत्तरं वक्तुमारभते—आसीदे-
कोति । तमोमयमिति । चन्द्रादित्यादिव्योतिपापभावात् । अत एव विभागाप-
रिज्ञानादविभागम् ॥ २ ॥

तदैवैकाम्बुधौ नष्टे जगति स्थावरादिके ।

विष्णुः साक्षात्समुद्भूतस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ३ ॥

स पुनर्वेदविच्छेष्टाः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषो ह्यिना नाऽयणाभिधः ॥ ४ ॥

जगतीति । जगति पृथिव्यादिलोकनयात्पक्षे यत्प्रयावरजङ्गमजातं तस्मि-
न्तर्पस्मिञ्जलप्लुते । अत एव जनलोकनिवासिनोऽस्तुवन्निति वक्ष्यति । विष्णु-
साक्षादिति । ब्रह्मा लहरवसाने विष्णुरूपी शेषपदेऽङ्कशापी स्थित्या वराहरू-
पेण भ्रुवमुद्धृत्य स्वभैयाऽऽत्मना पुनर्लोकत्रयमस्त्राक्षीत् । अतएव वक्ष्यति—

'विच्छ्रज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्मा भवद्धरिः' इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुप्त्राप सलिले साक्षाच्छिद्यं परमकारणम् ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं साम्प्रभीश्वरम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं हृदि ध्यायन्महेश्वरम् ।

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं श्रुति ॥ ६ ॥

ऋतं सत्यमिति । उमासहायमूर्ध्वरेतमं त्रिनेत्रं महेश्वरमृतसत्पाभिधेयसूद-
रुत्प्लभूतोपलक्षितसमस्तजगदात्मकं पुरुषं परिपूर्णं परं निष्कलं व्यायन ॥ ५ ॥ ६ ॥

- आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
 ता यदस्यायनं तेन प्रोक्तो नारायणः स्वयम् ॥ ७ ॥
 स पुनर्वेदवेदस्थ शिवस्य परमात्मनः ।
 आज्ञया सलिले मग्नं महीमुद्धर्तुमिच्छया ॥ ८ ॥
 वाराहं रूपमास्थाय महापर्वतसंनिभम् ।
 अट्टहासं द्विजाः कृत्वा प्रविश्य च रसातलम् ॥ ९ ॥
 वृंष्ट्राभ्यामुज्जहरिनां महीमन्तर्गतां जले ।
 तस्य वृंष्ट्राग्रविन्ध्यस्तामणुप्रायां महीमिमाम् ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना जनलोकनिवासिनः ।
 ते पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ॥ ११ ॥
 अस्तुयच्छ्रद्धया विष्णुं महाबलपराक्रमम् ।

ब्रह्मर्षय ऊचुः—

- नमस्ते देवदेवानामोदिभूत सनातन ॥ १२ ॥
 पुरुषाय पुराणाय नमस्ते परमात्मने ।
 जरामरणरोगादिविहीनायामलात्मने ॥ १३ ॥
 ब्रह्मणां पतये तुभ्यं जगतां पतये नमः ।
 लोकालोकस्वरूपाय लोकानां पतये नमः ॥ १४ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मपाणये विष्णवे नमः ।
 नमो हिरण्यगर्जाय श्रीपते भूपते नमः ॥ १५ ॥

नरो हिरण्यगर्भस्तत उत्पन्नत्वादापो नरसूनवः । यत आहुः—

‘अप एव ससर्जाऽऽदौ तामु वीर्यमबालजत’ इति ।

जनलोकेति । पृथिव्यादिलोकत्रये जलभ्रुतेऽपि चतुर्थे महर्लोके निरसतां पशुमे जनलोके गतत्वाज्जनलोकनिवासिन इत्युक्तम् । जनलोके मयान्त्येते महर्लोकनिवासिन इत्युक्तम् । लोकालोकेति । सकलभूतात्मकं रूपादरूपाय स्वमतिप्रतिपादूपाय च ।

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादग्यामूर्तं द्विषि’

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नमः स्वयंभुवे तुभ्यं सूत्रात्मादिस्वरूपिणे ।

विराट्प्रजापतेः साक्षाज्जनकाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सूत्रात्मादीति । सूत्रात्मा क्रियाशक्तिप्रधानः प्राणोपाधिकः । आदिशब्दे-
नान्तर्यामी ज्ञानशक्तिप्रधानो मनोपाधिको हिरण्यगर्भः । विराट् समष्टि-
रूपः स्थूलशरीरः ॥ १६ ॥

विश्वतैजसरूपाय प्राज्ञरूपाय ते नमः ।

जाग्रत्स्वप्नस्वरूपाय नमः सुप्त्यात्मने नमः ॥ १७ ॥

इत्थं समष्टिरूपवैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वररूपतामुक्त्वा व्यष्टिरूपविश्वतैजसप्राज्ञ-
रूपतां तदवस्थारूपतां चाऽऽह—विश्वतैजसोति । अवस्थात्रयविशिष्टो विश्वा-
दिः ॥ १७ ॥

अवस्थासाक्षिणे तुभ्यमवस्थावर्जिताच्युत ।

तुरीयाय विशुद्धाय तुर्यातीताय ते नमः ॥ १८ ॥

अवस्थोपलक्षितस्तद्द्रष्टा तत्साक्षी । तदप्यपश्यन्त्वप्रतिष्ठोऽवस्थावर्जितः ।
साक्षिणं विवृणोति—तुरीयायेति । स हि विश्वादित्रयापेक्षया चतुर्थत्वात्तुरीयः ।
अवस्थाविचर्जितं विवृणोति—तुर्यातीतायेति ॥ १८ ॥

प्रथमाय समस्तस्य जगतः परमात्मने ।

ॐकारैकस्वरूपाय शिवाय शिवद प्रभो ॥ १९ ॥

सर्वविज्ञानसंपन्न नमो विज्ञानदाधिने ।

जगतां योनये तुभ्यं वेधसे, विश्वरूपिणे ॥ २० ॥

ॐकारेति । 'एतदे सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' इति हि
श्रूयते । प्रणवमतीन्त्वात्तत्पतिपाद्यत्वाद्वा तत्स्वरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥

नित्यशुद्धाय बुद्ध्याय मुक्ताय सुस्वरूपिणे ।

नमो वाचामतीताय नमोऽगम्याय ते नमः ॥ २१ ॥

अप्रमेयाय शान्माय स्वयंभानाय साक्षिणे ।

नमः पूंने पुराणाय श्रेयःप्राप्तयेकहेतवे ॥ २२ ॥

नमो वाचामिति । ' यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ' इति
श्रुतेः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकाशादिप्रपञ्चाय नमस्तद्रूप शंकर ।

मायारूपाय मायायाः सत्ताहेतो जनार्दन ॥ २३ ॥

मायाया इति । यतोऽधिष्ठानमन्तरेण मायाऽपि न सिध्यति ॥ २३ ॥

नमः प्रयुञ्जरूपाय नमः संकर्षणात्मने ।

नमोऽनिरुद्धरूपाय वासुदेवाय ते नमः ॥ २४ ॥

योगाय योगगम्याय योगानामिष्टसिद्धये ।

नमस्ते मत्स्वरूपाय नमस्ते कूर्मरूपिणे ॥ २५ ॥

नमस्तुभ्यं वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।

नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयात्मने ॥ २६ ॥

नमः कृष्णाय सर्वज्ञ नमस्ते कल्किरूपिणे ।

कर्मिणां फलरूपाय कर्मरूपाय ते नमः ॥ २७ ॥

कर्मकर्त्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मसाक्षिणे ।

नमो विज्ञप्तिरूपाय नमो वेदान्नरूपिणे ॥ २८ ॥

गुणत्रयात्मने तुभ्यं नमो निर्गुणरूपिणे ।

अद्भुतायामरेशाय शिवप्राप्त्येकहेतवे ॥ २९ ॥

नमो नक्षत्ररूपाय नमस्ते सोमरूपिणे ।

नमः सूर्यात्मने तुभ्यं नमो वज्रधराय ते ॥ ३० ॥

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते शाङ्गपाणये ।

नमस्तुभ्यं विशालाक्ष-नमः श्रीधर नायक ॥ ३१ ॥

नमः संसारतप्तानां त्वापनाशैकहेतवे ।

श्रीनस्मार्तैकनिष्ठानामचिरादेव मुक्तिद ॥ ३२ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां संसारिकप्रदाढ्यय ।

नमोऽमुगविमर्दाय नमो विद्याधरार्चित ॥ ३३ ॥

क्षीरोदशायिने तुभ्यं नमो वैकुण्ठवासिने ।
 नमो रागाभिभूतानां वैराग्यप्लवदायिने ॥ ३४ ॥
 सूत उवाच—इत्थं ब्रह्मर्षिभिः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
 प्रसादमकरोत्तेषां श्रीवाराहशरीरभृत् ॥ ३५ ॥
 ततः पूर्ववदानीय महीं साक्षान्महीपतिः ।
 विसृज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्माऽमवद्धरिः ॥ ३६ ॥
 सा मही संस्थिता विभ्रा जलस्योपरि नौरिव ।
 तस्यां ब्रह्मा महादेवप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ३७ ॥
 पूर्वसर्गोत्थविध्वस्तानखिलानमरप्रभुः ।
 यथापूर्वं द्विजाः स्रष्टुं मतिं चक्रे प्रजापतिः ॥ ३८ ॥
 इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषारण्यवासिनः ।
 पूजयामासुरत्यथं सूतं सर्वहितप्रदम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे
 पृथिव्युद्धरणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नमः मद्युम्नायेति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्सु संनिधानात्तदात्मकत्वेन
 स्तूपते । स्मर्यते हि—

‘ मद्यद्विभूतिमत्सर्व्वं श्रीमदूर्जितमेव या । तत्तदेवावगच्छ स्वं मम तेजोऽसं-
 मयम् ’ इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्कार्श्याविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादान्मसे-
 वापरादणेशोपानिषद्गार्ग्यवर्तकेन माघयाज्ञार्दिण विरचितायां श्री-
 सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे पृथिव्युद्-
 रणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कथं ब्रह्माऽमृजद्विद्वज्जगत्सर्वं चराचरम् ।

संग्रहेण तदस्माकं ब्रूहि पुण्यवतां वर ॥ १ ॥

अहरवसाने ध्वरतरय लोकत्रयस्य तन्निवासिनां च पृथिव्युद्धरणसमनन्तर-
भाविसर्गकर्म मुनयः पृच्छन्ति—कथं ब्रह्मेति । ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ १ ॥

सूत उवाच—

सिसृक्षोर्ब्रह्मणस्तस्य ब्राह्मणा वेदाविन्मताः ।

अबुद्धिपूर्वकः सर्गः कल्पादिषु यथा पुरा ॥

प्रादुर्भूतोऽम्बिकाभर्तुराज्ञयैव तमोमयः ॥ २ ॥

सिसृक्षोरिति । अत्रैव सर्गकर्मः । ब्रह्मण आयुरवसाने अस्वसमस्तमपञ्चाया
अत्यन्तनिर्विकल्पिकाया मायाया जडत्वेन स्वप्रतिष्ठं निरस्ततरङ्गसमुद्रकल्पपर-
ब्रह्म यावत्प्राणिकर्मपरिपाकमवतिष्ठते । परिपकेषु तु कर्मसु तस्य परब्रह्मणः
सर्गाभिमुखे प्रथमपरित्पन्दे ज्ञानेच्छामयत्नविरहादबुद्धिपूर्वके, स्रष्टव्यप्राणिकर्म-
प्रेरणयैव प्रवर्तिते तद्विपयतया सबिकल्पकत्वेन तदावरणमायाया यत्स्फुरणं
सोऽयमबुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । यदाधिकृत्योच्यते ' तस्मादव्यक्तमुत्प-
न्नम् ' इति । श्रूयते च ' नासदासीत् ' इत्यत्रभ्य ' तम आसीत्तमसा गूह्य-
मग्रे ' इति । एष च तमःसर्गः पञ्चमे शक्तिपूजाध्यायेऽस्माभिः प्रपञ्चितः ।
ततोऽत्यन्तनिर्विभागायां तस्यां मायायां तमःशब्दाभिधेयायां मोहमहामोहता-
मिस्रान्धतामिस्रापरपर्याया अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाश्रित्वारो विपर्ययाः प्रसुप्त-
तया वर्तन्ते । यया तत्त्वलीनानां हि । उक्तं हि पातञ्जले । अविद्यास्मितारा-
गद्वेषाभिनिवेशाः । अविद्यात्रयमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुनिच्छिन्नादोराणाम् । तथा—

' प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धास्तु योगिनाम् ।

॥ विच्छिन्नोदाररूपास्तु क्लेशा विपयसङ्गिनाम् ' इति ॥

तत्रानात्मनि देहादावात्मतत्त्वाविपर्ययोऽस्मिता स मोहः । तेन च देहभो-
गोपकरणे स्रष्टृचन्दनादावभिलाषो रागः स मक्षमाहः । तत्माक्षिपरिपन्थिनि

द्वेषः स तामिस्रः । तदिदमहितामिति ज्ञात्वाऽप्यन्नवदपरित्यागोऽभिनिवेशः
सोऽन्यतामिस्रः । यद्वा—

‘ तपोऽविशेषो मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहस्तु विज्ञेयो प्राण्यभोगसुलैषणा ॥
मरणं ह्यन्यतामिस्रं तामिस्रं त्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्वेषां भादुर्भूता महात्मनः ’ ॥ इति ।

तस्मादविभागापन्नगुणत्रयादध्यक्तात्तमसः सकाशादन्तर्विभागस्थगुणत्रया-
त्मकस्य महतः सर्गो द्वितीयः । अत्रेदमुच्यते—

‘ अव्यक्तादन्तर्हितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
महन्नाम भवेत्त्वं महतोऽहंकृतिरतथा ’ ॥

इति । तस्माद्विद्विभागगुणत्रयावस्थैर्याहमस्मृतृतीयः सर्गः । अत्रेदमुच्यते—

‘ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्सत्त्वाटजायत ’ इति ॥

तत्र भूतादिनामकाचामसादहंकाराद्रजसोपट्टघात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गश्चतुर्थः ।
वैकारिकनाम्नः सात्त्विकादहंकाराद्रजसोपट्टघाटेकाटशेन्द्रियगणस्य सर्गः
पञ्चमः । यदाहुः सांख्याः—

‘ सात्त्विक एकादशकः भवति ते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम् ’ ॥ इति ।

शेवास्तु सात्त्विकादहंकारान्मनसो राजसादिन्द्रियदशकस्य सर्गमाहुरित्ये-
तायान्विशेषः । यदाहुः—

‘ सात्त्विकराजसतामसभेदेन स जायते पुनरोषा ।
स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छ्रुसिति ॥
तैजसत्वरत्न मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षणि ।
भूतादेस्तन्मात्राप्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ’ इति ॥

इन्द्रियदशकापिष्टातृदेवसर्गः षष्ठः । षष्ठिमे प्राकृताः सर्गा ईश्वरकर्तृकाः ।
घक्तं भागवते—

‘ आयस्तु महतः सर्गो गुणवैपम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यप्रानधिषोदयः ॥

भूतसर्गरतृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
 चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानाक्रियात्मकः ॥
 बैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
 षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः ॥
 षड्भिमे माकृताः सर्गा बैकृतानपि मे शृणु ।

इति । वस्तुगत्या प्रथमस्यापि तमःसर्गरयाबुद्धिपूर्वकस्य बुद्धिपूर्वकसर्गपञ्च-
 कानन्तरमुपन्यासादुपन्यासक्रमानुसारेण षष्ठत्वमिति । अयमेवाशुद्धिपूर्वकस्त-
 मःसर्गः । स्वसृष्टौ प्रजापतिनाऽपि प्रथमं सृष्टस्ततो वृक्षादिर्मुख्यः सर्गस्ततरित-
 र्थकस्ततोः पश्चादिः । तत ऊर्ध्वस्ततो देवादिः । ततोऽर्वाकस्ततो मानुषस्ततो
 भूतभेदादिरिति षडैकृताः प्राकृतवैकृतात्मक एकः कौमार इति । तत्र प्रजापतेः
 स्वसृष्टौ प्रथमं तमःसर्गमाह—अबुद्धिपूर्वक इति । अबुद्धिरविद्या सा पृष्ठा पस्या-
 स्मितादेः स तयोक्तः । अथवाऽबुद्धिरनुसंधानं तत्पूर्वकोऽत एव ब्रह्मणः
 प्रादुर्भूत इत्याह ननु ब्रह्मा तं ससर्जति । महाकल्पादिषु यथा परमात्मनः
 सकाशात्पञ्चपर्वाऽविद्या प्रादुर्भवत्येवमवान्तरकल्पे त्यसृष्टौ ब्रह्मणोऽपि प्रादुर-
 भूत् । अयान्तरकल्पेषु चार्तीतेष्वनन्तरेषु यथा प्रादुरासीदेवमात्मिकपि कल्प
 इति ॥ २ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

॥ अविद्या पञ्चपर्षेया प्रादुर्भूता महात्मनः ।

पञ्चधाऽवस्थितः सर्गः प्रवृत्तस्तामसो द्विजाः ॥ ४ ॥

तान्येव पञ्चपर्षाण्याह—तमो मोह इति । तमआदीनां स्वरूपं प्रागुक्तम् ।
 तदा तु मोहादीनां विपर्ययाणामनुत्पन्नत्वात्मसुप्तता वृत्तिरुक्ता । इह तु समुदा-
 चरदृष्टिताऽर्षीत्येतावान्निशेषः । पञ्चपेति । तामसो यः सर्ग उक्तः स
 पञ्चप्रकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्तर्बहिश्च वेदज्ञास्त्वप्रकाशस्तयैव च ।

स्तब्धो निःसंज्ञ एवायमथ मुनिगुणधः ॥ ५ ॥

अधुना वृक्षादिमुरयसर्गमाह—अन्तर्बहिरिति । अयमिति स्यावरादिर्मुख्यः
 सर्गः । सर्गानुक्रमण्यामस्य क्रमे—

‘ चतुर्थो मुरत्यसर्गाख्यो मुरयस्तु त्यावराभिधः ।

इति चक्ष्यमाणत्वात् । अयमिति प्रकृततमःपरामर्शं तु त्यावरसर्गस्य

पृथगनभिधानादनुपन्यस्तस्यैव तदनुक्रमणं स्यादिति । वृक्षादिर्हि च्छेदन आदानादिजनितदुःखमुखमात्रज्ञानवस्येऽपि तत्प्रतीकारं तदुपायं चाऽऽन्तरं यागमप्यजानन्महृष्टज्ञानाभावात्प्रकाशः । नानापरिज्ञानान्निसंज्ञः, व्यापारासमर्थत्वेन स्तन्प्रश्नोच्यते । अत एवेवं मुख्यसर्गं प्रकृत्य विष्णुपरायणम्—

‘बहिरन्तश्चाप्रकाशः संवृत्तात्मा नगात्मकः ।’

मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्’ इति ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा सिंसृक्षुः सर्वमास्तिकाः ।

असाधक इति ज्ञात्वा पुनः सोऽपरमीश्वरः ॥ ६ ॥

असाधक इति । ऐहिकामुष्मिकहिताहिततदुपायतत्प्रतीकारविरहादप्यसाधकत्वम् । सर्गान्तरमाह—एनः सोऽपरमिति ॥ ६ ॥

अनन्तरास्य वेःज्ञा ब्रह्मणो ध्यायतः पुनः ।

सर्गोऽर्तत दुःखैवास्तिर्यक्स्रोतः प्रजापतेः ॥ ७ ॥

पश्वादिः स तु विज्ञेयस्तिर्यक्स्रोतः समासतः ।

तं चासाधकमित्येवं ज्ञात्वाऽमन्यत्परं प्रभुः ॥ ८ ॥

तिर्यग्भूतं स्रोतं गन्तव्याद्वारसंचाराद्यर्थमरथेति तिर्यक्स्रोताः । इत्स्वत्यर्थायम् । समासत इति । व्यासवस्तु एराणान्तरे सज्जेदा मष्टादिशक्तिर्दिशिताः । सर्गान्तरमाह—तं चेति । अमन्यदमन्यत ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनश्चिन्तयन्तस्तस्य सात्त्विकोऽवर्तत द्विजाः ।

ऊर्ध्वस्रोत इति रुपातः सर्गोऽतीय सुखावहः ॥ ९ ॥

दिवसर्ग इति रुपातः स तु सत्यपरायणः ।

समप्यसाधकं मत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदां वैराः ॥ १० ॥

सात्त्विकत्वादेव देवसर्गरयोर्ध्वस्रोतस्त्वम् ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’ इति गीतायु । भोगमूसौ हि देवा नर्तन्ते न कर्ममूसौ । अतस्त्वदीयसर्गस्यासाधकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अमन्यत परं सर्गं राजसं वैदिकीतमाः ।

तस्य चिन्तयतः सृष्टिं भाद्रासीच्छिंघातया ॥ ११ ॥

अर्वाक्स्तोत इति ख्यातः सर्गो विप्रारतु मानुषः ।

पुनश्चिन्तयतस्वस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १२ ॥

राजसमिति । राजसो हि रागेण कर्मणि प्रवर्तमानोऽसौ साधको भविष्यतीति स्मृतरभिप्रायः । उक्तं हि—

“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गन्समुद्भवम् ।

ताभिवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहेनम्” इति ।

देवलोकादर्वाचीने मनुष्यलोके गमनमेषामित्यर्वाक्स्तोतसो मनुष्याः । अर्वाग्वा पुत्रपौत्रादिरूपप्रवाहरूपेण गमनमेषामिति । यद्यप्येतत्पश्चादावपि समानं तथाऽपि मनुष्येषु रूढोऽयं शब्दः । गच्छतीति गौरिति यथा पशुषु । साधकत्वेन मनुष्यसर्गे नास्त्यपरितोषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

महादेवाज्ञया विभाः सर्गो भूतादिकोऽभवत् ।

इति पञ्चविधा सृष्टिः प्रवृत्ता परमेष्ठिनः ॥ १३ ॥

भूतादिक इति । आदिशब्देन मेषां पिशाचादयः । इति पञ्चविधेति । मुख्यसर्गो वृक्षादिः प्रथमः । तिर्यक्स्तोतः पश्चादिद्वितीयः । ऊर्ध्वस्तोतो देवसर्गरतृतीयः । अर्वाक्स्तोतो मनुष्यसर्गश्चतुर्थः । भूतादिः पञ्चमः । इति वैकृताः सर्गाः पञ्च । यस्तु प्रजापतेः प्रथमस्तामसः सर्गः सोऽञ्जुद्धिपूर्वक इति शुद्धिपूर्वकवैकृतसर्गेषु न गणनीय इति । अत एव प्राकृतेष्वपि परमात्मनः सकाशादन्यकारणस्य तमसः सर्गो न गणनीयः ॥ १३ ॥

सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो महतो ब्रह्मणस्तु सः ।

द्वितीयो वेदविच्छेष्टास्तन्मात्राणां च भौतिकः ॥ १४ ॥

प्रन्तर्धर्षिर्विभागगुणत्रयात्मनोर्महदहंकारयोरन्तर्धर्षिविभागलक्षणविशेषपरित्यागेन गुणत्रयविभागात्मनैकीकरणान्महतः सर्गः प्रथमः । महतो यः सर्गो ब्रह्मणः परमात्मनः सकाशादित्यर्थः । सूक्ष्मभूतानां तन्मात्राणां शब्दादीनां सर्गो द्वितीयः ॥ १४ ॥

वैकारिकारख्यो वेदज्ञास्तुतीयः परिकीर्तितः ।

सोऽयुमैन्द्रियकः सर्ग इत्येते प्राकृताख्यः ॥ १५ ॥

चतुर्थो मुख्यसर्गोऽस्य मुख्यस्तु स्थावराभिवः ।

तिर्यक्स्रोतस्तु पश्चादिः पञ्चमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

पृष्ठन्तु देवसर्गार्यः सप्तमोऽर्वाकप्रकीर्तितः ।

अष्टमो मुनिगर्दला भूतमेनादिसंज्ञितः ॥ १७ ॥

इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतासर्गयोर्वैकारिकत्वेनैकीकरणादिन्द्रियसंगैरतृतीय इति
 आहृतासंख्यः । वैकारिनाख्य इति । इह पुराणेऽहंकारस्य महतः पृथगुपादान-
 नात्तन्मात्रगतज्ञानत्रिपाशक्तिजनकत्वमेव वैकारिकशब्दार्थः । अयं चार्थोऽग्रत
 एव हिरण्यगर्भे वक्ष्यामीत्यत्र स्पष्टीभावयति । उक्ता मुख्यसर्गादयो वैकृताः
 पञ्चेत्यष्टौ वैकृतेषु प्रथमस्यापि सुरसर्गस्य आहृतोऽस्तीतिपेक्ष्य चतुर्थस्य । एवं
 तैर्यग्योन्पादीनां पञ्चमत्वादिकामेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

क्रौमारे नवमः प्रोक्तः प्राकृतौ वैष्टत्तश्च सः ।

एषामग्रान्तरो भेदो मया वक्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥

क्रौमारेः सनरादिरग्ने वक्ष्यमाणप्रभावाविशयसर्गात्मजापतिना सृष्ट्याद्य
 प्राकृतवैकृतोभयात्मकः । इति सर्गा नव । यद्यपि मुनिभिर्पुरयुद्धरणान्तरभा-
 विमजापतिवृत्तौ वैकृत एव सर्गः पृष्ठः रूतेन र्वयमपि सिरुक्षोर्द्रक्षण इत्या
 दिना स एव व्युत्पादितरतथाऽपि सर्गानुक्रमप्रस्तायेन दाहृतमपि र्गत्रय
 मुपन्यस्तमिति तेन सह सर्गा नवेत्युक्तम् । पुराणान्तरेषु सुरसर्गः पद्विधः ।
 तैर्यग्योन्वोऽष्टाविंशतिभेदो देवसर्गोऽष्टविध इत्यायुक्तम् । इह तदनभिधाने
 कारणमाह—एषामग्रान्तर इति । न अन्यत इति । नेष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्त्रात्मानुसंधानाज्जाता एते प्रजापतेः ।

शिवध्यानैकमनसो न सृष्टौ चक्रिरे मतिम् ॥ २२ ॥

अनिच्छाकारणमाह—अल्पत्वादिति । कौमारस्य सर्गस्य विभागमाह—
सनकं चेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा लोकानामम्बिकापतेः ।

मुमोह मायया सयस्तं दृष्ट्वा पुरुषोत्तमः ॥ २३ ॥

सनकादयश्चेत्सृष्टौ मतिं न चक्रिरे ब्रह्मा वा किमिति हेत्वात्मकार्या मति-
मकरोदित्यत आह—सृष्ट्यर्थमिति । स हि शिवाज्ञया स्वयं सृष्टौ नियुक्त
इति तेनावश्यं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बुधोष पुत्रं ब्रह्माणं द्विजा नारायणः पिता ।

प्रबोधितश्चतुर्वक्त्रो विष्णुना विश्वयोनिना ॥ २४ ॥

महाघोरं तपश्चक्रे धरायन्विष्णुं सनातनम् ।

एवं चिरमते काले न किञ्चित्प्रत्यपयत ॥ २५ ॥

ततः क्रोधो महानस्य ब्रह्मणोऽज्ञायताऽऽस्तिकाः ।

क्रोधेन तस्य नेत्राभ्यां प्रातन्नश्रुविन्दवः ॥ २६ ॥

एतस्मिन्समये तस्य ब्रह्मणः परमेश्वरः ।

अदशात्कृपया बुद्धिं भगवान्करुणानिधिः ॥ २७ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

तताप परमं घोरं तपो विप्राश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥

सुबोध योग्यामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य भ्रुवोर्गणित्य मध्यतः ।

अविमुक्ताग्निधाहेरात्स्वकीयान्तु विरोपतः ॥ २९ ॥

त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदार्थवित्तमाः ।

असंभूतो महादेवः सर्वदेवमस्कृतः ॥ ३० ॥

अर्पनारीश्वरो भूत्वा प्र दुरासीद्धृगानिधिः ।

तमत्रं संकरं नाक्षाचेजोराशिपुमापनिम् ॥ ३१ ॥

सृष्ट्यर्थमिति । सृष्ट्यर्थं तपतेतस्य ब्रह्मणां भ्रुवोर्ग्राणस्य च मध्ये यद-
 विमुक्ताभिधानं क्षेत्रं त्रिमूर्तानां ब्रह्मचिद्भुमहेश्वराणाहृपलब्धिरयानत्वेन साधार-
 णमपि विशेषतो महेश्वरस्य स्वकीयम् । तत्रासंभूतोऽनादिरपि परमेश्वरः कृप-
 याऽर्धनारीश्वरः सन्मातृरासीत् । भ्रुवोर्ग्राणस्य च मध्यं शैवमयिदुक्ताभिध-
 मिति हि जादालोपनिषदि श्रूयते— 'अथ हैनमर्धः प्रपच्छ दाद्रवत्वर्थं य
 एपोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । सहोवाच दाद्रवत्वर्थः
 सोऽविमुक्त उपारथो य एपोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
 सोऽविमुक्तः करिणमतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै
 वरणा का च नासीति सर्धानिन्द्रियकृतान्दोषान्दारयति तेन वरणा भवति स-
 र्धानिन्द्रियकृतान्पापास्नाशयति तेन नासी मर्दतीति प्रसर्धं चारय रपानं मर्दती-
 ति भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एव शीर्षोऽकस्य परस्य च संधिर्भवेतीति ।'
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नीललोहितसंज्ञितम् ।

इष्ट्वा नत्वा महामवस्थां स्फुट्या हृष्टः प्रजापतिः ॥ ३२ ॥

उवाच देवदेवेशं सृजेमा विविधाः प्रजाः ।

ब्रह्मणो वचनं देवः श्रुत्वा विश्वजगत्पतिः ॥ ३३ ॥

तसर्ज स्वात्मना तुल्याञ्जिशो रुद्रान्द्विजोत्तमाः ।

तं पुनश्चाऽऽह देवेशं ब्रह्मा विश्वजगत्प्रभुः ॥ ३४ ॥

नीललोहितमिति । कण्ठे लोलोऽन्यत्र लोहितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जन्मभृत्युभयाविष्टाः सृज देव प्रजा इति ।

एवं श्रुत्वा महादेवः प्रहस्य करुणानिधिः ॥ ३५ ॥

श्रीवाचाशोभनाः सक्ष्ये नाहं ब्रह्मन्प्रजा इमाः ।

अहं दुःस्तोदधौ मया उद्धरामि प्रजा इमाः ॥ ३६ ॥

पन्थस्त्युभयेति । तयाविधा च मष्टपभिहृता यतः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सम्पग्नानप्रदानेन मुरुमूर्तिपरिग्रहः ।

एवमेव सृज दुःस्तापाः प्रजाः सर्वाः प्रजापते ॥ ३७ ॥

मुरुमूर्तिपरिग्रहः 'मोजयति परे तत्त्वे स दीप्तयाऽऽपार्यमूर्तिस्थः' इति टुक्तम् ॥ ३७ ॥

इत्यक्त्वाऽन्तहितः श्रीमान्नगवाञ्छील्लो हितः ।

ततस्तस्य प्रसादेन निवार्य कमलासनः ॥ ३८ ॥

रुद्रानत्यन्तकल्याणप्रजासृष्टौ प्रवर्तकान् ।

शब्दादीनि च भूतानि पञ्चीकृत्य द्विजोत्तमाः ॥ ३९ ॥

रुद्राञ्छील्लोहितेन सृष्टाञ्चिवार्य शब्दादीनि तन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभू-
तानि मागेव परमात्मना सृष्टानि पञ्चीकृत्य विषदादीनां पञ्चानां भूतानां मध्य
एकैकं पञ्चात्मकं कृत्वा । यथा विषदादिकभैकैकं द्विधा द्विधा विभज्य तत्र
द्विधातो द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वाय्वादिभूतचतुष्टयप्रथमभागोऽप्येकैकं योज-
येत् । एवं वायोरपि द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वायुप्रथमभागं परित्यज्य,
वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजयेत् । एवं तेजस उदकस्य पृथि-
व्याश्च द्वितीयं द्वितीयं भागं चतुर्धा विभज्य स्वस्वप्रथमभागं परित्यज्यावशि-
ष्टभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजित्से सत्यैकैकभूतत्पार्थ स्वकीयमर्थं स्वेतरभूतच-
तुष्टयात्मकमित्येकैकद्रव्यं पञ्चात्मकत्वेऽपि भागाधिक्यात्पृथिव्यादिनिभागव्य-
वहार इति । उक्तं व्यासेन—वैशेष्यास्तु तद्वादरतद्वाद इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तेभ्यः स्थूलाम्बरं वायुं वह्निं चैव जलं महीम् ।

पर्वतांश्च समुद्रांश्च वृक्षादीनपि सुवताः ॥ ४० ॥

तेभ्य इति । तेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्यः शब्दादिभ्यः संक्राशात्पञ्चीकरणेन
निष्पन्नानि स्थूलादीनाम्बरादीनि भूतानि भौतिकानि पर्वतादीनि च ससर्ज-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

कलादियुगपथन्तान्कालानन्यानपि प्रभुः ।

सृष्ट्वा वैश्विदां मुख्याः साधकानसृजत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

कलादीति । कलाकाष्ठासृष्टादिककालविभागानां दहृत्यतपनफरिस्पन्दोपाधि-
कृतत्वेन पञ्चीकरणोत्तरकालभावित्वम् । कालस्वरूपमात्रस्य तु मायापरमात्म-
संबन्धमात्रकत्वेन मागेव सिद्धेः ॥ ४१ ॥

मरीचिं च स्वनेत्राभ्यां हृदयाद्भ्रुवुभेव च ।

गिरसोऽङ्गिरसं चैव तथोदानाद्द्विजोत्तमाः ॥ ४२ ॥

पुलंरूपं पुलहं व्यानार्दपानात्कृतुभीश्वरः ।

इक्षं प्राण्यचरैर्षानि श्रीत्राभ्यां मुनिभुगवाः ॥ ४३ ॥

समानाच्च वृत्तिष्ठास्यं संकल्पान्द्वर्षसंज्ञितम् ।

एवमेतानजः श्रीमानसृजत्साधकोत्तमान् ॥ ४४ ॥

तानेव साधकानाह—मरीचिं चेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुनस्तदाज्ञया विप्रार्धर्मः संकल्पान्ज्ञितः ।

मानं ह्यमापन्नः स धर्मेस्तु प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥

साधकैर्मरीच्यादिवसिष्ठान्तैर्नवभिः प्रवर्तितो धर्म एव मनुष्यतां भास इत्याह—पुनरिति ॥ ४५ ॥

ततश्चतुर्मुखः स्वस्त्य जघनदसुरान्द्विजाः ।

सृष्ट्वा मूर्तिं पुनस्त्यक्त्वा शरीरान्तरमाप्तवान् ॥ ४६ ॥

ततश्चतुर्मुख इति । असुरान्दृष्ट्वा ध्वज्या परित्यक्तं तच्छरीरं राज्यात्मकमासीत् । तथाहि तैत्तिरीयके 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽऽसीत्' इति ब्रह्मणोऽहरुदौ लोकरजसृष्टिं प्रकम्ब्योक्तम् 'स जघनादसुरानसृजत तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नगदुहयाऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत सा तमिस्राऽभवत्' इति ॥ ४६ ॥

सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्त्वा रात्रिरूनाऽऽयन्मृणाम् ।

पुनर्ब्रह्माऽऽतदेहस्य मुखात्सन्वविजृम्भितात् ॥ ४७ ॥

सृष्ट्वा सुरानजस्तच्च शरीरं त्यक्त्वान्पुनः ।

तत्पुनर्बदविच्छेष्टा अभून्मृणां दिनं शुभम् ॥ ४८ ॥

मुखात्सन्वविजृम्भितादिति । ऊर्ध्वस्त्रोतसो हि सात्त्विका इत्युक्तम् । श्रूयते हि—स सुराधेवानसृजत तेभ्यो हरितं पात्रे सोममदुहत् । याऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत तदहरमभूदिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुनश्च सत्संतुक्तं गभीरं भगवानजः ।

आस्थाय ब्रह्मविन्मुख्याः पितृन्सृष्ट्वा विहाय तत् ॥ ४९ ॥

गभीरान्तरमापन्नश्चतुर्बुक्त्रः शिवाज्ञया ।

त्यक्त्वा मूर्तिर्द्विजाः सा तु संध्या तेनाभयद्द्विजाः ॥ ५० ॥

पुनश्च सत्संतुक्तमिति । पितृन्देवमित्थं प्रवृत्तः 'ऋतवः स्वह्रु वै देवाः पितरः' इति ध्रुतेः । यमुष्यपितरस्तु नदा न जाता एव । मान्दृष्ट्वा त्यक्तं शर्म संभ्रूय-ज्ञायाः । श्रूयते हि—स वषट्साभ्यामेतैर्नसृजत् तेभ्यो राजने

पात्रे घृतमदुहत् । याऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत सोऽहोरात्रयोः 'संधिरभवत्' इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

बल्लणो विग्रहादेव रजसा परिवेष्टितात् ।
जज्ञिरे मनुजाः सर्वे त्यक्तं तद्विग्रहं पुनः ॥ ५१ ॥
ज्योत्स्नारूपेण निष्पन्नं पुनर्देहान्तरं गतः ।
ब्रह्मा तस्य शरीराज्जु रजसा सहिता द्विजाः ॥ ५२ ॥
क्षुत्पिपासाभिभूताश्च राक्षसाः पन्नगास्तथा ।
भूतगन्धर्वरूपाश्च रुमुत्तन्ना बलान्विताः ॥ ५३ ॥

रजसा परिवेष्टितादिति । अर्धावस्रोतसो हि राजसा इत्युक्तम् । श्रूयते हि 'स मजननादेव मजा असृजत' इत्यारभ्य 'ताभ्यो दारमये पात्रे पयोऽदुह-
याऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत सा ज्योत्स्नाऽभवत्' इति ।

रजसा सहितादिति । रजसो रागात्मकत्वात्ततो जाता राक्षसादयः क्षुत्पि-
पासादिपरीता जाताः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पुनर्देहान्तरं गत्वा ततो विश्वजगत्पतिः ।
वर्यांसि गर्दभानश्चाम्मातङ्गान्नासमान्मृगान् ॥ ५४ ॥

सत्सत्सृष्टव्यानु रूपं सं सं देहं रदीकृत्य श्रेयं सर्वं सृष्टयानित्याह—पुनर्देहा-
न्तरं गत्वेति ॥ ५४ ॥

सत्सर्जान्याश्च विश्वात्मा तथैवौद्गात्रमेव च ।
ऋचं चैव त्रिवृत्तोमं तथा चैव रथंतरम् ॥ ५५ ॥

औद्गात्रमुद्गात्रकर्म । ऋचं यज्ञम् । त्रिवृत्तादीनि यज्ञाङ्गानि । श्रूयते हि ' इदं
सर्वमसृजत यदिदं किंच ऋचो यजूपि सामानि च्छदांसि यज्ञान्मजां पशून्' इति ॥ ५५ ॥

अग्निष्टोमादिकं सर्वं सहाङ्गेन मजापतिः ।
तथैव सर्वनामानि निर्ममे वेदशब्दतः ॥ ५६ ॥

वेदशब्दत इति । तथा चोक्तं पुराणे—
'ऋषीणां ज्ञापयेयानि वर्याणि विविधानि च ।
वेदशब्देभ्य षयाऽऽर्धो निर्ममे रा मरेश्वरा' इति ॥ ५६ ॥

पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मणा मुनयः पुरा ।

सर्वेषां कारणत्वेन प्रोक्तानि ब्रह्मवादिभिः ॥ ५७ ॥

एतानि पुरा ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि भूतानि तान्येषोक्तस्य शब्दार्थप्रपञ्चन
वत्स्य कारणमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा प्रजापतिः स्वमसमं स सृष्ट्वा ।

प्रसादतस्तस्य महेश्वरस्य पुनस्तमोरूपमवाप तस्यः ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

ब्रह्मसृष्टिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं विचित्रमिति । निरतिशयज्ञानधैराम्यसंपन्नो हि प्रजापतिः । यत्रेदमुत्पद्ये-

‘ज्ञानमप्रतिमं यस्य धैर्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्’ इति ॥

सह स्वभावत एव । एवंभूतोऽपि सृज्यमाणिकर्मभिः प्रवर्तितस्य परमेश्वर-
स्याऽऽज्ञया मायाभयं जगन्निर्माणं प्रभोराज्ञां निष्पन्नां मन्यमानः स्वाभाविकी
स्वरूपप्रतिष्ठां प्रापत् । तच्चानिष्टैव चैवं लौकिकदृष्टीनामविषयत्वात्तमोरूपमा-
श्लिरूपते । चर्कं गीतासु—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो हुनेः’ इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्कार्ष्णीयचिन्मन्त्रियशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्रयन्दकपादाञ्जसेवाप-

रायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन दाधवाचार्येण विरचितार्या श्रीसूतसं-

हितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ब्रह्मसृष्टिकथनं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

नैमिषीया ऊचुः—

एवं सृष्ट्वा पुनर्वत्सा स्थावराणि चराणि च ।

भगवन्भगवानीशः किं चकाराऽऽशु तद्द ॥ १ ॥

मजापतेः स्वमतिष्ठत्वेऽवशिष्टसृष्टिः सृष्टपरिपालनं सांनतिकसंसारोपलम्भश्च
कथं रयादिति जिज्ञासमाना हुनयः पृच्छन्ति । एवं सृष्टेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

संहारहेतुभूतेन तमसा परिवेष्टितः ।

विहाय तत्तमोरूपं सृष्टानामभिवृद्धये ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भसंज्ञस्य ब्रह्मणो रूपमाप सः ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि तथाऽन्यदपि सुव्रताः ॥ ३ ॥

संहारहेतुभूतेनेति । जगत्कर्तारि मजापतौ स्वरूपमतिष्ठे हि 'जगत्प्रतिष्ठा
देवर्षे' इत्युक्तरीत्या सकलं जगदव्यक्ते लीयते । अत उक्तं संहारहेतुभूतं तमः ।
तेन परिवेष्टितस्तदुपाधिकः स सृष्टानामभिवृद्धये तत्तमोरूपं विजज्ञौ । अयमा-
शयः—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशलक्षणकेशपञ्चकमूलो हि कर्माशयः
प्राणिभिरिहाह्वन च लोके भोक्तव्यः । यदुक्तं पतञ्जलिना—केशमूलं कर्मा-
शयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इति । यावच्च कर्मणां मूलभूत केशपञ्चकमनुवर्तते
तावत्तस्य कर्माशयस्य त्रिविधः परिपाको भवति नानाविधयोनिषु
जन्मप्राप्तिश्चाऽऽयुश्च सुखदुःखलक्षणफलोपभोगश्चेति । तदप्युक्तं 'नेनेव', सति
मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' इति । तत्र पूर्वोदीरितसृष्ट्यां फेपांचिज्जन्म
हेतुर्कर्मणां चरितार्थत्वेऽप्यवशिष्टानां चाऽऽयुर्हेतूनां च कर्मणां फलप्रदानानुरूप-
पसर्गपर्यन्तानां ममोराज्ञामनुसंधानरततदर्थं हिरण्यगर्भापरपर्यायस्य ब्रह्मणो
रूपं प्रापदिति । यद्यपि ब्रह्मा हिरण्यगर्भरूप एव तथाऽपि सूतः प्रावृत्तसर्ग-
शेषं विवक्षुरजिज्ञासिताभिधानेऽनवधेयवचनतापाताचाद्विपर्यां जिज्ञासां मुनीना-
मुत्पादयितुं हिरण्यगर्भसंज्ञस्येति विशिनष्टि । अमुनैव विशेषणेन मुनीञ्जात-
जिज्ञासानाकलग्नापृष्टोऽपि सूतः स्वयमेव वक्तुं शक्तिजानीते । हिरण्यगर्भमिति ।
तथाऽन्यदिति । सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं त्रयाणामपेक्षितमृपाधिरयं तदुत्पात्तिप्र-
कारं चैव्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चभूतेषु जातेषु शब्दस्पर्शादिषु द्विजाः ।
 विजातास्तेषु सत्त्वेन गुणेन ज्ञानशक्तयः ॥ ४ ॥
 तथा समष्टिभूतानां द्विजाः स्वानां रजोगुणात् ।
 शब्दस्पर्शादिभूतेषु विजाताः कृतिशक्तयः ॥ ५ ॥
 भूतेषु संस्थिता ज्ञानशक्तयः पञ्चसंयुताः ।
 समष्टिभूतं सर्वेषां मानसं करणं भवेत् ॥ ६ ॥
 तद्गतो भगवान्ब्रह्मा त्रिमुनीनां द्विजर्षभाः ।

• हिरण्यगर्भ इत्युक्तो मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ७ ॥

पञ्चभूतेष्विति । अपमर्थः । अद्युद्धिपूर्वकं तमोरूपमव्यक्तमुत्पद्योमिति यद-
 पाद्रिम्य तदाधिष्ठितनिष्कलः परशिव ईश्वरः सगुणं ब्रह्मेति चोच्यते । तत्र
 उत्पन्नं यन्महत्तत्त्वं प्राकृतसर्गमध्ये प्रथमम् 'सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयः' इति प्रागु-
 क्तं तस्य गुणत्रयात्मकत्वात्तत्र उत्पन्नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रापरपर्या-
 याणि सूक्ष्मभूतान्यपि गुणत्रयात्मकान्येव । अतस्तेषु सत्त्वगुणानिग्रन्थना याः
 पञ्चज्ञानशक्तयस्ताः प्रत्येकं धौत्रत्वस्वर्णनिह्वाघ्राणलक्षणानि ज्ञानिन्द्रियाणि
 पञ्च जनयन्ति । तेष्वेव पञ्चसु सूक्ष्मभूतेषु रजोगुणात्समष्टिभूतानां स्वानां वा-
 यपाणिपादपायूपस्थलक्षणानां कर्मेन्द्रियाणां कारणभूताः पञ्च क्रियाशक्तयो
 जायन्ते । तथेति कथनात्समष्टिभूतानां स्वानामित्येतत्पूर्वत्रापि योजनीयम् । तत्र
 तु श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां कारणभूता ज्ञानशक्तय इत्यर्थः । समष्टिभूताना-
 मिति व्यष्टिन्यवच्छेदार्थम् । तथाहि । व्यष्टिभूतरथूलभूतसूक्ष्मकारणोपाधिभि-
 रुरहितं चरं विश्वैजसमाज्जशब्दैरभिधीयते । समष्टिभूतेस्तेरुपहितं वस्त्रं
 वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदैरभिधीयते । तथा शुचरतापर्नायोपनिपदि श्रूयते
 'गर्भेश्वो वैश्वानरः मध्यमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः प्राज्ञ
 ईश्वरस्तृतीयः पादः' इति । तदिह हिरण्यगर्भस्य विद्यक्षितत्वात्समष्टिभू-
 तानामित्युक्तम् । तत्र समष्टिसूक्ष्मभूतेषु पञ्चसु स्थिता ज्ञानशक्तयो मिलित्वा
 मनोबुद्ध्यपरपर्यायं समष्टिभूतमन्तःकरणं जनयन्ति । पञ्चभूतगतज्ञानशरत्प-
 त्मकस्यापि मनसश्छन्दोगोपनिपदि चतस्रमयत्वाभिधानम् 'अक्षमयं हि सौम्य
 मनः' इति । तत्रप्रमात्रुर्वाभिभावम् । अमानिग्रन्थनोपचयाभिधायं वा । तथाच
 तत्रैव पञ्चदशाहानि माऽर्शारित्यादिनाऽप्यहानोपादानाभ्यां चित्तरदापचर्योप-

चयावेवोदाहरन्ति । अमुनैवाभिप्रायेण यज्ञवैभयखण्ड उपरिभागे पञ्चमाध्याये
 'अग्नेनाऽऽप्यायिते शुक्रेनाधीतं तस्य भासते' ।

इत्याप्यायन एवान्नत्यासाधारणकारणतां वक्ष्यति । तदुपहितः परमात्मा
 हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । स एव च ब्रह्मविष्णुरुद्रारूपमूर्तित्रयमध्ये ब्रह्मेत्युच्य-
 वे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः संयुताः कृतिशक्तयः ।

समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया ॥ ८ ॥

तथा सूक्ष्मभूतपञ्चके यत्कित्याशक्तिपञ्चकं तन्मिलितं तत्समष्टिभूतं प्राणापा-
 नादिपञ्चवृत्तिकं प्राणं जनयति । आपोमयः प्राण इत्यन्वयमयवत्मात्रुर्याभिमा-
 यमुपचयाभिप्रायं वा ॥ ८ ॥

तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सूत्रान्मेति प्रकीर्तितः ।

उभयत्र स्थितः साक्षात्त्रिमूर्तीनां महेश्वरः ॥ ९ ॥

अन्तर्यामीति वेदेषु गीयते वेदविज्जमाः ।

हिरण्यगर्भरूपं यः प्राप्तः श्रुतिषु निश्चितः ॥ १० ॥

तदुपहितः परमात्मा सूत्रान्मेत्युच्यते । स एव च ब्रह्मादिमूर्तित्रयमध्ये विष्णु-
 रिति । उभयत्रेति । क्रियाज्ञानप्रविभागमन्तरेण भूतशक्तिपञ्चकोत्पन्ने परिहृतमनः-
 प्राणविभाग एषस्मिन्नुपाधौ स एव परमात्मान्तर्यामीति । स च ब्रह्मादिमू-
 र्तित्रयमध्ये महेश्वर इत्युच्यते । अविभक्तज्ञानत्रिदाशक्तिरथाविशेषात्कारणोपा-
 यिक ईश्वरोऽप्यन्तर्यामीतिवक्ष्यते । 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष
 योनिः सर्वस्य प्रथवाप्ययौ हि भूतानाम्' इति हि श्रूयते । वेदेषु गीयत
 इति । बृहदारण्यके पञ्चमाध्याय उद्दालकयाज्ञवल्क्यसंवादे रुद्रमन्त्राक्षणे प्रष्टा-
 रमुद्दालकं प्रति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं
 पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो' यमयत्येष त आत्माऽ-
 न्तर्याम्यमृतः' इत्यादिभिर्बहुभिः पर्यायरन्तर्यामी निरूपितः । तथा वायुर्वै
 गौतम तत्सूत्रमित्यादिना प्राणः सूत्रात्मा निरूपितः । तथा 'हिरण्यगर्भः
 समवर्तताग्रे' इति हिरण्यगर्भोऽपि श्रुतिषु गीयते । हिरण्यगर्भरूपमिति । ब्रह्मा
 हि निर्मूर्तिमध्यवर्तिना ब्रह्माण्डाभिमानिविराटात्मना च व्यपदिश्यते । तदुभय-
 मव्यपच्छेदेन समष्टिसूक्ष्मोपाधिकपिस्तथा यः प्राण्यिरण्यगर्भरूपं प्राप्त इत्युदित
 इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स पुनर्भगवान्ब्रह्मा मापयैव स्वकं पुनः । ११ ॥

द्विधा कृत्वा मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ११ ॥

द्विधा कृत्वैति । यदाह मनुः—

‘ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहद्वर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः । ॥ इति ।

इत्युत्पर्यन्तं प्राकृतसर्गविशेषः । अव्यक्तमहदङ्कारतन्मात्राणि षष्टौ प्रकृतय इत्युच्यन्त इत्यारभ्य वैदृतसर्गविशेषः । विकारपोढशफान्तरवतिपश्चीकृतमू-
तकार्यो हि ब्रह्माण्डः ॥ ११ ॥

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः ॥

पुनश्च भगवानस्या स्वराडारूपं तथैव च ॥ १२ ॥

सम्राडात्माभिधं विप्रा असृजल्लोकनायकः ।

ते पुनस्तेन विभेन्वा ब्रह्माण्डेनाऽऽवृतास्त्रयः ॥ १३ ॥

विराजमिति । समष्टिरूपरथूलभूतपञ्चमयब्रह्माण्डाभिमानिनम् । स्वराडा-
व्यमिति ब्रह्माण्डान्तरवतिसमष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनम् । सम्राडात्मेति
तदुभयधारणाव्याकृताभिमानिनम् । तेन रुद्रा हिरण्यगर्भेन ब्रह्माण्डेनाऽऽवृता
इत्युक्तप्रकरणे ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमग्निमन्थते ।

स्वराट् स्वरूपमुत्तमं सम्राडित्यववीच्छ्रुतिः ॥ १४ ॥

उक्तमेव प्रकरमाह—प्राधान्येनेति । स्वरूपमिति । स्वरूपं समष्टिलिङ्गस्व-
रूपं समष्टिलिङ्गशरीर तद्द्रव्यासंसारमनुवृत्तेः स्वरूपमित्युच्यते । यदाह व्यासः—
तदापीतेः संसारम्यपदेशानिति । आपीतिरभ्ययो मायायारतत्पर्यन्तमापीतेरिति ।
अववीच्छ्रुतिरिति । तैत्तिरीयशोषनिषादि ‘ आपो वा इदं सर्वम् ’ इति मन्त्रस्य
‘ सम्राडापो विराटापः स्वराटापः ’ इति त्रितयात्मफत्वेनापां रतुतिं कृषाणा
श्रुतिरुक्तसम्राडादिनितयं व्यवहृतयतात्पर्यः । अन्यत्राप्येते बहुषु प्रदेशेषु श्रुत्या
व्यवहित्यन्ते उपरवामिमन्वणे ‘ विराटसि सपत्नदा सम्राटसि धानृष्यहा
स्वराटस्यभिष्ठातिहेति । ’ तथा ‘ विराट्स्थोतिरधारयत्सम्राड्स्थोतिरधारय-
त्स्वराट्स्थोतिरधारयत् ’ इति ॥ १४ ॥

११ ११ । १२ १२ । १३ १३ । १४ १४ । १५ १५ । १६ १६ । १७ १७ । १८ १८ । १९ १९ । २० २० । २१ २१ । २२ २२ । २३ २३ । २४ २४ । २५ २५ । २६ २६ । २७ २७ । २८ २८ । २९ २९ । ३० ३० । ३१ ३१ । ३२ ३२ । ३३ ३३ । ३४ ३४ । ३५ ३५ । ३६ ३६ । ३७ ३७ । ३८ ३८ । ३९ ३९ । ४० ४० । ४१ ४१ । ४२ ४२ । ४३ ४३ । ४४ ४४ । ४५ ४५ । ४६ ४६ । ४७ ४७ । ४८ ४८ । ४९ ४९ । ५० ५० । ५१ ५१ । ५२ ५२ । ५३ ५३ । ५४ ५४ । ५५ ५५ । ५६ ५६ । ५७ ५७ । ५८ ५८ । ५९ ५९ । ६० ६० । ६१ ६१ । ६२ ६२ । ६३ ६३ । ६४ ६४ । ६५ ६५ । ६६ ६६ । ६७ ६७ । ६८ ६८ । ६९ ६९ । ७० ७० । ७१ ७१ । ७२ ७२ । ७३ ७३ । ७४ ७४ । ७५ ७५ । ७६ ७६ । ७७ ७७ । ७८ ७८ । ७९ ७९ । ८० ८० । ८१ ८१ । ८२ ८२ । ८३ ८३ । ८४ ८४ । ८५ ८५ । ८६ ८६ । ८७ ८७ । ८८ ८८ । ८९ ८९ । ९० ९० । ९१ ९१ । ९२ ९२ । ९३ ९३ । ९४ ९४ । ९५ ९५ । ९६ ९६ । ९७ ९७ । ९८ ९८ । ९९ ९९ । १०० १०० ।

विगट् स्वायंभुवं विप्रा असृजन्मनुमास्तिकाः ।

असृजयोगिनी नारीं शतरूपा तपस्विनीम् ॥ १५ ॥

सा पुनर्मनुना तेन गृहीताऽपि शोभना ।

तस्यां तेन समुत्पन्नः प्रियवृत्तस्तथैव च ॥ १६ ॥

उत्तानपदसंज्ञश्च तथा कन्याद्वयं पुनः ।

उत्तानपादजां कन्यां द्विजा दक्षप्रजापतेः ॥ १७ ॥

आकूर्तिं दत्तवाञ्छुद्धां मानसस्य प्रजापतेः ।

आकूत्यां मानसस्याभूयज्ञो विप्राश्च वक्षिणा ॥ १८ ॥

बेकृतसृष्टेः प्रस्तुतत्वादिकाररूपब्रह्माण्डाभिमानिना विराजैव कृतं सर्गमाह—
विराट् स्वयंभुवामिति । विराद्ब्रह्मा सोऽपि स्वशरीरं स्त्रीपुंसात्मकं कृत्वा
तद्भ्रागादेव मनुश्चतरूपे कृतवानित्यर्थः । तदुक्तं भागवते—

‘ कस्य रूपमभूद्द्वेषा यत्कायमभिचक्षते ।

ताभ्या रूपविभागाभ्या मिधुनं समपद्यत ॥

यस्तु तत्र पुमानसोऽभून्मनुः स्वायंभुवः खराद् ।

स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ’ ॥ इति ।

वत्य विराद्ब्रह्मण इत्यर्थः । श्रुतिरप्याह—‘ स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानासं
यथा स्त्रीपुमासौ सपरिभ्रक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेषा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी
चाभवताम् ’ इति प्रथम्य ‘ ता समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ’ इत्यादि ।
स्वयंभुवो विराजोऽपत्यं स्वायंभुवो मनुः । तेनैव युक्तम्—

‘ तपस्तपत्वाऽऽजयत् तु स स्वयं पुरुषो विराद् ।

तं मां विचास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ’ ॥ इति ।

एतं व्रतं मियवृत्तः मियव्रतः । उत्तानपादजामिति । उत्तानपादानुजां जातां
प्रसूतिं कन्या दक्षप्रजापतये । मानसस्येति । रचिप्रजापतये । यदाहान्यत्र—

‘ ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूर्तिं रुचये पुरा ।

प्रजापतिः स जग्राह तयोर्व्रतः सदक्षिणः ’ इति ॥१५॥१६॥१७॥१८॥

यज्ञस्य जज्ञिरे पुत्रा मनुयो द्वादशास्तिकाः ।

दक्षार्जजाताश्चतस्रश्च तर्था पुत्र्यश्च विंशतिः ॥ १९ ॥

धर्मस्य दत्ता दक्षेण श्रद्धायास्तु त्रयोदश ।
 तथैव तेन संपन्नाः श्रद्धायाः कन्यका दश ॥ २० ॥
 ताभ्यः स्यात्यादयो विप्रावशिष्टाः षट् च षड् च ।
 एवं कर्मानुरूपेण प्राणिनामम्बिकापतेः ।

आज्ञया बहवो जाता अर्सरूपाता द्विजर्पभाः ॥ २१ ॥

यज्ञस्येति । दक्षिणायामिति शेषः । दंशाज्जाता इति । चतुर्विंशतिकन्याः ।
 तत्र श्रद्धायास्तुत्रयोदश धर्मस्य पत्न्यः । यदाह पराशरः—

‘ श्रद्धा लक्ष्मीर्भृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्भवा तथा क्रिया ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिक्रयोदशी ॥
 पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ’ इति ।

ताभ्यः श्रद्धादिभ्यस्तुत्रयोदशभ्योऽवशिष्टाः स्यात्यादय एकावश । तास्वष्टौ
 दक्षन्यतिरिक्तेभ्यः प्रजापतिभ्योऽष्टभ्यो भवायैका पितृभ्य एका बहूप एका ।
 यदाह पराशरः—

‘ ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 स्यातिः सत्पथसंभृतिः स्मृतिः प्रीतिः समा तथा ॥
 सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
 भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव ऋतुश्चर्षिवररतथा ॥
 अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।
 स्यात्याद्या जगृहः कन्याः ’ इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

स्वभावादेव संभूतं समस्तामिति केचन ।

तत्र सिध्यति विभेन्द्रा देशकालापेक्षया ॥ २२ ॥

न केनचित्सृष्टं स्वभाविकमेवैतज्जगदिति लोकायतिफारत्तमुपन्यस्य निर-
 स्यति । स्वभावादैवेति । काश्मीरेष्वेव हृद्ब्रह्ममिति देशापेक्षा । अहन्येव कम-
 लानां विकासः । रात्रावेवोत्पलानामिति कालापेक्षा । आदिशब्देन पुण्यकृत
 एव सुखं पापिन एव दुःखमित्यदृष्टापेक्षा । सर्वमिन्द्रभीश्वरेच्छयेतीश्वरापेक्षा ।
 सर्वमेवैतत्स्वभाव इतिचेत् । न । ईहन्विधस्य लोकायतपसस्य वैदिकमताविशे-
 पान् ॥ २३ ॥

कर्मणैव समुत्पन्नं समस्तमिति केचन ।

तच्छ्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धं मुनिपुंगवाः ॥ २३ ॥

कर्मणैवेति । अनीश्वरवादिनां श्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धमिति । ननु पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति वाजसनेयोपनिषदि कर्मणैवेति पक्षः स्वीकृतः । न । ईश्वराधिष्ठितयोरेव तयोः स्वरूपलाभः स्वकार्यकरत्वं चेत्यपि श्रुतावेवोदीरणात् । श्रूयते हि—एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं ययधो निनीपतीति । न्यासोऽपीश्वरादेव फलप्राप्तिमाह—फलमत उपपत्तेरिति । स्मर्यते च—

‘ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ’ इति ॥ २३ ॥

पुरा हिमवतः पार्श्वे मुनिः सत्यवतीसुतः ।

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव वैशंपायन एव च ॥ २४ ॥

पैलः कपिलसंज्ञश्च तथा विप्राः पतञ्जलिः ।

अक्षपादः कणादश्च तथैवाऽऽङ्गिरसो मुनिः ॥ २५ ॥

मुकुन्दो मोचकश्चैव महाकालो महामतिः ।

कालरूपः कलामाली कामरूपः कपिध्वजः ॥ २६ ॥

वेदज्ञो वैदिज्ञो विद्वान्विद्वेषी वेणुवाहनः ।

बौल्वजो वकुलो वह्निर्वज्रदण्डः परंतपः ॥ २७ ॥

पापनाशः पवित्रश्च तथाऽन्ये च महर्षयः ।

परस्परं विचार्याथ श्रद्धया परमर्षयः ॥ २८ ॥

संशयाविष्टमनसस्तपश्चेरुर्भहत्तरम् ।

एतस्मिन्नन्तरे रुद्रः प्रसन्नः करुणानिधिः ॥ २९ ॥

स्वयमाविरत्तुत्तेषां परतः परमेश्वरः ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे प्रसन्नेन्द्रियबुद्धयः ॥ ३० ॥

प्रणम्य परयां भक्त्या भगवन्तं त्रिलोचनम् ।

कृताञ्जलिपुट्टाः सर्वे पप्रच्छुः परमेश्वरम् ॥ ३१ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

कपर्दी नीलकण्ठश्च कालकालो महेश्वरः ॥ ३२ ॥

उक्तेऽर्थे मुनीनां संशयापनयनाय परमेश्वरवाक्यमुदाहर्तुं संशयानान्मुनीन-
नुत्प्रामाति—पुत्रा हिमवत इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ।

उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनां संशयापहम् ॥ ३३ ॥

ईश्वर उवाच—

न स्वभावाज्जगज्जन्मस्थितिध्वंसा मुनीश्वराः ।

न मया केवलेनापि न च केवलकर्मणा ॥ ३४ ॥

प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ।

जगतः संभवो नाराः स्थितिश्च भवति द्विजाः ॥ ३५ ॥

एवं कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि यन्मया ।

एष स्वभावो विभेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

अनुगृह्य मुनिश्रेष्ठांस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ३७ ॥

मुनयश्च पुनर्विप्राः समाभाष्य परस्परम् ।

अतीव प्रीतिमापन्ना अगमन्वेदाचित्तमाः ॥ ३८ ॥

भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः प्राणिकर्मानुरूपतः ।

सृष्ट्वा संहरतीशान इति चित्त जगत्सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोवनाः ।

मसन्नहृदयाः शर्षं पूजयामासुरादरात् ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे हिर-
ण्यगर्भादिविगेपमुष्टिर्नामिकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मुनीयां यथोपन्यस्तः संशयस्ताञ्जिरासाय परमेश्वरप्रणिधानं च श्वेताश्व-
तरोपनिपदि श्रूयते—

‘ कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छया भूतानि योनिः पुरुषः ’ इति चिन्त्यम् ।

‘ संयोग एषा न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ’ ।

‘ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढाम् ’ इति ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्ज-
सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे द्वि-
त्यंशर्भादेविशेषसृष्टिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

जातिनिर्णयमस्माकं यद वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

माणिना कर्मपाकेन मया चैत्युक्तत्वात्कर्मणां च जातिभेदेन व्यवस्थितत्वा-
ज्जातिभेदं जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति—भगवन्निति । वेदैकदर्शितमिति ।
स्मृतिपुराणानामपि मूलभूतत्रेदानुमापनेनेव धर्मं प्रमाणत्वात् । वेदैकप्रमाणवो
धर्म इति नैमिनिरप्याह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

यक्ष्ये लोकोपकाराय जातिनिर्णयमादरात् ।

अगस्त्योऽपि पुराऽपृच्छत्त्रणम्य वृषवाहनम् ॥ २ ॥

अगस्त्योऽपीति । स शिवं यदपृच्छत्तस्मै शिवेनोक्तं तदहं षो षष्ठी-
त्यर्थः ॥ २ ॥

पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः प्रलये विलयं गते ।

अन्धकारावृते लोके विष्णोरंशो महाद्युतिः ॥ ३ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो विष्णुर्नागयणाश्रितः ।

क्षीरान्धौ चिन्नयन्क्रुद्रं सुप्वाप ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥

कदाचित्पङ्कजं विप्रास्तरुणादित्यसंनिभम् ।

तस्य सुतस्य देवस्य नाभ्यां जातं महत्तरम् ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मा विश्वजगत्पतिः ।

आस्थाय परमां मूर्तिं तस्मिन्पद्मे समुद्रजौ ॥ ६ ॥

प्रलय इति । नैमित्तिकप्रलयान्तरे लोकत्रये विलयं गते सति सुप्वापेत्यै-
न्वयः । प्रलयकाले वा विलयं प्राप्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य वेदविदां श्रेष्ठा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

महादेवाज्ञया पूर्ववासनानहितान्मुखात् ॥ ७ ॥

सर्गावसरे ब्रह्मणो मुखाद्ब्राह्मणा जाता इत्यनेनान्वयः । मुखाद्ब्राह्मणा इति
श्रूयते हि ' ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य पद्भ्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ' इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्त्रीभिः सह जातास्तपोधनाः ।

तस्य हस्तान्तसह स्त्रीभिर्जज्ञिरे पृथिवीभुजः ॥ ८ ॥

ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिर्जाता वेश्याः शिवाज्ञया ।

पद्भ्यां शूद्राः सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे वेदवित्तमाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा इत्यादि जात्यभिप्रायमत उक्तं सह स्त्रीभिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन मार्गेणोत्थ. स्वयं भवेत् ।

अवगसूक्तमाज्जातस्त्वनुलोमः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

असंकीर्णस्य जातिचतुष्टयस्य लक्षणमाह—स्वस्त्रीष्विति । ब्राह्मण्यां ब्राह्म-
णस्य क्षत्रियायां क्षत्रियस्येत्यादि । स्मर्यते हि—

' सवर्णम्यः सवर्णासु जायन्ते हि स्वजातयः ' इति ।

वैधेनेति । विवाहाद्विद्विष्ट्युक्तेन । अन्वयात् ज्ञातानां कुण्डगोलकादीनां सत्यपि सवर्णत्वे शूद्रधर्मत्वं स्मर्यते—

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेष्वध्वरतजाः स्मृताः । इति ।

संकीर्णानुलोमजानाह । अवरान्स्वति । क्षत्रियवैश्याशूद्रासु ब्राह्मणस्य । वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियस्य । शूद्रासु वैश्यस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तमास्ववराज्जातः प्रतिलोम इति स्मृतः ।

वर्णस्त्रीष्वनुलोमेन जातः स्यादान्तरालिकः ॥ ११ ॥

वर्णासु प्रतिलोमेन जातो ब्राह्मण इति स्मृतः ।

ब्राह्मण्यां सधवायां यो ब्राह्मणेन द्विजोत्तमाः ।

जातश्चौर्येण कुण्डोऽसौ विधवायां तु गोलकः ॥ १२ ॥

उत्तमास्विति । ब्राह्मण्यां क्षत्रियादित्रयात् । क्षत्रियायां वैश्यशूद्राभ्याम् । वैश्यायां शूद्रादित्यर्थः । वर्णस्त्रीष्यिति । अनुलोमप्रतिलोमजाः स्त्रियो व्यवच्छिन्नान्ति वर्णास्वित्यपि । कुण्डगोलकसौलक्षणाह—ब्राह्मण्यां सधवाया-मिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

नृपायां ब्राह्मणाज्जातः सवर्ण इति कीर्तितः ॥ १३ ॥

चौर्यादस्यामनेनोत्थो नाम्ना नक्षत्रजीवनः ।

वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो निपादो वेदवित्तमाः ॥ १४ ॥

नृपायामिति । क्षत्रियोयामनुलोमजो विधिना जातश्चेत्सवर्णः । चौर्येण वेद-नक्षत्रजीवित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्यामनेन चौर्येण कुम्भकारोऽभिजायते ।

ऊर्ध्वनापित एवासौ नाम्ना वेदविदां वराः ॥ १५ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्थो द्विजाः पारशवः स्मृतः ।

चौर्येणास्यां निपादोऽभ्रनाम्ना वेदार्थवित्तमाः ॥ १६ ॥

कुम्भकारस्यैव नामान्तरमूर्ध्वनापित इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

दोषपक्ष्यां ब्राह्मणाज्जात आपीतारव्यो भवेद्विजाः ।

आशोगव्यां तु विप्रेण पिङ्गलो नाम जायते ॥ १७ ॥

दोष्यन्त्यामिति । शूद्रायां क्षत्रियाज्जातो दोष्यन्त इति वक्ष्यति । तज्जातिः

स्त्री दीप्यन्ती । आयोगव्यामिति । शूद्राद्वैश्यायां जात आयोगवः । तज्जाता
स्त्र्यायोगवी । एतावत्पर्यन्तं ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु चौर्यजा अचौर्यजा-
श्लोकाः ॥ १७ ॥

विप्रार्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते बुधैः ।

चौर्येणास्थामनेनोत्थो रथकार इति स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्रियेण ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—विप्रार्यां क्षत्रियादित्यादिना ॥ १८ ॥

क्षत्रियस्त्रीषु वैश्यान्तु भोजंश्रौषाद्विजायते ।

वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्योऽम्बष्ठसंज्ञितः ॥ १९ ॥

चौर्येणास्थामनेनोत्थो भवेदविरसंज्ञितः ।

शूद्रार्यां क्षत्रियाज्जातो दौर्घ्यन्त्याख्यो भवेद्विजाः ॥ २० ॥

माहिष्य इत्यम्बष्ठ इति नामद्वयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

चौर्येणास्थामनेनोत्थः शूलिको भवति द्विजाः ।

बाह्येणां वैश्यतो जातेः क्षत्ता भवति नामतः ॥ २१ ॥

वैश्याद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—ब्राह्मण्यां वैश्यतो जात इत्या-
दिना ॥ २१ ॥

अस्थामनेन चौर्येण म्लच्छो विप्रः प्रजायते ।

जातो वैश्यान्नुपायो यः शालिको मागधर्ष सं ॥ २२ ॥

अस्थामनेन चौर्येण पुलिन्दो जायते बुधाः ।

मणिकारस्तु वैश्यायां चौर्याद्वैश्येन जायते ॥ २३ ॥

शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते बुधैः ।

अस्थामनेन चौर्येण कटकारः प्रकीर्तितः ॥ २४ ॥

शालिकमागधर्षो पयावो ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शूद्राद्ब्राह्मण्यायां तु चण्डालो नाम जायते ।

अस्थामनेन चौर्येण बाह्येणासस्तु जायते ॥ २५ ॥

शूद्राद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—शूद्राद्ब्राह्मण्यायामित्यादिना ॥ २५ ॥

जातः शूद्रेण राजन्यां वेदेहारव्यश्च पुलकसः ।

अस्यामनेन चौर्येण वेलवारव्यो विजायते ॥ २६ ॥

जातः शूद्रेण वैश्यायां भवेत्पत्तनशालिकः ।

अनेनास्यां भवेच्चक्री चौर्याद्वल्लविदां वराः ॥ २७ ॥

राजन्यां राजन्यायाम् । वैदेहपुल्कसशब्दौ पर्यायौ ॥ २६ ॥ २७ ॥

चौर्याच्छूद्रेण शूद्रायां जातो माणविको भवेत् ।

अम्बष्ठायां समुत्पन्नः सवर्णेन द्विजोत्तमाः ॥ २८ ॥

अपरा अपि नानाविधाः संकरजातीराह—अम्बष्ठायामित्यादिना । अम्ब-
ष्ठायां क्षत्रियाद्वैश्यायां जातार्यां सवर्णेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातेन ॥ २८ ॥

आग्नेयनर्तकारव्यः स इति प्रोक्तो महात्मभिः ।

करणार्यां तु विभेन्द्रा माहिष्यायो विजायते ॥ २९ ॥

स तक्षा रथकारश्च प्रोक्तः शिल्पी च वर्धकी ।

लोहकारश्च कर्मार इति वेदार्थवेदिभिः ॥ ३० ॥

विश्रायामुग्रतो जातस्तक्षवृत्तिः प्रकीर्तितः ।

वैश्यायां तेन निष्पन्नः समुद्रो नाम जायते ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण्यां यो निपादेन जानितः स तु नापितः ।

नृपायां यो निपादेन जातोऽधोनापितः स्मृतः ॥ ३२ ॥

विश्रायां नापिताज्जातो वेणुकः परिकीर्तितः ।

राज्ञ्यां यो जानितस्तेन कर्मकार. स उच्यते ॥-३३ ॥

द्विजोत्तमायां दौर्ष्यन्ताद्भागलब्धः प्रजायते ।

वैश्यायां तु निपादेन सुनिपादोऽभिजायते ॥ ३४ ॥

बौह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठा वैदेहेन प्रजायते ।

स नाम्ना रजको ज्ञेयः पण्डितैः पण्डितोत्तमाः ॥ ३५ ॥

द्विजोत्तमायां चण्डालायः पुमाञ्जायते भुवि ।
 श्वपचः स तु विज्ञेयः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३६ ॥
 श्वपचाद्विप्रकन्यायां गुहको जायते सुतः ।
 वैश्यायां यस्तु चण्डालाज्जातो दन्तकवेलकः ॥ ३७ ॥
 जनितोऽनेन शूद्रायां विप्रा आश्रमकः स्मृतः ।
 प्रतिलोमनिपादायः शूद्रायां स तु भैरवः ॥ ३८ ॥
 शूद्रायां मागघाज्जातः कुकृन्दः प्रोच्यते बुधैः ।
 नृपायां मागघाज्जातः खनकः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥
 खनकाद्राजकन्यायामुद्धन्धो नाम जायते ।
 अयोगधेन ब्राह्मण्यां चर्मकारः प्रजायते ॥ ४० ॥
 विप्रव्रात्यात्तु विप्रायां वन्दिको नाम जायते ।
 क्षत्रव्रात्यान्नृपायां तु खल्लो मत्तश्च मल्लकः ॥ ४१ ॥
 मल्लात्तु पिच्छलस्तेन नटारूपो जायते भुवि ।
 नटात्करणसंज्ञस्तु करणात्कर्मसंज्ञितः ॥ ४२ ॥
 तेन द्रमिल उत्पन्नो नृपायां वेदवित्तमाः ।
 वैश्वव्रात्यात्तु वैश्यायां सुधन्वा जायते द्विजाः ॥ ४३ ॥
 अनेनावार्धसंज्ञस्तु भारूपो भारुषादपि ।
 द्विजन्मा जायते तस्मान्मैत्रो मैत्रात्तु सात्वतः ॥ ४४ ॥

करणायामिति । शूद्रायां विप्र उत्पन्नायाम् । माहिष्यादिति । अम्बुष्ठापर-
 र्षयात् । उच्यते इति । शूद्रायां वैश्वतो जात उग्र इत्युच्यते तस्मात्तेनेति
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मैत्राद्वैदेहको जातः स मातङ्गश्च कीर्तितः ।

मातङ्गाज्जायते सूतः सूतादस्युः प्रजायते ॥ ४५ ॥

दस्योर्जातो मुनिश्रेष्ठा मालाकारः समाख्यया ।

प्रतिलोमनिषादेन कैवर्तास्यो विजायते ॥ ४६ ॥

तिलकारिस्त्रिदां जात 'आयोगेन द्विजोत्तमाः ।

नीलादिवर्णविकेता नाम्ना वेदार्थदित्तमाः ॥ ४७ ॥

कारौ चारुसभाख्यायां निषादेन मुनीश्वराः ।

चर्मजीवी समुत्पन्नः सर्वविज्ञानसागराः ॥ ४८ ॥

मातङ्गादिति । वैश्यायामित्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

युष्माकं संग्रहेणैव मयोक्तो जातिनिर्णयः ।

यथाऽऽस्त्याच्छ्रुतः पर्व सहुरोरनुशासनात् ॥ ४९ ॥

ईदृशानामनुक्तानामनन्तानां भेदानां संभवादाह—संग्रहेणेति ॥ ४९ ॥

स्वजात्युक्तं यथाशक्ति कुरुते कर्म यः पुमान् ।

मुक्तिस्तस्यैव संसारादिति वेदानुशासनम् ॥ ५० ॥

जातिनिर्णयप्रयोजनमाह—स्वजात्युक्तमिति । वेदानुशासनमिति । 'धर्मो विश्वस्य जगत प्रतिष्ठा धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति हि वेदवाक्येऽनुशिष्यते । स्वजात्युक्त एव हि धर्मः ॥ ५० ॥

सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ।

पश्वादीनां यथा जातिर्जन्मनैव न चान्यथा ॥ ५१ ॥

जन्मनिबन्धना एता जातयः सन्तु कर्मनिबन्धनास्तु कीदृश्य इत्याशङ्क्य ता, न संभवत्येवेत्याह—सर्वेषामिति । तत्र दृष्टान्तमाह—पश्वादीनामिति ॥ ५१ ॥

साऽपि स्थूलस्य देहस्य भौतिकस्य न चाऽऽत्मनः ।

तथाऽपि देहेऽहंमानादात्मा विप्रादिसंज्ञितः ॥ ५२ ॥

यद्दि जन्मनिबन्धनैव, जातिस्ताहि जन्मरहितस्याऽऽत्मनः सा, कथं भवेत्तदभावे वा तस्य कथं जातिप्रयुक्तधर्मेषु, नियोग इत्यत आह—साऽपि स्थूलस्येति । सूक्ष्मभूतकार्यस्य, लिङ्गशरीरस्याप्यात्मवजात्यभावामिप्रायेण स्थूलस्येत्युक्तम् । जातिभेदादितादात्म्याद्यासादजातेरस्यात्मनो विभत्वादिष्य-यहार इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वस्वरूपापविज्ञानाद्देहेऽहंमानं आत्मनः ।
 अपरिज्ञानमप्यस्य ब्राह्मणा वेदावित्तमाः ॥ ५३ ॥
 आदिमन्न तत्त्वन्तस्तस्य ज्ञानेन सुव्रताः ।
 ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमिति सद्गुरुनिर्णयः ॥ ५४ ॥

अध्यासोपादानमज्ञानमाह—स्वरूपयोति । अज्ञानस्य तर्हि को हेतुः ।
 अनादित्वे वा तस्याऽऽत्मवदन्तोऽपि न स्यादिति चेन्न । यथा प्रागभावस्याना-
 देर्भावेन निवृत्तिरेषमनादेरज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अपरिज्ञानमिति ।
 लोकायतादिशास्त्रोक्तप्रज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्तिं वारयितुमाह—ज्ञानमिति । यथार्थ-
 दर्शिनो यथादृष्टार्थवादिनश्च व्यासाढयस्ते सद्गुरवः । लोकायतादयस्तु
 विमलम्मकत्वाद्गत्वाच्च नैवंविधा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यस्यापरोक्षविज्ञानमस्ति वेदान्तवाक्यजम् ।
 तस्य नास्ति नियोज्यत्वमिति वेदार्थनिर्णयः ॥ ५५ ॥

ज्ञानिनस्तर्हि जात्यभावे कथं तस्य तत्त्वयुक्तौ विधिनिषेधाविति चेन्न स्त
 एव तस्य तावित्याह । यस्यापरोक्षेति । वेदार्थेति । ' स न साधुना कर्मणा
 भूयान्नो एवासाधुना कर्नीयानिति ' वाजसनेयथ्युतिः । ' एष नित्यो महिमा
 ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान् ' इति काठकथ्युतिः ॥ ५५ ॥

वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ।
 तेषां वर्णाश्रमस्यानां वेदकिंकरता सदा ॥ ५६ ॥

वर्णधर्मवदाश्रमधर्मोऽपि तत्त्वज्ञानविरहिणामेवेत्याह—वर्णिनामिति । वेद-
 किंकरता वेदेन कर्मसु नियोज्यता ॥ ५६ ॥

अस्ति चेद्ब्रह्मविज्ञानं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 वर्णाश्रमसमाचारस्तयोर्नास्त्येव सर्वदा ॥ ५७ ॥

स्त्रीत्वादीनामपि वर्णाश्रमवद्देहधर्मत्वेन देहाध्यासविरहे सति-कर्मरत्ननियो-
 ष्यत्येव न तत्कृतः कोऽपि विशेष इत्याह—अस्ति चेदिति ॥ ५७ ॥

अविज्ञायाऽऽत्मसद्भावं स्ववर्णाश्रमपास्तिकाः ।

जहाति यः स मूढात्मा पतत्येव न संशयः ॥ ५८ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया सह सर्वदा ।

कर्तव्यो वर्णिभिर्धर्मः श्रौतः स्मार्तश्च मुक्तये ॥ ५९ ॥

संश्रासौ भावश्च सद्भावः पारमार्थिकं रूपमात्मनस्तदसाक्षात्कृत्य कर्मपरित्यागे पातित्यमाह—अविज्ञायेति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्य मुनीश्वराः श्रुतिगतं सूतोपदिष्टं परं

सत्यानन्तसुखप्रकाशपरमं ब्रह्मात्माविज्ञानदम् ।

श्रुत्वा जातिविनिर्णयं सकललोकाम्भोधिपारं सदा

सत्यास्तेयदयार्जवादिसहितास्तुष्टा बभूवुर्भुशाम् ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

जातिनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सत्यानन्तेति । जातिनिर्णयो हि तत्प्रयुक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञानहेतुः ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भ्यम्बकपादाब्जसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे जाति-

निर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

जगवंस्तीर्थमाहात्म्यं सर्वशास्त्रार्थविचम ।

ब्रूहि कारुण्यतोऽस्माकं हिताय प्राणिनां मुदा ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानमन्तरेण कर्मत्यागे पातित्यमुक्तम् । प्रघाटाज्जातस्य तस्य निर्णे-
जने तीर्थसेया मुरुरोपाय इति मन्यमाना मुनयस्तीर्थमाहात्म्यं नित्रामन्ते—
भगवंस्तीर्थेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वदामि तीर्थमहात्म्यं संग्रहेण मुनीश्वराः ।
 शृणुध्वं सर्वशास्त्रोक्तं श्रद्धया परया सह ॥ २ ॥
 गङ्गाद्वारं महातीर्थं सर्वदेवनिपेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा रवौ मेधे स्थितेऽश्विन्यां मुनीश्वराः ॥ ३ ॥
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ।
 उपोष्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥
 सोमतीर्थमिति ख्यातं सोमनाथस्य संनिधौ ।
 समुद्रे पश्चिमे विप्राः स्थितं योजनमायतम् ॥ ५ ॥
 विस्तीर्णं योजनं विप्रा विश्वैर्देवैर्निपेवितम् ।
 पर्वण्यार्द्रादिनेऽष्टम्यां व्यतीपाते तथा द्विजाः ॥ ६ ॥
 अर्कवारे चतुर्दश्या स्नात्वा दत्त्वाऽन्न भोजनम् ।
 प्रणम्य सोमनाथाख्यं सोमं सोमविभूषणम् ॥ ७ ॥
 उपोष्य रजनीमेका भस्मदिग्धतनूरुहः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ ८ ॥
 चाराणस्यां महातीर्थं नाम्ना तु मणिकर्णिका ।
 तत्र स्नात्वा महाभक्त्या प्रातरेव समाहितः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं करुणासागरं हरम् ।
 यथाशक्त्यन्नपानादि दत्त्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥ १० ॥
 प्रयागारूपं महातीर्थं भवरोगस्य भेषजम् ।
 भरण्यां कृत्तिकायां तु रोहिण्यां वा विशेषतः ॥ ११ ॥
 तत्र स्नात्वा रवौ मेधे वर्तमाने मुनीश्वराः ।
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ १२ ॥

आर्द्रायां मार्गशीर्षे वा गङ्गासागरसंगमे ।
 स्नात्वा मध्यंदिने दत्त्वा यथाशक्ति धनं मुदा ॥ १३ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमामुयात् ।
 नर्मदा च महातीर्थं नरकद्वारनाशकम् ॥ १४ ॥
 ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं सेवितं शंकरेण च ।
 तत्र स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वाऽऽदरेण च ॥ १५ ॥
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति नरो नात्र विचारणा ।
 यमुना च महातीर्थं यमेनापि निषेवितम् ॥ १६ ॥

श्रद्धयेति । तद्विरहे तीर्थानामपि निष्फलत्वम्—

‘मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना येन सिद्धिर्भवति तादृशी’ इत्याहुः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या रवौ वृषभसंस्थिते ।
 विशाखे सूर्यवारे वा दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ १७ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते ।
 सरस्वतीति विरूपाता नदी सर्ववरप्रदा ॥ १८ ॥
 यस्यां वागीश्वरी देवी वर्तते सर्वदाऽऽदरात् ।
 तस्यामार्द्रादिने स्नात्वा यत्किञ्चिच्छिवयोगिने ॥ १८ ॥
 दत्त्वा पुत्रादिभिः सार्धं नरः स्वर्गमवामुयात् ।
 गोदावरीति यां लोके सुप्रसिद्धा महानदी ॥ २० ॥
 सिंहराशौ स्थिते सूर्ये सिंहयुक्ते बृहस्पतौ ।
 तस्यां स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वा तु मानवः ॥ २१ ॥
 गङ्गायां द्वादशाब्दस्य नित्यं स्नानफल लभेत ।
 कृष्णवेणीति या लोके प्रोक्ता विप्रा महानदी ॥ २२ ॥

विशाख इति । विशाखानक्षत्रयुक्ते सूर्यवारे । ' नक्षत्रेण युक्तः कालः ' इत्यण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादादिद्वयभावः । सूर्यवारस्य विशेष-स्योपादानात् ' लुघविशेषे ' इति न लुप् । अत एव युक्तवद्वयक्तिवचने न भवतः । अथवा सूर्यवारे विशाखे रयातां चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्वयोगीश्वराराध्या सह्यादेवोद्गता शुभा ।

इन्द्रनीलगिरिर्यस्यां स्नात्वाऽभूच्छंकरासनम् ॥ २३ ॥

नित्यं यस्यां महादेवः स्नात्वा विष्णवादिभिः सह ।

तस्मिन्गिरिवरे श्रीमान्वर्तते शिवया सह ॥ २४ ॥

स्नात्वा तस्यां नरः पर्वण्युपोष्य ब्रह्मवित्तमाः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ २५ ॥

सुवर्णमुखरी नाम नदी संसारनाशिनी ।

समस्तप्राणिनां भुक्तिमुक्तिसिद्ध्यर्थमास्तिकाः ॥ २६ ॥

केवलं रूपया साक्षाच्छिवेन परमात्मना ।

निर्मिता मघनक्षत्रे माघमासि द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥

यस्यास्तीरे महादेवः शंकरः शशिभूषणः ।

श्रीमदक्षिणकैलासे शिवया परया सह ॥ २८ ॥

वर्तते तां समालोक्य सुवर्णमुखरीं नदीम् ।

यस्यां संभूय तीर्थानि स्वपापध्वस्तिसिद्धये ॥ २९ ॥

स्नानं कृत्वा महाभक्त्या मघर्षे माघमासि च ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ३० ॥

श्रीकालहस्तिशैलेशं शिवं शिवकरं नृणाम् ।

श्रीमदक्षिणकैलासवासिनं वासवार्चितम् ॥ ३१ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या विमुक्ता ह्यवपञ्जरात् ।

स्नात्वा तस्यां नरो भक्त्या मघर्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

कैम्पा नाम नदी पुण्या कमलासननिर्मिता ॥ ३३ ॥

यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा शंकरं शशिशेखरम् ।

दृष्ट्वा भक्त्या नरः सद्यो मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३४ ॥

आदिलिङ्गे महाविष्णुर्यस्यां स्नात्वा महेश्वरम् ।

समाराध्य स्थितस्तत्र देवदेवस्य संनिधौ ॥ ३५ ॥

निरीक्ष्य श्रद्धया विप्रा नदीं तामच्युतो हरिः ।

तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे च ब्राह्मणाः श्रद्धया सह ॥ ३६ ॥

सहादिति । सद्योपर्वतात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हस्ते वा भगनक्षत्रे तथा पर्वण्यपि द्विजाः ।

विप्रायान्नादिकं दत्त्वा नरः स्वर्गं महीयते ॥ ३७ ॥

कुटिला नाम य लोके प्रसिद्धा महती नदी ।

यस्यास्तीरे मुनिश्रेष्ठा वीगस्था वेदवित्तमाः ॥ ३८ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु भद्रकाली दृढव्रता ।

अधिकासंज्ञितां रम्यां पुरीमादित्यनिर्मिताम् ॥ ३९ ॥

भगनक्षत्र उत्तरफल्गुन्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अप्सरोगणसंकीर्णामाश्रितामसुरैः सुरैः ।

अन्धेत्याशेषदेवानापादिभूतं महेश्वरम् ॥ ४० ॥

प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः स्नाप्य श्रद्धापुरःसरम् ।

प्रार्थयामास धर्मज्ञा देवदेवं घृणानिषिम् ॥ ४१ ॥

यः पुमान्देवदेवास्यां स्नात्वा श्रद्धापुरःसरम् ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा दृष्ट्वा स्तुत्वाऽभिवन्द्य च ॥ ४२ ॥

ददाति विदुषे वस्त्रं धनं धान्यं यथाबलम् ।

तस्य भुक्तिं च मुक्तिं च प्रयच्छाशेषनायक ॥ ४३ ॥

सूत उवाच—

वीरया प्रार्थितो देवो विप्रेन्द्रा ब्रह्मविचमाः ।

तथा भवत्विति प्राह शिवो गम्भीरया गिरा ॥ ४४ ॥

तस्मां स्नात्वाऽर्कवारे यः श्रद्धया परया सह ।

ददाति धनमन्यद्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ४५ ॥

मणिमुक्ता नदी दिव्या महावेवेन निर्मिता ।

यस्यां विष्णुश्च रुद्रश्च ब्रह्मा वह्निश्च मारुतः ॥ ४६ ॥

विश्वे देवाश्च वसवः सूर्यो देवः पुरंदरः ।

आदित्ये चापसंयुक्ते श्रद्धयाऽऽर्द्रादिने द्विजाः ॥ ४७ ॥

स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा श्रीमद्ब्रह्माचलेश्वरम् ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ लोकानां हितकाम्यया ॥ ४८ ॥

प्रार्थयामासुरीशानं श्रीमद्ब्रह्माचलेश्वरम् ।

दुष्टुत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खा वा पण्डितोऽपि वा ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा चाण्डालो वाऽन्य एव वा ।

अस्यामस्मिन्दिने स्नात्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ५० ॥

यथाशक्ति धनं दत्त्वा धान्यं वा वस्त्रमेव वा ।

श्रीमद्ब्रह्माचलेशाय ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥ ५१ ॥

उपोष्य प्रातरवेशं श्रीमद्ब्रह्माचलेश्वरम् ।

यो नमस्कुरुते तस्य प्रयच्छ परमां गतिम् ॥ ५२ ॥

इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः श्रीमद्ब्रह्माचलेश्वरः ।

तथैवास्त्विति संतुष्टः प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ५३ ॥

तस्यामार्द्रादिने स्नाति श्रद्धया मानवो द्विजाः ।

तस्य संसारविच्छिन्तिः सिद्धा नात्र विचारणा ॥ ५४ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे रम्भे महालक्ष्म्या निषेविते ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तटाकं तीर्थमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

तस्य दक्षिणतीरे श्रीशंकरः शशिशेखरः ।

प्रनृत्यति परानन्दमनुभूयानुभूय च ॥ ५६ ॥

यस्मिन्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च दिने दिने ।

स्नानं कृत्वा प्रनृत्यन्तं भवानीसहितं शिवम् ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति महाभक्त्या भ्ररोगनिवृत्तये ।

यस्मिन्साक्षान्महादेवो भवानीसहितो हरः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिः सार्धं मघर्क्षे माघमासि च ।

स्नानं करोति रक्षार्थं प्राणिनामीश्वरेश्वरः ॥ ५९ ॥

* अप्सरैरप्सरोभिश्च न कादाचित्कत्वं संकीर्णत्वं कितु नियतवासोऽपि तासामियं पुरीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तस्मिन्भक्त्या नरः स्नात्वा ददाति धनमादरात् ।

स सर्वसमतामित्य ब्रह्माप्येति द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥

गुह्यतीर्थमिति ख्यातं समुद्रे वेदविचमाः ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरस्यास्य प्रागुदीच्यां दिशि स्थितम् ॥ ६१ ॥

एकयोजनाविस्तीर्णमेकयोजनमायतम् ।

समुद्रतीरमारुह्य ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ६२ ॥

रुद्रेणाशेषदेवाद्यैर्भुनिभिश्च निषेवितम् ।

पुरा वेदविदां मुख्या वरुणो जलनायकः ॥ ६३ ॥

प्रमादाद्ब्राह्मणं हत्वा तत्पापविनिवृत्तये ।

व्याघ्रपादचचः श्रुत्वा त्वरया परया सह ॥ ६४ ॥

गुह्यतीर्थमिदं गत्वा भवर्क्षं भाषमासि च ।

तत्र स्नात्वा महाभक्त्या वरुणो दग्धकल्पयः ॥ ६५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमाञ्चीलकण्ठोऽम्बिकापातिः ।

प्रसादमकरोत्तस्य वरुणस्य कृपावलात् ॥ ६६ ॥

वरुणोऽपि महादेवं वाञ्छितार्थप्रदायिनम् ।

प्रार्थयामास धर्मात्मा लोकानां हितकाम्पया ॥ ६७ ॥

वरुण उवाच—

जगवन्देव मत्पूजां भवर्क्षं भाषमासि च ।

कृत्वा यः श्रद्धयैवास्मिंस्तीर्थं स्नात्वा ददाति च ॥ ६८ ॥

स सर्वसमतामेत्येति । समत्वलाभो हि महत्तरं फलम् । तथा च गीतासु—

‘सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विनिश्चिप्यते’ इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्य मुक्तिं प्रयच्छाऽऽशु ब्राह्मणस्यान्त्यजस्य वा ।

सूत उवाच—

देवदेवो महादेवो वाङ्मनोगोचरो हरः ॥ ६९ ॥

तथैवास्त्विति विप्रेन्द्राः प्राह गम्भीरया गिरा ।

अत्र पर्वणि यः स्नात्वा ददाति धनभादगात् ॥ ७० ॥

समस्तपापनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ।

बहवोऽत्र मुनिश्रेष्ठाः स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ७१ ॥

विहाय सर्वपापानि विमुक्ता भवन्धनात् ।

ब्रह्मतीर्थमिति ख्यातं तटाकं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ७२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मपुराणस्य मध्यमे सुप्रतिष्ठितम् ।

रौमशो भगवान्यस्मिंस्सटाके वेदवित्तमाः ॥ ७३ ॥

स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या तताप सुमेहक्षपः ।
 यस्मिन्ब्रह्मा द्विजाः स्नात्वा कल्पादौ परमेश्वरम् ॥ ७४ ॥
 पूजयामास लोकानां सृष्टिस्थित्यर्थमादरात् ।
 तत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चैव पर्वणि ॥ ७५ ॥
 यो ददाति धनं भक्त्या स याति परमेश्वरम् ।
 सूर्यपुष्करिणीं नाम तीर्थमत्यन्तशोभनम् ॥ ७६ ॥
 श्रीमन्नलपुराण्यस्य पश्चिमस्यां दिशि स्थितम् ।
 यत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ७७ ॥
 विषुवयनकालेषु पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 पूषा दक्षाध्वरध्वस्तदन्तार्द्ध्वा प्रियं गतः ॥ ७८ ॥
 पुरा रावणपुत्रस्तु विजित्वा सकलं जगत् ।
 इन्द्रजिद्वथमारुह्य प्रमत्तः पण्डितोत्तमाः ॥ ७९ ॥
 गच्छन्नत्यन्तवेगेन व्योम्नि लङ्कां प्रति द्विजाः ।
 तीर्थस्यास्य रथस्तीरे दक्षिणे सुस्थितोऽभवत् ॥ ८० ॥
 सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विभेन्द्रा विचार्य सुचिरं सुधीः ।
 पूजयामास तत्रैव श्रद्धया परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥
 देवदेवो महादेवो राक्षसानां महाधनम् ।
 तत्रैवाऽऽस्ते स्वयं प्रीत्या भवानीसहितो हरः ॥ ८२ ॥
 इन्द्रजित्पुनरादातुं न शशाक तमीश्वरम् ।
 स पुनः सुचिरं कालं विचार्य परमेश्वरम् ॥ ८३ ॥
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा समारुह्य रथोत्तमम् ।
 विषर्णो विवशोऽतीव द्विजा लङ्कापुरीं गतः ॥ ८४ ॥
 अस्मिन्पर्यणि यः स्नात्वा शौजयेद्ब्राह्मणं मुदा ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ ८५ ॥

यः स्नाति वेदविच्छ्रेष्ठाः कावेर्युद्धिसंगमे ।
 सर्वणि तस्य पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ ८६ ॥
 श्वेत्तारण्ये तथा कुम्भकोणे मध्वार्जुने द्विजाः ।
 आम्रतीर्थे हृदि स्थाने तथा मङ्गलवंशके ॥ ८७ ॥
 त्रिकोटिहास्ये कावेरी वरिष्ठा सर्वकामदा ।
 एषु स्थानेषु कावेर्यां स्नात्वा पर्वणि यः पुमान् ॥ ८८ ॥
 अर्कवारे तथा विप्राः प्रणम्य परमेश्वरम् ।
 ददाति धनमन्यद्वा महापापात्प्रमुच्यते ॥ ८९ ॥
 पापिष्ठो वा वणिष्ठो वा यः पुमान्मरणं गतः ।
 एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः स मुक्तो नात्र संशयः ॥
 बहवो मरणान्मुक्ता एषु स्थानेषु सप्तसु ॥ ९० ॥
 क्षीरकुण्डमिति ख्यातं भवरोगस्य भेषजम् ।
 सर्वनीधोत्तमं पुण्यं सर्वपापप्रणशनम् ॥ ९१ ॥
 सर्वकामप्रदं दिव्यं श्रीमद्वल्मीकमध्यगम् ।
 उत्तरे फाल्गुने मासि व्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ९२ ॥
 शंकरेण तथा देवैर्भुविभिः सर्वजन्तुभिः ।
 सेवितं सोमसूत्रियां स्वर्गाद्वल्मीकमागतम् ॥ ९३ ॥
 वाङ्मनोगोचर इति । वाङ्मनसाऽगोचरः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
 ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 यः स्नाति फाल्गुने मासि श्रद्धयैवोत्तरे दिने ।
 तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ९४ ॥
 यः स्नात्येव व्यतीपत्ते ददाति धनमादरात् ।
 तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ॥ ९५ ॥

देवतीर्थमिति ख्यातं क्षीरकुण्डस्य पश्चिमे ।
 देवराजः पुरा यत्र स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ९६ ॥
 वत्सरान्ते महादेवं बल्मीकावासमादरात् ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ९७ ॥
 विसृज्य देवराजत्वं विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
 यत्र स्नात्वोत्तरे मर्त्यः श्रद्धया मासि फाल्गुने ॥ ९८ ॥
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा बल्मीकावासमीश्वरम् ।
 ददाति धनमल्पं वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ९९ ॥
 अर्कवारे य(त)थाऽऽर्द्रायां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।
 यः स्नाति देवतीर्थेऽस्मिन्स याति परमां गतिम् ॥ १०० ॥
 सेतुमध्ये महातीर्थं गन्धमादनपर्वतम् ।
 यत्र स्नात्वा महाभक्त्या राघवः सह सीतया ॥ १०१ ॥
 लक्ष्मणेन तथैवान्यैः सुग्रीवप्रमुखैर्वरैः ।
 मुनिभिर्देवगन्धर्वैर्यक्षवियाधरादिभिः ॥ २ ॥
 राक्षसेशवधोत्पन्नां ब्रह्महत्यां विहाय सः ।
 प्रतिष्ठाप्य महादेवं श्रीमद्गणेश्वरान्निधम् ॥ ३ ॥
 विदित्वा तीर्थमाहात्म्यं दत्तयान्धनमुत्तमम् ।
 यत्र स्नात्वा व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४ ॥

उत्तरे दिन इति । विशाले सूर्यवारे चेत्तिवद्ब्रह्मचार्येयम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्कवारे भृगोर्वारे पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 विपुवायनकालेषु पडशीतिमुक्ते तथा ॥ ५ ॥
 अर्षोदयेऽथवा विषाः सुमुहूर्तेषु चाऽऽस्तिकाः ।
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा दृष्ट्वा रागेश्वरं गियम् ॥ ६ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा वेदार्थपारगाः ।
 प्रदक्षिणत्रयं भक्त्या यः करोति द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्महाद्भिः स विमुच्यते ।
 कृतघ्नाश्च विमुच्यन्ते यत्र मरणं गताः ॥ ८ ॥
 स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या मासमात्रं दिने दिने ।
 दृष्ट्वा रामेश्वरं देत्वा सुवर्णं निष्क्रमादरात् ॥ ९ ॥
 उपोष्य रजनीमेकां मासान्ते पर्वणि द्विजाः ।
 ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिपातकैः ॥ ११० ॥
 बुद्धिपूर्वकृतैर्मर्त्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 कृतार्थाः स्नानमन्त्रेण बहवोऽवाप्तवन्द्दिजाः ॥ ११ ॥

सूत उवाच—

इतानि तीर्थानि पुरोदितानि वेदेषु शास्त्रेषु शिवागमेषु ।
 दृष्ट्वा भवानीपतिरम्बिकायाः प्रोवाच कारुण्यचलेन देवः ॥ १२ ॥
 इवो पुनः प्राह गृहस्य शंकरो गुहो विरिञ्चाय चतुर्मुखस्ततः ।
 गुरोर्ममाशेषजगत्प्रसिद्धये गुरुर्ममापारकृपामहोदधिः ॥ १३ ॥

युष्माकं परमकृपावलेन विभ्रा

अस्माभिः कथितमिदं जगद्धिताय ।

शिष्याणां सततमिदं मुदा भवद्भि-

र्वक्तव्यं परमशिवप्रसादासिद्धये ॥ १४ ॥

य इदं तीर्थमाहात्म्यं पठते सुमुहूर्तके ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ १५ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं सुमुहूर्तेषु वा पुनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ १६ ॥

तीर्थेषु श्राद्धकाले वा य इदं श्राद्धेन्दुदा ।
 द्वारिद्यं सकलं त्यक्त्वा स महाधनवान्भवेत् ॥ १७ ॥
 यः शृण्वन्देवतापूजां करोतीदं मुदा नरः ।
 तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि प्रसीदति महेश्वरः ॥ १८ ॥
 भगवान्देवकीसूनुः सर्वभूताहिते रतः ।
 महादेवप्रसादार्थमिदं पठति नित्यशः ॥ १९ ॥
 तस्माद्भवद्भिर्भुनयः श्रद्धया परया सह ।
 पठितव्यमिदं नित्यं प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ १२० ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः सूतः सर्वार्थवित्तमः ।
 अतीव भीतिमापन्नः सोमं सोमार्थरोखरम् ॥ २१ ॥
 सर्वज्ञं सर्वकर्तारं संसारामयभेषजम् ।
 सुरासुरमुनीन्द्रैश्च प्रणताङ्घ्रिसरोरुहम् ॥ २२ ॥
 ध्यात्वा हृत्पङ्कजे शक्त्या प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूतो महादेवं जगद्गुरुम् ॥ २३ ॥
 वेदव्यासं च संसारसमुद्गतरणप्लवम् ।
 विहाय मुनिशार्दूलान्कैलासमचलं गतः ॥ १२४ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
 त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पठतीतिमुख इति । मिथुनकन्यापन्नर्त्नराशिषु रविर्भवे ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्दण्डपादाङ्गसै-
 वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितार्या श्रीः

सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
 त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तमिदं शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयं ज्ञानयोगखण्डम् ।

कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नसमाकुले ।
नानापुष्पसमाकीर्णे नानामूलफलोदके ॥ १ ॥
नानावह्नीसमाकीर्णे नानामृगसमाकुले ।
नानावृक्षसमाकीर्णे नानायोगिसमावृते ॥ २ ॥
नानासिद्धसमाकीर्णे नानामुनिसमावृते ।
नानादेवसमाकीर्णे नानाचाणसेविते ॥ ३ ॥
नानायक्षसमाकीर्णे नानागन्धर्वसेविते ।
सुखासीनं सुप्रसन्नं सुनेत्रं सुस्मितं शुचिम् ॥ ४ ॥
स्यतेजसा जगत्सर्वं भासयन्तं भयापहम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ५ ॥
मस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् ।
रुद्राक्षमालाभरणं जटामण्डलमण्डितम् ॥ ६ ॥
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।
व्यासप्रसादसंपन्नं व्यासवद्विगतस्पृहम् ॥ ७ ॥
वेदमार्गं सदा निष्ठं वेदमार्गप्रतर्कम् ।
ऋजुकायशिरोधीवं नासामिन्यस्तलोचनम् ॥ ८ ॥
स्वयं स्वमेव ध्यायन्तं सूतं बुद्धिमतां वरम् ।
दिष्णुवृद्धो विशालाक्षो वै सः कुण्डिन आरुणिः ॥ ९ ॥
जाबालो जमदग्निश्च जर्जरौ जङ्गमो जयः ।
पङ्कः पाशधरः पारः पाङ्गः पण्डितोत्तमः ॥ १० ॥

महाकायो महाश्रीवो महाबाहुर्महोदरः ।

उदालको महासेन आर्त आमलकप्रियः ॥ ११ ॥

एकपादो द्विपादश्च त्रिपादः पद्मनायकः ।

उग्रवीर्यो महावीर्य उत्तमोऽनुत्तमः पटुः ॥ १२ ॥

पण्डितः करुणः कालः कैवल्यश्च कलाधरः ।

कल्पान्तः कङ्कणः कण्वः कालः कालाग्निरुद्रकः ॥ १३ ॥

श्वेतबाहुर्महाभान्नः श्वेताश्वतरसंज्ञकः ।

एषां शिष्याः प्रशिष्याश्च पाशविच्छेदने रताः ॥ १४ ॥

विचार्यमाणा वेदार्थं विपण्णा विवशा भृशम् ।

समागम्य समाधिस्थं दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ १५ ॥

ज्ञातव्यं वस्तु प्रथमखण्डेनोपदिश्य ज्ञानोपायं वक्तुं द्वितीयखण्डमारंभते—
कैलासेत्यादिना । कैलासेत्यारभ्य मुनय ऊचुरित्येतदन्तं व्यासवाक्यम् ॥१॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं पप्रच्छुः पण्डितोत्तमाः ।

मुनय ऊचुः—

भयता कथितं सर्वं संक्षेपाद्विस्तरेण च ॥ १६ ॥

इदानीं श्रोतुमिच्छामो ज्ञानयोगं सहेतुकम् ।

साक्षाद्विष्णोर्जगन्नाथात्कृष्णद्वैपायनाद्गुरोः ॥ १७ ॥

अवामज्ञानयोगस्त्वं न धेत्ता त्वामृते भुवि ।

तस्मात्कारुण्यतोऽस्माकं संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

इति पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैः सूतः पौराणिकः प्रभुः ।

साक्षात्सर्वेश्वरं साम्बं संसारोमयभ्रमेजम् ॥ १९ ॥

सर्वज्ञं सर्वगं सर्वं सर्वभूतहिते रतम् ।

व्याघ्रचर्माम्बरधरं व्याख्यानैकरतं विभुम् ॥ २० ॥

चतुर्भुजं शरच्चन्द्रचन्द्रिकाधवलालितम् ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं चन्द्रमौलिं जटाधरम् ॥ २१ ॥

नीलग्रीवं चिरं स्मृत्वा व्यासमप्यमितीजसम् ।

प्रहृष्टः परया भक्त्या परिपूर्णमनोरथः ॥ २२ ॥

लौकिकैर्बौदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा सम्पदसमाहितः ।

वक्तुमारभते सर्वं प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ २३ ॥

संक्षेपाविस्तराभ्यामुपदिष्टस्यापि तत्त्वस्यानादिभवपरम्परीपात्तदुत्तरोपहत-
चित्तैर्दुरधिगमत्वाहुरितप्रसन्नयद्वारा तेषामपि तदधिगमे क उपाय इति
मुनयो जिज्ञासन्ते । भवता कथितमिति । योग उपायः । सोपायं ज्ञानसाधनं
शुश्रूषामह इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

शृणुष्वं मुनयः सर्वे प्राग्यवन्तः समाहिताः ।

एतदेव पुराऽपृच्छद्विरां नाथो महेश्वरम् ॥ २४ ॥

विरां नाथो बृहस्पतिः । सकललोकहितायावदयमष्टम्यमर्थमसौ बृहस्पतिः
पृच्छति ॥ २४ ॥

देवोऽपि देवीमालोक्य करुणाविष्टचेतमा ।

प्राह गम्भीरया वाचा गुरवे मुनिर्बुधवाः ॥ २५ ॥

आलोक्येति । देव्यान्लोकनाभिमायः ॥ २५ ॥

देव्या अह्ने समासीनः स्कन्दोऽपि श्रुतवांस्तदा ।

स्कन्दाद्वसिष्ठः संप्राप्तः पूर्वजन्मतपोबलात् ॥ २६ ॥

वसिष्ठाह्वयवाञ्छाक्तिः शक्तेः प्राप्तः पगशरः ।

पराशरान्मुनिश्छेष्टो भगवान्व्यासमंजितः ॥ २७ ॥

तदहं श्रुतवान्व्यासाज्जन्मान्तरतपोबलात् ।

वक्ष्ये वेदविदामथ युष्माकं तद्यथाश्रुतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-
खण्डे ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्पराकथनं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणोपाये समाश्वासजननाय शिवादिष्वत्रपरम्परोपन्यासः ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीसूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ज्ञानयोगसंप्रदाय-
परम्पराकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच—

अवाच्यमेतद्विज्ञानमतिगुह्यमनुत्तमम् ।

आम्नायान्तेकसंसिद्धमशेषक्लेशनाशनम् ॥ १ ॥

सोपायज्ञानयोगे श्रद्धावत एवाधिकारो नेतरस्य । उक्तं हि—

“ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपरतप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ” इति ॥

अतरतत्र ज्ञाने श्रद्धातिशयजननाय स्वरूपतः फलतश्च तस्य निरतिशय-
मुत्कर्षमाह—अवाच्यमित्यादिभिः । अशेषक्लेशनिवर्हणत्वेन नित्यनिरतिशया-
नन्दप्रापकत्वेन चात्यन्तगुह्यमत्वादातिगुह्यमतिरहस्यमिदं ज्ञानं यत्र तत्रानाधि-
कारिणि न वक्तव्यम् । न विद्यामूसरे वपेदित्यर्थः । तत्र च ज्ञाने त्रिविधा
आधिकारिणः । विशुद्धसत्त्वाः समाहितचेतस उच्यन्ते । तेषां वेदान्तश्रवणमा-
त्रमेवोपायस्त्वदाह—आम्नायान्तेकसंसिद्धमिति । वक्ष्यति च सप्तमाध्याया-
वसाने—

‘ सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ’ इति ॥ १ ॥

अनन्तानन्दमोशाख्यब्रह्मप्राप्त्येकसाधनम् ।

आश्रमैरखिलैर्युक्तमष्टाङ्गैरेपि संयुतम् ॥ २ ॥

ये तु विवेकवैराग्यसंपन्ना अपि रजोलेशानुवृत्त्या विक्षिप्तचेतसो मध्यमाधिकारिणः सदसैव चेतस एकाग्रत्वं न लभन्ते तेषामष्टाङ्गयोगो ज्ञानसाधनम् । ते च दशमाध्यायमारभ्य स्वप्नदोषेण बध्नन्ति । ये तु भवत्तरदुरितभातिवृद्धचित्ता औत्सुक्यमात्रेण प्रवृत्ता अप्यप्रतिष्ठितजिज्ञासा अधमाधिकारिणस्तेषां जिज्ञासाप्रतिष्ठार्यं वर्णाश्रमधर्म्याणां कथंचिद्व्यतिक्रमे तन्निमित्तं तेन विशुद्धानां दानधर्मादिकं चोपायः । 'विविदिषन्ति यत्नेन'—इत्यादिश्रुतेः । स चायमुपायो दशमादर्वाचीनेनाध्यायजातेनोपादिश्यत इति सकलांश्वयं स्वप्नो ज्ञानोपायप्रतिपादकः ॥ २ ॥

वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षाच्छृणु वाचस्पतेऽधुना ।

आसीदिदं तमोमात्रमात्माभिन्नं जगत्पुरा ॥ ३ ॥

ततः सत्त्वगुणक्षोभान्महत्तत्त्वमजायत ।

एक एव शिवः साक्षात्तिस्रो मूर्तीर्दिशौ पुनः ॥ ४ ॥

रजोगुणं समास्थाय ब्रह्मा स्यात्सृष्टिकारणम् ।

सत्त्वमास्थाय विष्णुः स्यात्पलनाथं ब्रह्मस्पते ॥ ५ ॥

तमसा कालरुद्रारुयः सर्वसंहारकारणम् ।

असंख्या मूर्तयस्तेषां विजायन्ते पृथक्पृथक् ॥ ६ ॥

उत्तमाधमरूपेण गुणवैपम्यमात्रतः ।

शब्दादीनि च भूतानि श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ७ ॥

षागादिपञ्चकं तद्व्याणापानादिपञ्चकम् ।

मनोधुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्कालोपाकेन प्रजायन्ते पृथक्पृथक् ।

सर्वे कालपरार्थिना न कालः कस्यचिद्दशे ॥ ९ ॥

तत्रैतस्मिन् अध्याये वर्णाश्रमधर्मिणं सृष्टिं वक्तुं महदादिक्रमेण हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह—आर्मादिदमित्यादि । एष च मर्गत्रमो गतग्रष्टेऽष्टमादिष्वध्यायेषु प्रपाद्यत इति नेह पुनरुच्यते । तत्र तु सूत्रेण मुनिभ्यः स्ववचनेनैवोक्तः । इह

१ प. न. २. ३. ४. ५. 'धर्माः ६' । २. ३. 'वैराग्या' । ४. ५. 'लक्ष्मण ३' ।
६. ७. 'वैराग्या' । ८. ९. १०. ११. १२. 'धर्माः ३' ।

तु शिवेन बृहस्पतय उपदिष्टप्रकारवर्णनमेवेत्तावानेष विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कालो मायात्मसंबन्धात्सर्वसाधारणात्मकः ।

हिरण्यगर्भो भगवान्प्रादुरासीत्प्रजापतिः ॥ १० ॥

हिरण्यगर्भ इति । यथोक्तसूक्ष्मभूतेन्द्रियकरणोपाधिको हिरण्यगर्भः पञ्ची-
कृतभूतमयशरीरः प्रजापतिरूपेण प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ १० ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

तेन ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तन्मध्येऽयं बृहस्पते ॥ ११ ॥

जुवनानि च देवाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव तथा वर्णाश्रमादि च ॥ १२ ॥

साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा प्रसादात्तस्य निर्भमे ।

प्रसादेन विना देवाः प्रसादेन विना नराः ॥ १३ ॥

प्रसादेन विना लोका न सिध्यन्ति महामुने ।

प्रसादादिवदेवस्य ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ १४ ॥

प्रथमः शरीरीति स्थूलभूतमयशरीरसंबन्ध एव । तत्तयैव यतः प्रथम इत्यर्थः ।
प्रजापतिपदप्रापकेण तपसा सर्वाणि पापानि पूर्वमोषतीति गुरुपः । श्रूयते हि—
'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पापान औपत्तस्मात्पुरुषः' इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

विष्णुर्विष्णुपदं प्राप्ते रुद्रो रुद्रत्वमागतः ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ॥ १५ ॥

आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन ।

यस्मिन्प्रसन्ने सर्वेषां पुष्टिर्जायते पुष्कला ॥ १६ ॥

एवं वर्णाश्रमाचाराणामुत्पत्तिमभिधाय तदाचरणोपयोगमाह—वर्णाश्रमा-
चारवतेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अहो तेन विना लोकश्रेष्ठोऽन्यत्र मायया ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां च विशेषतः ॥ १७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानां गृहस्थानां वशो हरः ।

वर्णाश्रमसमाचारात्प्रसजे परमेश्वरे ॥ १८ ॥

साक्षात्तद्विषयं ज्ञानमचिरादेव जायते ।

ज्ञानादज्ञानविध्वस्तिर्न कर्मण्यः कदाचन ॥ १९ ॥

अज्ञाने सति संसारो ज्ञाने स कथमुच्यते ।

तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य क्षयान्मुने ॥ २० ॥

चतुर्णामाश्रमाणां शिष्यप्रसादाद्वारा ज्ञानोपयोगमाह—ब्रह्मचर्याश्रमेति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं मया वेदविदां वर ।

* तस्मात्त्वं च महाभाग वर्णाश्रमरतो जव ॥ २१ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः प्रणम्य परमेश्वरम् ।

स्तोतुमारजते विप्राः प्रसादाय त्रिशूलिनः ॥ २२ ॥

सर्वं संक्षेपत इति । अयमुपायोऽनुष्ठेय इति संक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु प्रपञ्चेन वक्ष्यते—वर्णाश्रमरत इति । तत्प्रयुक्तधर्मरत इत्यर्थः । तत्र वर्णाधर्माः—‘ ब्राह्मणो बृहस्पतिसधेन राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्वस्तोभेन’ इत्यादयः । आश्रमधर्माः—‘ आहूतथाप्यधीर्षीत ’ इत्यादि-ब्राह्मणार्धर्माः । ‘ क्षीमं वसन्ती जायापती आग्निपादधीयाताम् ’ इत्यादयो वृहस्पतधर्माः । अरण्यवासादयो वनस्थधर्माः । श्वेणादयो यतिधर्माश्चेति ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमो हराय देवाय विनेत्राय त्रिशूलिने ।

तापसाय मेहेषाय तत्त्वज्ञानप्रदायिने ॥ २३ ॥

वर्णाश्रमधर्माणामुत्पत्तिं संग्रहेण स्वरूपं च श्रुतवानपि वृहस्पतिस्तत्प्रपञ्च-
शुश्रूषया देवं तुष्टाव—नमो हराय देवायेत्यादिना ॥ २३ ॥

नमो मौञ्जाय शुभ्नाय नमः कारुण्यमूर्तये ।

नमो देवादिदेवाय नमो वेदान्तवेदिने ॥ २४ ॥

नमः पराय रुद्राय सुपाराय नमो नमः ।

विश्वमूर्ते महेशाय विश्वाधाराय ते नमः ॥ २५ ॥

नमो मौञ्जायेति । मुञ्जा अन्नं ' ऊर्ध्वं मुञ्जा ' इति श्रुतेः । तच्च भोग-
मिति तत्संबन्धी भोगप्रद ईश्वरस्तस्मै । मुञ्जपदेन मुञ्जवान्वा हिमवतः शिर-
रप्रदेश उपलक्ष्यते । सोऽस्य निवास इति मौञ्जस्तस्मै । ' परो मौञ्जवतोत्त-
दि ' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ २५ ॥

नमो भक्तभवच्छेदकारणायामलात्मने ।

कालाय कालकालाय कालातीताय ते नमः ॥ २६ ॥

जितेन्द्रियाय नित्याय जितक्रोधाय ते नमः ।

नमः पापण्डभङ्गाय नमः पापहराय ते ॥ २७ ॥

कालाय भार्गिकालवद्भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽतस्तदात्मने । काल-
कालाय । तमपि कलयते तस्यापि परिच्छेदकाय । कालातीताय स्वयं केन-
चिदप्यपरिच्छिन्नाय ॥ २६ ॥ २७ ॥

नमः पर्वतराजेन्द्रकन्यकापतये नमः ।

योगानन्दाय योगाय योगिनां पतये नमः ॥ २८ ॥

योगानन्दायेति । योगः समाधिः । ' युज समाधौ ' इति धातुः । तत्राभि-
व्यज्यमानो य आनन्दस्तद्रूपाय । योगाय समाधिरूपाय । योगिनां पतय इति
योगसमाधिनिष्ठानां समाधिफलप्रदानेन पालकाय च नम इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राणायामपराणां तु प्राणरक्षाय ते नमः ।

मूलाधारे प्रविष्टाय मूलदीपाय ते नमः ॥ २९ ॥

प्राणायामोति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामस्तदभ्यासपराणाम् ।

नेहि यदा कण्ठादिस्थानेषु लकारादिभूतवर्णैः सह प्राणनियोगभ्यस्यन्ति तदा
ते कालं वञ्चयन्ति । उक्तं हि—

‘ कण्ठे भ्रूमध्ये हादि नाभौ सर्वाङ्गे रमरेत्क्रमशः ।

लघ्वरसमीरणपवर्णैरनिलसमा कालवञ्चनेयं स्यात् ’ इति ।

अतस्तेषां वञ्चितकालानां या प्राणरक्षा भवति साऽपि त्वत्प्रसादलभ्ये-
त्यर्थः । मूलाधार इति । परा हि शक्तिमूलाधारादागस्तकमुद्रता तत्र चन्द्रमण्ड-
लसंस्पर्शात्त्ववटमृतधारया सह स्वयमपि एतन्मूलाधारं प्रविशति । यदाहुः—

“ मूलालवालकुहरादुदिता भवानि निर्भिद्य पदसरसिजानि तदिल्लतेव ।

भूयोऽपि तत्र विशसि ध्रुवमण्डलेन्दुनिष्पन्तमानसुखबोधसुधाम्बरूपे ” इति ।

तस्याः शक्तेः शक्तिपाद्विशवोऽप्यभिन्न इति हि निरूपितम् । अतः सोऽपि
मूलाधारे प्रविष्ट इत्यर्थः । मूलद्वीपायेति । सोमसूर्याग्रयो हि सर्वे दीपयन्तीति
द्वीपास्ते हि चित्प्रकाशेन प्रतिभातमेवार्थं दीपयितुं शरनुवन्ति नान्यथा
श्रूयते हि—

“ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति हुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तयनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ” इति ।

अतश्चित्तमकाशो मूलदीपितवदात्मने ॥ २९ ॥

नाभिकेन्द्रे प्रविष्टाय नमो हृद्देशवर्तिने ।

सच्चिदानन्दपूर्णाय नमः साक्षात्परात्मने ॥ ३० ॥

नाभिकेन्द्र इति । तत्र तयोरेव स्थानयोरेभ्यश्चिद्हेतुत्वात् ॥ ३० ॥

नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते नमः शिवायाद्भुतविक्रमाय ते ।

नमः शिवायाखिलनायकाय ते नमः शिवायामृतेहेतवे

नमः ॥ ३१ ॥

सूत उवाच—

य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं शक्त्या सुसंयतः ।

तस्य मुक्तिः करस्था स्वाच्छंकरमिपकारणात् ॥ ३२ ॥

विद्यार्थी लभते विद्यां विवाहार्थी गृही भवेत् ।

धैर्यपकामो लभते धैर्यम्यं भयतारकम् ॥ ३३ ॥

अमृतहेतव इति । अमृतं एष्यफलं स्वर्गादि विद्याफलं चापवर्गः । तदुभय-
हेतवे । तथात्र च गतरूपे तृतीयाध्याये वर्णितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्माद्दिने दिने यूयमिदं स्तोत्रं समाहिताः ।

पठन्तु भवनाशार्थमिदं हि भवनाशनम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना

सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पठन्विति पुरुषव्यत्ययः ॥ ३४ ॥ *

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितादीकार्या ज्ञानयोगखण्ड आत्मना

सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मचर्याश्रमं मुने ।

आम्नायैकमुसंसिद्धमादराच्छृणु सुव्रत ॥ १ ॥

विदितवृहस्पत्यभिप्रायः शिवो वर्णाश्रमधर्मान्प्रपञ्चयति—तत्र ब्रह्मचर्यपूर्व-
कत्वादाश्रमान्तराणां तद्धर्मानेव प्रथममाह—अथातः संप्रवक्ष्यामीति । यतो
ब्रह्मचर्यं प्रथम आश्रमोऽतो वृहस्पतेर्जिज्ञासानन्तरं तद्धर्मान्तंप्रवक्ष्यामि । आम्ना-
यैकेति । ‘अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनर्यात्’ इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

उपनीतो द्विजो वेदानधीयीत समाहितः ।

दण्डं यज्ञोपधीतं च भेषलां च तथैव च ॥ २ ॥

कृष्णाग्निं च कापायं शुक्लं वा वस्त्रमुत्तमम् ।

धारयेन्मन्त्रतो विद्वान्स्वसूत्रोक्तेन वर्त्मना ॥ ३ ॥

उपनीतो द्विज इति । अध्यापनस्य दण्डपर्यतया प्राक्तत्वेनाविधेयत्वात्
‘उपनीय तमध्यापयीत’ इतिवाक्ये प्रयोजक्यापारत्वाच्चिभ्यामुपनयनाध्यापन-
यातुभ्यां प्रयोज्यव्यापारलक्षणया ‘उपगच्छेत्सोऽधीयीत’ इति हि व्याच-
सते ॥ २ ॥ ३ ॥

* संहितायां सूतस्य व्याख्या तात्पर्यदीपिकाम् ॥ सुस्थितामनुगृह्णातु विद्यातीर्थमेश्वरः ॥

१ क. “वतिते हि वा” । ख. “वतिभ्यमित्नास्वे ।

भिक्षाहागे यथाकामं गुरुशुश्रूषणे रतः ।

धारयेद्वैल्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः ॥ ४ ॥

आश्वरथं वा ऋजुं साम्यमन्नं त्वग्विजृम्भितम् ।

सायंप्रातरुपासीत संभ्यां विप्रः समाहितः ॥ ५ ॥

वैल्वपालाशौ विकल्पितौ । केशान्तिकाविति । केशानामान्तिकौ । पुरुष-
क्षेरःसंमितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कामं क्रोधं तथा लोभं मोहं चैव विवर्जयेत् ।

अग्निकार्यं द्विजः कुर्यात्सायं प्रातः स्वसूत्रतः ॥ ६ ॥

कामादिति मदमात्सर्ययोरप्युपलक्षणम् ॥ ६ ॥

देवानृषीन्पितृन्भ्रातृन् तर्पयेद्ब्राह्मणोचमः ।

समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन च ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रसमुत्थेन शस्मना सजलेन च ।

आग्निग्न्यादिभिर्मन्त्रैः पद्भ्योर्वा रुतभिः क्रमात् ॥ ८ ॥

विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूल्य ततः परम् ।

तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटेन करादितः ॥ ९ ॥

समिद्धाग्निसमुत्थेनेति । समिद्धोऽग्निः शिवादिस्तदुत्थेन भस्मना । वक्त-
व्येवागमेषु—

“शुद्धं गोमयमादाय सद्योजातेन भस्मयित् ।

पञ्चगव्यात्मकं पिण्डं कृत्वा वामेन चान्नुभिः ॥

शिवाग्निना दहद्दोर् चालन्या चालयेत्परम् ।

स्मरन्दीर्घं नवे पुम्भे भरम मूलेन संचयेत् ॥

ततः किञ्चित्समुद्धृत्य जप्या अंशेण सप्तधा ।

क्रमशः शिरसः कार्यं तेनाङ्गैश्चमयेणम् ॥

तत्रैव यावता स्नानं तावद्धृदुरप्य मज्जयेत् ।

कलाभिर्भस्मं गायत्र्या ब्रह्माङ्गैश्च शिवाहुना ॥” ।

* अलक्ष्णम् (?) इति संसुक्तेषु दृश्यते ।

‘ ॐसग्नो जाताय विब्रहे । वामदेवाय धीमाहि । तन्नो घोरः प्रचोदयात् ’
इति भस्मगायत्री । विरजानलजेनेति । “ ज्योतिरहं विरजा विषाम्पा भूया-
स ५ स्वाहा ” इत्येतैर्मघैर्हुतोऽग्निर्विरजानलरतदुत्थेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा ।

मेधावीत्यादिभ्रमन्वैर्धारेद्ब्राह्मणः सदा ॥ १० ॥

‘ मेधावी भूयासं ’ ‘ तेजस्वी भूयासम् ’ इत्यादयो मन्त्राः ॥ १० ॥

त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा द्विजः ।

महादेवार्धनं कुर्यात्पुष्पाद्वा पत्रतोऽन्यतः ॥ ११ ॥

मातरं पितरं वृद्धं तथा ज्येष्ठं स्वकं गुरुम् ।

अध्यात्मज्ञानिनं नित्यं श्रद्धयैवभिवादयेत् ॥ १२ ॥

अन्यत इति । अन्यैरक्षतचन्दनादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

असाहं भो नामास्मि सम्यक्प्रणतिपूर्वकम् ।

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विमोऽतिवादाने ॥ १३ ॥

आकारश्वास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥ १४ ॥

अभिवादाने कृते अभिवादित्रयैव गुर्वादिभिः ‘ आयुष्मान्भव सौम्य देव-
दत्ता ३ ’ इत्यादिक्रमेण प्रत्याभिवादनं च कार्यमित्याह । आयुष्मान्भवेति ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।

स्तौतिकं नैदिकं चपि, नश्च, एतन्मिदमेत च ॥ १५ ॥

आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ।

मातापित्रोश्च वंश्यांश्च गुरुवंश्याङ्गुणाधिकान् ॥ १६ ॥

अनुवर्तेत मनसा वाचा कायेन सादरम् ।

गुरुं दृष्ट्वा समुचिष्ठेन्नमस्कृत्वा छिताञ्जलिः ॥ १७ ॥

तेनैवाभिहितः पश्चात्प्रमासीतान्यजागतः ।

सत्यंभव वदेश्नित्यमधीतं च न विस्मरेत् ॥ १८ ॥

नित्यं नैमित्तिकं कर्म मोक्षकामनयाऽथवा ।

विध्युक्तमिति बुद्ध्या वा शान्तो भूत्वा समाचरेत् ॥ १९ ॥

अथत्यासमेव दर्शयति । सन्त्येनेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

भिक्षामाहृत्य विप्रेभ्यो लाभे घर्णान्तरेष्वपि ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयाद्ब्रह्मचारी दिने दिने ॥ २० ॥

विप्रेभ्य इति । तद्दलाभे घर्णान्तरेषु ॥ २० ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमपनीतो द्विजस्तथा ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवद्दुत्तरम् ॥ २१ ॥

अभिशस्तेषु सर्वेषु भिक्षां नित्यं विवर्जयेत् ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ॥ २२ ॥

भवत्पूर्वमित्यादि । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः ॥ भिक्षां भवति देहीति सभियः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रक्षाल्य चरणौ हस्तौ द्विराचम्यान्नभुग्भावेत् ।

प्राणायेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वा प्राणाहुतीर्द्विजः ॥ २३ ॥

वेदाभ्यासैकनिष्ठः स्यान्नान्यमन्त्ररतो भवेत् ।

एवमभ्यसतस्तस्य वैराग्यं जायते यदि ॥ २४ ॥

प्रव्रजेत्परमे हंसे मोक्षकामनया द्विजः ।

नेष्ठिको वा गृही वाऽपि भवेत्कामी यथारुचि ॥ २५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-

खण्डे ब्रह्मचर्याश्रमविधिकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्राणायेति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेत्यादयो मन्त्राः ॥२३॥२४॥२५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ब्रह्मचर्याश्रम-
विधिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गार्हस्थ्यं संग्रहेण ते ।

अधीत्य वेदान्द्विविधान्पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १ ॥-

ब्रह्मचर्यधर्मान्संग्रहेणोक्त्वा गृहस्थधर्मान्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति ।
यतश्चरितब्रह्मचर्यस्यैव विवाहः । यथाऽऽहुः—

‘ वेदानधीत्य वेदौ वा वेदे वाऽपि यथाक्रमम् ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लक्ष्म्यां सियमुददेत् ’ इति ॥

अतस्तदनन्तरं गृहस्थधर्मा उच्यन्ते ॥ १ ॥

आचार्यानुज्ञया युक्तः स्नात्वा गार्हस्थ्यमाविशेत् ।

अनुकूले कुले गोत्रप्रवरादिविवाजिते ॥ २ ॥

सूत्रोक्तेनैव मार्गेण वरधेत्कुलजां स्त्रियम् ।

सर्वलक्षणसंपन्नां साध्वीमन्यां विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

१) ऋक्षसंज्ञां नदीसंज्ञां वृक्षसंज्ञां च वर्जयेत् ।

तया धर्मं चरेन्नित्यं सहितः संयतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

स्नात्वा समावर्तनं कृत्वा । प्रवरादिविवाजित इति । ‘ असमानार्पगोत्रजाम् ’
इति स्मृतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतुकालेऽङ्गनासेवां कुर्यात्प्राज्ञः समन्त्रकम् ।

॥ देवान्यतिथिभिक्ष्यार्थं पचेन्नैवाऽऽत्मकारणात् ॥ ५ ॥

॥ समन्त्रकमिति । ‘ अमोहमस्मि सा त्यम् ’ इत्याद्यो मन्त्राः ॥ ५ ॥

आत्मार्थं यः पचेन्मोहान्नरकार्यं स जीवति ।

॥ धर्मार्थं जीवनं धेर्षा संतानार्थं च मैथुनम् ॥ ६ ॥

ते मुच्यन्ते हि संनाराजान्ये नारकिणः सदा ।

॥ याजनाध्यापनाभ्यां च विशुद्धेभ्यः प्रतिग्रहात् ॥ ७ ॥

आत्मार्थमिति । ‘ नार्थमर्णं दुष्यति नो सस्वार्थं केवलायो भवति केवलादी ’
इति श्रुतेः । ‘ न पचेद्द्रवमात्मनः ’ इति स्मृतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यात्रार्थमर्जयेदथं यागार्थं वा द्विजोत्तमः । १८

निर्जने निर्भये देशे विष्णुवादि विसर्जयेत् ॥ ८ ॥

प्रक्षालयेद्गुदं शिश्रुं पादद्वन्द्वं करद्वयम् ।

मृज्जलाभ्यां यथाशक्ति गन्धलेपनिवृत्तये ॥ ९ ॥

यावन्मात्रं मनःशुद्धिस्तावच्छौचं विधीयते ।

पश्चादाचमनं कुर्यादन्तकाष्ठं च संक्षेपेत् ॥ १० ॥

द्विराचम्य पुनः स्नात्वा कृत्यशेषं समाचरेत् ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्तावित्रौ च जपेद्बुधः ॥ ११ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यान्मध्यद्विऽप्येवमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञं द्विजः कुर्याद्विदपारायणे रतः ॥ १२ ॥

अन्यानि यानि कर्माणि नित्यं तानि समाचरेत् ।

अग्निकायं द्विजः कुर्याद्द्वलिकर्मादिकं तथा ॥ १३ ॥

यात्रार्थं शरीरयात्रार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

नित्यश्चाहं तथा दानमशक्तानां च रक्षणम् ।

दयां सर्वेषु भूतेषु कुर्याद्गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ १४ ॥

यतिसंरक्षणं कुर्यादन्नपानादिभिः सदा ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वाभिनावुञ्जी ॥ १५ ॥

तयोरन्नमदत्त्वा तु शुकत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ॥ १६ ॥

तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।

एकवारं गृही नित्यमश्रीयादुत्तमं हि तत् ॥ १७ ॥

द्विवारं वा क्षमोऽश्रीयाद्ब्राह्मिंशद्भ्यासमन्वहम् ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणेन न हृष्टो नै विपादवान् ॥ १८ ॥

दयां सर्वेषु भूतेष्विति । यतो गृहत्याश्रमः सर्वेषामुपनीत्यः । श्रूयते हि

गृहस्थाश्रममुद्दिश्य—“अयमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति यद्यजेते
तेन देवानां लोकः । अथ यदनुग्रूते तेन ऋषीणाम् । अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणाम् । अथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽन्नं ददाति
तेन मनुष्याणाम् । यदरय गृहेषु श्वापदा वयास्यापिषीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन
तेषां लोकः” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

हेमि जपे च भुक्तौ च गुरुवृद्धाद्युपासने ।

तथैवाऽऽचमने यज्ञोपवीती स्यान्न चान्यथा ॥ १९ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

उद्धूलनं सकृत्कुर्यात्सर्वदैवोक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

न चान्यथेति । उपवीतरहितो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

त्रैयम्बकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च ।

त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थामश्रमाश्रितः ॥ २१ ॥

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ २२ ॥

त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्प्राग्मी पतितो भवेत् ॥ २३ ॥

त्रैयम्बकेणेति । सतारेण शिवेन सप्तमवेन पञ्चाक्षरेण ॥२१॥२२॥२३॥

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं रुद्राक्षामिति श्रुतिः ।

लिङ्गे समर्चयेन्नित्यं देवदेवं महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नीनाथाय विधिवत्कुर्याद्यज्ञाननन्तरम् ।

यज्ञैः सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥

प्रक्षीणाशेषपापस्य शुद्धान्तःकरणस्य तु ।

देवदेवपरिज्ञाने वाञ्छा जायेत सुम्रत ॥ २६ ॥

रुद्राक्षामिति श्रुतिरिति । स्मृत्यनुमितश्रुतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥२५ ॥२६॥

स्वर्गकामो यदि स्वर्गं याति यज्ञाद्द्विजोत्तमः ।

पुत्रमुत्पादयेत्स्वस्यां पितृणामृणशान्तये ॥ २७ ॥

निष्कामस्य जिज्ञासाजनका यज्ञादय इत्युक्तम् । सकामस्य स्वर्गादिकं जनय-
न्तीत्याह—स्वर्गकाम इति । यदि स्वर्गकामस्तर्हि यज्ञात्स्वर्गं यातीति 'स्वर्गकामो
यजेत' 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति श्रुतिद्वयादियं व्यवस्था ॥ २७ ॥

सत्यं द्रूयात्प्रियं द्रूयात्तन्मृतेषु सर्वदा ।

एवं समाचरन्विप्रो विरक्तश्चेद्गृहाश्रमात् ॥ २८ ॥

संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदान्ताभ्यासयत्नवान् ।

वेदान्तश्रवणाभावे पतितोऽयं भवेद्भ्रुवम् ॥ २९ ॥

गृहाश्रमात्संन्यसेदिति च । " ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहादनी
भूत्वा मव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव मव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा " इति ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥

विरक्तोऽपि मृमुक्षुश्चेद्धंसे वा संन्यसेद्गृही ।

वहूदके वा शक्तश्चेन्न्यसेद्विप्रः कुटीचके ॥ ३० ॥

विरक्तोऽपीति । मृमुक्षुश्चेत्परमहंसो भवेत् । अमृमुक्षुरपि शक्तश्चेद्धंसो वहू-
दको वा भवेत् । अशक्तश्चेत्कुटीचको वा भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अविरक्तो गृही चान्ते वानप्रस्थं समाश्रयेत् ।

अथवा यावदायुष्यं गार्हस्थ्यं सम्पगाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविरक्तो गृहीति । अतो गार्हस्थ्यं प्राप्तवानप्रस्थाश्रममाश्रयेदित्यर्थः । यावदा-
युष्यं वा सम्पगागार्हस्थ्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

गृहस्थादाश्रमाः सर्वे समुत्पन्नाः सुरक्षिताः ।

तस्माद्गृहस्थ एव स्यादविरक्तो द्विजः सदा ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्रमविधि-

निरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गार्हस्थ्यस्य मादस्त्ये हेतुः । गृहस्थादाश्रमा इति । यत आश्रमान्तराणां
सर्वेषां स्वल्पलाभः स्वधर्मविपालनं च गृहस्थाश्रमनिबन्धनम् । अतः प्रवृत्त
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायात्पयर्षीपिकाया ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्र-

मविधिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि वानप्रस्थाश्रमं मुने ।

पुत्रे भार्या विनिसिष्य गृहीत्वा वा समाहितः ॥ १ ॥

शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रसंयुते ।

सुमुहूर्ते वनं गच्छेद्गृहस्थश्चोत्तरायणे ॥ २ ॥

ब्रह्मचर्यादुत्तमं गार्हस्थ्यमभिधाय ततोऽप्युत्तमं वानप्रस्थाश्रमं च वक्तुं प्रति-
जानीते—अथात इति । यतो गृहस्थादुत्तमो वनरथः । यदाऽऽहुः—

‘ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता यो यः पश्चात्स उत्तमः ’ इति ॥

अतो गृहस्थधर्माभिधानानन्तरं वानप्रस्थधर्माभिधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

यमादिसहितः शुद्धस्तपः कुर्यात्समाहितः ।

शाकमूलफलाशी स्यात्तेनेशं पूजयेद्बुधः ॥ ३ ॥

तेनेशमिति । तपःप्रभृतिर्न हि वनस्थस्य स्वधर्मात्पुष्टानमेवेश्व-
रस्य पूजा ॥

‘ स्वधर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ’ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्रीयाद्वासान्पोडश बुद्धिमान् ।

जटाश्च विभृशान्नित्यं नखलोमानि नोत्सृजेत् ॥ ४ ॥

पोडशेति । यत आहुः—

“ अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः पोडशारण्यवासिनः ॥

” इति ॥ ४ ॥

वेदाभ्यासं सदा कुर्याद्वाग्यतः सुसमाहितः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयात्पञ्च यज्ञान्समाचरेत् ॥ ५ ॥

चीरवासा भवेत्कुर्यात्स्नानं त्रिपवणं बुधः ।

सर्वभूतानुकम्पी स्यात्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ६ ॥

पञ्च यज्ञानिति । श्रूयते हि—‘ पञ्च वा एते महायज्ञाः । देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तदेवयज्ञः संतिष्ठते । यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपरत्पितृयज्ञः संतिष्ठते । यद्भूतेभ्यो वार्लं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते । यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते । यत्स्वाध्यायमधीधीते कामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते’ इति॥५॥६॥

वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि वनजानि च ।

एकवारं समश्रीयाद्वात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ ७ ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधो जवेदध्यात्मचिन्तकः ।

भूमौ शयीत सततं सावित्रीं च जपेदबुधः ॥ ८ ॥

भौमानीति । जज्ञानीति । वनजानीति । वने जलम् । जलजानि कच्छपादानी—

“ पञ्च पञ्चनखा भक्षया गोधाकच्छपशल्लकाः ॥

शशक्ष नकुलश्च ”

इति गृहस्पर्शभ्यनुज्ञातान्यापि । तथा मधु माहिकं च वनस्थेन वर्जनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रोधपैशुन्यनिद्रादि दूरतः पविर्जयेत् ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यान्मासि मासि वने स्थितः ॥ ९ ॥

कृच्छ्रं चान्द्रायणमिति । कृच्छ्रलक्षणानि मनुनोक्तानि—

“ ज्यहं मातस्यहं सायं ज्यहमघाटयाचितम् ।

ज्यहं परं तु नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्दिजः ” इति ॥

एकभक्तादिषु ग्रासमंत्रयाऽऽपस्तम्बेन—

‘ सायं श्राविशतिग्रीसाः मातः पर्विशतिः रमृताः ॥

चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरग्रनं रमृतम् ’ इति ॥

सात्ममाणमपि तेनैवाक्तम्—

‘ वुररुदाण्डममाणेन यथा चाऽऽस्यं विनेत्सुखम् ’ इति ॥

चान्द्रायणं पञ्चविधम् । पिपीलिकामध्यं यत्रमध्यमृपिचान्द्रायणं त्रिषु-
चान्द्रायणं यतिचान्द्रायणं चेति । पिपीलिकामध्यमात् वसिष्ठः—

‘ मासस्य वृष्णपक्षार्ते ग्रासान्नाश्रितुर्देव ।

ग्रामापण्यभोर्ना गन्पण्येपं मयापयेत् ॥

तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ॥
ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ' इति ।

यदाऽऽह यमः—

' एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत्पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥
श्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
द्विप्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं रघृतम् ॥
चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव वा ।
पिण्डानेतद्धि बालानां किञ्चान्द्रायणं रघृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यंदिने रवौ ।
यत्पिचान्द्रायणं ह्येतत्सर्वकल्मषनाशनम् ' इति ॥ ९ ॥

श्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वप्नावकाशगः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमसो वर्धयंस्तपः ॥ १० ॥

पञ्चतपा इति । पञ्च तपांसि तापकानि दिवचतुष्टयेऽथ च पर्यादित्यश्वेति
पस्य स पञ्चतपाः । अश्रावकाशग इति । अश्रदर्शनवानवकाशोऽश्रावकाशो
गृह्याद्यश्वत्थरादिकस्तत्र गत इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपस्पृश्य त्रिपवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।

एकपादेन तिष्ठेत वायुभक्षोऽब्दमध्वमे ॥ ११ ॥

पयः पित्रेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

जीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्तदा ॥ १२ ॥

योगाभ्यासपरो भूत्वा ध्यायेत्पशुपतिं शिवम् ।

कृष्णाजिनी सौत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ १३ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा । उपपूर्वः रपृशिः स्नाने प्रयुज्यते त्रिपवणमुदकोपस्पर्शी
चतुर्थकालपानभक्तः रयादित्यादौ । वायुभक्षः पवनाहारः । तदशक्ती पयः-
प्रभृति शक्त्यनुसारेण कुर्यादित्यर्थः । स्मर्यते हि—

'मूलं प.ळं पय आपो वायुराकाश इति । उत्तरमुत्तरं ज्ञायः' इति । अम्-

मध्यम एकस्यान्दस्य संबत्सरस्य मध्ये सदा वायुमेव भक्षयन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

अथवाऽग्नीन्समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ।

अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥ १४ ॥

अधुना चतुर्थाधममाह । अथवाऽग्नीनित्यादि । स्मर्यते हि—

‘ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ’ इति ।

“ अनभिरनिकेतः स्यादसर्माऽशरणो मुनिः ” इत्यापस्तम्बोऽप्याह ॥ १४ ॥

सदोपनिषदाभ्यासपरो वा स्यात्समाहितः ।

त्रिपुण्ड्रोद्भूलनं कुर्याद्गृहस्थस्योक्तमन्त्रतः ॥ १५ ॥

गृहस्थरयेति । गृहस्थस्य च उक्तस्त्र्यम्बकमन्त्रः समणवः पञ्चाक्षरश्च तेने-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

यदा वैराग्यमुत्पन्नं तदैव प्रव्रजेद्वनी ।

वहूदके वा हंसे वा मुमुक्षुः परहंसके ॥ १६ ॥

यदेति । एषा च प्रव्रज्या सत्येव वैराग्ये कार्या । वहूदके वेतिवचनात्प्रा-
क्तनी कुटीचकविषया कुटीचकवहूदकादिचतुर्विध्यं च वक्ष्यमाणतत्तद्धर्मा-
नुष्ठानसामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थया विकल्प्यते ॥ १६ ॥

सर्वं संग्रहरूपेण सम्पगुक्तं बृहस्पते ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया विद्धि सुव्रत ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्थाश्रम-

विधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहरूपेणेति । संन्यासभेदानामुद्देशमात्रमत्र वनस्थेनानुष्ठेयतया वनस्थध-
र्माध्याये कथितम् । संन्यासधर्मप्रपञ्चस्त्वनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्था-

श्रमविधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संन्यासं मुनिसत्तम ।

चतुर्विधास्तु विज्ञेया भिक्षवो वृत्तिभेदाः ॥ १ ॥

कुटीचको मुनिश्रेष्ठस्तथैव च बहूदरुः ।

हंसः परमहंसश्च तेषां वृत्तिं वदामि ते ॥ २ ॥

वनरयप्रसङ्गेनोद्दिष्टमेव कुटीचकादिचतुष्टयं तद्धर्माभिधानाय एनरनुवदति । अथात इति । अत उक्तमाश्रमत्रयं धर्मस्कन्धः सांसारिकफलविषय एव । श्रूयते हि—त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ॥ प्रथमस्तप एव । द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । अतरस्ततो विरक्तस्यानन्तरमणुनराष्टत्तिरूप-ब्रह्ममाप्तये ज्ञानस्कन्धः संन्यास उच्यते । श्रूयते हि—“ ब्रह्मसंज्ञोऽमृतत्वमेति ” इति । ब्रह्मणि संस्था गन्धर्वादिषु चस्य चतुर्थोऽश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थः स एवमृतत्वमपवर्गो भावोति । आश्रमान्तराणां च ब्रह्मसंस्थां वसुभवं शौचम्य परिहृतं हि तत्त्वविद्भिः—

“लोककान्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठानर्हति वा न वा ।

यथाचकारं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यविरणात् ॥

अनन्यविराता ब्रह्मनिष्ठाऽस्तौ, कर्मिणे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठानर्हति नैतरः” इति ।

विद्वत् चैतत्तरेय त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्राऽऽश्रमानधिकृत्य “सर्व एते पुण्य-लोका भवन्ति” इति । आश्रमादुद्योगिनां पुण्यलोकगमिष्यात् “ब्रह्मसंस्थोऽमृत-त्वमेति” इति शौचसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा शक्तिपाद्यते । सैयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलो-कवापि न आश्रमिणोऽपि संभाव्यते । आश्रमवर्षाण्यनुष्ठान यथावशात् ब्रह्म-निष्ठायाः कर्तुं सुकरत्वात् । न हि लोककार्या ब्रह्म न जानीथादिति निषेधोऽ-स्ति, तस्मादस्ति सर्वग्याऽऽश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठोति भासते श्रुतः—ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागेनानन्याचिततया ब्रह्मणि समाप्तिः । नचासी धर्मशूरे संभ-

वति कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनि-
ष्टेति । वृत्तिभेदत इति । आचारभेदतः ॥ १ ॥ २ ॥

कुटीचकम्ब संन्यस्य स्वे स्वे वेश्मनि नित्यशः ।
शिक्षामादाय भुञ्जीत स्ववन्धूनां गृहेऽथवा ॥ ३ ॥
शिसी यज्ञोपवीतीं स्पान्निदण्डीं सक्रमण्डलुः ।
सावित्रश्च कापायी गायत्रीं च जपेत्सदा ॥ ४ ॥
सर्वाङ्गोद्धूलनं कूर्वाञ्चिपुण्डं च त्रिसंदिषु ।
शिवालङ्का र्धनं कुर्याच्छूद्रैश्च दिने दिने ॥ ५ ॥

सत्र कुटीचकल्प वृत्तिमाह—कुटीचकश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

बहूदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्र दिराजितः ।
समागारं चरेद्भैक्ष्यमेकान्तं परिवर्गयेत् ॥ ६ ॥

बहूदकस्य वृत्तिमाह—बहूदकश्चेति ॥ ६ ॥

गोवात्मज्जसुसंवाचं त्रिदण्डं शिष्यमद्भुतम् ।
पात्रं जलपवित्रं च कौपीनं च क्रमण्डलुम् ॥ ७ ॥
आच्छादनं तथा कन्या पादुकां छत्रमद्भुतम् ।
पवित्रमजिनं सूचीं पक्षिणीमक्षसुत्रकम् ॥ ८ ॥

जलपवित्रं जलशोधनवस्त्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

योगपट्टं बहिर्वस्त्रं मृत्खनित्रीं छपाणिकाम् ।
सर्वाङ्गोद्धूलनं तद्वाञ्चिपुण्डं चैव धारयेत् ॥ ९ ॥

मृत्खनित्रीमिति । मृत्खन्यते यया स्नानाद्यर्थे तां छपाणिकां छपाणिकार-
त्तीक्ष्णलोहवटितां यष्टिम् ॥ ९ ॥

शिसी यज्ञोपवीतीं च देवतारूपिणे रतः ।

स्वाध्यायी सर्वदा याचमुच्छजेत्स्यान्मतरसः ॥ १० ॥

स्वाध्यायीति । स्वाध्याय एवोच्छ्रज्यमानो वाचमिस्त्वापस्तम्भः ॥ १० ॥

संध्याकालेषु सावित्रीं जपन्कर्म समाचरेत् ।

हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ ११ ॥

कन्यां कौपीनमाच्छायमङ्गन्धं बहिःपटम् ।

एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ॥ १२ ॥

त्रिपुण्ड्रोद्भूलनं कुर्याच्चिडबलिङ्गं समर्चयेत् ।

अष्टग्रासं सल्लन्नित्यमश्नीयात्सशिखं भवेत् ॥ १३ ॥

संध्याकालेषु सावित्रीजपमध्यात्मचिन्तनम् ।

तीर्थसेवां तथा लुच्छे तथा चान्द्रायणादिकम् ॥ १४ ॥

शैसस्य वृत्तिमाह—हंसः कमण्डलुमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कुर्वन्ग्रामैकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मितम् ॥ १५ ॥

शिष्यं जलपवित्रं च पवित्रं च कमण्डलुम् ।

पक्षिणीमजिनं सूचीं मृत्खनित्रीं लुपाणिकाम् ॥ १६ ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म परित्यजेत् ।

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिकाम् ॥ १७ ॥

योगपट्टं बहिर्वस्त्रं पादुकां छत्रमद्भुतम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयाद्द्वैणवं दण्डमव्रणम् ॥ १८ ॥

परमहंसस्याऽऽह—परहंसस्त्रिदण्डमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अग्निगित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्याद्भुद्भूलनं मुदा ।

ओमोमिति च त्रिः प्रोच्य परहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥ १९ ॥

ओमोमिति । अजपासहितेन प्रणवेन त्रिरुक्तेन त्रिपुण्ड्रं कुर्यात् ॥ १९ ॥

मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा दारुपात्रं च वैणवम् ।

पाणिपात्रं च गृह्णीयादाचम्यैव तथोदरम् ॥ २० ॥

हेयोपादेयविभागविवर्तयोः प्रथमं साधारण्येन संभवत्पात्रजातमुदिशति—

मृत्पात्रमिति । एतच्चालानुपायस्याप्युपलक्षणम् । 'मृत्पात्रमलानुपात्रं दारुपात्रं वा' इत्यारुणिश्रुतेः । उद्दिष्टमध्य उपादेयमाह—दारुपात्रमिति । एतच्च कारुण्यव्यतिरिक्तस्योक्तस्योपलक्षणम् । उपादेयमन्यदापि समुचिनोति—तथोदरमिति ॥ २० ॥

बहुदकानां हंसानां पाणिपात्रं तथोदरम् ।

कांस्यपात्रं न विध्युक्तं मृत्पात्रमिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

माधुकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ॥ २२ ॥-

तस्मायोगानुगुण्येन भुञ्जीत परहंसकः ।

अभिशस्तं समुत्सृज्य सार्ववर्णिकमाचरेत् ॥ २३ ॥

उचरोत्तरलाभे तु पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ।

गुरुशुश्रूषया नित्यमात्मज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २४ ॥

एतच्च न केवलं परमहंसानामेवेत्याह—बहुदकानामिति । पात्रान्तरमपि समुचिनोति—पाणिपात्रमिति । यथोदरं तथा पाणिपात्रं चेत्यर्थः । तथाचाऽऽरुणिश्रुतिः—'पाणिपात्रमुदरपात्रं च' इति । उपादेयमभिधाय हेयमाह—कांस्यपात्रं नेति । मृत्पात्रमिति हि श्रुतिरिति यथोदीरितारुणिश्रुतिः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्नानं शौचमभिध्यानं सत्यानृतविवर्जनम् ।

कामक्रोधपरित्यागं हर्षरोषविवर्जनम् ॥ २५ ॥

सत्यानृतविवर्जनमिति । असत्यवत्सत्यमपि ध्यवहारं शक्यं विवर्जयेत् । विशैकाग्र्यविरोधादित्यर्थः । श्रूयते हि—'तमेवैकं जौनय आत्मनमन्या वाचो विमुञ्चय' इति । स्मर्यते च—

“त्यज धर्ममधर्म च उभे सत्यानृते त्यज । ॥

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज” ।

इति ॥ २५ ॥

लोभमोहपरित्यागं दम्भदत्तादिवर्जनम् ।

चातुर्मास्थं च सर्वेषां वदन्ति ब्रह्म-नादिनः ॥ २६ ॥

चातुर्मास्थमिति । चर्पात्थेकत्र वासं चत्वारो भासाश्चातुर्मारयम् । तद्विद्यार्थे
द्विगुः । 'चतुर्वर्णादिभ्यः र्वाथे' इति व्यञ् ॥ २६ ॥

कुटीचकाश्च हंसाश्च तथैव च बहुदकाः ।

सावित्रीमात्रसंपन्ना भवेयुर्मोक्षकारणात् ॥ २७ ॥

सर्वेषां चतुर्विधानां यतीनां परमहंसस्यतिरिक्तस्य प्रधाने जप्यमाह—कुटी-
चका इति । मोक्षं प्रयोजनमुद्दिश्य सावित्र्यैव तत्त्वमनुसंधयुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रणवायास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

तस्मात्प्रणवोभैकं परहंसः सदा जपेत् ॥ २८ ॥

परमहंसस्य प्रणवैकनिष्ठता विबुधुः प्रणवस्योत्कृष्टतामाह—प्रणवोऽप्या इति ।
ओमिति ब्राह्मणः शबक्ष्यजाह " ब्रह्मोपासमानोति " " ब्रह्मैवोपासोति " इति
श्रुतेः । प्रणवे पर्यवस्थिता इति । प्रणवस्य वेदनयसारत्वात्तत्प्रतिनिधित्वम् ।
तथात्वं च श्रूयते छान्दोग्योपनिषदि बहुवचब्राह्मणे च । लोकत्रेववेदव्याहृत्यस-
रुत्रयसारत्वं प्रणवस्य । तैत्तिरीयोपनिषदि च ब्रह्मयज्ञप्रकरणे " ओमिति प्रपद्यत
एतद्वै यजुस्तर्षा विद्यां प्रति " इति ॥ २८ ॥

संध्याकालेषु शुद्धात्मा प्रणवेन समाहितः ।

षट्प्राणायामकं कुर्याज्जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ २९ ॥

विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो जपेत्सन्पासिनां वरः ॥ ३० ॥

पदिति । षण्णा प्राणायामानां समाहारः षट्प्राणायामम् । 'षात्रादिभ्यः
मतिपेधः' इति न डीप् । स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्रमाद्वाऽक्रमतो विद्वानुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ।

उत्तमां वृत्तिमपन्नो न नीचां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ३१ ॥

क्रमादिति । " ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृह्यादनी भूत्वा मममेत् " इति

जाबोलश्रुतिः । अक्रमतो वेति । “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा ”
इति तत्रैव ॥ ३१ ॥

उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य नीचां वृत्तिं समाश्रितः ।

आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ३२ ॥

प्रव्रजन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं गामिष्यति ॥ ३३ ॥

रूपं तु द्विविधं श्रेष्ठं चरं वाऽचरमेव च ।

चरं संन्यासिनां रूपमचरं मृन्मयादिकम् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्रमे यतिर्नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्विषु लोकेषु विद्यते ॥ ३५ ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।

वेपमात्रेण संन्यासी पूज्यः सर्वेश्वरो यथा ॥ ३६ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां ब्रह्मा देवः प्रकीर्तितः ।

गृहस्थानां च सर्वे स्युर्यतीनां तु महेश्वरः ॥ ३७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानामादित्यो देवता मता ।

तरमात्सर्वेषु कालेषु पूज्यः संन्यासिनां हरः ॥ ३८ ॥

भूते न दहनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।

कर्तव्यं स्ननं तस्य नाशीचं नोदकक्रिया ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽध्वर्युणा मुने ।

अश्वत्थे स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ॥ ४० ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वं नश्यति पातकम् ।

अन्येषामपि शिक्षुर्जां स्ननं पूर्वमाचरेत् ॥ ४१ ॥

पश्चाद्गुही यथाशास्त्रं कुर्याद्दिहनमुत्तमम् ।
 अश्वमेधफलं तस्य स्नानमात्राद्विशुद्धता ॥ ४२ ॥
 सर्वमुक्तं समासेन तव शिष्यस्य धीमतः ।
 तस्मादेतद्विजानीहि वेदान्तार्थप्रकाशनम् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधि-
 निरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अश्वत्ये स्थापित इति । तेनाश्वर्युणा । तत्राश्वत्यस्य स्थापनमात्रेणा
 शिवलिङ्गस्थापनेन यत्फलं तद्विभ्यत इत्यर्थः । तस्य प्रकृतस्य तस्मिन्स्था
 स्थापितस्याश्वत्यस्य महेश्वरस्य वा दर्शनस्पर्शनाभ्यां सर्वपातकनाश इत्यर्थ
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधिन-
 रूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच-

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं समासतः ।

दोषाणामपनुत्पत्तं सर्वभूतानुकम्पया ॥ १ ॥

नित्यधर्माभिधानानन्तरं नैमित्तिकधर्माभिधानायाध्यायान्तरस्मारंभ्यते—
 अथात इति । यत् उक्तस्य विधिनिषेधात्मकस्य नित्यस्य धर्मस्य प्रमादादिना
 व्यतिक्रमे तन्निमित्तप्रायश्चित्तापेक्षाऽतो नित्यानन्तरं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते वेदादिदां श्रेष्ठा महापातकिनः स्मृताः ॥ २ ॥

अपनोदनीयान्प्रधानदोषाननुक्रामति-ब्रह्महेति । तथाच ब्रह्मन्दोग्योपनिषदि
 “स्तेनो हिरण्यस्य गुरां पिबन्श्च गुरोन्तल्पमावसन्नब्रह्महा नीते पतन्ति चत्वारः
 पञ्चमथाऽऽचरंस्तेः” इति ॥ २ ॥

एभिः सह वसेयस्तु संवत्सरमसावपि ।

ब्रह्महा निर्जनेऽण्ठे कुटीं कृत्वा वसेन्नरः ॥ ३ ॥

द्वादशाब्दानि संतप्तः सर्वदा विजितेन्द्रियः ।

भिक्षामाहृत्य भुञ्जीत स्वदोषं रूपापयन्नृणाम् ॥ ४ ॥

वसेदिति घचनात्सहवासादिनैव संवत्सरात्पातित्यम् । याजनाध्यापनौघी-
भसंघनैस्तु सद्यः पातित्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनोन्न तु पानाशनादितः” ॥ इति ॥

उक्तनिमित्तानामुद्देशक्रमेण प्रायश्चित्तान्याह—ब्रह्महा निर्जन इत्यादि
॥ ३ ॥ भुञ्जीतेति ॥ ४ ॥

शाकमूलफलाशी वा कृत्वा शवशिरोध्वजम् ।

संपूर्णं द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५ ॥

अकामकृतदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मुने ।

कामतश्चेन्मुनिश्रेष्ठ प्राणान्तिकमुदीरितम् ॥ ६ ॥

अथवा मुनिशार्दूल पापशुद्धयर्थमात्मनः ।

ग्रामादनलमाहृत्य प्रविशेत्परितापतः ॥ ७ ॥

पश्चादनशनो भूत्वा धर्मयुञ्जेऽथ वाऽनले ।

अप्सु वा मुनिशार्दूल महाप्रस्थानकेऽपि वा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक्प्राणान्परित्यजेत् ।

सुरापानादिदोषोऽपि नश्यत्पेतेन सुव्रत ॥ ९ ॥

अग्निवर्णां सुगं तप्तां प्राणविच्छेदनक्षमाम् ।

पीत्वा नष्टशरीरस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ १० ॥

गोमूत्रं वा घृतं तोयं गोशकृद्रसमेव वा ।

अतितप्तं पिबेत्तेन मृतो मुच्येत क्षोपतः ॥ ११ ॥

१ घ. क. “वपेत्तु” । २ ग. “म. यज” । ३ घ. ट. “नयोविभं” । ४ ख. “नादुमप-
नाशःशान्ताम्” इ । ५ घ. उकारो नि । ६ ग. “नाम्मुदे” । ७ क. “तत्पिब” । ८ घ.
“स्पने ते” ।

सुवर्णसोपकृत्साशाद्राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म रुपापयन्धूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ १२ ॥

आयसं मुमलं तीक्ष्णं गृहीत्वा स्वसमेद्य तु ।

हन्यात्सकृत्प्रयोगेण राजा तं पुरुषाधमम् ॥ १३ ॥

श्वशिरोध्वजगिति । स्मर्यते हि—

‘शिरःकपाली ध्वजवान्भिध्वान्नी कर्ष चोदयन्’ इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मुच्यते स्तेयदोषेण नास्ति राज्ञोऽपि पातकम् ।

॥ अदगूहेत्स्त्रियं तन्ममग्रता निर्गितां नरः ॥ १४ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणाबुनाट्याऽऽधाय चाञ्जलौ ।

दक्षिणां दिसामागच्छेयावत्प्राणविगोचनम् ॥ १५ ॥

अदगूहेदिति । आश्रुपेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

। अनेन विधिना युक्तो मुच्यते गुरुतल्पगः ।

तप्तकृच्छ्रं चरेत्ततः संवत्सामतन्द्रितः ॥ १६ ॥

महापातकिनां नृणां संसर्गात्स विमुच्यते ।

मातरं मातृसदृशीं भ्राग्भिनेयीं तथैव च ॥ १७ ॥

तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्रलक्षणमुक्तं यमेन—

‘त्र्यहमुष्णं पिबेदन्भस्त्र्यहमुष्णं पर्यः पिबेत् ।

‘त्र्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वसुभक्षः परं त्र्यहम् ॥

तप्तकृच्छ्रं विजानीयाच्छीते शक्तिमुदाहृतम्’ इति ।

जन्मःप्रभृतीनां परिमाणमुक्तं पद्मशरेण—

‘पद्मलं तु पिबेदन्भस्त्रिपलं तु पर्यः पिबेत् ।

परमेकं पिबेत्सर्पिस्ताप्तकृच्छ्रं विधीयते’ इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

मातृष्वसारमारुह्य कुर्वात्कृच्छ्रानि कृच्छ्रकौ ।

चान्द्रायणं च कुर्वीत तत्पर्यधिनिवृत्तये ॥ १८ ॥

कृच्छ्रानि कृच्छ्रं ताविति । द्विसाठ्यं कृच्छ्रानि कृच्छ्रं कुर्यात् । तप्तकृच्छ्रमुक्तं

यागपन्थयेन—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकार्यशक्तिम्’ इति ।

एकभक्तनकायाचितदिवसेषु यो भोजनकालस्तस्मिन्नेव काले केवलमुद-
केन वा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वप्नारं मुनिशार्दूलं गत्वा तुहितरं तु वा ।

कृच्छ्रं सांतपनं कुर्याद्दोषशुद्धयर्थमारत्मनः ॥ १९ ॥

कृच्छ्रं सांतपनमिति । तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरारं चोपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं भवेत्” इति ॥ १९ ॥

ध्यासुभार्याभिगमने चान्द्रायणचतुष्टयम् ।

चरेत्पापविशुद्धयर्थं संतप्नो ब्राह्मणोत्तमः ॥ २० ॥

पैतृष्वसेयीगमने मातुलाहुत्थितां द्वियम् ।

चान्द्रायणं चरेदेकं कामतोऽकामतोऽपि वा ॥ २१ ॥

अवशिष्टासु सर्वासु द्विजस्त्रीषु महामुने ।

गत्वा कृच्छ्रं चरेत्तमेकं तद्दोषशान्तये ॥ २२ ॥

क्षत्रियाणां च वैश्यानां स्त्रीषु गत्वा द्विजश्रते ।

कृच्छ्रमन्यासु बहुशो गत्वा कृच्छ्रं चरेद्विजः ॥ २३ ॥

ब्रह्मचारी श्रियं गत्वा कामतो मुनिसत्तम ।

संवत्सरं चरेद्भिक्षुं कृत्वा गर्दकाजिनम् ॥ २४ ॥

स्वभापकीर्तनं कुर्वन्स्नात्वा त्रिषवणं पुनः ।

तस्मात्पापात्प्रमुच्येत षण्मासा कामवर्जितः ॥ २५ ॥

अधिकार्यपरित्यागे रेतोत्सर्गे समाहितः ।

स्नात्वा प्रणवसंयुक्ता व्याहृतीश्च तथैव च ॥ २६ ॥

सावित्रीं सशिरां मीनीं जपेद्युतमादगत ।

यतीनाभिन्द्रियोत्सर्गे स्नात्वा शुद्धः समाहितः ॥ २७ ॥

प्रणवं परमात्मानं जपेद्युतमादरात् ।

द्विजस्त्रीगमने भिक्षुरवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ २८ ॥

अन्यासु बुद्धिपूर्वं चेत्तत्रच्छ्रं समाचरेत् ।

हत्वा वैश्यं च राजानं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ २९ ॥

ऋमान्मासत्रयं पूर्वं पाण्मासिकमनन्तरम् ।

ब्राह्मणस्तु विमुच्येत शूद्रं हत्वाऽर्धमासतः ॥ ३० ॥

विहिताकरणे तद्व्यतिषिद्धातिसेवने ।

वेदविष्ठावने चैव गुरुद्रोहेऽन्यकर्मणि ॥ ३१ ॥

तत्रच्छ्रं चरेत्तेन मुच्यते सर्वदोषतः ।

अर्थं वा सर्वपापानां विशुद्धयर्थं समाहितः ॥ ३२ ॥

कुर्वन्शुश्रूषणं नित्यं वेदान्तज्ञानभाषिणाम् ।

श्रद्धाविनयसंयुक्तः शान्तिदान्यादिसंयुतः ॥ ३३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यावज्ज्ञानोदयं तावद्वेदान्तार्थं निरूपयेत् ।

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पापकान्तारदाहकम् ॥ ३४ ॥

मासमात्राद्विनश्यन्ति क्षुद्रपापानि सुव्रत ।

पण्मासश्रवणात्सर्वं नश्यत्येवोपपातकम् ॥ ३५ ॥

महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ।

नश्यन्ति वत्सरात्सर्वे सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३६ ॥

नारिं ज्ञानादिति । उक्तं गीतासु—

“यथैषांति समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा” ॥३१॥३४॥३५॥३६॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं वेदान्तज्ञानमाभ्यसेत् ।

तस्य संसारविच्छिन्तिः श्रवणादिति हि श्रुतिः ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धयेति । श्रवणाच्छब्दशक्तितात्पर्यावधारणन्यायानुसंधानमुखेन
वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् । तस्य संसारविच्छिन्नचित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिरस्तीत्यर्थः ।
सा धेयम्—

“वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे” इति ॥३७॥

एवमभ्यसतस्तस्य यदि विघ्नोऽभिजायते ।

सर्वलोकान्कमाद्भुक्त्वा भूमौ विघ्नोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

एवमभ्यसत इति । अर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्—

“प्राप्य पुण्यकृताष्टौकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते” इति ॥ ३८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नः शान्तः सत्यपरायणः ।

पुनश्च पूर्वज्ञानेन विद्वांसं पर्युपासते ॥ ३९ ॥

नश्चेति ।

‘पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते दशशोऽपि सः’ इति ।

पर्युपासते । पर्युपास्ते । शपो लुगभावश्छान्दसः ॥ ३९ ॥

तत्संपर्कात्स्वमात्मानमपरोक्षीकृतो मुनिः ।

स्वमादिव विमुच्येत स्वसंसारमहोदधेः ॥ ४० ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वमुक्त्यर्थं बृहस्पते ।

सर्वदा सःमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्तवि-

धिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अपरोक्षीकृत इति । संपदादित्वाद्भावे हिप् । आत्मानं प्रति यदपरोक्षीक-
रणं तस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्त-

विधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्मफलं मुने ।

सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं परं स्मृतम् ॥ १ ॥

विद्यया प्राणिनां मुक्तिस्तस्मात्तद्दानमुत्तमम् ।

भूमिदानं च गोदानमर्थदानं तथैव च । ॥ २ ॥

कन्यादानं च मरुपं स्यादन्नदानं तथैव च ।

धनधान्यसमृद्धां यो भूमिं दद्याद्द्विजाय सः ॥ ३ ॥

इह लोके सुखी भूत्वा प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

अरत्निमात्रां वा भूमिं दद्याद्ब्रह्मविदे नरः ॥ ४ ॥

उक्तमायश्चित्तैः परिहृतप्रतिबन्धकपापजालस्य पुरुषस्य यैर्येर्दानैर्धर्मैश्च यानि यानि फलानि प्राप्यन्ते तानि तानि वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतः प्रतिबन्धकापगमे सत्थेव साधनं स्वकार्ये समर्थमतः प्रायश्चित्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः संसारमतिवर्तते ।

विनीतायोपसन्नाय विप्राय श्रद्धया युतः ॥ ५ ॥

यो दद्याद्विदिकीं वियां न स भूयोऽभिजायते ।

यतये श्रद्धया नित्यमन्नं दद्याद्यथावलम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न पुनर्जायते भुवि ।

मठं वा यतये दद्यान्न स भूयोऽभिजायते ॥ ७ ॥

विनीतायोपसन्नायेति । श्रूयते हि—

“तस्यै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्मशान्तचित्ताय शैमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं श्रौवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति ॥

विमायेति श्रेयार्णिकोपलक्षणम् । विद्याग्रहणाधिकारविभागो हि गतरत्न-सप्तमाध्याये “निवृत्तिधर्मनिष्ठस्तु ब्राह्मणः” इत्यश्रोतवर्णित इति ॥५॥६॥७॥

१ क. *त्पादानुपसन्नाय । २ स. *तेः प* । ३ ग. क. *पुण्या* । ४ क. पुनर्जायते । ५ स. सन्निताय ।

अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ब्राह्मणायानसुयवे ।
 अन्नं दद्यान्महादेवं समुद्दिश्य समाहितः ॥ ८ ॥
 सोऽक्षयं फलमाप्नोति महादेवसमो भवेत् ।
 यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ॥ ९ ॥
 आराधयेद्द्विजमुंखे महादेवं स मुच्यते ।
 त्रयोदश्यां तथा स्नात्वा ब्राह्मणं भोजयेन्मुदा ॥ १० ॥
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुच्यते ।
 द्वादश्यां तु द्विजः स्नात्वा विष्णुमुद्दिश्य भक्तितः ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाय विनीताय दद्यादन्नं समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १२ ॥

तिथिदेवताविशेषेणाद्यदानफलान्याह—अमावास्यामित्यादिना । अमावा-
 स्यायाम् । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

एकादश्यामुषोष्यैव द्वादश्यां पक्षयोरपि ।
 वासुदेवं समुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ १३ ॥
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 दशम्पाभिन्द्रमुद्दिश्य यो दद्याद्ब्राह्मणे शुचौ ॥ १४ ॥
 अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि स देवेन्द्रमवाप्नुयात् ।
 नवम्पां धर्मराजानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ॥ १५ ॥
 अन्नं दद्यायथाशक्ति धर्मराजः प्रसीदति ।
 अष्टम्पां शंकरं पूज्य ब्राह्मणं भोजयेन्नरः ॥ १६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसंयुज्यमाप्नुयात् ।
 सप्तम्पां चन्द्रमुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेद्द्विजः ॥ १७ ॥

चन्द्रलोकमवामोति नात्र कार्या विचारणा ।

पष्ठ्यामादित्यमुद्दिश्य ब्राह्मणोन्नव भोजयेत् ॥ १८ ॥

सूर्यलोकमवामोति सुखमक्षय्यमश्रुते ।

पञ्चम्यां पार्वतीं विप्रानुद्दिश्यान्नेन भोजयेत् ॥ १९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवामुयात् ।

चतुर्थ्यां ब्राह्मणाञ्शुद्धाङ्गक्षीमुद्दिश्य भोजयेत् ॥ २० ॥

दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा महान्क्षीमवामुयात् ।

तृतीयायां द्विजः स्नात्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्सकृत् ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि महादेवो वशो भवेत् ।

द्वितीयायां विशुद्धायां ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ २२ ॥

तस्य वाचि सदा वेदा नृत्यन्ति स्म महामुने ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवामुयात् ॥ २३ ॥

प्रथमायां पवित्रायां परब्रह्मार्पणं द्विजः ।

यो ब्राह्मणमुखे कुर्याच्छुद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ २४ ॥

पक्षयोरपीति । यत्तु 'शुक्रमिव सदा गृही' इति तद्गृहस्थोऽपि शुक्रां शुद्धां कामानुपहतामिति हि व्याचक्षते । यदाहुः—

“सकामानां गृहस्थानां काम्यव्रतनिषेधनात्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स सर्वसमताभेत्य ब्रह्माप्येति सनातनम् ।

ब्राह्मणाय मुदा दद्याच्छुक्रां गामुत्तमां नरः ॥ २५ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाद्ब्रह्म स गच्छति ।

यो दद्यात्कन्यकां शुद्धां ब्राह्मणाय विशूषिताम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥

येन केन प्रकारेण यं यं देवं समर्चयेत् ।

तं न देवं समामोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥

स सर्वसमतामिति ।

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्रेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ”

इति गीतासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यं यं कामयते लोकं तं तमुद्दिश्य भक्तिमान् ॥

आत्मज्ञं ह्यर्चयेन्नित्यमात्मज्ञामिति हि श्रुतिः ॥ २८ ॥

आत्मज्ञमिति हि श्रुतिरिति । मुण्डकोपनिषदि—

“ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं
सं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ” इति ॥ २८ ॥

क्रिमिकीटपतङ्गभयः श्रेष्ठाः पश्चादयस्तथा ॥

पश्चादिभ्यो नराः श्रेष्ठा नरेभ्यो ब्राह्मणास्तथा ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्ध्यः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यः संन्यासिनो वराः ॥ ३० ॥

तेषां कुटीचकाः श्रेष्ठा बहूदकसमाश्रिताः ।

बहूदकाद्वरो हंसो हंसात्परमहंसकः ॥ ३१ ॥

परहंसादपि श्रेयानात्मविज्ञास्त्यतोऽधिकः ।

तस्मादात्मविदः पूज्याः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ३२ ॥

तस्मादात्मविदः पूज्या इति यदुक्तं तत्र हेतुत्येनाऽऽत्मविद्यायाः सर्वतः
भासस्त्यमाह—क्रिमिकीटेत्यादिना ।

मनुरप्याह—

“ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्ध्यः । १

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ममवादिनः ॥

घराविद्भ्यः परं किञ्चित् भूतं न भविष्यति ” ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं पूजयेन्नरः ।

॥ आरोग्यकाम आदित्यं बलकामः समीरणम् ॥ ३३ ॥

कीर्तिकामोऽनलं तद्वन्भेधाकामः सरस्वतीम् ।

ज्ञानकामो महोदेवं सिद्धिकामो विनायकम् ॥ ३४ ॥

भोगकामस्तु शशिनं मोक्षकामस्तु शंकरम् ।

॥ वैराग्यकामो विद्वांसं पुष्टिकामः गचीपतिम् ॥ ३५ ॥ १

तिथिभेदेन देवताभेदाः प्रायुक्ताः । कामनाभेदेन तानाह—ब्रह्मवर्चसकाम
इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

व्रतान्याचरतः श्रद्धाभक्तिभ्यां संयतः शुचिः ।

क्षीयन्ते पापकर्माणि क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिः ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमादिकं कर्म यः कुर्याद्विधिपूर्वकम् ।

स देवत्वमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं शतरुद्रियमभ्यसेत् ।

अग्निदाहान्पुरापानादकृत्याचरणान्तथा ॥ ३८

क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिरिति । कठबलीषु हि श्रूयते—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ”

इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मुच्यते ब्रह्महत्याया इति कैवल्यशास्त्रिनः ।

शतशाखागतं साक्षाच्छतरुद्रियैमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

कैवल्यशास्त्रिन इति । श्रूयते हि कैवल्योपनिषद्भिः—“ यः शतरुद्रियमधीते
सोऽमिषूतो भवति, सुरापानात्पूतो भवति, ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, कृत्या-
कृत्यात्पूतो भवति ” इति । साक्षात्कृत्यायाः साक्षात्कृत्यायाः अर्धपुशाखा-
स्तासु सारासु गतामित्यर्थः । शतरुद्रा देवता अस्येत्यर्थे ‘ शतरुद्राद्ब्रह्म ’

३८. “न देवता” । ३९ “वि वि पु” । “ = ” “यत्प्राय १ ४ ए. ग.
‘त्याप्तो ।

इति घः । शतं सहस्रमित्यपरिमितपर्यायाः 'सहस्राणि सहस्रशो ये रूद्रा
अभिभूय्याम्' इति हि श्रूयते ॥ ३९ ॥

तस्मात्तज्जपमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ।

चमकं च जपेद्विद्वान्सर्वपापप्रशान्तये ॥ ४० ॥

चमकं चेति । वंसोर्धारांश्च 'अद्राविष्णुः सजोपसे' इत्यादिकाम् ॥ ४० ॥

सहस्रशीर्षासुकं च शिवसंकल्पमेव च ।

जपेत्पञ्चाक्षरं चैव सतारं तारणक्षमम् ॥ ४१ ॥

त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ।

तत्र नानाविधान्भोगान्भुक्त्या कर्मपरिक्षयात् ॥ ४२ ॥

शिवसंकल्पम् । 'येनेदं भूतं ह्वयनं भविष्यत्' इत्यादिकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भूलोके जायते पुण्यं पापं वा कुरुते पुनः ।

यावज्ज्ञानोदयं तावज्जायते म्रियतेऽपि च ॥ ४३ ॥ ॥

यावज्ज्ञानोदयमिति । ज्ञानमुदेति यस्मिन्दिने तज्ज्ञानोदयं तथावदापाति
भावदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

असुरे सुखमारोप्य विषयेऽज्ञानतो नरः ।

करोति सकलं कर्म तत्फलं चावशोऽश्रुते ॥ ४४ ॥

अहो मायावृतो लोकः स्वात्मानन्दमहोदधिम् ।

विहाय विवशः क्षुद्रे रमते किं वदामि तम् ॥ ४५ ॥

तस्मान्मायामयं भोगमसारमलिलं नरः ।

विहाय विमलं नित्यमात्मानन्दं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥

सर्वसंग्रहरूपेण सज्ञेहं सम्पगीरितम् ।

तस्मान्त्वं सकलं त्यक्त्वा स्वात्मानन्दे कुरु श्रमम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

दानधर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अज्ञानत इत्यारोपे हेतुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितानात्पर्यदेशिकायां ज्ञानयोगखण्डे दान-
धर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पापकर्मफलं मुने ।

खरोमूसूकराजाविगजाश्वमृगपक्षिणाम् ॥ १ ॥

चण्डालपुल्कसत्वं च प्राप्नोति ब्रह्महा क्रमात् ।

दस्यूनां विड्भुजां योनिं पक्षिणां च तथैव च ॥ २ ॥

क्रिमिकीटपतङ्गानां सुरापः प्राप्नुयादद्विजः ।

राक्षसानां पिशाचानां चोरो याति सहस्रशः ॥ ३ ॥

कव्याददंष्ट्रिणां योनिं तृणादीनां तथैव च ।

कूरकर्मरतानां च प्राप्नोति गुरुतल्पगः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रमपहत्य नराधमः ।

ब्रह्मराक्षसतां याति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

स्वर्गापवर्गसाधने विहिते धर्मज्ञाने उपादानायाभिधाय हानाय निषिद्धं
कर्माभिधातुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतो हि विहितकारिणामपि निषि-
द्धापरित्यागे नरकः । अतो विहिताभिधानानन्तरं हानाय निषिद्धमुच्यत
इत्यर्थः । बहुतरुनरकोपमोगानन्तरं शेषेण खरोमृगादिजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥ २ ॥
३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

धान्यचोरो भवेदाखुर्जलं हत्वा प्लवो भवेत् ।

कांस्यं हत्वा भवेद्धंसः श्वा रसं नकुलो घृतम् ॥ ६ ॥

पयः काको भवेन्मांसं हत्वा गृध्रो भवेत्तथा ।

चक्रवाकस्तु लवणं बकस्तैलापहारतः ॥ ७ ॥

ध्रुव इति । प्लवो मण्डूकः । पचात्रच् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौशेयं तित्तिरिः क्षीमं हत्वा दर्दुरसंज्ञकः ।

पत्रशाकापहारेण बर्हिणः स्युर्नराधमाः ॥ ८ ॥

श्वोऽन्नं हत्वा भवेत्पुष्पं मर्कटः स्यात्तथैव च ।

यानापहरणाद्गृह्यः पशुं हत्वा भवेद्गजः ॥ ९ ॥

वर्दुरो भेरुः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शवभक्षणतो राजा वैश्यः पूयाशनो भवेत् ।

श्वेनाशनो भवेच्छूद्रो जलूको रक्तपो भवेत् ॥ १० ॥

शवभक्षणतो राजेति । योहि राजा न्यायेन प्रजाः परिपालयति स ब्राह्मणादनन्तरं प्रशस्यते । स्मर्यते हि—

‘ श्रेयान्प्रतिग्रहो राज्ञो माऽन्येषां ब्राह्मणादते ’ इति ।

यस्त्वन्यायकारी क्रूरो राजा स उच्यते शवभक्षणतो राजेति । स हि सूनचक्रिध्वजिवेश्याभ्योजपि निकृष्टः स्मर्यते—

“ प्रतिग्रहे सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥

दुष्टा दशगुणं प्रोक्ताः पूर्वादेते यथाक्रमम् ” इति ।

तथा—

“ दशसूनिसमश्नती दशचक्रिसमो ध्वजी ॥

दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ” इति ।

एवं वैश्यशूद्रयोरपि निकृष्टयोरिहाभिधानम् । न्यायवर्ती तु शूद्रः साधुः स्त्रियः साधुरित्यादिदर्शने विद्यते । वैश्योजपि न्यायवर्ती तुलापारस्तीर्थसेविनो जाजलिब्राह्मणादुत्कृष्टः स्मर्यते । तस्य हि जाजलिं मत्पेतद्वाक्यम्—

“ जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्मव ” इति ॥ १० ॥

नैतावताऽलं विभेन्द्र पापकर्मफलोदयम् ।

नरके वर्तनं चास्ति महाघोरेऽतिदारुणे ॥ ११ ॥

हस्तद्वंद्वं हठं वदध्वा ततः शृङ्खलया तथा ।

क्षिप्यते क्षीमवह्नौ च ब्रह्महाऽऽचन्द्रतारकम् ॥ १२ ॥

अतिततायसैर्दण्डैः पीड्यते यमकिंकरैः ।

प्राणिहिंसापरो गाढं कल्पकोटिशतं मुने ॥ १३ ॥

तप्ततैलकटाहिषु वद्धा हस्तौ पदद्वयम् ।

क्षिप्यते यमदूतेन तैलचारी महामुने ॥ १४ ॥

पापकर्मणः फलमुदेति यस्मिन्वर्तने तदित्यर्थः । अधिकरण परच् । तद्व-
र्तनमेतावता नालमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तप्तताम्रकटाहेषु क्षिप्य मिथ्याभिर्शंसिनम् ।

जिह्वामुत्पाटयन्त्याशु बहुशो यमकिंकराः ॥ १५ ॥

मिथ्याभिर्शंसिनमिति । अविद्यमानं दोषमारोपयन्तम् ॥ १५ ॥

तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः पिबेत्युक्त्वाऽऽयसायुधैः ।

छिद्यते यमदूतैस्तु सुरापानरतो नरः ॥ १६ ॥

छिन्त्वा छिन्त्वा पुनर्दग्ध्वा पिण्डीकृत्य पुनस्तथा ।

क्षिप्यते पूषपूर्णेऽस्मिन्कटाहे गुरुतल्पगः ॥ १७ ॥

मातरं पितरं ज्येष्ठं गुरुमध्यात्मवेदिनम् ।

महादेवं तथा वेदं विष्णुं ब्राह्मणमेव च ॥ १८ ॥

आदित्यं चन्द्रमग्निं च वायुं निदन्ति ये नराः ।

कल्पकोटिशतं दिव्यं पच्यन्ते नरकालये ॥ १९ ॥

यतिहस्ते जलं चान्नं न दत्तं येर्नराधमैः ।

इक्षुवत्संप्रपीड्यन्ते मुद्गरैर्भुनिसत्तमाः ॥ २० ॥

पादे चाऽऽस्ये तथा पार्श्वे नाभौ शिश्रे गुदेऽक्षिणि ।

निखन्यन्ते महातमैः शङ्कुभिश्चार्थहारिणः ॥ २१ ॥

अयसा निर्मितां कान्तां सुतप्तां झङ्गरीकृताम् ।

गाढमालिङ्ग्यते मर्त्यः परदारपरिग्रहात् ॥ २२ ॥

दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि सुतप्तं पुरुषं तथा ।

श्रौतस्मार्तविहीना ये निपिद्धाचरणे रताः ॥ २३ ॥

पच्यन्ते नरके तीव्रे कल्पकोटिशतं सदा ।

ये शिवायतनारामवापीकूपमठादिकम् ॥ २४ ॥

उपद्रवन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र रमन्ति च ।

व्यायामोद्धर्तनाभ्यङ्गन्त्नानपानान्नभोजनम् ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

क्रीडनं मैथुनं यूतमाचरन्ति मदोद्धताः ।

ते च तद्विविधैर्घोरिभ्रुयन्त्रादिपीडनैः ॥ २६ ॥

आचरन्ति प्रकृते देवालयान्तौ ॥ २६ ॥

निरयान्निषु पच्यन्ते यावच्चन्द्रदिशाकरौ ।

वेदमार्गरताचार्यनिन्दां शृण्वन्ति ये नराः ॥ २७ ॥

द्रुतताम्रादिभिस्तेषां कर्णं आपूर्यतेऽनव ॥ २८ ॥

निरया नरका एग्राण्यस्तेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

घोराख्ये नरके केचित्पच्यन्ते पापकर्मतः ।

सुघोराख्ये तथा केचिदतिघोरे च केचन ॥

महाघोराभिधे केचिद्घोराख्ये च केचन ॥ २९ ॥

करालाख्ये तथा केचित्तथा केचिद्भयानके ।

कालरात्रौ महापापास्तथा केचिद्भयोत्कटे ॥ ३० ॥

केचिच्चण्डाभिधे केचिन्महाचण्डाभिधे सदा ।

चण्डकोलाहले केचित्प्रचण्डायां च केचन ॥ ३१ ॥

तथा पद्माभिधायां च पद्मावत्यां च केचन ।

तथा केचन भीमायां केचिद्भीमपणसंज्ञिते ॥ ३२ ॥

कगले तु तथा केचिद्विकराले च केचन ।

षष्ठे त्रिकोणसंज्ञे च पद्मकोणे च केचन ॥ ३३ ॥

सुदीर्घे वर्तुलाख्ये च सप्तमीमे च केचन ।

अष्टमीमे च दीप्ते च रौग्धे चैव केचन ॥ ३४ ॥

योगमुषोगत्रयां नरकविशेषाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

केचिदन्येषु पापिष्ठाः पच्यन्ते विवशा भृशम् ।

अहो कष्टं महाप्राज्ञ पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

पापकर्मणां फलमुदेति यस्मिन्नरकजाते तत्पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

एवं पापफलं ज्ञात्वा मुने ज्ञानरतो भव ।

ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते मुने ॥ ३६ ॥

अहो ज्ञानं परित्यज्य मायया परिमोहिताः ।

नरकेषु हि पच्यन्ते स्वमकल्पेषु दुःखिताः ॥ ३७ ॥

इह जन्मनि जन्मान्तरेषु च कृतस्य पापराशेरुपशमोपायस्य दुर्ज्ञानित्वात्पा-
तिस्विक्रमायचित्तकरणासंभवात्सफलपापनिर्हरणस्य सुकरमेकमुपायमाह-एवं
पापेति ॥

“ परोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

बुद्धिपूर्वकृतं पारं कृत्स्नं दहति बह्विवत् ॥

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

संसारकारणाज्ञानतमसथण्डभास्करः ” ॥ .

इति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं पापफलं भुक्त्वा महादेवमसादतः ।

पश्चाद्भूमौ विजायन्ते मानुष्ये कर्मसाम्पतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

पापकर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मानुष्ये मनुष्यलोके । कर्मसाम्पतः पुण्यपापकर्मणोरुभयोरपि युगपत्प-
रिपाके ।

‘ समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयात्करः ’

इत्यग्रे वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पाप-

कर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(अथ दशमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि देहोत्पत्तिं महामुने ।

शृणु वैराग्यसिद्धचर्यमात्मशुद्धचर्यमेव च ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणां वेदान्तवाक्यश्रवणमैश्वर्यमाधिकारिणां च कर्माणि ज्ञानसाधनमभिधाय कर्मभिः प्रक्षीणप्रतिबन्धकदुरितानामपि रजसा विसिद्धचे-
तसां सहसा मनस ऐकाग्र्यासंभवात्तदर्थं नाडीशुद्धिपुरःसरमष्टाङ्गयोगं वक्तुं
प्रथमं पिण्डोत्पत्तिमाह—अथात इति । यत् उक्तपापकर्मफलज्ञानवदेहोत्पत्ति-
ज्ञानमपि वैराग्योपयोगि, अतस्तदनन्तरमित्यर्थः । देहोत्पत्तिक्रमकथने हि गर्भ-
केशवर्णनाद्वैराग्यं जायते । अत एव योगसाधनप्रवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञानमपि सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुण्यैर्देवत्वमामोति पापैः स्थावरतामियात् ।

समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ २ ॥

पुण्यैर्देवत्वमिति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनु-
ष्यन्लोकम्' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तत्राऽऽहुत्या रविर्नित्यं वर्धते मुनिसत्तम ।

सूर्याद्वृष्टिर्चिजाधेत वृष्टिरोपधयः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽहुत्येति । यदाहुः—

'अग्री प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते ।

आदित्याग्नायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ॥ ३ ॥

ओषधीभ्योऽन्नमन्नं च नित्यं भुङ्क्ते च मानवः ।

पञ्चभूतात्मकं भुक्तं किट्टसारात्मना द्विधा ॥ ४ ॥

पुनर्द्विधा भवेत्सारः रथूलसूक्ष्मविभेदतः ।

किट्टमूत्रपुरीपास्थिमैदस्नाप्यात्मना भवेत् ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकं भुक्तमिति । श्रूयते हि— 'अन्नमन्नितं प्रेषा विधीयते । तस्य

यः स्थविष्ठो घातुरन्तन्मूर्ध्वं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठुरतन्मनः ।
 आवः पतितो धो विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो घातुरन्तन्मूर्ध्वं भवति, यो
 मध्यमस्तन्मनोऽहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽहितं प्रेषा विधीयते । तस्य यः
 स्थविष्ठो घातुस्तदरिथ भवति, यो मध्यमः स यज्जा, योऽणिष्ठः स वागिति ।
 अत्र च भुक्तानां स्यून्दादीनामन्नादीनां मनआदिकं प्रत्युपचयमात्रहेतुत्वम् ।
 उपादानैत्वं तु सूक्ष्मभूतानामेवेति गतरखण्ड एकादशाध्याये 'द्विरण्यगर्भ
 वक्ष्यामि' इत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरीषमूत्रे विमृजेदनिलः क्रमशो मुने ।

सारयोः स्थूलभागस्य पञ्चभूतांशकैः क्रमात् ॥ ६ ॥

क्रममिति । समनन्तरवक्ष्यमाणोवकाशदानादित्रयेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्धन्ते धातवः सर्वे तेषां मध्ये महामुने ।

आकाशाद्धातवः सर्वे वर्धन्ते वायुना बलम् ॥ ७ ॥

अग्निना वर्धन्ते मज्जा लोहितं वर्धन्ते जलात् ।

भुवा मांसस्य वृद्धिः स्यादित्थं धातुविधर्धनम् ॥ ८ ॥

तमेव क्रममाह—आकाशाद्धातव इति । अवकाशदानद्वाराऽऽकाशस्य वृद्धि-
 हेतुता । व्युहनारा वायोः । पाकद्वाराऽग्नेः । क्लेदनद्वारा जलस्य । घनीभाव-
 द्वारा भुव इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अवशिष्टो रसांशश्च द्विधा सत्त्वगुणेन च ।

राजभेन गुणेनापि प्रवेत्संत्वं तपोधन ॥ ९ ॥

अवशिष्टः सारयोः सूक्ष्मः । द्विधेति । सत्त्वरजोभेदेन ॥ ९ ॥

तयोः सत्त्वप्रधानस्य भूमिभागान्महामुने ।

घ्राणेन्द्रियस्यापानस्य वर्धकश्च सदा प्रयेन् ॥ १० ॥

॥ उपस्थस्यापि विप्रेन्द्रा जिह्वायाश्च जलांशकः ।

अग्निर्वाक्चक्षुषोश्चर्भहस्तपोरनिलस्तथा ॥ ११ ॥

तत्र सारविकस्य सारस्य पञ्चभूतात्मकरय यः पृथिव्यंशः स प्राणापानयो-

वर्धकः । एषमेषार्थज्ञा अपि चत्वारश्चतुर्णां ज्ञानकर्मेन्द्रिययुग्माणामित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

आकाशो वर्धकः पादश्रोत्रयोर्भुनिसत्तम ।

सर्वांशो वर्धकश्चान्तःकरणप्राणमंज्ञयोः ॥ १२ ॥

सर्वांशो वर्धक इति । पृथिव्याद्यंशपञ्चकं सारिचकं मनः प्राणवाय्वोरपहृ-
म्भकम् । विशेषेण तु पृथिव्ययंशौ मनःप्राणयोः पाश्चात्तोरप्यक्राण-
योर्विशेषेणोपचयहेतुत्वादेव “ अन्नमयं हि सौम्य मनः । आपोमयः प्राणः ”
इति श्रुतिः, इति गवत्वन्ते कथितम् । ननु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्च प्रदेव
शक्तिद्वारा सत्त्वस्य हेतुत्वम् । कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणं च इति तु शक्तिद्वारा
रजस इति प्रागुक्तम् । सत्त्वस्य कारणता कथमुच्यते इति । सत्यम् । सूक्ष्म-
भूतगतयोः सत्त्वरजसोर्मनःप्राणौ ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च इति विभागेनोपादा-
नत्वं तत्रोक्तम् । इह तु स्थूलभूतसारतराङ्गतस्य सत्त्वरसादिभागेनोपहृम्भ-
कत्वमुच्यते इति को विरोधः ॥ १२ ॥

विशेषेण सर्वांशागो वर्धको मनसो भवेत् ।

तोयं प्राणस्य बह्वंशो वदनस्य विशेषतः ॥ १३ ॥

ननु देजोवाय्वाकाशानां मनःप्राणावपि इति कारणत्वे देजोमयी यागि-
र्यादिवागादिमात्रकारणत्वव्यवहारः कथमित्याह्वयव्य दृष्टवि विशेषाभिप्राय-
मित्याह—बह्वंशो वदनस्येत्यादि ॥ १३ ॥

दाय्वंशः पाणिमूलस्य पादमूलस्य चाम्बरम् ।

तथा रजोगुणग्रस्तो रसांशः कालकर्भतः ॥ १४ ॥

सारिचकरसभागरेन्द्रियपञ्चकः प्राणोपहृम्भकत्वात्तद्विषय सत्त्वरजसाद्यस्य
रक्षादिप्रदेण पादपादपदागाह—तथा रजोगुणग्रस्त इति ॥ १४ ॥

भेदकं मलानां * रक्तं मांसं भवेत्तुनः ।

मांसान्निवेशतः स्नायुस्तरमादत्थ रज्जुम् । १५ ॥

इन्द्रियाणां रसादिदेशोपहृत्कारिणि इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते । इत्युच्यते
तु प्रतिशरीरविद्यमाने दोषे रज्जुमांसस्य रसादिदेशोपहृत्कारिणि विभागः ।

इति मृतसंहिता ।

१ क. 'व्यवस्था । २. क. 'मांसव्यवस्था । ३. 'व्यवस्था । ४. 'व्यवस्था । ५. 'व्यवस्था । ६. 'व्यवस्था । ७. 'व्यवस्था । ८. 'व्यवस्था । ९. 'व्यवस्था । १०. 'व्यवस्था । ११. 'व्यवस्था । १२. 'व्यवस्था । १३. 'व्यवस्था । १४. 'व्यवस्था । १५. 'व्यवस्था । १६. 'व्यवस्था । १७. 'व्यवस्था । १८. 'व्यवस्था । १९. 'व्यवस्था । २०. 'व्यवस्था । २१. 'व्यवस्था । २२. 'व्यवस्था । २३. 'व्यवस्था । २४. 'व्यवस्था । २५. 'व्यवस्था । २६. 'व्यवस्था । २७. 'व्यवस्था । २८. 'व्यवस्था । २९. 'व्यवस्था । ३०. 'व्यवस्था । ३१. 'व्यवस्था । ३२. 'व्यवस्था । ३३. 'व्यवस्था । ३४. 'व्यवस्था । ३५. 'व्यवस्था । ३६. 'व्यवस्था । ३७. 'व्यवस्था । ३८. 'व्यवस्था । ३९. 'व्यवस्था । ४०. 'व्यवस्था । ४१. 'व्यवस्था । ४२. 'व्यवस्था । ४३. 'व्यवस्था । ४४. 'व्यवस्था । ४५. 'व्यवस्था । ४६. 'व्यवस्था । ४७. 'व्यवस्था । ४८. 'व्यवस्था । ४९. 'व्यवस्था । ५०. 'व्यवस्था । ५१. 'व्यवस्था । ५२. 'व्यवस्था । ५३. 'व्यवस्था । ५४. 'व्यवस्था । ५५. 'व्यवस्था । ५६. 'व्यवस्था । ५७. 'व्यवस्था । ५८. 'व्यवस्था । ५९. 'व्यवस्था । ६०. 'व्यवस्था । ६१. 'व्यवस्था । ६२. 'व्यवस्था । ६३. 'व्यवस्था । ६४. 'व्यवस्था । ६५. 'व्यवस्था । ६६. 'व्यवस्था । ६७. 'व्यवस्था । ६८. 'व्यवस्था । ६९. 'व्यवस्था । ७०. 'व्यवस्था । ७१. 'व्यवस्था । ७२. 'व्यवस्था । ७३. 'व्यवस्था । ७४. 'व्यवस्था । ७५. 'व्यवस्था । ७६. 'व्यवस्था । ७७. 'व्यवस्था । ७८. 'व्यवस्था । ७९. 'व्यवस्था । ८०. 'व्यवस्था । ८१. 'व्यवस्था । ८२. 'व्यवस्था । ८३. 'व्यवस्था । ८४. 'व्यवस्था । ८५. 'व्यवस्था । ८६. 'व्यवस्था । ८७. 'व्यवस्था । ८८. 'व्यवस्था । ८९. 'व्यवस्था । ९०. 'व्यवस्था । ९१. 'व्यवस्था । ९२. 'व्यवस्था । ९३. 'व्यवस्था । ९४. 'व्यवस्था । ९५. 'व्यवस्था । ९६. 'व्यवस्था । ९७. 'व्यवस्था । ९८. 'व्यवस्था । ९९. 'व्यवस्था । १००. 'व्यवस्था ।

‘त्वगसृद्धमांसमेदोरिथमञ्जाशुक्राणि धातवः’ ।

इति त्वगादयः शुभ्रान्ताः सप्त धातवः कथ्यन्ते । तत्राऽऽद्याः पर्कोशत्वे-
नोच्यन्ते । मञ्जास्थिरनायवः शुभ्राद्रंक्ताच्चरुमांसशोणितान्नाति पाट्टीशिकं
नाम देहो भवति । इह त्वन्नरसादेव पच्यमानात्किट्टसारात्मना त्वग्रसयोरत्प-
त्तिरिति किट्टभृतां त्वचमनादृत्य रस एव रक्तं भवतीति तदारभ्य मेदसर्ध-
रमावस्था स्नायुपदेन पृथग्धात्वात्मना कोशात्मना च र्बीकृत्य कोशगतपट्ट-
संख्या धातुगतसप्तसंख्या चेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

ततो मज्जोद्भवस्तस्माद्दलं पश्चात्समुद्भूतम् ।

बलाच्छोणितसंयुक्तात्प्रजा कालविपाकतः ॥ १६ ॥

बलमिति । शुक्रम् । बलाच्छोणितसंयुक्तादिति । मातृबीजसहितात्पितृवी-
जात् । कालविपाकत इति । स कललादिपरिणामक्रमेण ॥ १६ ॥

ऋतुकाले यदा * शुक्रं निर्दोषं योनिसंगतम् ।

कदाचिन्मारुतेनैव स्त्रीरक्तेनैकताभियात् ॥ १७ ॥

शुक्रशोणितसंयुक्तं कललं बुद्बुदं तथा ।

पिण्डं भवेद्दृढं तद्दृढरः पश्चात्पदद्वयम् ॥ १८ ॥

तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिस्तद्वत्पृष्ठास्थिसंधयः ।

चक्षुषी नासिका श्रोत्रे पश्चाज्जीवप्रकाशनम् ॥ १९ ॥

तदाह—ऋतुकाल इत्यादिना । निर्दोषमिति । धातुषु नित्यं रिथतानामपि
वातपित्तश्लेष्मणां प्रतिकूलत्वे सत्येव दोषत्वम् । अनुकूलत्वे तु शुण्ठत्वमेव ।
यदुक्तम्—

‘कालेन जन्तुर्भवति दोषास्तवनुगुणा यदि’ इति ।

मारुतेनेति । तदुक्तमागमे—

“स्वस्थानत्तश्च्युताच्छुक्राद्भिन्दुमादाय मारुतः ।

गर्भाशयं प्रापयति यदा तुल्यं तदा परः ॥

* क. ल. ग. एतेषु शुक्रशब्दस्थाने सर्वत्र छद्ममिति वर्तते ।

* १ घ. ‘वचत्वे’ ॥ १६ क. ‘तात् । पा. १ इ. ग. म. ‘श्च रसावस्था । ४ क. ल. ‘पिण्डं
रक्तं भवेत्तद्’ ।

आर्तवस्त्वसर्म बीजभाटायास्याथ मूलकाः ॥
यदा गर्भाशयं नेप्यत्पथ संमिश्रयेन्मरुद् ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णं भवेत्तु क्रमशो मुने ।

एकाहात्सप्तरात्रेण तथा पञ्चदशेन च ॥ २० ॥

एकाद्वित्रिक्रमेणैव मासःनां तद्विवर्षते ।

इत्थं परिणतो गर्भः पूर्वकर्मवशान्मुने ॥ २१ ॥

उक्तकललादिपरिणामस्य कालपरिमाणमाह—एकाहात्सप्तरात्रेणेत्यादि । तदुक्तं गर्भोपनिषदि—“एकरात्रोपितं कललं भवति, सप्तरात्रोपितं सुदृषुवं भवति, अर्धमासान्तरेण पिण्डो भवति, मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति, मासद्वयेन शिरः कुरुते, मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति, अथ चतुर्थे मासेऽङ्गुलिजठरकटिप्रदेशो भवति, पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति, षष्ठासे नासोऽंशिश्रोत्राणि भवन्ति, सप्तमे मासे ज्वेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति” ॥ २० ॥ २१ ॥

महद्दुःखमवामोति रौरवे नरके यथा ।

तां पीडां च विजानाति तदा जातिस्मरो भवेत् ॥ २२ ॥

जातिस्मर इति । कारणकर्मपरिज्ञानेन दुःखाभिदृष्टये तान्मेव कर्माणि पूर्वजन्मान्तराण्यपि स्मारयन्तीत्यर्थः । श्रूयते हि तत्रैव—“नवमे मासे सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति, पूर्वजातीः स्मरति, कृताकृतं च कर्म भवति, शुभाशुभं च कर्म विन्दति” इति ॥ २२ ॥

नानापोनि सदस्त्राणि पुग प्राप्तानि वै मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥ २३ ॥

अहो दुःखोदधो मशो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपये महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अध्वेष्यामि तदा वेदान्ताङ्गाञ्छुश्रूयया गुरोः ।

नित्यं नैमित्तिकं कर्म श्रद्धयैव करोम्यहम् ॥ २५ ॥

१ क. स. म. व. 'बहाजम' । २ क. स. 'अग्न्यवतशरदिव' । ३. 'अस्मरन्मरुदरिव' ।
४ क. 'कलिं पी' । ५ ग. व. तथा ।

कृतदारः पुनर्यज्ञान्करोम्यात्मविशुद्धये ।

यज्ञैर्दग्धमलो भूत्वा ज्ञात्वा संसारहेयताम् ॥ २६ ॥

वैराग्यातिशयेनैव मोक्षकामनया पुनः ।

निरस्य सर्वकर्माणि शान्तो भूत्वा जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

विरजानलजं भस्म गृहीत्वा चाग्निहोत्रजम् ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः पङ्क्तिराध्वणैः क्रमात् ॥ २८ ॥

विमृ-याङ्गानि मूर्धादिचरणान्तानि सादरम् ।

समुद्धृत्य सदाऽऽचार्यं प्रणित्वाऽऽत्मवियथा ॥ २९ ॥

गर्भोपनिषदर्थं संस्काराणि—नानायोनीत्यादि । इत्थं हि श्रूयते—

“नानायोनिषहस्राणि दैष्टाश्वैव ततो मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः रतनाः ॥

जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ।

अहो दुःखोदधौ मद्गो न पश्यामि मतिक्रियाम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि सांख्यं योगं समाश्रये ।

अनुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिमदायिनम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम्”

इत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संसारं घोरं लब्ध्वा महमात्मनः ।

इत्थं गतः समुद्रा योनियन्त्रप्रपीडित् ॥ ३० ॥

जायते वायुना याति विरमृतिं वैष्णवेन च ।

अज्ञाने सति रागाद्या धर्माधर्मौ च तद्वशात् ॥ ३१ ॥

धर्माधर्मवशात्पुंसां शरीरमुपजायते ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मणा ॥ ३२ ॥

इत्थं गर्भगत इति । तदाह सैवोपनिषत्—‘योनिद्वारेण संप्राप्ते यज्ञेणाऽऽ-
पीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रतु वैष्णवेन वायुना संस्पृशति तदा न
स्मरति’ इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथात्मा मलिनः कर्ता भोक्ता च स्यात्तद्वत्तानः ।

नास्ति तस्य विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ३३ ॥

यथात्मा मलिन इति । मलिनसत्त्वप्रधानमायोपाधिकत्वमात्मनो मालिन्यं तन्निबन्धनञ्च भोग इति प्रायुक्तं तद्यदि स्वाभाविकं स्यात्तदा न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्माऽयं केवलः स्वच्छः शान्तः सृक्षनः सनातनः ।

अस्ति सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्रसुखविग्रहः । ३४ ॥

अर्थं तर्हि विनिर्मोक्षस्तत्राऽऽह—आत्माऽयं केवल इति । अनेन शोधितस्त्वपदार्थो दर्शितः ॥ ३४ ॥

अयं स भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ।

अमाद्धि जायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते । ३५ ॥

सत्य वत्पदार्थतादात्म्यरूपं महाबौक्पदार्थमाह—अयं स भगवानित्ति ॥ ३५ ॥

अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुर्ग्यमिन्द्रः प्रजापतिः ।

अयं वायुरयं चाग्निरयं सर्वाश्च देवताः ॥ ३६ ॥

य एवंभूतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरिणः ॥ ३७ ॥

अयं ब्रह्मेति । श्रूयते हि 'स ब्रह्म(ह्मा) स शिवः स इन्द्रः सोऽसुरः परमः स्वराट्' इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नमूकोऽवधिरो भवेत् ।

नापकामति संसारात्संखलु ब्रह्महा भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्येति । अमूकः शास्त्राण्यध्येतुं शक्तः । अवधिरोः श्रोतुं क्षमः । इत्थं ज्ञानसामग्रीसद्भावेऽपि, आलस्यादिना सच्चिदानन्दैकरसमात्मानमज्ञानानः पुनः पुनः संसारे पातयति यः स ब्रह्मघातक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आत्मानं चेद्दिजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ३९ ॥

अविदुषः संसारप्राप्त्याऽऽत्मघातकतामुक्त्वा विदुषस्तद्विरहतामाह—आत्मानं
चेदिति ॥ ३९ ॥

भियते हृदयग्रन्थिश्लिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे ह्यात्मनि सुव्रत ॥ ४० ॥ २-

ज्ञानिनस्तापहेतुशरीरेन्द्रियादिसंबन्धविरहे कारणमाह—भियत इति ॥४०॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

ज्ञात्वाऽऽत्मानं परानन्दं न विभेति कुश्वन ॥ ४१ ॥ १

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया गुरुनक्तिः ।

॥ उत्सृज्य प्राकृतं भावं शिवोऽहमिति भावयेत् ॥ ४२ ॥ २

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणानां विशेषतः ।

॥ प्राप्यैतच्छतशतस्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ४३ ॥ ३

कुतश्चेति । विद्विताकरणाद्विहितकरणाद्देश्यः । श्रूयते हि— “एवं ह
वाच न तपति किमहं साधु नाकरुषं किमहं पापमकरुषम्” इति ॥४१॥४२॥४३॥

सर्ववेदान्तसर्वस्वं मया प्रोक्तं बृहस्पते ।

॥ श्रद्धयैव विजानीहि श्रद्धा सर्वत्र कारणम् ॥ ४४ ॥ ४

श्रद्धयैवेति । श्रद्धा हि समाधिलभद्वाराः पुरुषार्थसाधनभूताः पातञ्जले
‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्’ इति ॥ ४४ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा गिरां नाथः समाहितः ।

स्तोतुमारभते प्रकृत्या देवदेवं त्रियम्बकम् ॥ ४५ ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच—

नमः शिवाय सोमाय सपुत्राय त्रिशूलिने ।

प्रधानपुरुषेशाय सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ॥ ४६ ॥ ६

सर्वज्ञाय बरेण्याय शंकरायाऽऽर्तिहारिणे ।

नमो वेदांतवेद्याय चिन्मात्राय महात्मने ॥ ४७ ॥ ७

देवदेवाय देवाय नमो विश्वेश्वराय च ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमाम्यहम् ॥

विश्वं विश्वाधिकं रुद्रं विश्वमूर्तिं वृषध्वजम् ॥ ४९ ॥

नमामि सत्यविज्ञानं हृदयाकाशमध्यगम् ॥

चन्द्रः सूर्यस्तथेन्द्रश्च बह्विश्च यमसंज्ञितः ॥ ५० ॥

निर्ऋतिर्वरुणो वायुर्धनदो रुद्रसंज्ञितः ॥

स्थूला भूतिर्महेशस्य तथा व्यासमिदं जगत् ॥ ५१ ॥

यस्य प्रसादलेगेन देवा देवत्वमागताः ।

तं नमामि महेशानं सर्वज्ञमपराजितम् ॥ ५२ ॥

नमो दिग्वाससे तुभ्यमम्बिकापतये नमः ।

उभायाः पतये तुभ्यधीशानाय नमो नमः ॥ ५३ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ।

ॐकारान्नाय सूक्ष्माय मायातीताय ते नमः ॥ ५४ ॥

नमो नमः कारणकारणाय ते

नमो नमो मङ्गलमङ्गलात्मने ।

नमो नमो वेदविदां मनीषिणा-

मुपासनीयाय नमो नमो नमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

पिण्डोत्सृष्टिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अवागन्तायेति । अशरस्य शन्तो नादन्त्यतिपापतया निष्कलः
शिवोऽपि तयोन्पते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमन्महादेवसंहितायां श्रीविद्यायां ज्ञानयोगखण्डे
पिण्डोत्सृष्टि-
कथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(अथैकादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच--

अथातः संप्राक्ष्यामि नाडीचक्रमनुत्तमम् ।

श्रद्धया गुरुतक्त्या च विद्धि वाचस्पतेऽधुना ॥ १ ॥

यतः शरीरसंस्थानज्ञानार्थानं नाडीज्ञानं तदधीनं च तच्छोधनाविज्ञानमतः शरीरोत्पत्तिरुधनानन्तरं नाडीचक्राभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

शरीरं तावदेव स्रात्पणवत्त्रङ्गुलात्मकम् ।

मनुष्याणां मुनिश्रेष्ठ स्राङ्गुलीभिरिति श्रुतिः ॥ २ ॥

पणवत्यङ्गुलेति । अत्राङ्गुलीशब्देन शरीराद्यामस्य पणवतित्तमांशोऽभिधीयते ॥ २ ॥

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।

त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३ ॥

गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ।

देहमध्ये विजानीहि मनुष्याणां बृहस्पते ॥ ४ ॥

तादृशानामंशानामप्यष्टचत्वारिंशत्तममधस्तादुपरिष्ठाच्च परित्यज्यं मध्ये मूलाधारस्तमाह—देहमध्ये इति । शिखिस्थानमदिरथानम् । तदाहुरागमिकाः—

“पणवत्यङ्गुलोन्तेधो देहः स्वाङ्गुलिमानतः ।

पौष्टवन्तव्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गाच्च द्ब्यङ्गुलादधः ।

मध्येमेकाङ्गुलं यच्च देहमध्ये प्रचक्षते” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिसत्तम ॥ ५ ॥

कुक्कुटाण्डवदाकारं भूतितं च त्वमाग्निभिः ।

तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं मुने देवन्तवेदिभिः ॥ ६ ॥

कन्दस्थानमित्यादि । तदुक्तमन्यत्र—

“नवाङ्गुलोर्ध्वतस्तस्मादास्ति कन्दोऽण्डसंनिभः ।

चतुरङ्गुलवित्तर उत्सेधेनापि तत्समः ।

त्वगस्थिभूषितः कन्दस्तन्मध्यं नाभिरुच्यते” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुपुम्नेति प्रकीर्तिता ।

तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाड्यो मुनिसत्तम ॥ ७ ॥

द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ।

सुपुम्ना पिङ्गला तद्वदिडां चैव सरस्वती ॥ ८ ॥

पूषा च वारुणी चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।

अलम्बुषा कुहूश्चैव विश्वोदारा पयस्विनी ॥ ९ ॥

शङ्खिनी चैव गान्धारी इति मुख्याश्चतुर्दश ।

तासां मुख्यतमास्तिस्त्रास्तिसृष्वेका वरा मुने ॥ १० ॥

पवनस्य सुपुष्पामभेशलक्षणं योगमग्रे विवक्षुः सुपुष्पाया नाड्यन्तरेभ्यः
प्राधान्यमाह—कन्दमध्ये इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मनाडोति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ।

पृष्ठमध्ये स्थितेनास्थना वीणादण्डेन सुवत ॥ ११ ॥

ब्रह्मनाडोति । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारत्वात् । तथैवाऽऽध्वर्वणोपनिषदि—“शतं
चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमाभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वनादहृदयमेति
विध्वंशकन्या उत्तरमणे भवन्ति” इति । अमृतत्वं ह्यत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गता ।

“आमृतसंशुभं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते”

इत्याहुः । उक्तानां नाडीनां संस्थानमभिदि (धि) त्सुः प्रथमं सुपुष्पामाह—
पृष्ठमध्ये इति ॥ ११ ॥

सह मस्तकपर्यन्तं सुपुम्ना सुप्रतिष्ठिता ।

नाम्निकन्दादधःस्थानं कुण्डल्पा द्व्यष्टगुलं मुने ॥ १२ ॥

पवनो हि मूलाधारादुत्थित इवापिङ्गलाऽयां संस्थिता इति । तदुक्तम्—

“ देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति सर्मारणः ।

नादीभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो द्विषद्बुले” इति ।

तत्र मूलाधारादुत्थितस्य वायोः स्वसंयुक्तावरिषतमध्यवर्तिसुपुञ्जाद्वारपरि-
स्यानेन पार्श्वस्थितधोरिडापिङ्गलयोः संचारे वारणं सुपुञ्जाद्वारस्य कुण्डल्या
स्वफणाग्नेणापिधानमभिधातुं कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं व्यापारं च प्रमेणाऽऽह-
नाभिरुन्दादिति ॥ १२ ॥

अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ।

यथ षट्त्रायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ॥ १३ ॥

अष्टप्रकृतीति ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त”

इत्युक्ता अष्टौ प्रकृतयः । तत्र मूलप्रकृत्यात्मिका कुण्डली तरयाः सुपुञ्जावे-
ष्टनानि महदादिसप्तप्रकृतिविकृत्यात्मकानीत्यष्टप्रकृतिरूपता । सा अष्टया
कुण्डलीकृता तिष्ठति । यदाहुः—

“कुण्डली परितरतस्मादष्टधा कुण्डलीकृता ।

अष्टप्रकृतिरूपा सा सुप्तसर्पसमाकृतिः” इति ।

एवं स्वरूपमुत्वा, व्यापारमाह—यथावदिति ॥ १३ ॥

परितः कन्दपार्श्वेषु निरुद्ध्यैव सदा स्थिता ।

स्वमुखेन सदाऽऽवेष्टये ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ॥ १४ ॥

मूलाधारादुत्थितस्य एवनेस्य साक्षात्स्वसंमुखसुपुञ्जाद्वारसंचारादियथाव-
द्रायुचेष्टामियं निरुणद्धि । कोष्ठगतस्य क्षिप्तपीतादेर्मूलाधाररथज्वलनव्यव-
धार्यकत्वेन त्वरया पारुप्रतिबन्धो जलान्नादीनां निरोधः । एवमुखेनेति ।
मुखेन सुपुञ्जामूलरन्ध्रे पिधायाष्टधाकुण्डलीभावेन स्वग्रीवां परिवेष्टय शेषकार्यं
वंशात्थिसंबन्धमुपरि नीत्वा पुच्छेन ब्रह्मरन्ध्रे पिधातीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“कन्दनाभेरधोरन्ध्रे निधाय स्वफणा इष्टम् ।

संनिरुध्य मरन्मार्गं पुच्छेन स्वमुखं तथा ॥

ब्रह्मरन्ध्रं च संवेष्टय पृष्ठास्थना सह सुस्थिता ” इति ॥ १४ ॥

सुपुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्मृता,

सुसुती कुहूश्चैव सुपुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ १५ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ।
 पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १६ ॥
 कुह्वाश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ।
 यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी सुप्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥
 पूषायाश्च सस्वत्या मध्ये प्रोक्ता पयस्विनी ।
 गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ॥ १८ ॥

उद्घाटनीयद्वारायाः सुपुत्रायाः संस्थानमभिधाय निरोद्धव्यः। एयोस्त्रिडापि-
 ङ्गलयोराह—सुपुत्राया इति । सरस्वतीत्यादिनाडीस्थानसंनिवेशाभिधानस्य
 प्रयोजनं प्रमादाच्च प्रविष्टस्य पवनस्य प्रवेशमार्गैर्जैवापकृष्य सुपुत्रायोजन-
 मिति । सरस्वतीति । सुपुत्रायाः पुरतः सरस्वती । तदुक्तम्—

“ सुपुत्रापूर्वभागस्या जिह्वान्तस्था सरस्वती ।
 पृष्ठतश्च कुहूः ” इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अलम्बुषा स्थिता पायुपर्धन्तं कन्दमध्यतः ।
 पूर्वभागे सुपुत्राया मेढ्रान्तं संस्थिता कुहूः ॥ १९ ॥
 अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ।
 पिङ्गलामंजिता नाडी याम्यनत्सान्तनिष्पते ॥ २० ॥

पूर्वभागे सुपुत्राया इति । पृष्ठत उत्पन्नाऽपि सुपुत्रायाः पूर्वभागं समागत्य
 मेढ्रान्तं गतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इडा चोत्तरनासन्तं स्थिता वाचस्पते तथा ।
 यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥
 पूषा याम्याक्षिपर्धन्तं पिङ्गलापास्तु पृष्ठतः ।
 पयस्विनी तथा याम्यकर्णान्तं शोचपते बुधैः ॥ २२ ॥
 सरस्वती तथा चोर्ध्वमा जिह्वायाः स्थिता मुने,
 हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २३ ॥

शक्तिर्ना नाम या नडी सञ्चकर्णान्मुच्यते ।

गान्धारी सध्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ २४ ॥

विश्वंदरासिवा नाडी तुण्डमध्ये व्यस्थिता ।

प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २५ ॥

यान्यस्य पादेति । यान्यस्य पादस्य योऽद्भुतस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २६ ॥

तेषु प्राणादयः पञ्च मुखाः पञ्च च सुव्रत ।

प्राणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २७ ॥

दश वायव इति । तत्राऽऽद्या नव देहात्तितेहेतवः । दशमो धनंजयस्तु लौकिकः । यदाहुः—

“ धनंजयारूयो देहेऽस्मिन्कुर्याद्द्विधुविधान्स्वान् ।

स तु लौकिकवायुत्वान्मृतं च न विमुञ्चति ” इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आस्पनासिक रोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।

प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २८ ॥

व्यापिनामपि प्राणानां स्थानविशेषेषु कार्यभेदकरतामभिप्रेत्याऽऽह—आस्प-
नासिकयोरिति ॥ २८ ॥

अपानो वर्तते नित्यं गुदमेढोरुसंधिषु ।

उदरे वृषणे कठ्यां नाभौ जंघे च सुव्रत ॥ २९ ॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकठ्याद्भुगुष्ठयोरपि ।

प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुंगव ॥ ३० ॥

उदानः सर्वसंधिस्थो विज्ञेयः पादहरतयोः ।

समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठन्संशयः ॥ ३१ ॥

ऊरुसंधिर्बद्धणः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।

उद्गादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य बृहस्पते ॥ ३२ ॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं तु कृकरस्य च ।

देवदत्तस्य कर्म स्यात्तन्त्रीकर्म महामुने ॥ ३३ ॥

धनंजयस्य शोकादि कर्म प्रोक्तं बृहस्पते ।

निःश्वासीच्छ्वासकासादि प्राणकर्म बृहस्पते ॥ ३४ ॥

अपानाख्यस्य वायोस्तु विष्णुत्रादिविसर्जनम् ।

समानः सर्वसाभीष्यं करोति मुनिस्त म ॥ ३५ ॥

नागादिवायव इति । नागादीनां वाह्यकोशवर्तित्वं प्राणादीनामन्तःकोशवर्तित्वं चोक्तमन्यत्र—

“ एते प्राणादयः पञ्च मध्यकोशेषु संस्थिताः ।

त्वगादिपञ्चकोशस्था नागाद्या वाह्यवायवः ” इति ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उदान उर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ॥

व्यानो विवादकृत्योक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ६ ॥

विवादकृदिति । विवादः प्राणापानयोः परस्परमतिवन्धादुभयाभावः । तदुक्तं छान्दोग्ये—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानः, यो ध्यानः सो वाक्त्वादप्राणरूपपानत्वाच्च मभिध्याहरति ” इत्यादि ॥ ३६ ॥

सुपुत्रायाः शिषो देव इडाया देवता हरिः ।

पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्सरस्वत्या विराणमुने ॥ ३७ ॥

पूषा दिग्देवता प्रोक्ता दारुणी यामुदेवता ।

हस्तिजिह्वाभिधा त्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३८ ॥

यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्भास्करो मुने ।

अलम्बुपात्रिमान्यात्मा वरुणः परिवर्तितः ॥ ३९ ॥

कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।

शङ्खिन्वाश्वन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्वाः प्रजापतिः ॥ ४० ॥

उक्तनाडीनामधिप्रातृदेवता आह—सुपुङ्गायाः शिव इत्यादि ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विश्वोदगाभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः ।

✓ इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ४१ ॥

दिनरात्रिषु विषुवायनग्रहणानि देहे दर्शयितुं तेषां चन्द्रसूर्यायत्तत्यात्तयोरेव
तायदेहेऽवस्थानमाह—इडायां चन्द्रमा इति । अत एवेडायां पवनरयोद्गमकालो
रात्रिः । प्रवेशकालस्तवहः । रात्रायहनि च परिपूर्णस्य चन्द्रस्योदयारतमयानि-
यमात् । पिङ्गलायां तु पवनरयोद्गमो दिने प्रवेशो रात्रिः । तदुक्तं प्रप-
ञ्चसारे—

“ देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति समीरणः ।

नाडीभ्यामस्तमध्येति घ्राणतो द्विपदमुले ॥

अहोरानमिनेन्दुभ्यामूर्वाधोद्यत्तिरिप्यते ” इति ॥ ४१ ॥

पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदांवर ।

पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४२ ॥

✓ तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदार्थवेदिभिः ।

इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४३ ॥

पिङ्गलाया इति । माहसुखरिथतस्य हि पुरपस्य पिङ्गला दक्षिणदिशि
भवति । इडा तूत्तरदिशि । मकरायनसमये च दक्षिणदिगवरिधतः सूर्यः फर्फ-
टायनपर्यन्तं नित्यमुत्तरो गच्छतीति तदुत्तरायणं यथा । एवं पिङ्गलायां स्थितः
पवनः सूर्यात्मा यावत्साकरयेनेडां संक्रामति तावदुत्तरायणमित्यर्थः । इत्थं
दक्षिणायनमपि शृण्व्यम् । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

“वामदक्षिणनाडीभ्यां रयादुदग्दक्षिणायनम्” इति ।

कालोचरे च—

‘उत्तरं दक्षिणं प्रोक्तं वामदक्षिणसंज्ञितम्’ इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

✓ दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।

इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४४ ॥

इडापिङ्गलयोरिति । अमावारयायां हि चन्द्रार्कौ सहैत्रोदयं सहैवारतं च प्रतिपद्येते । इडावर्ती च प्राणश्चन्द्रः पिङ्गलावर्ती सूर्यः संधिसमये चोभयत्र प्राणः सम एव वर्तमानः सहैत्रोदेति सहैव चास्तमेतीति साऽमावास्या ॥४४॥

अमावास्या तदा श्रोत्रं देहे देहमृतां वर ।

मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोचम ॥ ४५ ॥

मूलाधारमिति । सूर्यो हि प्राणः । तथा च प्रश्नोपनिषदि—“ आदित्यो ह वै प्राणो रश्मिरेव चन्द्रमाः ” इति । स च प्राणो मूलाधारप्रवेशानन्तरमुदेति । मूर्धप्रवेशानन्तरं प्राणतो द्विपदङ्गुले चारतमेति । देवानां चाऽऽद्यविषुवे मेपायने सूर्योदयः । विषुवान्तरे तुलायने चास्तमय इति ॥ ४५ ॥

तदाऽऽयं विषुवं श्रोत्रं तापसैस्तापसोत्तम । ✓

प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं प्रविशेद्यदा ॥ ४६ ॥

प्राणोदयास्तमयसमयो विषुवद्वयत्वेनोक्तो । अत्रामावारियात्वेनोक्तो यः संधिसमयः स एव विषुवद्वयत्वेनोक्तः । द्विशतिकाश्लोत्तरे—

“ मध्ये तु विषुवं श्रोत्रं एतद्वयविनिःसृतम् ” इति ।

तत्र दक्षिणाद्गामगमनसमये यः संधिः स उत्तरायणमध्यवतित्वादाद्यविषुवकालः । इतरस्तु दक्षिणायनमध्यवर्तित्वाद्द्वितीयविषुवकाल इति ॥ ४६ ॥

तदाऽन्त्यं विषुवं श्रोत्रं धार्मिकैस्तत्त्वचिन्तकैः । ✓

निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत् ॥ ४७ ॥

संक्रमकालमाह—निःश्वासेति । इडाचारिणां निःश्वासोच्छ्वासानां ततः सकाशाद्यः सुषुम्नाप्रवेशकालस्ततश्च पुनः पिङ्गलाप्रवेशकालस्ततः पुनः सुषुम्नाप्रवेशकालः पुनरिडाप्रवेशकाल इति । तेष्विगोपेण संक्रमकाल इत्यर्थः । तदुक्तं कालोत्तरे—

‘ संक्रान्तिः पुनरस्येव स्वस्थानानिलयोगतः ’ इति ।

स्वस्थानिलस्य यानीडापिङ्गलासुषुम्नास्थानानि तेषां तथोगत इत्यर्थः । तथा च स्पष्टीकृतं तत्रैव—

“इडा च पिङ्गला चैव अमा चैव तृतीयका ।

सुषुम्ना मध्यमे ह्यङ्गु इडा वामे प्रवर्तिता ।

पिङ्गला दक्षिणे ह्यङ्गु एषु संक्रान्तिरिष्यते” इति ।

अमा सुषुम्ना । तत्र हि सूर्याचन्द्रमयोः सहैत्रोदयास्तमयो भवत इति ॥४७॥

इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।

सोमग्रहणभित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४८ ॥

इडाया इति । इडासंचारिणः प्राणस्य चन्द्रात्मकत्वात्तस्य सुप्तसर्पोकारकुण्डलीस्थानेऽन्तर्हितत्वात्स सोमग्रहणकाल इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।

यदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

तथा पिङ्गलयेति । पिङ्गल्यचारिणः प्राणस्य सूर्यात्मकत्वात्पूर्ववदेव तस्यापि ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

श्रीपर्वतः शिरस्थाने केदारं तु ललाटके ।

✓ वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ५० ॥

योगिनः शरीरस्थानभेदानामेव तत्तत्तीर्थविशेषतामाह—श्रीपर्वत इति ॥ ५० ॥

भ्रुवोर्घ्राणस्य यः संधिरिति जावालकी श्रुतिः ।

कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागो हत्सरोरुहे ।

चिदम्बरं च हृन्मध्य आधारः कमलालयः ॥ ५१ ॥

जावालकी श्रुतिरिति । “अथ हैनमग्निः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नारद्या च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्धारयति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतान्पापाणाशयति तेन नासी भवतीति कर्तव्यं चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स हृन्मध्योर्हृत्स्य परस्य च संधिर्भवति ” इति हि तत्र श्रूयते ॥ ५१ ॥

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।

✓ करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥ ५२ ॥

उक्ततीर्थानां बाह्यतीर्थभ्यो विशेषमाह—आत्मरथाभिति । विमार्गति गन्धेपते ॥ ५२ ॥

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।

✓ अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भविन दुहिताऽन्यथा ॥ ५३ ॥

ननु वाद्यानि तीर्थानि प्रत्यक्षतो निरीक्ष्यन्त आन्तराणि तु भावनामात्र-
सिद्धानीति कथं तत्रतेषामुत्कर्षे इत्यत आह—भावतीर्थमिति । भावः शास्त्र-
प्रतिपादितेषु प्राकृततीर्थेष्वस्तिव्यवृद्धिः । सा च संसारोत्तरणकारणतया
तरन्त्यनेनेति तीर्थं तद्विषयीकृतत्वार्थस्य परमार्थत्वात्प्रमाणं च । वाद्यतीर्थ-
स्नानदानादिषु सर्वेष्वपि कर्मसु सत्येव भावे फलसाधनता नान्यथेति तस्य
सर्वत्र प्रमाणतेत्यर्थः । कर्मण एकरूपत्वेऽपि भावभेदस्यैव निर्णयानिवेषवैष-
म्यहेतुत्वमुदाहरति—अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते इति ॥ ५३ ॥

तीर्थानि तोषपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् ।

योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारिणः ॥ ५४ ॥

बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ।

आत्मतीर्थं परं तीर्थमन्पतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५५ ॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।

शतशोऽपि जलैर्घातं सुरामाण्डमिवाशुचि ॥ ५६ ॥

स्वात्मप्रत्ययेति । स्वात्मन्येव शास्त्रीदीरिततीर्थादिविश्वासवन्त इत्यर्थः ।

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विपुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ।

✓ वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५७ ॥

अतः प्रागुक्तपुण्यकालेषु प्रागुक्ततीर्थस्तानेषु चित्तस्वापनलक्षणमेव स्नानं
कार्यमित्याह—विपुवेति ॥ ५७ ॥

ज्ञानयोगपरङ्गां तु पादप्रक्षालितं जलम् ।

पापशुद्धचर्मज्ञानां तर्तीर्थं मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥

तीर्थे दाने तपोयज्ञे काष्ठे पापाणके सदा ।

शिवं पश्यति मूढात्मा शिवो देहे प्रतिष्ठितः ॥ ५९ ॥

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्यन्ति शंकरम् ।

ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादहो मायाबलं मुने ॥ ६० ॥

आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा वहिःस्थं यजते शिवम् ।

हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ६१ ॥

उक्तयोगासमर्थानामपि लघुप्रशस्तं चोपायमाह—ज्ञानयोगेति ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिवमात्मानि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।

अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ६२ ॥

प्रतिमानामुपयोगमाह—अज्ञानामिति ॥ ६२ ॥

अपूर्वानपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ।

प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६३ ॥

अपूर्वं कारणरहितमनपरं कार्यरहितं निष्कलमखण्डमद्वयं सच्चिदानन्दैकरसमित्यर्थः । स पश्यतीति । तदीयमेव दर्शनं फलवदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं विशुद्धज्ञानदेहिनम् ।

स्वात्मन्यपश्यन्वाह्येषु पश्यन्नापि न पश्यति ॥ ६४ ॥

अन्तर्योगाभावे केवलबहिर्योगस्य वैफल्यमाह—सर्वभूतेति ॥ ६४ ॥

देवतां महतीमन्यामुपास्ते स्वात्मनो नरः ।

न स वेद परं तत्त्वमथ योऽन्यामिति श्रुतिः ॥ ६५ ॥

महतीं देवतां परश्रिवात्मिकां स्वात्मनः सकाशादन्यां य उपास्ते भेदेन स मूढः पशुरित्यर्थः । अथ योऽन्यामिति श्रुतिरिति । बाजसनेषके हि श्रूयते—
“अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावत्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो यनुष्यं मुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्धुनकत्येकस्मिन्नैव पशावादीयमानेऽभिर्यं भवति किमु बहुषु । तस्मादेषां तन्न मिर्यं यदेतन्मनुष्या विशुः” इति ॥ ६५ ॥

नाडीपुञ्जं सदासारं नरभावं महामुने ।

समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्यवधारय ॥ ६६ ॥

भेदेन चेत्रोपासनीयं तर्हि कथमित्यत आह—नादीपुञ्जामिति । नर इति भावोऽ-
हमभिमानो यस्मिंस्तं नादीपुञ्जं तदुपलक्षितं शरीरत्रयमुपाधिभूतमात्मना समु-
त्सृज्य बुद्ध्या विविच्याऽऽत्मानमहमित्यवधारय परमात्मानं प्रत्यक्तादात्म्येना-
नुसंधेदीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विष्णुमीश्वरम् ।

आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६७ ॥

उक्तेऽर्थे काठकधृतिमर्थत उदाहरति—अशरीरमिति । श्रुतिपाठस्त्वेवम्—

“अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववरिधतम् ।

महान्तं विष्णुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” इति ।

मत्वा ज्ञात्वा ॥ ६७ ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानैवलान्मुने ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ६८ ॥

तावत्तैव शोकाभावे कारणमाह—विभेदेति । निरतिशयानन्दपरशिवस्वरू-
पस्य हि जीवस्य तथात्वापरिज्ञाननिबन्धनो यो भेदः स एव सांसारिकसकल-
क्लेशहेतुरैकात्म्यज्ञानेन तादृगज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः सकाशादात्मनो जीवस्य
तन्निबन्धनभेदाभावाच्चिद्वैतकः संसारशोक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सर्वं समासतः प्रोक्तं सादरं मुनिसत्तम ।

तस्मान्मायामयं देहं मुक्त्वा पश्य स्वमात्मकम् ॥ ६९ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा गिरां नाथो भक्त्या परवशः पुनः ।

स्तोतुमारभते देवमम्बिकापतिमद्भुतम् ॥ ७० ॥

बृहस्पतिरुवाच—

जय देवे परानन्दे जय चित्तस्त्यविग्रहे ।

जय संसाररोगघ्ने जय पापहर प्रभो ॥ ७१ ॥

जय पूर्णं महादेव जय देवारिमर्दन ।

जय कल्याण देवेश जय त्रिपुरमर्दन ॥ ७२ ॥

जयाहंकारशत्रुघ्न जय मायाविषापह ।
 जय वेदान्तसंवेद्य जय वाचामगोचर ॥ ७३ ॥
 जय रागहरश्रेष्ठ जय द्वेषहराग्रज ।
 जय साम्ब सदाचार जय सर्वसमाद्भुत ॥ ७४ ॥
 जय ब्रह्मादिभिः पूज्य जय विष्णो परामृत ।
 जय वियामहेशान जय वियार्प्रदानिशम् ॥ ७५ ॥
 जय सर्वाङ्गसंपूर्ण नागाभरणभूषित ।
 जय ब्रह्मविदां प्राप्य जय भोगापवर्गद ॥ ७६ ॥
 जय कामहर प्राज्ञ जय कारुण्यविग्रह ।
 जय भस्म महादेव जय भस्मावगुण्ठित ॥ ७७ ॥
 जय भस्मरतानां तु पाशभङ्गपरायण ।
 जय हृत्पङ्कजे नित्यं यतिभिः पूज्यविग्रह ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इति स्तुत्वा महादेवं प्राणिपत्य बृहस्पतिः ।
 कृतार्थः क्लेशनिर्मुक्तो भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ७९ ॥
 य इदं पठते नित्यं संध्ययोरुभयोरपि ।
 भक्तिपारं गतो भूत्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८० ॥
 गङ्गाप्रवाहवत्तस्य वाग्बिभ्रूतिर्विजृम्भते ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या गुरुभक्त्या मया समः ॥ ८१ ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी कन्यकामियात् ।
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु तदाप्नोति न संशयः ॥ ८२ ॥
 तस्माद्भवद्भिर्मुनयः संध्ययोरुभयोरपि ।
 जप्यं स्तोत्रमिदं पुण्यं देवदेवस्य भक्तितः ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

नाडीचक्रनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीचक्रनि-
रूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(अथ द्वादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ १ ॥

यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।

गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥ २ ॥

यतो नाडीचक्रज्ञानाधीनं सत्र चित्तमणिधानपूर्वकं नाडीशोधनयतस्तदन-
न्तरं तत्कथनमिति भक्तिज्ञानीति—अथात इति । पापनिवन्धनस्य शोधनस-
मये नाडीस्खलनस्य परिहारायाऽऽह—विध्युक्तेति । चित्तविशेषनिवन्धनस्य
परिहारायाऽऽह—कामेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वाश्रमे संस्थितः सम्यग्ज्ञानिन्निश्च सुशिक्षितः ।

पर्वताग्रे नदीतीरे त्रिल्वमूले वनेऽथवा ॥ ३ ॥

ज्ञानिभिरिति । शोधनेऽनुभवपर्यन्तं ज्ञानवद्विः । ऐकाग्र्यालुङ्गलं देशमाह—
पर्वताग्र इत्यादि ॥ ३ ॥

मनोरमे शुची दशे वेदघोषसमन्विते ।

फलमूलेः सुसंपूर्णैर्वारिभिश्च सुसंयुक्ते ॥ ४ ॥

सुशोभनं मठं लुन्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ।

त्रिकालस्नानसंयुक्तः श्रद्धधानः समग्रहितः ॥ ५ ॥

विरजानलजं भस्म गृहीत्वा वाजग्निहोत्रजम् ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्जवालैः सप्तभिर्मुने ॥ ६ ॥
 पङ्क्तिर्वाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः समुद्धृत्य ततः परम् ।
 तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा शिरसा बाहुमूलतः ॥ ७ ॥
 धारयेत्परया भक्त्या देवदेवं प्रणम्य च ।
 सरस्वतीं सुसंपूज्य स्कन्दं विघ्नेश्वरं गुरुम् ॥ ८ ॥
 चन्द्रमादित्यमनिलं तथैवाग्निं महामुने ।
 आरुह्य चाऽऽसनं पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ ९ ॥

पावनत्वाय वैदिकाभिष्टितं देशमाह—वेद्योपेति । नतु योगाभ्याससमये
 वेद्योपापेक्षा ।

“समे शुचौ शर्कराबह्निवालुकाविनर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
 मनोलुकूले नतु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्” इति

श्वेताश्वतरश्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
 नासाग्रे शशभृद्विम्बं त्रिन्दुमच्च तुरीयकम् ॥ १० ॥
 स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां मुसमाहितः ।
 इडया प्राणमाच्छ्रय्य पुरयित्त्वोदरस्थितम् ॥ ११ ॥

समग्रीवेति । तथाच गीतासु—

“समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संमिश्य नासिकाग्रं रजं दिशश्चानवलोकयन् ॥
 मशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिणो स्थितः ।
 मनः संयम्य गश्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः” इति ।

नासाग्र इति । नासाग्रे चन्द्रविम्बं तत्र यत्तुभीयकं यकाराद्यतुर्थं वकारं
 सविन्दुकममृतस्त्राविणं स्मरन्नेत्राभ्यामपि तभेयं देवं पश्यन्नित्यर्थः । तदुक्तमा-
 ग्धे—

“नासाग्रे मण्डलं चान्द्रं ज्योत्स्नाजालसमन्वितम् ।

नादविन्दुयुजा मध्ये वकारेण विराजितम् ॥

ध्यायन्मपूरयेद्वायुम्” इति ॥ १० ॥ ११ ॥

ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालायलीमयम् ।

विन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ॥ १२ ॥

पश्चाद्विरेचयेत्माणं मन्दं पिङ्गलया बुधः ।

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्यं वह्निबीजमनुस्मरन् ॥ १३ ॥

पुनर्विरेचयेद्धीमानिड्यैव शनैः शनैः ।

त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १४ ॥

पट्टत्वं आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंधिषु ।

नाडीशुद्धिमयाप्रोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ॥ १५ ॥

विन्दुनादसमायुक्तमिति । विन्दुरनुस्वारः । नादस्तदनुगतो ध्वनिः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ।

नादाभिष्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ॥ १६ ॥

नादाभिष्यक्तिरिति । अनाहतनादः स्फुरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ।

अथवैतत्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाश्रयेत् ॥ १७ ॥

विवेकज्ञानाधिकारवतस्तु तदेव पर्याप्तं नाडीशुद्ध्यादिभिर्न प्रयोजनमित्याह—अथवैतादीति । पूर्वोक्ता विशुद्धिर्नाडीगतापित्तश्लेष्मादिशोषणेन देहशुद्धिमात्रे हेतुः । विवेकज्ञानं तु नाडीपरिवृत्तं स्थूलं देहं तत्र व्याप्तं लिङ्गशरीरं तद्रुभयोपादानं चाविद्यामत्तमनः सकाशात्परिशोध्य विधिकं सचिदानन्दैकरसमात्मतत्त्वं व्यवस्थापयतीति पूर्वस्मादिदं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ।

अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो विजात्ययम् ॥ १८ ॥

१ क. °मीज मुनीश्वर । २ क. प. क. °क्षितम् । ३ प. °रुद्रती° । ४ प. °शुते स्थू° ।
५ ग. °नन्दरात्मत° ।

अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।

स एव सूर्यदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥

वस्तुभूतश्लेष्यादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव पवनेन भवति । नित्यशुद्ध-
स्वमकारोचिदानन्दैकरस आत्मा त्वविद्यामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्नि-
रासे रत्नाभावित्री तरय शुद्धिर्व्यवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥ १८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञान-

योगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इयमेव यदि प्रशरता किमिति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शास्त्रैरुपदिश्यत
इत्यत आह—न शुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानाधिकृत इति
तरय कृते साऽपि शुद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धि-
निरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाष्टाङ्गानि सुव्रत ।

यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥

प्राणायामस्तथा विप्र प्रत्याहारस्तथा परः ।

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मृने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसापेक्षाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतरतदनन्तरं
तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेषं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ३ ॥

इदेष्वनमेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।

कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

“न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति निषेधः स रागनिवन्धनाया एव हिंसायाः । अतः “अग्नीषोमीयं पशुपालभेत” इति विधिनिवन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति । अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वाच्च हिंसा विधिनिवन्धना । “श्येनेनाभिचरन्यजेत” इत्यत्रापि श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसा विधिनिवन्धनेषु न निषिद्यते । या तु तेनाभिचारयोगेण शुश्रुषात्मिका हिंसा सा द्वेषनिवन्धनेवेति विन्यसंरपशीभिषिद्यते । शारीरहिंसाया एव हिंसात्वं न पुनर्वाचिस्मानसयोरिति भ्रमनिरासाय तद्वेदानाह—कायेनेति । साऽप्येतेषां त्रिविधा । स्वयं कृताऽप्येन कारिता त्रियमाणा वेचलमनुमोदिता चेति नवमा । तत्राप्येतेषां त्रिविधा । लोभमूला क्रोधमूलाऽज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा । साऽप्येतेषां त्रिविधा । मृदुमाना मध्यमात्राऽधिरुमात्रा चेत्येकाशीतिर्हि हिंसाभेदा वितर्कनामानस्त्यक्तव्याः । तस्यागोपायश्च तेषां निरतिशयदुःखहेतवस्तत्त्वज्ञानप्रतिवन्धनाश्चेति प्राणिघानम् । एतच्च सत्यवचनादिवितर्कान्तरेणपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनम्” “वितर्कं हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता-लोभत्रोधमोहपूर्वका मृदुमभ्याधिमाना दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्” इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ।

सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कापिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति ।

“अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमच्छेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः रथाणुरचलोऽय सनातनः” इति ।

उक्तस्याऽऽत्मरवरूपस्याज्ञानमात्महिंसा । यदाहुः—

अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।

स एव सर्वदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १९ ॥

यस्तुभूतश्लेष्मादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव पवनेन भवति । नित्यशुद्ध-
स्वप्रकाशचिदानन्दैकरस आत्मा स्वविग्रामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्नि-
रासे रनाभाविकी तरय शुद्धिर्व्यवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥ १८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञान-

योगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इयमेव यदि प्रशस्ता किमिति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शस्त्रैरुपदिश्यत
इत्यत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानधिकृत इति
तरय कृते साऽपि शुद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धि-

निरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाष्टाङ्गानि सुमत ।

यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥

प्राणाधामस्तथा विप्र प्रत्याहारस्तथा परः ।

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मुने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसापेक्षाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतरतदनन्तरं
तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेषं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ३ ॥

उद्देशक्रमेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।

कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

“न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति निषेधः स रागनिबन्धनाया एव हिंसायाः । अतः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति विधिनिबन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति । अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वात्तद्धिंसा विधिनिबन्धना । “श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यत्रापि श्येनेयागाङ्गभूतपशुहिंसा विधिनिबन्धनैव न निषिध्यते । या तु तेनाभिचारयोगेण शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनैवेति विध्यसंरक्षणांश्चिष्यते । शरीरहिंसाया एव हिंसात्वं न पुनर्वाचिकमानसयोरिति भ्रमनिरासाय तद्भेदानाह—कायेनेति । साऽप्येकैका त्रिविधा । स्वयं कृताऽप्येन कारिता त्रित्यमाणा केवलमनुमोदिता चेति नवधा । तत्राप्येकैका त्रिविधा । लोभमूला क्रोधमूलाऽज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा । साऽप्येकैका त्रिविधा । मृदुमात्रा मध्यमात्राऽधिकमात्रा चेत्येकाशीतिर्हि हिंसाभेदा वितर्कनामानस्त्यक्तव्याः । तत्त्यागोपायश्च तेषां निरतिशयदुःखहेतवस्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाश्चेति प्रणिधानम् । एतच्च सत्यवचनाद्विबितर्कान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“वितर्कवापने प्रतिपत्तभावनम्” “वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता-लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपत्तभावनम्” इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ।

सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कायिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति ।

“अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमहेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः रथाशुरचलोऽयं सनातनः” इति ।

उक्तस्याऽऽत्मरूपस्याज्ञानमात्महिंसा । यदाहुः—

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ” इति ।

असौ ज्ञानेन तन्निरासः परमाऽहिंसेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यच्चदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं वेदविदा वर ।

तस्यैवोक्तिर्भवेद्विप्र सत्यता नान्यथा भवेत् ॥ ६ ॥

आहिंसावत्सत्यमपि परमपरं चेति द्विविधम् । तत्रापरमाह—यच्चदुष्टेति ।
 भ्रमदृष्टाभिधानं प्रमाणदृष्टस्यापि रागादिभिरन्यथाभिधानं चासत्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।

तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानभाषितैः ॥ ७ ॥

परमं सत्यमाह—सर्वं सत्यमिति । सर्वं वस्तु ब्रह्मस्वरूपेणैवं सत्यं पृथक्त्वे-
 नासत्यमिति यज्ज्ञात्वाऽभिधानं तत्सत्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि वा ।

मनसाऽपि निवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥

अस्तेयमपि द्विविधम् । तत्राऽऽह—अन्मदीय इति । मृदुमध्याधिक-
 मात्रा इत्युक्तभेदोपलक्षणत्वेन तृणादिविभागकथनम् ॥ ८ ॥

आत्मनोऽनात्मभावेन ह्यपहाराविकर्जनम् ।

यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥

द्वितीयमस्तेयमाह—आत्मन इति । अनात्मा देहेन्द्रियादिस्तद्रूपतयैवाऽऽ-
 त्मनो यत्परिहारं स आत्मापहारः ।

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ” इत्युक्तम् ।

तद्विकर्जनं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं परममस्तेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कायेन मनसा वाचा नारीणां परिवर्जनम् ।

ऋतुसेवां विना स्वस्थां ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १० ॥

अपरं ब्रह्मचर्यमाह—कायेनेति । अनुरागपुरःसराणि नारीणां स्पर्शभाषण-
 चिन्तनान्यग्रहचर्यम् । उक्तं हि—

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यम् ” इति ।

ऋतौ त्वभार्यासेवा तु ब्रह्मचर्यमेव । ऋताविति विहितकालोपलक्षणम् ।
श्रूयते हि—“ प्राणं वा एते मस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मच-
र्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यते ” इति ॥ १० ॥

ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परं तथा ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ ११ ॥

अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदितिः ।

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मभाव इति । ब्रह्मात्मैकत्वे मनसश्चरणं ब्रह्मचर्यम् । श्रूयते हि—

“ येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममृतं न माया च ” इति ।

अत्र परमपरं ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् ।

आत्मवदिति । अनुकम्पा रक्षाभिमुखी बुद्धिः । चतुक्तमागमे—

“ रोगार्तस्य रिपोर्वाऽपि मित्रस्थान्परय वा पुनः ।

तद्ब्रह्माभिमुखी बुद्धिर्दयैषा भाषिता बुधैः ” इति ।

पुत्रे मित्र इति । तदुक्तं गीतासु—

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥

साधुश्चपि च भयेशु समद्बुद्धिर्विक्रियते ” इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

एकरूप्यं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ।

कायेन मनसा वा वा शत्रुभिः परिपीडिते ॥ १३ ॥

कायेनेति । त्रिभिरपि करणैः पीडने चित्तविक्षेपविरहः क्षमा ॥ १३ ॥

चित्तक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुंगव ।

वेदादेव विनिर्भोक्षः संसारस्य न चान्यथा ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । वेदविष्ठावकवचनेषु सत्स्वपि वेदविरुद्धधर्मपरिहारेण वैदिकध-
र्मेषु स्थैर्यमपरमा धृतिः ॥ १४ ॥

इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ।

अहमात्मा न मर्त्योऽरमीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १५ ॥

परमामाह—अहमात्मेति । उक्ता हि धृतिर्देहाद्विविक्तात्मविषयेति परमा
धृतिः ॥ १५ ॥

या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा मुने वैदिकवेदिभिः ।

अल्पमिष्टाशनाभ्यां तु नास्ति योगः कथंचन ॥ १६ ॥

अल्पेति । अल्पाशने तु धातुसंशोभः । अधिकेऽजीर्णं निद्रालस्यादि वा ।
अतो मित्ताहारो योगाङ्गमिति । उक्तं च—

“अध्नेन कुसेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

माणसंचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

गुरुणामर्षसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ”

इत्यादि वैद्यशास्त्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ।

स्वदेहमलनिर्माक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने ॥ १७ ॥

स्वदेहेति ।

“शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्मणाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां भवेद्ब्राह्मं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ” ।

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

यत्तच्छौचं प्रवेद्ब्राह्मं मानसं मननं विदुः ।

अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

अहं शुद्ध इति ।

“स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दाग्निपनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता एतच्छौचं विदुः” ।

अतस्तद्विवेक एवाशौचं तद्विवेकज्ञानं शौचमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्भलः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥ १९ ॥

ज्ञानशौचं परित्यज्य चाहो यो रमते नरः ।

स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ॥ २० ॥

ज्ञानात्मसैव शुद्धस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

कर्तव्यं नास्ति लोकेऽस्मिन्नस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ २१ ॥

विवेकज्ञानस्यैव शौचत्वे हेतुमाह—अत्यन्तमलिन इति ॥१९॥२०॥२१॥

लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नास्त्यात्मवेदिनः ।

इहैव जीवन्मुक्तास्त इह चेदिति हि श्रुतिः ॥ २२ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽर्हिंसादिसाधनैः ।

आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानान्तु वेदजात् ॥ २३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे यमवि-

धिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

किञ्चिदिति । किमपि नास्ति । इहैव जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिमुदाहरति—इह चेदिति ।

“इह चेदवेदीदथ सत्यमरित नैश्वेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”

इति तलवकारोपनिषदीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डेऽष्टाङ्गयोगे

यमविधिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्दशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नियमान्मुनिसत्तम ।

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १ ॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव हार्मतिश्च जपो व्रतम् ।

एते च नियमाः प्रोक्ता योगविद्भिर्महात्मभिः ॥ २ ॥

यतो यमवन्नियमा अपि योगाङ्गमतरतदनन्तरं तान्वक्तुं मतिजानीते—
अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

तानहं क्रमशो वक्ष्ये शृणु श्रद्धापुनःसरम् ।

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ ३ ॥

अपरं तप आह—वेदोक्तेनेति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिस्वरूपं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ।

कोऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ४ ॥

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ।

यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ५ ॥

परमं तप आह—कोऽहमिति । उक्तं हि—

“मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।

तं ज्ञेयायः सर्वधर्मैभ्यः स धर्मः परमो मतः” इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तं संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ।

ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्तस्य परात्मनि ॥ ६ ॥

प्रियं यत्तन्महाप्राज्ञाः संतोषं परमं विदुः ।

श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥

न्यायार्जितं धनं चार्जं श्रद्धया वैदिके द्विजे ।

अन्वद्वा यत्प्रदीयेत तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ८ ॥

अवैदिकाय विप्राय दत्तं यन्मुनिपुङ्गव ।

नोपकाराय तत्तस्य भस्मनीव हुतं हविः ॥ ९ ॥

परमं संतोषमाह—ब्रह्मादीति । श्रूयते हि—

“ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः, स एकः प्रजापतेरानन्दः, श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं वैश्वक्षत्रिययाडवैः ।

यथारौक्त्यर्चनं भक्त्या यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ १० ॥

रागाद्यपेते हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना ।

हिंसाविरहितः काय एतच्चेश्वरपूजनम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणापिति । वैश्वैर्ब्रह्माणं क्षत्रियैर्विष्णुम् । वाडवा ब्राह्मणास्तेरीशानं
स्वीकृत्य यदर्चनं तदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं ध्रुवं परम् ।

भृत्यगित्यवगत्यन्तं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ १२ ॥

भृत्यगिति । अवगतिरापरोक्ष्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम ।

शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने ॥ १३ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्भवति या लज्जा हीस्तु सैवेति कीर्तिता ।

वैदिकेषु हि सर्वेषु श्रद्धया सा भतिर्भवेत् ॥ १५ ॥

तथा स्त्रीणापिति । वैश्वर्णिकस्त्रीणां तु श्रौते विकल्प उक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तन्त्रसंबन्धवर्जितः ।

वेदोक्तेनेव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १६ ॥

कल्पे सूचेऽथ वा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ।

इतिहासेऽनुवृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ॥ १७ ॥

उपदिष्टोऽपीति । न पुनः पुस्तकपाठादिमात्रेण ज्ञात इत्यर्थः । तत्रसंबन्धेति ।
कापालं नाकुलं वाममित्यादिवेदविरुद्धागमसंस्पर्शरहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

या वेदवाहाः स्मृतयो याश्च काश्च कुहृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ १८ ॥

वेदविरुद्धतन्त्रसंबन्धत्यागे कारणमाह—या वेदवाहा इति ॥ १८ ॥

श्रेयान्स्वधर्मा विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदगन्त्रं सदा जपेत् ।

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ २० ॥

वेदोक्तधर्मसम्यगनुष्ठानाशक्तस्यापि यथाशक्ति तदनुष्ठानमेव न तु विरुद्ध-
तत्त्वार्थानुष्ठानमित्याह—श्रेयान्स्वधर्म इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ।

मानसो मननध्यानभेदाद्द्वैविध्यमास्थितः ॥ २१ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ।

मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ॥ २२ ॥

वाचिकोपांशुरिति । संधिश्लान्दसः ॥ २१ ॥ २२ ॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।

नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥ २३ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुजपः फलेन सहस्रगुण उक्तः । उच्चैर्जपस्तु कियत्फल इत्यत
आह—उच्चैर्जपस्तु सर्वेषामिति । यो मच्चजपो योयतः फलस्य साधनत्वेन
शाले फथितः स तावत्फलस्तत्सहस्रगुणस्तन्मन्त्रोपांशुजप इत्यर्थः । उच्चैर्ज-
पोऽपि यथा नीचैर्मल्लच्छैर्न श्रूयते तथाऽरण्यादी विविक्तदेशे कियते चेदुक्त-
फलो भवति । प्रमादाच्चैः श्रुतश्चेत्तरय यथोक्तमपि फलं नास्तीत्याह—नीचै-
रिति ॥ २३ ॥

ऋषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायमानो जपन्नरः ।

भसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ॥ २४ ॥

दशमं नियमग्रतमाह—भसन्नेति । भतिबन्धकपापनिरासद्वारा चित्तशुद्धये
पुण्योपचयद्वारा फलाहुइत्याय च सुर्वनुज्ञया कियमाणमुपवासादिकं व्रत-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

धर्मार्थमात्मशुद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ।

अथवाऽऽर्थवर्णैर्मन्त्रैर्गृहीत्वा भस्म पाण्डुरम् ॥ २५ ॥

व्रतशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथवेति ॥ २५ ॥

सर्वाङ्गोद्धूलनं यत्तद्भूतं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

एतद्वेदशिरोनिष्ठाः प्राहुः पाशुपतं मुने ॥ २६ ॥

एतद्वेदेति । अथर्वशिरसि—“अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्या-
ङ्गानि संस्पृशेद्यत्रमेतत्पाशुपतम्” इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्छिरोव्रतं प्राहुः केचिदत्याश्रमं विदुः ।

केचित्तद्भूतमित्यूचुः केचिच्छांभवमैश्वरम् ॥ २७ ॥

व्रतपदस्य मतभेदेनार्थान्तराण्याह—केचिदिति । “शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
शीर्णम्” इत्याथर्वणिना आहुरित्यर्थः । केचिदिति । “अत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रम्” इति श्वेताश्वतरशाखिनो व्यवहरन्तीत्यर्थः । व्रतं नाम शांभवमित्यन्वे,
ऐश्वरमित्यपरे कथयन्तीत्यर्थः । अथवा यथोक्तपाशुपतव्रतमेव शिरोव्रतत्याश्र-
मशांभवैश्वरशब्दैराथर्वणिकादिभिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्य व्रतस्य माहात्म्यमागमान्तेषु संस्थितम् ।

सर्वपापहरं पुण्यं सम्यग्ज्ञानप्रकाशकम् ॥ २८ ॥

‘ आगमान्तेष्वपरेष्वपि बहुषु वेदान्तेषु ॥ २८ ॥

यः पशुस्तरपशुत्वं च व्रतेनानेन न त्यजेत् ।

तं हत्वा न स पापीयानिति वेदान्तानिश्चयः ॥ २९ ॥

यः पशुरिति । सुकरसर्वभोगोपकरणं परमपुरुषार्थसाधनं चैतत्पाशुपतव्रतम् ।
अमुना व्रतेन यः पशुः स्वात्मनः पशुत्वं न जहाति स आत्मघातकत्वादात-
त्तायी । अतः—

“आततायिवधे ढोपो हन्तुर्नास्त्येव कश्चन”

इति वेदादिदः स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वमृक्तं समासेन नियमं मुनिसत्तम ।

अनेन विधिना युक्तो भस्मज्योतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे नियमविधि-
कथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भस्मज्योतिरिति । भस्मैवोक्तरात्या तत्त्वावबोधहेतुत्वाज्ज्योतिर्यस्य स
त्तयोक्तः ॥ ३० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नियमवि-
धिकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

आसनानि पृथग्बक्ष्ये शृणु वाचस्पतेऽधुना ।

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥ १ ॥

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।

सुखासनसमारुह्यं च नवमं मुनिपुंगव ॥ २ ॥

यमनियमानुवत्वा क्रमप्राप्तमासनं बृहस्पतिं प्रति वक्तुमीश्वरः प्रतिजानीते-
भासनानीति । तानि नव तावदुचिशाति—स्वस्तिकमिति ॥ १ ॥ २ ॥

जानूर्वोरन्तरे विप्रं कृत्वा पादतले उभे ।

समग्रीवशिरस्कस्य स्वस्तिकं परिचक्षते ॥ ३ ॥

स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—जानूर्वोरिति । दक्षिणजानूरुमध्ये वामपादतलं
वामजानूरुमध्ये दक्षिणपादतलं च विन्यस्य ऋजुकाय उपविशेदेतत्स्वस्तिका-
सनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ।

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्रचक्षते ॥ ४ ॥

सव्ये वामे तस्मिन्पृष्ठपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणे च पृष्ठपार्श्वे सव्यं वामं
विन्यसेदेतद्गोमुखासनम् ॥ ४ ॥

अङ्गुष्ठावपि गृह्णीयाच्चस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥ १ ॥

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतलद्वयम् ।

पद्मासनं भवेदेतस्यापरोगमयापहम् ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठावपीति । दक्षिणस्योरोरुपरि वामपादतलं विन्यस्य तदीयमङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन वामहस्तेन गृह्णीयात् । एवं वामस्योरोरुपरि न्यस्तस्य दक्षिणपादतलस्याङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन दक्षिणहस्तेनेत्येतत्पद्मासनमुक्त्वा कफलाभित्यर्थः ॥ ५ ॥

दक्षिणोत्तरपादं तु सव्य ऊरुणि विन्यसेत् ।

ऋजुकायः सुखासीनो धीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

दक्षिणमुत्तरपादं नाम पादाग्रं सव्ये वाम ऊरौ विन्यसेत् । एतद्योपलक्षणम् । सव्यं वामं दक्षिण ऊरावेतद्धीरासनमित्यर्थः । दक्षिणोत्तरपादं तु दक्षिणोत्तराणि विन्यसेदिति पाठान्तरम् । आगमे चोभयगुक्तम्—ऊर्वोरुपरि कुर्वीत पादौ पीरं चेति ॥ ६ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

दक्षिणं सव्यगुल्फेन वामं दक्षिणगुल्फतः ॥ ७ ॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ।

नासाग्रं च निरीक्षेत भवेत्सिंहासनं हि तत् ॥ ८ ॥

सीवन्या वामपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणपार्श्वे च वामगुल्फं प्रसारिताङ्गुलि-
हस्तौ जानुमूर्ध्नीर्विन्यस्य नासाग्रदर्शनं सिंहासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ ९ ॥

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः ।

भद्रासनं भवेदेतद्विपरोगविनाशनम् ॥ १० ॥

भद्रासनमाह—गुल्फौ चेति । सीवन्या वामपार्श्वे वामगुल्फो दक्षिणपार्श्वे दक्षिणगुल्फो यथा भवति तथा पादतले परस्पराभिमुखे सीवन्या अपस्ताद्वि-
निवेद्य दक्षिणोरुं दक्षिणपाणिना वामोरुं च वामपाणिना सम्यङ्निष्पीड्या-
वस्थानं भद्रासनमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

निपीड्य सीवर्नी सूक्ष्मां दक्षिणोत्तरगुल्फतः ।

वामं घाम्भेन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ११ ॥

मेढ्रोपरि विनिक्षिप्य सव्यगुल्फं तथोपरि ।

गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ १२ ॥

सीवन्या अधस्ताद्दामो गुल्फस्तस्याधस्तादक्षिणः । अथवा मेढ्रस्योपरि सव्यो गुल्फस्तस्योपरि दक्षिण इति द्वेषा मुक्तासनमित्याह—निपीड्य सीव-
र्नीमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

कूर्पराग्रौ मुनिश्रेष्ठ निःक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ।

भूम्यां पाणितलद्वंद्वं निःक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १३ ॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योत्रि संस्थितः ।

मयूरासनमेतत्स्वात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४ ॥

कूर्पराग्राविति । तथा चाऽऽगमे—

“भुवि पाणितले कृत्वा कूर्परौ नाभिपार्श्वगी ।

समुन्नतशिरःपादं दण्डवद्व्योमसंश्रयम् ॥

कुर्याद्देहमिति प्रोक्तं मायूरं पापनाशनम्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।

तत्सुखासनमित्युक्तमशकंस्तत्समाश्रयेत् ॥ १५ ॥

येन केनेति । तथा च पातञ्जले सूत्रम्—“स्थिरसुखमासनम्” इति ॥ १५ ॥

आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् ।

आसनं सकलं प्रोक्तं मुने वेदविदां वर ॥ १६ ॥

जगन्नयमिति । आसनजयस्य चिन्तिकाग्रयहेतुत्वात् । शीतोष्णादिद्वैतनुपया-
त्वात् । आह पतञ्जलिः—“वतो द्वंद्वानभिघातः” इति ॥ १६ ॥

अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आस-

नविधिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अनेनेति । आसनवतैवे हि प्राणायामः कर्तव्य इत्यहि—विधिनेति ।
आसप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायाम इति ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातार्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे, आसनविधि-
निरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ षोडशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्राणायामं यथाविधि ।

प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥

वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ।

स एव प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ २ ॥

यतो जितासनस्यैव प्राणायामो निरुपद्रवः सिध्यति, अतस्तदनन्तरं तत्प्र-
तिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

इदया वायुमाळ्य पूरयित्वा^१दरस्थितम् ।

शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥ ३ ॥

उक्तं वर्णात्मकत्वं विवृणोति—इदयेति । मात्रैर्मात्राभिः । तद्वृक्षणमुक्तम्—

‘ कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वजानुमण्डलम् ।

पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वयैकश्वासमात्रया’ इति ।

अकारं ब्रह्मात्मकम् ॥ ३ ॥

पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःपष्ट्या तु मात्रया ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारयञ्जपसंयुतम् ।

पूरितं रेचयेत्पश्चान्भकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥

शनैः पिङ्गलया विप्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।

प्राणायामो ऋग्वेदेऽप ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ६ ॥

उकारमूर्तिं विष्णुमूर्तिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्व मानैः षोडशभिस्तथा ।

मकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥

धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं विंशतिद्वयम् ।

जपेदत्र स्मरेन्मूर्तिमुकारारूपां तु वैष्णवीम् ॥ ८ ॥

अकारं तु स्मरेत्पश्चाद्देवयेदिडयाऽनिलम् ।

एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्वं बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

मकारमूर्तिं रुद्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं यतीश्वरः ।

अथवा प्राणमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ १० ॥

प्रणवेन समायुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।

गायत्रीं संजपेच्छुद्धः प्राणसंपमने जपम् ॥ ११ ॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्याद्गृहस्थश्च त्रिसंधिषु ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां वनस्थानां महामुने ॥ १२ ॥

प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं वा कुम्भके जपित्येत्याह—अथवेति ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राणायामो विकल्पेन प्रोक्तो वेदान्तवेदिभिः ।

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणायामो महामुने ॥ १३ ॥

विकल्पेनेति । उक्तविकल्पेनेत्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोरपि वैदिकमन्त्राधिकारा-
द्विप्रवदेव प्रणवगायत्रीभ्यां प्राणायाम इत्याह—द्विजवदिति ॥ १३ ॥

विरक्तानां प्रबुद्धानां वैश्यानां च तथैव च ।

शूद्राणां च तथा स्त्रीणां प्राणसंपमनं मुने ॥ १४ ॥

नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वा न चान्यथा ।

॥ नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ १५ ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते मासमात्रतः ।

पणमासाभ्यासतो विशा वेदनेच्छामवाप्नुयात् ॥ १६ ॥

शुद्धाणामिति । वेदानधिकारात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वत्सराद्ब्रह्म विद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।

योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ १७ ॥

प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ।

वाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १८ ॥

संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ।

बहिर्विरेचनं वायोरुदरादेचकः स्मृतः ॥ १९ ॥

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।

कम्पनं मध्यमं वियादुत्थानं चोत्तमं तथा ॥ २० ॥

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।

संभवत्पुत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

योगाभ्यासेति । यः स्वधर्मनिरतः सन्योगाभ्यासरतो भवति तस्य प्राणा-
षाम एवोक्तरीत्या ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुमत ।

चित्ते शुद्धे मनः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिष्ववस्थितम् ॥ २२ ॥

प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।

प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ २३ ॥

प्राणायामेन चित्तमिति । आह एतद्भ्रूलिः—“ ततः क्षीयते प्रकाशावर्ण
धारणासु योग्यता मनसः ” इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानादिमुक्तता ।

रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।

मनोजयत्वमामोति पलितादि च नश्यति ॥ २५ ॥

प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामं समस्यसेत् ॥ २६ ॥

विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ।

संध्यपोर्ब्राह्मकाले वा मध्याह्ने वाऽथवा सदा ॥ २७ ॥

किञ्चिज्ज्ञानादिति । प्राणायामो हि सत्त्वशुद्धिं जनयति । तथा ज्ञानं भवति । श्रूयते हि—“ ज्ञानभसादेन विशुद्धसत्त्वरततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ” इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ .

बाह्यप्राणं समाकृष्य पूरयित्वादरेऽनघ ।

नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २८ ॥

नासाग्रं नाभिमध्यं पादाङ्गुष्ठं च चिन्तयतस्तत्र चित्तं धृतं भवति तेन च प्राणो जीयत इत्यर्थः । एतद्योगप्रकारः सविशेषमन्यत्रोक्तः—

“ इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वादरे इडम् ।

वामाङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठके नाभौ नासाग्रे धारयेत्स्थिरम् ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य दक्षाङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठकेऽनिलम् ।

नाभौ नासाग्रके माण्ड्यद्वारयेद्दधानसंयुतः ।

पुत्रभ्यामथवा वायुं पूरितं धारयेत्स्थिरम् ।

अनेनाभ्यासयोगेन प्राणवायुर्जितो भवेत् ’ इति ॥ २८ ॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेत्तृषशतं नरः ।

नासाग्रधारणाद्वायुर्जितो भवति सुव्रत ॥ २९ ॥

सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ।

शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ ३० ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ।

श्रमदाहविनिर्मुक्तो भवेन्नरीरोगतामियात् ॥ ३१ ॥

एतन्नयस्य पृथक्फलमाह—नासाग्रेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जिह्वया वायुमाळ्प्य जिह्वामूले निरोधयेत् । १

पिवेदमृतमव्ययं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

इडया वायुमाळ्प्य ध्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ।

यः पिवेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ ३३ ॥

इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलोऽपि च ।

नासौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ ३४ ॥

जिह्वामूले निरोधयेच्चित्तं धारयेत् । तमेवात्यन्तशीतलममृतमयं वायुमव्ययं
शुभैः पिवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मासमात्रं त्रिसंध्यायां जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् ।

अमृतं च पिवेन्नासौ मन्दं मन्दं निरोधयेत् ॥ ३५ ॥

घातपित्तादिजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ।

नाडीभ्यां वायुमाळ्प्य नेत्रद्वंद्वे निरोधयेत् ॥ ३६ ॥

नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।

तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थिरम् ॥ ३७ ॥

जिह्वयाऽऽरोप्येति । जिह्वाग्रसंस्पर्शा यथा वायुर्भवति तथा काकचञ्चुष-
दोषो कृत्वा मन्दं मन्दं पवनभोर्कर्षणाभी चित्तं धारयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्पमुक्तं बृहस्पते ।

स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३८ ॥

संमुखीकरणयोगमाह—स्वस्तिकासनमित्यादि ॥ ३८ ॥

अपानमूर्ध्वमाळ्प्य प्रणवेन शनैः शनैः ।

हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादिकरणानि वै ॥ ३९ ॥

ऊर्ध्वमाळ्प्याऽऽकुन्ध्य शनैः शनैः । त्वरया हि कृते नाख्यन्तरमविष्टः पवनो
व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामुक्ते श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।

नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ४० ॥

आनन्दाविर्भावं यावत्तावन्मूर्धनि धारयेत् ।

प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ४१ ॥

चामदसिणहस्ताद्गुण्ठाभ्यां श्रोत्रे । तर्जनीभ्यां चक्षुषी । मध्यमाभ्यां
नासापुटौ च निरुध्य यावदानन्दाविर्भावो भवति तावद्ब्रह्मरन्ध्रे चित्तं धारयतः
प्राणः सुषुम्नां प्रविशतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ब्रह्मरन्ध्रे गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ।

शङ्खध्वनिनिभश्चाऽऽदौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ४२ ॥

शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ।

पश्चाच्चित्तं महाप्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखं भवेत् ॥ ४३ ॥

नादश्चोत्पद्यत इति । तद्भेदा हंसोपनिषदि दशधा कथिताः । चिणीति
प्रथमः । चिणिचिणीति द्वितीयः । घण्टानादस्तृतीयः । शङ्खनादश्चतुर्थः । पञ्चम-
स्तञ्जीनादः । पष्ठस्तालनादः । सप्तमो वेषुनादः । अष्टमो भेरीनादः । नवमो
बदङ्गनादः । दशमो मेघनाद इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिस्तया संसारनिहनुतिः ।

दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवनीं पीडयेच्छिराम् ॥ ४४ ॥

सव्येतरण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमात्ररः ।

जान्वोरधः स्थितं संधिं स्मृत्वा देवं च व्यम्बकम् ॥ ४५ ॥

विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ।

लिङ्गनालात्समाकृत्य वायुमध्यगतो मुने ॥ ४६ ॥

प्रणवेनाग्निपुक्तेन विन्दुपुक्तेन बुद्धिभान् ।

मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्यमे तु निरोधयेत् ॥ ४७ ॥

निरुद्धवायुना दीप्तो वह्निर्देहति कुण्डलीम् ।

पुनः सुषुम्नया वायुर्बद्धिना सह गच्छति ॥ ४८ ॥

एवमग्न्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्ध्रुवम् ।

प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ।

एवमभ्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ५० ॥

भगदरं च नष्टं स्वात्तथोऽन्ये व्याधयो मुने ।

पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ५१ ॥

उत्कर्षप्राणायाममाह—दक्षिणोत्तरोति । वामेन गुल्फेन पीडयित्वा जान्वोरुधः स्थितं तमेव वामगुल्फसंधिं दक्षिणगुल्फेन पीडयित्वा शिवविनायकवागीशान्स्मरद्धिङ्गनालं समाकृष्य निरुद्धस्य पवनस्य नाड्यन्तरप्रवेशपरिहारार्थमाकुञ्चितोल्थणवन्धं कृत्वा रेफविन्दुयुक्तं प्रणवमनुस्मरन्मूलाधारपवनं निरोधयेत् । मूलाधाराकुञ्चनलक्षणं मूलवन्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमुत्कर्षप्राणायामयोग आगमे सविज्ञेपो दर्शितः—

“ अथोत्कर्षाधिधानस्य प्राणायामस्य संयमः ।

इडाधः सौवर्नीं सूक्ष्मां पीडयेद्दामगुल्फतः ॥

तद्गुल्फोपरि निक्षिप्य दक्षगुल्फं समं स्थिरम् ।

जह्योरुसंधिं निश्छिद्रां बद्ध्वाऽऽसीत् समाहितः ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे रक्ताकिञ्जल्कशोभिते ।

मनसा प्रणवं ध्यायन्दक्षगुल्फं विलोकयन् ॥

यावन्मनोऽल्यस्तास्मिस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

अपानोऽनेन योगेन वह्निस्थानं प्रजेत्तदा ॥

आग्नेये मण्डले रक्ते त्रिकोणे देहधारकः ।

वैश्वानरो वसस्त्याग्निश्चपानाद्रिषाचकः ॥

अपानमग्निना सार्धं प्राणं तत्रैव निश्चलम् ।

धारयेत्प्रणवं ध्यायन्यावदग्निर्जितो भवेत् ॥

जातेऽग्निविजये सम्यगूर्ध्वं तद्वाह्निमण्डलात् ।

कन्दनाभेरधस्ताद्य स्वाधिष्ठाने च पृष्ठले ॥

प्राणापानौ समारोप्य निश्चलं वह्निना सह ।

नाभिं विलोकयन्दृष्ट्वा मनसा प्रणवं स्मरन् ॥

यावन्मनोऽल्यस्तास्मिस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

ततोऽग्निनाऽभ्यायतेन प्रवोधं याति कुण्डली ॥

शुद्धा कुण्डली कन्दनाभिरन्ध्रात्फणं रयकम् ।

अपाकरोति तेनेतत्सुपुञ्जामूलरन्ध्रकम् ॥

विवृतं भवति क्षिप्रं तरिमन्वार्युं प्रपूरयेत् ।

शर्नः सार्धं सुपुञ्जायामा गूर्ध्नः प्रणवं रमरेत् ॥

पारयेन्मारुतं सार्धं सुपुञ्जारन्ध्रमूर्धनि ।

मरुताऽऽपूरिते देहे सुसर्वाङ्गे सवह्निना ॥

तादान्मा दृश्यते मूर्ध्नि यथाऽऽकाशे प्रभाकरः ” इति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमुत्तमम् ।

पुनर्ब्रह्मादिलोकेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ५२ ॥

अनेन योगेन न केवलमारोग्यं किं तु समाधानं ज्ञानमप्यपवर्गफलं भवती-
त्याह—पुनर्ब्रह्मादीति ॥ ५२ ॥

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।

तेन पाशापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ॥ ५३ ॥

अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा मायया परिमोहिताः ।

परिभ्रमन्ति संसारे सदाऽसारे नराधमाः ॥ ५४ ॥

ज्ञात्वा देवमिति ।

“ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युमहाभिः ”

इति श्वेताश्वतरोपनिषदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ज्ञानामृतरसो येन सद्ब्रह्मास्वादितो भवेत् ।

स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ५५ ॥

ज्ञानामृतरसः प्रायस्तेन नाऽऽस्वादितो भवेत् ।

यो वाऽन्यत्रापि रमते तद्विहायैव दुर्मतिः ॥ ५६ ॥

असारसंसारपरिभ्रमणं ज्ञानामृतरसापरिज्ञानादिस्थुक्तम् । तत्परिज्ञानवत्स्तु
तद्विरहमाह—ज्ञानामृतेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।

अर्थस्वरूपमज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ५७ ॥

यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदम् ।

दानैर्भोगानवाप्नोति ज्ञानाद्ब्रह्माधिर्गच्छति ॥ ५८ ॥

चराचरभगजातस्य परशिवपरिकल्पितत्वेन वस्तुतस्तन्मयतां तत्त्वविदः पश्यन्तीत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति । “सद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च” इति तापनीयश्रुतिः । ज्ञानात्पृथगर्थस्य पारमार्थिकत्वाभिमानस्त्वविधैकनिबन्धन इत्याह—अर्थेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कर्मणा केचिदिच्छन्ति कैवल्यं मुनिसत्तम ।

ते मूढा मुनिशार्दूलं प्लवा हेत इति श्रुतिः ॥ ५९ ॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पाण्डिताः ।

अज्ञानेनाऽऽदृता मर्त्या न विजानन्ति शंकरम् ॥ ६० ॥

अज्ञानपाशबद्धत्वादमुक्तः पुरुषः स्मृतः ।

ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥ ६१ ॥

मूढा हेत इति ॥

“मूढा ह्येते अहदा यद्गुरुणा अष्टादशोक्तमधरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येषभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति”

इति मुण्डकश्रुतिरपवर्गस्य कर्मसाध्यतां प्रतिस्तिपतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परीक्षया ।

क्षीणेऽज्ञाने महापात्रं रागादीनां परिक्षयः ॥ ६२ ॥

रागाद्यसंभवे प्राज्ञं पुण्यपापोपमर्दनम् ।

तयोर्नागे शरणि न पुनः संप्रमुज्यते ॥ ६३ ॥

अशरीरो महानात्मा सुखदुःखैर्न बाध्यते ।

क्लेशमुक्तः प्रसज्जात्मा मुक्त इत्युच्यते वृषैः ॥ ६४ ॥

तस्मादज्ञानमूढानि सर्वदुःखानि देहिनाम् ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मभिः ॥ ६५ ॥

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्त्रिविधं पापनाशनम् ।

तदभ्यासाहेते नास्ति संसारच्छेदकान्णम् ॥ ६६ ॥

ज्ञानान्मिध्याज्ञाननिवृत्तौ तन्निबन्धनरागाद्यभावेन धर्माधर्ममष्टात्तिविरां
तदुभयफलभोगनिमित्तस्य शरीरपरिग्रहस्याभावाद्बुःस्वात्यन्तानिष्टतिरपवर्गं
भवतीत्याह—आत्मस्वरूपेति । तथा च गौतमतूत्रम्—“दुःखजन्ममष्टात्तिदीप
मिध्याज्ञानानामुचरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

सर्वभुक्तं समासेन तव स्नेहान्महामुने ।

गोपनीयं त्वयैवैष वेदान्तार्थो महामुने ॥ ६७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे स्मृतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायाम-
विधिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गोपनीयमिति । ज्ञानस्यैव हेतुत्वं कर्मणामहेतुत्वं च यद्यपि सकलवेदान्ता-
र्थस्तथाऽपि मूर्खेषु न प्रकाशनीयम् ।

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्घिनोम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्” ॥

इति गीतासु भगवतोक्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीस्मृतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायामविधि-
निरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रशक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।

✓ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥

यतो जितप्राणरथैवेन्द्रियनियमनहेतुप्रत्याहारसंभवः, अतस्तदनन्तरं स
उच्यत इत्याह—अथात इति । लक्षणमाह—इन्द्रियाणामिति । आह पत-
ञ्जलिः—“ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ”
इति ॥ १ ॥

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।

यद्यत्पश्यति तत्सर्वं ब्रह्म पश्येत्समाहितः ॥ २ ॥

ब्रह्ममपञ्चस्य सर्वस्य ज्ञानादव्यतिरेकानुसंधानमिन्द्रियनियमनादापि प्रशस्तः
प्रत्याहार इत्याह—यद्यादिति ।

“ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ”

इति हि मुण्डकोपनिषत् ॥ २ ॥

प्रत्याहारो भवत्येष ब्रह्मविद्धिः पुरोदितः ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥

सर्वव्यापारजातस्य ब्रह्मणि समर्पणलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—यदि शुद्ध-
मिति ।

“ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपरयसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ”

इति हि गीतासु ॥ ३ ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारोऽयमुच्यते ।

अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥

निषिद्धानि वर्जयित्वा नित्यानां काम्यानां च फलानभिसंधानेन भगवदा-
राधनबुद्ध्याऽनुष्ठानलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा नित्येति ॥ ४ ॥

काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ।

अथवा वायुमाकृष्य तत्तत्स्थाने निरोधयेत् ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तं प्राणस्यापकर्षणरूपमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा
वायुमिति । पूर्वस्थानात्परं स्थानं प्रति वायुमाकृष्यैकेकेत्र स्थाने यावदखि-
लोऽपि प्राण आगत्य स्थिरो भवति तावद्विचित्रं धारयेत् । अनन्तरं मवस्थाना-
न्तरं नयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

१ प. प्रसृतं । २. ब्रह्मिदं । ३. ततः । ४. ग. प. 'भ्य स्थानात्स्थानं नि' । ५. 'न्य
स्थानान्तरं नि' । ४ प. 'कर्या' । ५ प. 'स्तेन स्था' ।

दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् ।
 उरोदेशात्समाकृष्य नाभिकन्दे निरोधयेत् ॥ ६ ॥
 नाभिकन्देत्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ।
 कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥
 तथाऽपाने कटिद्वन्द्वे तथोरुद्वयमध्वमे ।

तथा जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥

वानि धारणास्थानान्यवरोहेणाऽऽह—दन्तमूलादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः प्रत्याहारपरैः पुरा ।

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥

प्रत्याहारोऽयमिति । दन्तमूलमारभ्योक्तस्थानक्रमेण प्राणस्य पादाङ्गुष्ठप्र-
 त्याहरणं प्रत्याहारः ॥ ९ ॥

सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगाश्च सुव्रत ।

अथवा तव वक्ष्यामि प्रत्याहारान्तरं मुने ॥ १० ॥

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ।

पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ॥ ११ ॥

पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे तथैव च ।

नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठकूपे च तालुके ॥ १२ ॥

श्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि रोधयेत् ।

अकारं च तथोकारं मकारं च तथैव च ॥ १३ ॥

नकारं च मकारं च शिकारं च वकारकम् ।

यकारं च तथोङ्कारं जपेद्बुद्धिमतां वर ॥ १४ ॥

पवनस्य पादद्वयमारभ्याऽऽरोहरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा तपोति ।
 पादद्वयादिस्थाननवके पूर्वपूर्वस्थानजयानन्तरमुत्तरोत्तरस्थानक्रमेणाकारादिवर्ण-
 नवकेन सह चित्तस्य धारणामित्यर्थः । एष च पवनधारणरूपः प्रत्याहार
 आगमे दर्शितः—

“चित्तात्मैक्यधृतस्य प्राणस्य स्थानसंहतिः स्थानात् ।
प्रत्याहारो ज्ञेयधैतन्यधृतस्य सम्पन्निलस्य ” इति ।

धारणास्थानानि तु तत्र कानिचिदधिकानि—

“अद्भुतगुल्फजानुद्वितयानि मुदं च सीवनी मेदूर ।
नाभिर्हृदयं ग्रीवा सलम्बिकार्थं तथैव नासा च ।
भ्रूमध्यललाटाग्रं सुपुष्पाद्वादशान्तमित्येषम् ॥
उत्क्रान्तीं परकायप्रवेशने चाऽऽगतां पुनः स्वतनौ ।
स्थानानि धारणायाः प्रोक्तानि मरुत्प्रयोगविधिनिपुणैः”

इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः पण्डितैः पण्डितोत्तम ।

अथवा मुनिशार्दूल प्रत्याहारं वदामि ते ॥ १५ ॥

विषयादिभ्यः प्रत्याहृत्य बुद्धेरात्मनि धारणरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा
मुनिशार्दूलेति ॥ १५ ॥

देहायात्ममतिं विद्वान्समाकृष्य समाहितः ।

आत्मनाऽऽत्मनि निर्वृद्धे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १६ ॥

प्रत्याहारः समारूपातः साक्षाद्देदान्तयोदिभिः ।

एवमत्रपसतस्तस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १७ ॥

आत्मना बुद्ध्या ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य पुण्यं च पापं च नहि सत्यं बृहस्पते ।

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठः साक्षाद्देवेश्वरः पुमान् ॥ १८ ॥

तस्य पुण्यं चेति । पापबन्धोत्कारणं पुण्यमपि संसारावदत्त्या हेयमेव ।

“तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” इति मुण्डक-
श्रुतिः ॥ १८ ॥

प्रत्याहारः समारूपातः संक्षेपेण महामुने ।

गोपनीयस्त्वया नित्यं गुह्याद्गुह्यतरो लयम् ॥ १९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे भूतमंहितायां ज्ञानयोगस्तण्डे प्रत्या-

हारविधाननिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गुह्यात्पवनप्रत्याहारादपि विमर्शरूपस्य प्रत्याहारस्य विशेषमाह—गोपनीय इति ॥ १९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रत्याहारविधान-
निरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(अथाष्टादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संश्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।

देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥

प्राणे बाह्यानिलं तद्ब्रज्ज्वलने चाग्निमौदरे ।

तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥

हृदयरलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् ।

धारणैषा मया प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥

यतः प्रत्याहारेण वशीकृतस्य चित्तस्य धारणासु योग्यता, अतस्तदनन्तरं ता उच्यन्त इति प्रतिजानीते—अथात इति । तत्र शरीरान्तर्बर्तिषु वियदादिषु हृदयरलवणेर्भूतबीजैः सह बाह्याविषयादितादात्म्येन बुद्धिधारयितव्या । एषा च धारणा सह फलेन श्वेताश्वत्तरोपनिषदि वर्णिता—

“ पृथ्व्यग्नेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ”

इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जान्वन्तः पृथिवीभागे ह्येषां पाप्मन्त उच्यते ।

हृदयान्तस्तथाऽग्न्यंशो भ्रूमध्देषान्तोऽनिलांशकः ॥४॥

आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ मूर्धान्तः परिकीर्तितः ।

ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥

उक्तानां विषदादीनां शरीरे धारणावस्थानविशेषात्सह तत्तद्देवताभिराह—
जान्वन्त इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।

आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

महेशानं रुद्रं पञ्चधा विभक्तेषु पादादिषु शरीरमण्डेषु पृथिव्यादिपञ्चभूता-
त्मकतां तेषु च ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवरूपता च सदा भावयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथवा तव यक्ष्यामि धारणां मुनिपुंगव ।

मनसीन्दुं दिशः शोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् ॥ ७ ॥ ✓

अथवा तवेति । मनःप्रभृत्याध्यात्मिकशरीरभागेषु चन्द्रादीन्याधिदेविकरू-
पाणि तादात्म्येन भावयेत् । क्रान्ते यमणेनोपलक्षिते पात्रे । हरिमिन्द्रम् ॥ ७ ॥

वाच्यमिं मित्रमुत्सर्गे तथोपस्थे प्रजापतिम् ।

त्वाचि वायुं तथा नेत्रे सूर्यमूर्तिं तथैव च ॥ ८ ॥ ✓

उत्सृजन्त्यनेत्युत्सर्गोऽपानं तत्र ॥ ८ ॥

जिह्वायां वरुणं घ्राणे भूमिदेवीं तथैव च ।

पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ९ ॥

धारयेद्बुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये । ✓

एषा च धारणा प्रोक्ता योगशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ १० ॥

पुरुषे जीने । सर्वशास्तारं परमात्मानम् । “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
सर्वात्मा” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।

सर्कारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ॥ ११ ॥ ✓

साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत्प्रयतो नरः । ✓

धारणैषा परा प्रोक्ता धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥ १२ ॥

धारणान्तरमाह—प्रभाटीति । प्रभाटीनामपि चित्रंशाः स्वस्वधारणपरम्परया
मायायां लीयन्ते । माया च परमात्मनि । प्रभाटयस्तु एवमात्मरूपेणैव न्यराति-

गुन्त इति भावयेदित्यर्थः । अन्यक्तमनाभिव्यक्तम् । नामरूपानिरूप्यमानिर्वचनीयम् । अचेतनं जटम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् ।

कंचित्कालं महाप्राज्ञ धारणेपा च पूजिता ॥ १३ ॥

धारणान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । मनसैव विषयेभ्य इन्द्रियाणि व्यावृत्त्य मन आत्मानि धारयेदित्यर्थः । इयं च कठवल्लीषु सविशेषं दाक्षिता—

“यच्छेद्वाह्मनसी प्राज्ञस्तथच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

✓ ज्ञानमात्मानि महति नियच्छेत्तथच्छेच्छान्त आत्मानि” इति ॥ १३ ॥

वेदादेवं सदा देवा वेदादेव सदा नराः ।

वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । देवादयः सर्वे वेदशब्देभ्य एव सृष्टाः । “एते असृग्रमिन्दव स्तिरःपवित्रमाशवः” इति । अत्र मद्य एत इति धै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृग्रमिति मनुष्यान् । इन्दव इति पितॄन् । तिरःपवित्रमित्यन्याः प्रजा इति श्रुतेः ।

“ऋषीणां नामधेयानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

वेदशब्देभ्य एवाऽऽदो निर्गमे स महेश्वरः”

इति स्मृतावपि ऋषिपदस्य सर्वस्रष्टृष्योपलक्षणार्थत्वात् । महेश्वरोऽपि वेदादेव ज्ञातव्यः “नावेदाविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभवमात्मानं संपराये” इति ॥ १४ ॥

इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता ।

ब्रह्मैवाहं सदा नाहं देवो यक्षोऽथवा नरः ॥ १५ ॥

न देहैन्द्रियबुद्ध्यादिर्न माया नान्यदेवता ।

इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणां सेति हि श्रुतिः ॥ १६ ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारद ।

आगमान्तैकसंसिद्धमास्थेयं भवता सदा ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे भूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे धारणा-

विधिभिरूपणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । “अयमात्मा ब्रह्म” इति श्रुत्वावात्मनः परमात्मतादात्म्या-
भिधानेनैव तदितरसमस्तवस्त्वात्मकत्वावगमादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे धारणाविधिनिरूपणं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(अथैकोनविंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् ।
आकाशे निर्मलं शुद्धं भासमानं सुशीतलम् ॥ १ ॥
सोममण्डलमापूर्णमचलं दृष्टिगोचरम् ।
ध्यात्वा मध्ये महादेवं परमानन्दविग्रहम् ॥ २ ॥
उमार्धदेहं वरदमुत्पत्तिस्थितिवर्जितम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रैस्खायतंसकम् ॥ ३ ॥
त्रिलोचनं चतुर्बाहुं नीलश्रीवं परात्परम् ।
ध्यायन्नित्यं सदा सोऽहमिति ब्रह्मविदां वर ॥ ४ ॥

यतो धारणाभ्यासेन परित्यक्तचापलस्य मनसो ध्यानयोग्यता, अतस्तद-
नन्तरं तदुच्यते इत्याह—अथात इति । तत्र सगुणनिर्गुणलक्षणविषयभेदेन
द्विविधम् । तत्र सगुणध्यानान्याह—आकाश इत्यादि । आकाशे वर्तमानमु-
क्तलक्षणे सरुल्लोकदृष्टिगोचरे चन्द्रमण्डले प्रथमतो ध्यात्वा तन्मध्ये “त्रिजा-
नमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दैकरसं परमेव ब्रह्मोपासहायत्वादि-
यथोक्तलक्षणं स्वीकृत्यतीत्यागतारं शिवमान्मत्वेन ध्यायदित्यर्थः । तथा च वान-
सनेपके—शालासयजावशुसंवादे—“य एवासी चन्द्रे पुरा एतमेवाहं ब्रह्मो-
पासे” इति वालाकिनोक्ते मैतत्रिफल्गुशिवस्वरूपं किं तु स्वीकृत्यतीत्यागतारं
सरुल्लमिदं रूपमित्यभिप्रायवताऽज्ञातशत्रुणोक्तम्—“मा मैतन्मिन्संवादिष्टा वृह-
न्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपासे” इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथवाऽऽकाशमध्यस्थे भ्राजमाने सुशोभने ।

आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविस्तृते ॥ ५ ॥

चन्द्रमण्डलवदादित्यमण्डलमप्याकाशे ध्यात्वा तत्र स्वीकृतदिव्यावतारं
परशिवमेवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽऽकाशेति ॥ ५ ॥

सर्वलोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणम् ।

हिरण्मयं श्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं तथा ॥ ६ ॥

हेमरूपिणमिति । उद्गीथविद्यायामादित्यस्थस्य पुरुषस्य कतिचिदिहोक्ता
हेमरूपत्वादिगुणाः श्रूयन्ते—“य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ।
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश औ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तरय यथा कप्यासं पुण्ड-
रीकमेवमसिणि” इति ॥ ६ ॥

कप्यास्यासनवद्वक्त्रं नीलश्रीवं विलोहितम् ।

आगोपालप्रसिद्धं तमम्बिकार्धशरीरिणम् ॥ ७ ॥

कप्यास्यासनवदिति । कपीनां हि केषांचिदास्यमासनं च रक्तवर्णं तथा
रक्तवर्णं मुखमित्यर्थः । आगोपालमिति । श्रूयते हि रुद्राध्याये—

“उत्तैनं गोपा अदृशन्नदृशल्लुदहार्यः ।

उत्तैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ” इति ॥ ७ ॥

सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्संध्याकालेषु वा नरः ।

अथवा वैदिके शुद्धेऽप्यग्निहोत्रादिमध्यगे ॥ ८ ॥

आत्मानं जगदाधारमानन्दानुभवं सदा ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं विश्वरूपं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥

चतुर्भुजं समासीनं चन्द्रमौलिं कपर्दिनम् ।

रुद्राक्षमालाभरणमुमायाः पतिमीश्वरम् ॥ १० ॥

गोक्षीरधवलाकारं गुह्याद्गुह्यतरं सदा ।

अत्यद्भुतमनिर्द्वन्द्वमहंबुद्ध्या विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥

उक्तलक्षणं परशिवमशौ वा रवीकृतवक्ष्यमाणदिव्यावतारं ध्यायेदित्याह—
अथवा वैदिक इति । परब्रह्म सगुणमश्रात्रुपारयत्वेनोक्तं हि बालाकिनैव—“य
एवायमशौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे” इति । उक्तायन्द्रादित्याग्रयः शिवमू-
र्तित्वेनाऽऽग्रमेवपि प्रसिद्धाः—

“ इमावह्नियममानार्कजलवातेन्दुखानि च ॥

कीर्तिता मूर्तयो ह्यष्टौ ” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवाऽहं हरिः साक्षात्सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १२ ॥

आदित्यमूर्तित्रद्विष्णुमूर्तीवपि परशिवस्य बक्ष्यमाणलीलावतारस्य स्वात्म-
साद्रात्म्येन ध्यानमाह—अथवेति । तत्र प्रथमतो विष्णुमूर्तेरापि स्वात्मतादा-
त्म्यानुसंधानमाह—अहं हरिरिति । सहस्रशीर्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसर्व-
भाणिषु वर्तमानानि सहस्राण्यनन्तानि शीर्षाणि शिरांसि यरयेति स तथोक्तः ।
पुरुषः पूर्णः । सहस्राक्षः सहस्राण्यनन्तानि मजासंयन्वीन्द्रक्षीणीन्द्रियाणीदि
सहस्राक्षः । एवं सहस्रपादिति ॥ १२ ॥

विश्वो नारायणो देवः अक्षरः परमः प्रभुः ।

इति ध्यात्वा पुनस्तस्य हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ १३ ॥

विश्वो विश्वत्वेन स्थितः । नारायणः ‘नूनये’ पचाद्यच् । नरो नेता सर्वस्य
रवामी । तरयापत्यानि नाराः सर्वे चेतना अचेतनाश्च । अंपत्येऽण् । तेषामयनम-
धिष्ठानत्वेनाऽऽश्रयभूते जलचन्द्राणां विम्बचन्द्रवत्कल्पीतादीनां शुक्तिर्का-
दिवदिति । नारायणः पूर्वपदात्संज्ञायामिति षत्वम् । देवो देवनर्शालः ।
अक्षरो न क्षरतीति सर्वमश्रुत इति वाऽक्षरः । अशः सरप्रत्ययेऽक्षरम् । परमः
सर्वोत्कृष्टः । यद्वाऽक्षरः परमः परमाक्षरः परमव्यपको व्यापकनामपि
व्यापकः । प्रभुः सर्वेषां प्रकर्षेण भरणक्षमः । तदात्मकस्य स्वात्मनो हृदयाम्भो-
जमध्ये “ पद्मकोशमतीन्द्रांशं हृदये चाभ्यधोमुखम् ” इतिश्रुत्युक्ते ॥ १३ ॥

शाणायामैर्दिकसिते परमेश्वरमन्दिरे ।

अष्टैश्वर्षदलोपेते चियाकेतरसंयुते ॥ १४ ॥

रेचक्राणायामेन विहासीकृत्य, ऊर्ध्वमुखीकृतपरमेश्वरमन्दिरे । तत्र हि परमे-

१ स. ‘न्यक्षणी’ । २ क. ग. घ. षण्यन् । ३ य. ‘काहीना शक्तिभाष्ये’ । ४ क.
२१. ‘नि चक्ष’ ।

श्वरो ध्यातव्यत्वेन वक्ष्यते । अणिगादीन्यष्टैश्वर्याणि दलानि तैरुपेतं तत्त्व-
विद्यारूपैः केसरैर्युते ॥ १४ ॥

ज्ञाननालमहत्कन्दे प्रणवेन प्रबोधिते ।

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

शास्त्रविषयं ज्ञानं नालं यस्य तस्मिन्महत्तत्त्वमेव कन्दो यस्य तस्मिन्प्रणवेन
प्रबोधिते प्रागुक्तविकासे प्रणवदिवाकरस्य कारणतोच्यते । उक्तहृदयकमल-
मध्यगतसुपुन्नायामन्तर्बक्ष्यमाणवह्निशिखायाः कारणभूतं मूलाधारस्थं वैश्वान-
रमाह—विश्वार्चिषामिति । विश्वार्चिषं सर्वतःप्रसरज्ज्वालम् । विश्वतोमुखं
विश्ववकाशोदीर्णमुखसामर्थ्यम् ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्वितमीश्वरम् ।

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ॥ १६ ॥

निर्वातदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ।

नीलतोयदमध्यस्थं विद्युल्लेखेव ज्ञास्वरम् ॥ १७ ॥

जगद्योनिम् । यद्धि जगदुपादानं परमात्मज्योतिस्तत्प्रतीकत्वेन तदात्मक-
मिदं मूलाधारस्थं ज्योतिरत्नेन जगद्योनिरित्युच्यते । तत्प्रतीकत्वं च श्रूयते
छान्दोग्ये—“ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ” इत्यारभ्य “ इदं वाच
तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः ” इति । शिखां तनोतीति शिखातान्विनम् ।
औणादिको विनिप्रत्ययः । तापयन्तमिति । श्रूयते च तैत्तिरीयोपनिषदि—

“ संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकम् ” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

नीवारशुकवद्रूपं पीताभासं विचिन्तयेत् ।

तस्य बह्वेः शिखायां तु मध्ये परमकारणम् ॥ १८ ॥

परमात्मानमानन्दं परमाकाशमीश्वरम् ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म साम्बं संसारभेषजम् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वरेतं विलुपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् ।

नीलग्रीवं स्वमात्मानं पश्यन्तं पापनाशनम् ॥ २० ॥

तस्य बह्वेरिति । श्रूयते च—‘तस्याः शिखाया मध्ये तु परमात्मा व्यवस्थि-
तः’ इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानैर्ध्वेयं ध्वेयविवर्जितम् ।

सोऽहमित्यादरेणैव ध्यायेयोगी महेश्वरम् ॥ २१ ॥

स्वयं ब्रह्मादिभिर्ध्वेयं स्वात्मना ध्यातव्येनान्येन वर्जितम् ॥ २१ ॥

अयं मुक्तेर्भह्मागार्ग आगमान्तैकसंस्थितः ।

अथवाऽहं मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥

इति स्मृत्वा स्वहृन्मध्ये शिवं परमकारणम् ।

साक्षाद्विद्वान्तसंवेयं साम्भं संसारक्षेपजम् ॥ २३ ॥

ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्याह—आगमान्तेति । “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्” इति श्रूयते । विष्णुमूर्तिरिव स्वयं ब्रह्ममूर्तिर्भूत्वा स्वहृदये शिवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽहमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अहंबुद्ध्या विमुक्त्यर्थं ध्यायेदीशानमव्ययम् ।

अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥

अनन्तममलं नित्यमादिमध्यान्तेवर्जितम् ।

तथाऽस्थूलमनाकाशमसंपृश्यमक्षुपम् ॥ २५ ॥

सर्वाधारत्वजगत्कारणत्वाट्टिविशिष्टवाचकरय स इति पदस्य शुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्यक्चैतन्यवाचकत्वाहंपदस्य च सामानाधिकरण्ये सत्यत्वखण्डैकरसे लक्ष्ये यत्र वाक्यार्थे पर्यवसानमतः सोऽहमिति महावाक्येनानुसंदध्यादिति । निष्कलाविषयं ध्यानमाह—अथवा सत्यमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

न रसं न च गन्धारुपमप्रमेयमनूपमम् ।

सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तं मूर्तमव्ययम् ॥ २६ ॥

तत्राहंपदवाच्यस्य शुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्यक्चैतन्यस्य सकललोकप्रत्यक्षत्वेऽपि स इत्येतत्पदवाच्यस्य परीक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात्सर्वाधारमित्यादिना पदजातेन तन्निर्देशः । ततः प्राक्त्वेन च सत्यमित्यादिना लक्ष्यस्याखण्डैकरसमदर्शनं सोऽहमिति च लक्षणावीजस्य सामानाधिकरण्यानिर्देश इति विभागः । तत्राद्-

यमस्थूलमनाकाशमित्यादयो द्वैतादिनिषेधमुखेन लक्ष्ये पर्यवस्यन्ति । सत्या-
दयस्तु स्वार्थार्पणप्रणादयेति विशेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

“तजानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ।

स्वार्थार्पणप्रणादया तु परिशिष्टे विशेषणम्” इति ।

वाजसनेयश्रुतिरूपेतद्वाद्याद्यत्तिसुखेनैवैतदेव लक्ष्यं निर्दिशति “एतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनष्वहस्वपदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमत-
मोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुःरुमश्रोत्रम्” इत्यादि । प्रकृत्याऽ-
मूर्तमपि मायया मूर्तम् ॥ २६ ॥

अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ।

सर्वतःपाणिपादं च सर्वकारणकारणम् ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानादिसंयुक्तमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अयं पन्था मुनिश्रेष्ठ साक्षात्संसारनाशने ॥ २८ ॥

एवमदृश्यं दृश्यमव्ययं तच्चावबोधपर्यन्तमनिद्वत्तोपाधिकम् । अन्तरूप-
मिति ।

“अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति हि श्रुतिः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥

अथवा सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।

अहमस्मीत्याभिध्यायेद्ब्रह्मेयातीतं विमुक्तये ॥ २९ ॥

उक्ते वाच्यार्थपूर्वकलक्ष्यानुसंधानेक्षणे सति वाच्यानुसंधानमपि त्यक्त्वा
लक्ष्य एवार्थोऽनुसंधेय इत्याह—अथवा सच्चिदिति । सच्चिदानन्दादयः शब्दा
लक्षणयाऽखण्डैकरसमेव स्वरूपं संमर्थयन्ति ॥ २९ ॥

इदंतया न देवेशमभिध्यायेन्मनागपि ।

ब्रह्मणः साक्षिरूपत्वान्नेदं यदिति हि श्रुतिः ॥ ३० ॥

एवं ध्यानपरः साक्षाच्छिव एव न चान्यथा ।

अनेन सदृशो लोके न हि वेदाविदां वर ॥ ३१ ॥

प्रज्ञाणशेषपापस्य ज्ञाने ध्याने भवेन्मतिः ।

पापोपहतबुद्धीर्ना तद्भार्ताऽपि मुहुर्लभा ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्ताद्रात्म्येनैवानुसंधाननियमे कारणमाह—उदंतयेति । नेदं यदिति हि
श्रुतिरिति ।

“यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि वैश्याति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यद्विदमुपासते ॥”

इति तलवकारोपनिषत्परावत्त्वेन ब्रह्मणोऽनुसंधानं प्रत्याचष्ट इत्यर्थः ॥३०॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथवा विष्णुमव्यक्तमाधारं देवनायकम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥ ३३ ॥

किरीटकेयूरधरं पीताम्बरधरं हरिम् ।

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिजाननम् ॥ ३४ ॥

पद्मपुष्पदलान्नोष्ठं सुभसन्नं शुचिस्मितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशमहमित्येव चिन्तयेत् ॥ ३५ ॥

एतच्च दुर्लभं प्रोक्तं योगशास्त्रविशारदैः ।

अथवा देवदेवेशं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ ३६ ॥

अक्षमालाधरं देवं कमण्डलुकराम्बुजम् ।

वरदाभयहस्तं च वाग्देव्या सहितं सदा ॥ ३७ ॥

कुन्देन्दुसदृशाकारमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अथवाऽग्निं तथाऽऽदित्यं चन्द्रं वा देवतान्तरम् ॥ ३८ ॥

सकलनिष्कलात्मकस्य शिवस्य तादात्म्यादुध्यानान्युक्त्या विष्णवादीना-
मपि सकलध्यानान्याह—अथवा विष्णुमित्यादि । निष्कलं तु विशेषाभावात्-
देव भविष्यतीति न पृथगुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वेदोक्तेनैव मार्गेण सदाऽहमिति चिन्तयेत् । ✓

एवमध्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥

ऋमाद्विदान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ।

ज्ञानादज्ञानविच्छित्तिः सैव तस्य विमुक्तता ॥ ४० ॥

सर्वमुक्तं समासेन मया वेदान्तसंग्रहम् ।

मत्प्रसादाद्विजानीहि मा शङ्किष्ठाः कदाचन ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अत्र सगुणध्यानानि चित्तैकाग्र्यद्वारा पापक्षयद्वारा वा निष्कलसाक्षात्कारे
कारणम् । निष्कलं ध्यानं त्वव्यवधानेनेत्याह—एवमभ्यासेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे ध्यानविधिनिरूपणं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(अथ विंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।

✓ समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतामतिः ॥ १ ॥

यतः साधनभूतध्यानस्वरूपज्ञानार्थेत्ता तत्फलसंविदः समाधिपर्यायाया
उत्पत्तिः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति । महा-
धावयलक्ष्यस्वरूपसाक्षात्कार एव समाधिरेह विवक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि जीवः पराङ्मिषः कार्यतामेति सुव्रत ।

अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत्पण्डितोत्तम ॥ २ ॥

विनाशित्वं भयं च स्याद्द्वितीयाद्वा इति श्रुतिः ।

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ३ ॥

ध्यानफलभूततत्त्वविमर्शस्वरूपफलमाह—यदि जीव इति । “कस्मोद्ध-
भेष्यद्द्वितीयाद्दे भयं भवति” इति वाजसनेयश्रुतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकः स भियते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ।

✓ तस्माद्द्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ४ ॥

१ क. ल. “विमर्श” । २ ड. “य तत्त्वत्क” । ३ क. “यान्त्य” । ४ घ. “तत्त्व” ।

५ ग. “मायये” ।

यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरिनः ॥

तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ५ ॥

स भिद्यत इति । माययाज्ञानेन जनिता या भ्रान्तिर्विपरीतज्ञानं तथा भेदो गृह्यते । प्रमेयभेदग्रहणस्य “ नेह नानाऽस्ति ” इति श्रुतिवाधितत्वेन भ्रान्तित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥

न मानोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तमहं कृतिः ॥ ६ ॥

अविद्ययाऽऽत्मतादात्म्येनाव्यस्तस्य देहेन्द्रियमनःप्राणादेर्विमर्शजनितेन विवेकज्ञानेन निरासमभिनयेन दर्शयति—नाहं देह इति ॥ ६ ॥

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥ ७ ॥

नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संभृतिः ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ८ ॥

यथा भूतकारणस्य देहादेर्विवेक एव तत्कारणस्य पृथिव्यादिभूतजातस्य चेत्याह—नाहं पृथ्वीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्छ्रते ॥

अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महामुने ॥ ९ ॥

भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वह्निना ॥

पुनः स्थूलादिभूतानि सूक्ष्मभूतात्मना तथा ॥ १० ॥

सकारणाद्भूतभौतिकमपञ्चादात्मानं बुद्धयैव विविक्ते तस्मिन्समाधिरुक्तः । अधुना सं प्रपञ्चं बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टे तस्मिन्नाद्वितीये समाधिमाह—अथवा पञ्चेति । “ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ” इति न्यायेन भौतिकं ब्रह्माण्डं पञ्चीकृतभूतात्मना तानि च भूतान्यपञ्चीकृतभूतात्मना ॥ ९ ॥ १० ॥

विलाप्यैव विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥

मायामात्रतया दग्ध्वा मायां च प्रत्यगात्मना ॥ ११ ॥

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ॥

इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

तान्यपीति । “ पर्यायेणानुक्रमोऽत उपपद्यते च ” इति न्यायेन पृथिव्या-
दिक्रमेण मायायां तामप्यात्मानि बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टेऽद्वितीये केवलमा-
त्मनि स्वात्मतादात्म्येनानुसंधानं समाधिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथवा योगिनां श्रेष्ठ प्रणवात्मानमश्वरम् ॥

वर्णत्रयात्मना विद्यादकारादिक्रमेण तु ॥ १३ ॥

वाच्यैवाचकप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि परिकल्पितत्वोत्पणववाच्यस्थूलसूक्ष्मप्रपं-
ञ्चस्य सकारणस्योपसंहारद्वारा निष्कलब्रह्मणि समाधिमभिधाय वाचकप्रणवा-
चयवानामकारोकारमकारार्थमात्रारूपाणां सकारणानां प्रविलापनं ब्रह्मणि
समाधिभिदानीमाह—अथवा योगिनामिति ।

“ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ” इति ह्युक्तम् ॥ १३ ॥

ऋग्वेदोऽयमकाराख्य उकारो ऋजुरुच्यते ॥

मकारः सामवेदारख्यो नादस्त्वाथर्वणी श्रुतिः ॥ १४ ॥

अकारोकारमकारनादानां वेदचतुष्टयात्मकत्वमाह—ऋग्वेद इति ॥ १४ ॥

अकारो भगवान्ब्रह्मा तथोकारो हरिः स्वयम् ।

मकारो भगवान्ब्रह्मस्तथा नादस्तु कारणम् ॥ १५ ॥

तेषामेव ब्रह्मविष्णुशुक्रतत्कारणात्मकतामाह—अकार इति ॥ १५ ॥

“ अग्रयश्च तथा लोका अवस्थावसथास्त्रयः ।

उदात्तादिस्त्रयः कण्ठाश्रिते वर्णत्रयात्मकाः ॥ १६ ॥

तेषामेव गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंवर्तकाभिर्लूपात्मकतामाह—अग्रय इति ।
लोका इति तु पृथिन्यन्तरिक्षसप्तसोमलोकात्मकतां दर्शयति । अवस्था इति ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तुर्वीयात्मकतामाह । आवसथा इति । नाभिहृदयकण्ठमूर्धात्म-
कतामाह । त्रय इति संवर्तकादीनां चतुर्थानामप्युपलक्षणम् । उदात्तादीति,

१ ग. घ. “ति । विषयेण तु का । ङ. “ति । विषयेणानुक्रमो मोप” । २ ङ.
“त्मका वि” । ३ क. ख. प. “स्वय” । ४ घ. “व्य-प्रत्यय” । ५ ङ. “हृदये च । व” ।
६ क. “रूप” । ७ क. “तुर्धरय” ।

उदात्तानुदात्तस्वरितैकश्रुत्यात्मकतामाह । काला इति भूतभविष्यद्वर्तमानसा-
धारणकालतामाह । वर्णत्रयेति नादस्याप्युपलक्षणम् । ऋग्वेदाद्यात्मकता
चाकारादीनां श्रूयते—“सस्य ह वै प्रणवस्य पा पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स
ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः
स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु रूद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः । तृतीया द्यौः स मकारः स
सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयो याऽवसानेऽस्य चतुर्ध्वर्ष-
यात्रा सा सोमलोक उँकारः साऽऽथर्वणैर्मिक्षैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्वरुतो
विराडेकऋषिः * इति । तथा—“जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्त-
रीयमक्षरम् ” इति च । तथाऽन्यत्र—नाभिर्हृदयं कण्ठो मूर्धा चेति ॥ १६ ॥

इति ज्ञात्वा पुनः सर्वमक्षरत्रयमात्रतः ।

विलाप्याकारमद्वंद्वमुकारारूप्ये विलापयेत् ॥ १७ ॥

उकारं च मकारारूप्ये महानादे मकारकम् ।

तथा मायात्मना नादं मायां जीवात्मरूपतः ॥ १८ ॥

जीवमीश्वरभावेन विद्यात्सोऽहमिति ध्रुवम् । ✓

एषा बुद्धिश्च विद्भिः समाधिरिति कीर्तिता ॥ १९ ॥

यथा फेनतरङ्गादि समुद्राद्बुद्धित्तं पुनः ।

समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मध्येव लीयते ॥ २० ॥ ✓

उक्तरूपोपेतमकारं तथाविध उकारे तं च तथाविधे मकारे तं नादे तं
मायायां तां च तदुपाधिके जीवे तं च परमात्मनैकीकृत्य तद्रूपेणावतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ . . .

तस्मान्मतः पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा । ✓

इति बुद्धिः समाधिः स्यात्समाधिरिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

इति हि श्रुतिरिति । “ इदं सर्वं यद्यमात्मा ” इति हि श्रूयते ॥ २१ ॥

यस्यैवं परमात्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ।

स याति परमं भावं स्वकं साक्षात्परामृतम् ॥ २२ ॥

उक्तसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—यस्यैवामिति । परमं भावमित्येतद्गतखण्डतृ-
तीयाध्याये निरूपितम् ॥ २२ ॥

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा ।

योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ २३ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २४ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।

एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ २५ ॥

योगिन इति । व्यवधायकस्याज्ञानस्य निरासात्स्वयं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ।
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

तदाऽसावमूर्ताभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ २६ ॥

यदा सर्वे इति । तज्ज्ञानेनाज्ञाननिरासात्कार्यनिवृत्तौ “ योऽकामो नि-
ष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य माणा उक्तामन्त्यत्रैव समर्वनीयन्ते ”
“ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” इतिश्रुत्युक्तं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २७ ॥

यदा भूतेति । भूतानां पृथिव्यादीनां यः पृथग्भावो भेदः स सर्व एकस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि प्रलयदशायां तादात्म्येन स्थित्वा पुनः सृष्टौ तत एव विस्तारं
प्रतिपद्यत इति यः पश्यति स ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिपुराणयोरयं समानः
पाठः ॥ २७ ॥

यदा पश्यति चाऽऽत्मानं केवलं परमार्थतः ।

मायामात्रं जगत्कृस्नं तदा भवति निर्वृतः ॥ २८ ॥

यदा जन्मजरादुःखव्याधीनाभेकोपजम् ।

केवलं ब्रह्मविज्ञानं ज्ञायतेऽसौ तदा शिवः ॥ २९ ॥

१ क. ए. ग. 'तीर्थाः क्षे' । २ क. ए. ग. 'वर्जीव' । ३ ग. ड. स्थितः । ४ घ.
निर्वृतिः । ५ ड. 'तेऽस्मि न' ।

तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिर्नान्यथा कर्मकोटितिः ।

कर्मसाध्यस्य नित्यत्वं न सिध्यति कदाचन ॥ ३० ॥

ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमज्ञानमितरन्मुने ।

अहो ज्ञानस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ३१ ॥

अत्यल्पोऽपि यथा बद्धिः सुमहत्ताशयेत्तमः ।

ज्ञानाभ्यासस्तथाऽल्पोऽपि महत्त्वापं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

निर्घृतस्तृप्तो मुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथा बद्धिर्महादीप्तः शुष्कमाद्द्रं च निर्दहेत् ।

तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥ ३३ ॥

पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते ।

तथा शब्दादिभिर्ज्ञानी विषयैर्न हि लिप्यते ॥ ३४ ॥

मन्त्रौषधिवलैर्यद्विजीर्यते भक्षितं विषम् ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥ ३५ ॥

पश्मञ्जुशुष्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्रन्वच्छन्स्वपच्छ्वसत् ।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ ३६ ॥

अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमसङ्गः परमेश्वरः ।

सदा मन्संनिधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ॥ ३७ ॥

इतिविज्ञानसंपन्नः सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३८ ॥

ये द्विपन्ति महात्मानं ज्ञानवन्तं नराधमाः ।

पच्यन्ते शैरवे कल्पमेकान्ते नरके सदा ॥ ३९ ॥

शुष्कमाद्द्रं चेति । परत्परविरोधिनोः शुभाशुभयोरेकरूपेण ज्ञानेन दाहे निर्दहनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पाण्डित एव वा ।

ज्ञानाभ्यासपरः पूज्यः किं पुनर्ज्ञानवान्तरः ॥ ४० ॥

ज्ञानाभ्यासपर इति । ज्ञानसाधनयोगाङ्गन्यमाद्यभ्यासवानपि पूज्यः किं पुनर्ज्ञानीत्यर्थः ॥ ४० ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वरं समदर्शिनम् ।

अनुव्रजाम्बहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ ४१ ॥

यथा राजा जनैः सर्वैः पूज्यते मुनिसत्तम ।

तथा ज्ञानी सदा देवैर्मुनिभिः पूज्य एव हि ॥ ४२ ॥

यस्य गेहं समुद्दिश्य ज्ञानी गच्छति सुव्रत ।

तस्य क्रीडन्ति पितरो यास्वामः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥

यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तच्चे प्रवर्तते ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वाकिल्बिषैः ॥ ४४ ॥

१ ॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था

विश्वंभरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसच्चित्मुखसागरे सदा

विलीयते यस्य मनःप्रचारः ॥ ४५ ॥

निरपेक्षमिति । विवेकविज्ञानातिरिक्तस्य निष्कलत्वावधारणाद्विवेकविज्ञानस्य प्राप्तत्वात्कंचिद्रूपपेक्षारहितमित्यर्थः । समदर्शिनमिति । तथाच भगवतोक्तम्-

“ सुहृन्मिभार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ” इति ।

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्सुरेश्वरत्वं झटिति प्रयाति ।

विहाय संसारमहोदधौ नरा रमन्ति ते पापबलादहो मुने ॥ ४६ ॥

महानिधिं प्राप्य विहाय तं वृथा

विचेष्टते मोहबलेन बालकः ।

यथा तथा ज्ञानिनभीश्वरेश्वरं

विहाय मोहेन चरन्ति मानवाः ॥ ४७ ॥

अहो महान्तं परमार्थदर्शिनं

विहाय मायापरिमोहिता नराः ।

हिताय लोके विचरन्ति ते मुने

विषुं पिबन्त्येव महामृतं विना ॥ ४८ ॥

बहुनोक्तेन किं सर्वं संग्रहेणोपपादितम् ॥

श्रद्धया गुरुभक्त्या त्वं विद्धि वेदान्तसंग्रहम् ॥ ४९ ॥

महात्मन इति । श्रूयते हि मुण्डकोपनिषदि—

“यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते वाञ्छ कामान् ।

तं तं लोकं जयते वाञ्छ कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ” इति ।

इत्थं सकलश्रेयोमूलस्य तस्य परित्यागेनान्यत्र प्रवृत्तिः संचितदुरितैकहेतु-
केत्याह—विहायेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते न संशयः ॥ ५० ॥

गुरुभक्तेस्तत्र कारणत्वे श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहरति—यस्य देव इति ॥ ५० ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा भगवांस्तूष्णीमास्ते महेश्वरः ।

वक्तव्याभावमालोक्य मुनयः करुणानिधिः ॥ ५१ ॥

बृहस्पतिश्च मुनयो वेदान्तश्रवणात्पुनः ।

आनन्दाक्लिन्नसर्वाङ्ग आत्मानन्दवशोऽभवत् ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा मत्तःप्रातात्मवेदनाः ।

अभवन्तुतल्लत्याश्च मा शङ्कध्वं कदाचन ॥ ५३ ॥

स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनापि हे द्विजाः ।

स्थापिते वैदिके मार्गे सकलं सुस्थिरं भवेत् ॥ ५४ ॥

सूतो मुनीन्संबोध्याऽऽह—इत्येवमुक्त्वेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यो हि स्थापयितुं शक्नो न कुर्यान्मोहतो नरः ।

तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः ५५ ॥

यः स्थापयितुमुद्युक्तः श्रद्धयैवाक्षमोऽपि सः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥
 यः स्वविद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम् ।
 छलजात्यादिभिर्जीयात्स महापातकी भवेत् ॥ ५७ ॥
 य इमं ज्ञानयोगारूढं खण्डं श्रद्धापुरःसरम् ।
 पठते सुमुहूर्तेषु न स भूयोऽभिजायते ॥ ५८ ॥
 ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति सुखार्थी सुखमा नुयात् ।
 वेदकामो लभेद्वेदं विजयार्थी जयं लभेत् ॥ ५९ ॥
 राजपकामो लभेद्राज्यं क्षमाकामः क्षमी भवेत् ।
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु पाठितव्यो मनीषिभिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
 समाधिर्नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृतकृत्यस्य किं स्थापनमवृत्त्याऽपौत्यत आह—यो हि स्थापयितुमिति ।
 स्वयं कृतकृत्येनापि परमकारुणिकेन शत्रोरपि भवदल्पमप्यनिष्टं न सोढव्यं
 किमुत सकललोकस्य प्राप्तं विद्यासंप्रदायोच्छेदलक्षणं महत्तरमनिष्टमित्यर्थः ॥
 ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संहितायाश्च सूतस्य व्याख्यां तात्पर्यटीपिकाम् ।
 मुत्थिरामनुग्रहात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीकिष्काशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गलम्बकपादाब्जसे-
 वांपरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
 श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे समा-
 धिनिरूपणं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तमिदं ज्ञानयोगखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयं मुक्तिखण्डम् ॥

सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् ॥
वन्दे संसाररोगस्य ज्ञेयं परमं मुदा ॥ १ ॥
यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ।
तमहं शंकरं वन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥
येस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च दीर्यवान् ।
तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥
येस्य प्रमादलेशस्य लेशलेशलघांशकम् ।
लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जन्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
यस्य लिङ्गार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थवित्तमः ।
अभवत् महेशानं प्रणमामि घृणानिधिम् ॥ ५ ॥
यस्य मायामयं सर्वं जगदीक्षणपूर्वकम् ।
तं वन्दे शिवमीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥
यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।
सौक्ष्मीं सर्वान्तरः शंभुस्तं वन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥
यं विशिष्टा जनाः शान्ता वेदान्तश्रवणादिना ।
जानन्त्यात्मतया वन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥

एवं ज्ञानोपायमभिधाय ज्ञानफलभूताया मुक्तेः परमप्रयोजनत्वात्तरयाः
सोपहरणाया अभिधानारम्भे सपरिवारशिवप्रणिधानमणामलक्षणं दङ्गलान्वरणं
कृतमुपानिबध्नाति व्यासः श्लोकाष्टकेन सौम्यमित्यादिना । मयलकल्याण-
शुभेगणनिधेरपि भगवतो मुक्तिमदानावसरे तदुपाधिकदुष्प्रविशिष्टतयैव प्रणि-
धानमुचितम् “ तं दद्या यथोपामते तथैव भवति ” इति श्रुतेरिति साम्बन्ध-
सत्यज्ञानत्वसेसारवैद्यत्वशुणानामुपन्यासः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥

हरभक्तो हिरण्याक्षः शैवपूजापरायणः ।

अम्बिकाचरणस्नेह ईश्वराङ्घ्रिपरायणः ॥ ९ ॥

मुक्तेः परमप्रयोजनत्वेन तत्रोऽऽद्रातिशयजननाय जिज्ञासूनां हरभक्तादीनां मुनीनां भूयसागुपन्यासः । हरभक्त इत्यादिमहर्षय इत्यन्तेन ॥ ९ ॥

कृान्तः क्लेशहरः क्लीव ईशपूजापरायणः ।

ॐङ्कारवल्लभो लुब्धो लोलुपो लोललोचनः ॥ १० ॥

महाभाज्ञो महाधीमान्महाबाहुर्महोदरः ।

शक्तिमाञ्शक्तिदैः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्वरः ॥ ११ ॥

भगवान्भग्नपापश्च भवो भवभयापहः ।

भग्नदर्पो भवप्रीतो भागज्ञो भङ्गुराशुभः ॥ १२ ॥

अग्निवर्णो जपावर्णो बन्धूककुसुमच्छविः ।

विरक्तो विरजो विद्वान्वेदपारायणे रतः ॥ १३ ॥

समचित्तः समग्रीवः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

शाकाशी फलमूलाशी शत्रुमित्रविवर्जितः ॥ १४ ॥

कालरूपः कलामाली कालतत्त्वविशारदः ।

अणिमाण्डो मुनिश्रेष्ठः सोमनाथः प्रियः सुधीः ॥ १५ ॥

वेदविद्वेदनिन्मुख्यो विद्वत्पादपरायणः ।

विशालहृदयो विश्वो विश्ववान्विश्वदण्डधृत् ॥ १६ ॥

पवित्रः परमः पङ्गुः पङ्कजारुणलोचनः ।

लम्बकर्णो महातेजा लम्बपिङ्गजटाधरः ॥ १७ ॥

ग्राह्यायणसुतो ग्रीष्मो ग्राहभङ्गपरायणः ।

लोकाक्षितनयोद्भूतो लोकयात्रापरायणः ॥ १८ ॥

१ प. 'जाति' । २ प. 'रयारय' । ३ प. 'दः शङ्कु' शङ्कुकर्णः शनैश्वरः । ४ प. 'दा शङ्कुः शङ्कु' । ५ क. ल. ग. घ. भगदर्पो । ६ घ अदिगा' । ७ ग. ङ. 'ज्यो मह' । ८ क. लोकाक्षि' । ९. टीकाक्षि' ।

चैमीपण्यस्य पुत्रस्य प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।
 वत्सपुत्रो मुनिश्रेष्ठो वंशकाण्डप्रभो मुनिः ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वरेता उमाभक्तो रुद्रभक्तश्च वैल्कली ।
 आश्वलायनसूनुश्च ब्रह्मविद्यारतो मुनिः ॥ २० ॥
 मुकुन्दो मौचको मुख्यो मुसली मूलकारणः ।
 सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वः सर्वप्राणिहिते रतः ॥ २१ ॥
 अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च प्रमाणज्ञानवर्धकः ।
 औरुणेये महावीर औरुण्युपनिषत्परः ॥ २२ ॥
 आत्मविद्यारतः श्रीमात्रश्वेताश्वतरपुत्रकः ।
 श्वेताश्वतरशाखायाः श्रद्धयैव प्रवर्तकः ॥ २३ ॥
 शतरुद्रसमारुयश्च शतरुद्रियभक्तिमान् ।
 यश्चप्रस्थानहेतुज्ञः श्रीमत्पञ्चाक्षराप्रियः ॥ २४ ॥
 शिवसंकल्पभक्तश्च शिवसूक्तप्रवर्तकः ।
 लिङ्गसूक्ताप्रियः साक्षात्कैवल्योपनिषत्प्रियः ॥ २५ ॥
 जाबालाध्ययनध्वस्तपापपञ्जरसुन्दरः ।
 पुराणः पुण्यकर्मा च पुरुपार्थप्रवर्तकः ॥ २६ ॥
 मैत्रायणश्रुतिस्त्रेही महामैत्रायणो मुनिः ।
 बाष्कलाध्ययनप्रीतः शकलाध्ययने रतः ॥ २७ ॥
 सर्वशास्त्रारतः श्रीमान्तंगमादिमहर्षयः ।
 द्विसप्ततिसहस्राणि सह द्वादशसंरुमया ॥ २८ ॥
 सर्वे शमदमोपेताः शिवभक्तिपरायणाः ।
 अग्निस्त्रियादिभिर्मन्त्रैर्भस्मोद्धूलितचिग्रहाः ॥ २९ ॥
 रुद्राक्षमालाधरणास्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः ।
 लिङ्गार्चनपरा नित्यं शंभौरमिततेजसाः ॥ ३० ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ व. ब्रह्मी । २ म. अरुणो । ड. अरुणो या । ३ म. आरण्यु । क. अरण्यु ।
 ४ व. "पति. श्री" । ५ व. क. "रुद्रिय" । ६ क. "सुवप" ।

सत्रावसाने संभूय भेरुपार्थ्वं विचक्षणाः ।

परस्परं समालोच्य श्रद्धया सुचिरं बुधाः ॥ ३१ ॥

मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ।

तपश्चेरुर्महाधीराः शंकरं प्रति सादरम् ॥ ३२ ॥

प्रसादादेव रुद्रस्य शिवस्य परमात्मनः । -

व्यासशिष्यो महाधीमान्मृतः पौराणिकोत्तमः ॥ ३३ ॥

आविर्बभूव सर्वज्ञस्तेषां मध्ये महात्मनाम् ।

मुनयश्च महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥

दृष्ट्वात्प्रायातिसंज्ञान्ताः संतुष्टा गद्गदस्वराः ।

प्रणम्य बहुशो भक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥ ३५ ॥

पादप्रक्षालनावैश्च श्रद्धयाऽऽराध्य सत्वरम् ।

समाश्र्वास्य चिरं कालं प्रसन्नं करुणानिधिम् ॥ ३६ ॥

परस्परमनुज्ञाप्य मुक्त्यादिकं सत्रमालोच्योदिश्य तं जिज्ञासवः शंकरं प्रति
तपश्चेरुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां निश्चितार्थप्रदायिनम् ।

पप्रच्छुः परमां मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकम् ॥ ३७ ॥

मोचकप्रदमन्यच्च विनयेन सह द्विजाः ।

श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

मृतः पौराणिकः श्रीमान्ध्यात्वा साम्बं त्रियम्बकम् ।

वेदव्यामं च वेदार्थपारिज्ञानवतां वरम् ॥ ३९ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परवशः पुनः ।

वक्तुमारभते सर्वं सर्वभूतहिते रतः ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे
मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्न-
निरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुक्तिः सायुज्यादि । तदुपायो ज्ञानम् । मोचकः शिवः । तत्प्रदस्तज्ज्ञापक
आचार्यः । अन्यच्चेति च पष्ठाध्यायादिषु बक्ष्यमाणज्ञानोत्पत्तिकारणादि
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-
मुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्ननिरूपणं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयोऽध्यायः)

सूत उवाच—

शृणुध्वं वेदविन्मुख्याः श्रद्धया सह सुव्रताः ।
पुरा नारायणः श्रीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥ १ ॥
किरीटकेयूरधरो रत्नकुण्डलमण्डितः ।
पीतवासा विशालाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २ ॥
कुन्देन्दुसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ।
उपास्यमानो मुनिशिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३ ॥

पर्यनुष्ठुक्तः सूतो मुनिभ्यो बक्तुमारममाणो बक्तव्यस्य मुक्त्यादिचतुष्टय-
स्यात्पन्तदुर्लभत्वेन तत्र तेषां श्रद्धातिशयजननाय स्वर्गर्षपरिहाराय यथावदु-
पसन्नाय जिज्ञासमानाय विष्णवे शिवेनोक्तेरेव बचनैस्तचतुष्टयं प्रतिपादयितुमाह—
शृणुध्वमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमदुत्तरकैलासं पर्वतं पर्वतोत्तमम् ।
स्मरणादिव सर्वस्य पापस्य तु विनाशकम् ॥ ४ ॥

अनेकजन्मसंसिद्धैः श्रौतस्मार्तपरायणैः ।
 शिवभक्तैर्महाप्राज्ञैरेव प्राप्यं महत्तरम् ॥ ५ ॥
 अद्वैदिकैश्च पाषिष्ठैर्वेदनिन्दापरैरपि ।
 देवताद्रूपकैरन्यैरप्राप्यमतिशोभनम् ॥ ६ ॥
 अनेककोटिभिः कल्पैर्मया मद्गुरुणाऽथ वा ।
 ब्रह्मनारायणाभ्यां वा न शक्यं वर्णितुं बुधैः ॥ ७ ॥
 प्राप्य साक्षान्महाविष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ।
 तताप, परमं घोरं तपः संवत्सरत्रयम् ॥ ८ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्भवो भक्ताहिते रतः ।
 सर्वलोकजगत्सृष्टिस्थितिनाशस्य कारणम् ॥ ९ ॥

उत्तरकैलासमिति । क्षेत्रविशेषकृतेन तपसा क्षपितकल्मषाणामेव यथोक्तावि-
 षय उपदेशः क्रियमाणः फलपर्यन्तो भवति नान्यथेति विवक्षया तदुपन्यासः
 ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वज्ञः सर्वविद्साक्षी सर्वस्य जगतः सदा ।
 परमार्थपरानन्दः परज्ञानघनाद्वयः ॥ १० ॥
 शिवः शंभुर्महादेवो रुद्रो ब्रह्म महेश्वरः ।
 स्थाणुः पशुपतिर्विष्णुरीश ईशान ईश्वरः ॥ ११ ॥

परमार्थ इति विषयानन्दवन्नाभिमानमात्रसिद्धः परमानन्दः । परज्ञानघन-
 इत्यखण्डैकरसत्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

परमात्मा परः पारः पुरुषः परमेश्वरः ।
 पुराणः परमः पूर्णस्तत्त्वं काष्ठा परा गतिः ॥ १२ ॥

काष्ठेति । “ पुरुषात् परे किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इति फाटक-
 श्रुतिः ॥ १२ ॥

पतिर्देवो हरो हर्ता भर्ता स्रष्टा पुरातनः ।

महाग्नीषो महाधारः अक्षा विश्वाधिकः प्रभुः ॥ १३ ॥

महाधार इति । महाननवाच्छिन्न आयारो विस्तारो यस्य स महाधारः स्वात्मनि परिकल्पितस्य मायातत्कार्यजातस्यै रञ्जुरिव सर्पादेराश्रयः । अचेति । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः” इति काठकश्रुतिः ॥ १३ ॥

महर्षिर्भूतपालोऽग्निराकाशो हरिरव्ययः ।

प्राणो ज्योतिः पुमान्भीमः अन्तर्यामी सनातनः ॥ १४ ॥

भूतपाल इति । “एष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसंभेदाय” इति काण्वश्रुतिः । अग्निरिति । “विजो रसो निरवर्तवाग्निः” इति हि श्रुते । आकाश इति । “आकाशो शैवेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणः” इति छान्दोग्यम् । प्राण इति । “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामापुरमृतमृपास्व” इति कौपीतकश्रुतिः । ज्योतिरिति । “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” इति माण्डूक्यश्रुतिः । अन्तर्यामीति । “एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य” इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ १४ ॥

अक्षरो दहरः साक्षादपरोक्षः स्वयंप्रभुः ।

असङ्ग आत्मा निर्द्वन्द्वः प्रत्यगात्मादिसंज्ञितः ॥ १५ ॥

अक्षर इति । “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति” इति वाजसनेय-श्रुतिः । दहर इति । “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ १५ ॥

उमासहायो भगवान्नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ।

ब्रह्मणा विष्णुना चैव रुद्रेणापि सदा हृदि ॥ १६ ॥

उपास्पमानः सर्वात्मा सर्ववस्तुविवर्जितः ।

छपया केचले विष्णुं विश्वमूर्तिर्दृषध्वजः ॥ १७ ॥

अनुमृह्यादवीद्विशा देवो मधुरया गिरा ।

किमर्थं तप्तवान्विष्णो महाघोरं तपश्चिरम् ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ प. 'तां श्रुणु माता पु' । २ ग महाधरो । ३ ह. 'एष मायार' । ४ ग. प. 'विष्' ।

५ प. 'वत्स्योऽऽत्मा' ।

अत्यन्तं प्रीतवानस्मि तव तद्वद भेऽनघ ।

इत्युक्तः शंकरेणासौ विष्णुर्विश्वजगन्मयः ॥ १९ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशः श्रीमान्भक्त्या परवशो हरिः ॥ २० ॥

साम्भ्रं शैवं परानन्दसमुद्रं पुरुषोत्तमः ।

नेत्राभ्यामागलं पीत्वा कंचित्कालं द्विजर्षभाः ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रमत्तः शंकरादन्यं न किञ्चिद्वेद सुव्रताः ।

ततः प्रबुद्धो भगवान्प्रसन्नः कमलेक्षणः ॥ २२ ॥

प्रमत्तः प्रकर्षेण हृष्टः । ततः प्रबुद्ध इति । हर्षपारवश्यं युक्त्वा प्रकृति-
स्थः ॥ २२ ॥

अपृच्छद्देवमीशानं कृपामूर्तिं जगत्पतिम् ।

विष्णुरुवाच—

भगवन्भूतभव्यज्ञ भवानीसख शंकर ॥ २३ ॥

मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ।

तथैवान्यच्च मे ब्रूहि श्रद्धधानस्य शंकर ॥ २४ ॥

भैष्टव्यपरमकाष्ठामसौ विष्णुः पृच्छति—भगवन्निति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टो महादेवो विष्णुना विश्वयोनिना ।

विलोक्य देवीमाहादादम्बिकासखिलेश्वरीम् ॥ २५ ॥

प्रहस्य किञ्चिद्भगवान्भवानीसहितो हरः ।

प्राह सर्वामरेशानो विष्णवे मुनिसत्तमाः ॥ २६ ॥

ईश्वर उवाच—

शब्दं शब्दं महाविष्णो त्वया पृष्टं जगद्धितमं

वदामि संग्रहेणाहं तच्छृणु शब्दया सह ॥ २७ ॥

विलोकयेति । देव्यालोकनाभिप्रायः—आह्लादात् । ‘ ह्लादी सुखे च ’ ।

आह्लादत इत्याह्लादः । पचाद्यच् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बहुधा श्रूयते मुक्तिर्वेदान्तेषु विचक्षण ।

एका सालोक्यरूपोक्ता द्वितीया कमलेक्षण ॥ २८ ॥

बहुधा श्रूयत इति । सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यस्वरूपावस्थालक्षणाः पञ्च मुक्तयः । वेदान्तेष्विति ।

“तपःशब्दे च ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा”

इति मुण्डकश्रुतिः । तत्र हि सूर्यद्वारेणेति सूर्योपलक्षितेनाचिरादिमार्गेण गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्मा वर्तते तत्र यान्तीति । सामीप्यमेतदूर्ध्व-
रेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानयताम् । सालोक्यसारूप्यसायुज्यरूपास्तु
तिसृषु मुक्तिषु “ एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामा-
प्नोति ” इति तैत्तिरीयश्रुतिः । अत्र हि प्रतिमादिषु दिग्वादिदेवतानामिव
तत्समानलोकत्वं सालोक्यम् । अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनैश्वर्यादि-
शेषादिशिष्टतया देवताया उपासकस्य साष्टितां समानरूपतां सारूप्यम् । सयुगं
देवतारूपमहंग्रहेणोपासनीयस्थोपास्यदेवतातादात्म्यं सायुज्यम् । एताश्चतस्रो
मुक्तयः कर्मफलभूता आनित्याः सातिशयाश्च । या तु ज्ञानफलभूता नित्यान-
रतिशयानन्त्राभिव्यक्तिलक्षणा सा पञ्चमी । तत्रापि “ य एवं विद्वानुदगयते
ममीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे
ममीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येती वै
सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिलयति तस्माद्ब्राह्मणो महिमानपा-
प्नोति ” इति तैत्तिरीयके । अत्र हि केवलकर्मिणां चन्द्रलोकप्राप्तिरुक्ता । य
एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रतीकाद्युपासनात्रयवतो देवानामेव महिमा-
नामिति सालोक्यसारूप्यसायुज्यलक्षणास्तिस्रो मुक्तय उक्ताः । ब्राह्मणो
विद्वानिति ब्रह्मनिष्ठस्तत्त्वज्ञानवानुच्यते । एतौ कर्मोपासनामाप्यत्वेनोक्तौ
सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ । एतौ वै, एतादृशौ सन्तु सातिशयत्वाद्ब्रह्मत्वानि-
त्यत्वादिदोषोपेतत्वात् । “ द्वितीयादौ भयं भवति ” “ स एको मानुष

आनन्दः ” “ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते ” “ पुत्रो ह्येते अष्टदा यज्ञ-
 रूपाः ” “ अतोऽन्यदार्तम् ” “ वाचारम्भणं विकारः ” “ ते तं भुक्त्वा
 स्वर्गलोकम् ” “ कामात्मानः स्वर्गपराः ” “ क्षरन्ति स्वर्गं वैदिक्यो जुहो-
 तियजतिक्रियाः ” “ आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः ” “ स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विभो
 यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ” “ यावद्विकारं तु विभागो
 लोकवत् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायभासिद्धौ महिमानौ बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वा-
 न्मकृतिप्रकृतमलैरनारस्कन्दितं परं ब्रह्माऽऽत्मतया तज्ज्ञात्वं गतो ब्राह्मणोऽभिज-
 यत्यभितः पराकरोति । यद्वा, एतो महिमानौ सूर्याचन्द्रमसोर्ज्ञानादैश्वर्यावि-
 र्भावलक्षणौ विद्वान्ब्राह्मणोऽभिजयत्यात्मत्वेन प्राप्नोति । स्वात्मानं ज्ञानाति-
 शयत्वात्तयोरानन्दादिमहिम्नोः स्वात्मन्येव पश्यति । “ एतस्यैवाऽऽनन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्राणुपजीवन्ति ” इति । “ सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ”
 “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” “ एष उ एव वामनीः ” “ एष उ एव
 भामनीः ” “ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम् ” “ यावानर्थ उदपाने ” इत्यादिश्रुति-
 स्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । येन सम्यग्ज्ञानेनावच्छेदकावि-
 श्वादिसर्वोपाधीनामात्ममात्रतया प्रविलाप्य तदुपहितज्ञानानन्दादीन्स्वात्ममात्र-
 तया पश्यति विद्वान् । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्ब्रह्मणो निरस्तसमस्तोपप्लवान-
 न्तसत्यपरमानन्दबोधैकतानस्य परमात्मनः स्वरूपभूतमहिमानं महत्त्वमारत-
 समस्तातिशयपरमानन्दैकतानलक्षणं स्वात्मत्वेनाऽऽप्नोति । एकत्वज्ञानेन
 ऋषयधायिकाविधानिवृत्तिरेवाऽऽप्नोतीत्युपचर्यते । “ ब्रह्मैव 'सन्ब्रह्माप्येति' ”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र प्रतीकोपासकस्य मुक्तिमार—एका सालोक्येति॥२८॥

सामीप्यरूपा सारूप्या तृतीया पुरुषोत्तम ।

अन्या सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जिता ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानवतां मुक्तिमाह—सामीप्येति ।
 अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेन विविधैश्वर्यैपितदेवतोपासकस्य मुक्ति-
 माह—सारूप्येति । अहंग्रहोपासकस्य मुक्तिमाह—अन्या सायुज्येति । इत्थं
 चतस्रः कर्मफलभूता मुक्तय उक्ताः । ज्ञानफलमुक्तिमाह—सुखदुःखेति । अन्ये
 त्यनुवर्तते । दुःखेन क्षयातिशयवता वैषयिकसुखेन च वर्जिता । नित्यनिरति-
 शयपरानन्दलक्षणत्वाद्ब्रह्माफलस्य मुक्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

पद्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ।

सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी ॥ ३० ॥

वैषयिकसुखदुःखविरहे तदयोग्यत्वं कारणमाह—पद्भावोति । जायतेऽस्ति विपरिणमते विवर्धतेऽपस्तीयते विनश्यतीति पद्भावविकाराः । वैषयिकसुख-
प्राप्तौ वा दुःखनिवृत्तौ वा, एते स्युः । “उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मि-
णम्” इति न्यायान्नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपस्याऽऽत्मनः स्वरूपाभिव्यक्ति-
रूपायां मुक्ती नैतत्संभव इत्यर्थः । वैषयिकसुखदुःखविरहे कारणमाह—शुभाशु-
भेति । विहितं यागादि शुभम् । प्रतिषिद्धं हिंसाद्यशुभम् । तदुभयं विदुषो
जास्ति “नैनं कृताकृते तपतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । द्वंद्वान्तरविरहस्याप्युपल-
क्षणमित्याह—सर्वेति । रागद्वेषौ मानावमानौ शीतोष्णावित्पादिद्वंद्वेर्न स्पृश्यत
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

केवलं बहुरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ।

न हेया नाप्युपदिष्टा सर्वसंबन्धवर्जिता ॥ ३१ ॥

आत्मनः स्वरूपत्वेन हातुमशक्यत्वादद्वेयाऽव एव नित्यभासत्वाच्चोपादात-
न्याऽपीत्याह—न हेयेति ॥ ३१ ॥

न दृष्टा न श्रुता विष्णो न चाऽऽस्याद्या न तर्किता ।

सर्वावरणनिर्मुक्ता न विज्ञेया निराश्रया ॥ ३२ ॥

चाच्यवाचकनिर्मुक्ता लक्ष्यलक्षणवर्जिता ।

सर्वेषां प्राणिनां साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभा ॥ ३३ ॥

न दृष्टेति । “अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽस्मृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता,
एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु महावाक्यात्मिकया
श्रुत्या लक्षणया वेद्यत्वात्कथमश्रुतत्वमित्यत आह—सर्वावरणेति । अवि-
द्ययाऽऽवृतस्यैव स्वरूपस्याऽऽवरणनिरासाय लक्षणया वास्यजन्यज्ञान-
विषयत्वाच्चिरस्तसमस्तोपाधिकस्य त्वावरणेन लक्ष्यत्वेन श्रुतिजन्यज्ञानेन च
नास्त्येव संबन्धः । तथाविधस्वरूपश्चेद् मुक्त इत्युच्यते । “यद्ज्ञानाऽनभ्युदितम्”
इत्यादिभिर्ज्ञानविषयरथैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । नन्वेवं तस्योपनिषदज्ञा-
नविषयत्वेऽवस्तुत्वादवस्तुनि नोपनिषदां प्रामाण्यमविषयत्वे च सुतरामिति

कथमौपनिपदत्वं वस्तुन उच्यते “तं त्वौपनिपदं” पुरुषं पृच्छामि” इति । सत्यम् । वस्तु ज्ञानाविषय एव । “यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह” इति वाङ्मनसातीतस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । औपनिपदत्वं तु, उपनिपज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या स्वात्मानमप्याविषयीकुर्यत्या वस्तुतत्त्वमात्राकारया प्रतिबन्धकाज्ञानानिवृत्तौ स्वरूपभूतस्फुरणेनैव वस्तुनोऽवभासमभिप्रेत्योक्तमिति न दोषः । तदिदमुक्तं स्वयंप्रभेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रतिबन्धविनिर्मुक्ता सर्वदा परमार्थतः ।

अविचारदशायां तु प्रतिबद्धा स्वमायया ॥ ३४ ॥

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रतिबन्धरयाङ्गीकारे तेनैव द्वैतापत्तिरतश्चिद्वृत्तये कर्मापेक्षा च, स्यात् । नहि वस्तु ज्ञानेन निवर्तते यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत आह—प्रतिबन्धेति । अज्ञानरयैव प्रतिबन्धकत्वाभिधानाद्वास्तवप्रतिबन्धकानङ्गीकारान्न यथोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एषैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः ।

अन्याश्च मुक्तयः सर्वा अचराः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥

प्राक्तनमुक्तिचतुष्टये तर्हि प्रतिबन्धकरयाज्ञानरयानिवृत्तेः कथं ता मुक्तय इत्यत आह—एषैवेति । इयमेव मुख्या मुक्तिः । अन्यास्तु कियत्यः कियतोऽपि दुःखरयोपरमान्मुक्तित्वेनोपचरिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

जन्मनाशाभिभूताश्च तारतम्येन संस्थिताः ।

स्पर्धयोपहता नित्यं परतन्त्राश्च सर्वदा ॥ ३६ ॥

तासाममुख्यत्वे कारणमाह—जन्मेत्यादि । दुःखसंपृक्तत्वेनाविशुद्धत्वात्क्षयित्वात्सातिशयत्वाच्च न ता मुख्या मुक्तयः । इयमेव च तद्विरहान्मुख्या । यदुक्तम्—

“दृष्टवदानुश्रविकः सं ह्यविशुद्धिज्ञयातिशयमुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्” इति ॥

जन्मनाशेति विनाशित्वम् । तारतम्येनेति सातिशयत्वम् । सातिशयत्वस्य

दोषतामाह—स्पर्धयेति । उपकरणपारतन्त्र्यादपि तासां न मुख्यत्वमित्याह—
परतन्त्रा इति ॥ ३६ ॥

सुखोचरा अपि श्रेष्ठा दुःखमिथाश्च सर्वदा ।

एताश्च मुक्तयोऽन्वेषां केषांचिदाधिकारिणाम् ॥ ३७ ॥

विश्रान्तिभूमयः साक्षान्मुक्तेः प्रोक्ताः क्रमेण वै ।

अत्यन्तशुद्धचित्तानां नृणामेता विमुक्तयः ॥ ३८ ॥

अविशुद्धिमाह—सुखोचरा अपीति । कथं तर्हेता मुक्तित्वेन परिगणिता इत्याशङ्क्य मन्दाधिकारिविषयत्वेनेत्याह—एताश्चेति । साक्षान्मुक्तेरर्वाचीना एताः क्रमेण तारतम्येनोपेता विश्रान्तिभूमित्वसाम्यान्मुक्तय इत्युपचरिता इत्यर्थः । आसा मुक्तित्वमुपचरितमिरयपि विवेकिन एव जानन्ति । अविवेकिनस्तु स्वर्गवद्भोगभूभीरेता एव मुक्तित्वेनाभिमन्यन्ते । कर्दिणो हि स्वर्गमपि मुक्तित्वेन व्यवहरन्ति । “अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिराविदाम देवान्” इति । तदीयाभिमानस्य भ्रममूलत्वं मण्डकादिषु श्रूयते—

“अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते”

इत्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भवन्ति विष्णो भोगार्थं स्वर्गवत्ताश्च नश्वराः ।

एताश्च बहुधा भिन्ना विद्धि पङ्कजलोचन ॥ ३९ ॥

काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

काश्चिन्मुकुन्दसारूप्यरूपाः काश्चिज्जनार्दन ॥ ४० ॥

ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानामर्वाष्टपसमाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

काश्चित्सदाशिवादीनां रूपेण सदृशा हरे ।

काश्चिदन्यसमा विष्णो मुक्तयः परिकीर्तिताः ॥ ४२ ॥

काश्चिच्छंकरसामीप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

विष्णुसामीप्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

विभूतिरूपसामीप्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४४ ॥

शिवसालोक्यरूपाश्च प्रोक्ताः काश्चिद्विमुक्तयः ।

विष्णुसालोक्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च तथा तेषां जनार्दन ।

विभूतिरूपसालोक्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४६ ॥

भ्रममुक्तीनां स्वरूपभेदं विवेकिभिस्तासां शनाय व्युत्पादयति-एताश्च बहुधेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एवं बहुविधा ज्ञेया मुक्तयः पुरुषोत्तम ।

एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते ॥ ४७ ॥

नृणां विशुद्धचित्तानां क्रममुक्तौ जनार्दन ।

वाञ्छा विजायते तेषां सिध्यत्येव परा गतिः ॥ ४८ ॥

त्रिविधा लघिकारिणः । अविशुद्धचित्ता विशुद्धचित्ता अतीव शुद्धचित्ता-
थेति । आद्या भ्रममुक्तिमिच्छन्ति । द्वितीयाः क्रममुक्तिम् । तृतीयाः साक्षा-
न्मुक्तिमित्यधिकारिभेदेन मुक्तिर्विभज्यते—एतास्वशुद्धेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अतीव शुद्धचित्तानां प्रसादादेव मे हरे ।

इच्छा सायुज्यरूपायां मुक्तौ सम्यक् विजायते ॥ ४९ ॥

साक्षात्प्रसादहीनानां मुक्तौ नेच्छा विजायते ।

वेदमार्गैकनिष्ठानां मद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥

सायुज्यरूपायामिति । अत्र सायुज्यपदेन निर्गुणब्रह्मात्मभाव एव विव-
क्षितो न देवतातादात्म्यमिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धा प्रवृत्तिपर्यन्ता साक्षान्मुक्तौ विजायते ।

सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्जीवपरान्मनोः ॥ ५१ ॥

विद्वेषोति—सायुज्यरूपा परमेति ॥ ५१ ॥

१ घ. 'साख्य' । २ क. ग. ग. व. ङ. विशुद्धचित्तानां नृणां । ३ क. ग. घ. ङ.
मसादहीनानां साक्षान्मुक्तौ । ४ क. ल. ग. घ. ङ. प्रवृत्तिपर्यन्ता अत्र ।

पारमार्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननाशतः ।

मुमुक्षोर्व्यज्यते सम्प्रागिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ५२ ॥

वेदान्तेति । “ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादि-
श्रुतिषु ॥ ५२ ॥

यस्य स्वभावभूतेयं मुक्तिः साक्षात्परा हरे ।

अभिव्यक्तौ स एवाहमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥

तादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वेनाविद्यामाननिबन्धना तदप्राप्तिर्विद्यया तद्विद्वत्ति-
रेव प्राप्तिरेवाभिव्यक्तेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

यस्य मुक्तिरभिव्यक्तौ स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ।

तस्य प्रारब्धकर्मन्तं जीवन्मुक्तिः प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यमाणदेहधारणलक्षणजीवनस्यासंभवात्कथं लोक-
वेद्योर्जावन्मुक्तिरिति व्यवहार इत्यत आह—यस्य मुक्तिरिति । द्विविधो ह्यवि-
द्यान्यापारः । दृश्यस्यावभासकत्वं तस्य वस्तुत्वाभिमानजनकत्वं चेति । तत्र
यस्मिन्प्रारिरे विद्योदयस्तदारम्भककर्मविसाने जाता विद्या देहाभासजगद्वभा-
सावपि निवर्तयति । या त्वारम्भककर्मशेषे सत्येव विद्या जायते सा तेन कर्मणा
प्रतिबद्धा जाताऽपि दृश्यस्य वस्तुत्वाभिमानमेव व्यवच्छिनत्ति न स्वरूपोभासं
सा जीवन्मुक्तिः । स्वात्मन्यध्यस्तं सर्वं स्वरूपप्रकाशेनैव वेत्तीति स्वात्मसर्वार्थ-
वेदी तस्य च मुक्तिः स्वरूपभूतैव । यदाहुः—

“निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणज्ञानेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्” इति ॥

अतः सा सर्वार्थवेदिनीत्यभिव्यक्तेति चोच्यते । प्रारब्धकर्मणोऽन्तोऽव-
सानं तद्वधिका जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । श्रूयते हि—

“तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भ्रूयश्रान्ते विश्रमायानिवृत्तिः” इति ।

विस्तो हि मायावस्थाः । दृश्यस्य वास्तवत्वाभिमानात्मिका प्रथमा । सां
युक्तिशास्त्रजनितविवेकज्ञानाभिवर्धते । तन्नितृत्तावपि प्राग्विद्य साभिनिवेशव्य-
वहारहेतुर्द्वितीया । सा तत्त्वसाक्षात्काराभिवर्धते । तद्विद्वत्तावपि देहाभासजग-

१ ख. °कात्म ए° । २ ग. ड. °रिषा° । ३ क. ख. ग. °सा स्वतःकिद्धात्मकादिणी ।
४ ख. ग. ड. °पावभा° । ५ क. ख. ग. °रिषरे° । ६ ग. घ. °परमो° । ७ ख. ग. सा मुक्ति° ।

दयभासहेतुरूपा तृतीया । सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्तत इत्यर्थः । “स्वतः-
सिद्धात्मरूपिणी” इति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

स्वतःसिद्धात्मभूताया मुक्तेरज्ञानहानतः ।

अभिव्यक्तेर्महाविष्णो बद्धत्वं दग्धवस्त्रवत् ॥ ५५ ॥

प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वाज्जीवनं पुरुषोत्तम ।

फलोपभोगात्प्रारब्धकर्भणः संक्षये हरे ॥ ५६ ॥

दग्धवस्त्रं भावणादिव्यवहारजननाक्षममपि तदाकारमतिभासमात्रेण यथा
वस्त्रमित्युच्यते । एवं ज्ञानाभिना दग्धप्रपञ्चः प्राग्निवाभिनिवेशाजनकोऽपि,
अवभासमात्रेण बद्ध इत्युच्यते । अभिनिवेशाभावादेव चाऽऽत्मनो मुक्तत्वमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रतिभासो निवर्तेत प्रपञ्चस्य न संशयः ।

यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रतिभासोऽपि केशव ॥ ५७ ॥

इयं चेच्छ्रीवन्मुक्तिः का तर्हि परमा मुक्तिरित्यत आह—यस्य दृश्येति
॥ ५७ ॥

निवृत्तः स्वमवत्सोऽयं मुक्त एव न संशयः ।

भूतपूर्वानुसंधानान्मुक्त इत्युच्यते मया ॥ ५८ ॥

वन्धश्चेदवस्तुत्वेन न कदाचिदप्यस्ति तर्हि न तरय निवृत्तिरिति कथं
तन्निवृत्तिरूपा मुक्तिरित्युच्यत इत्यत आह—भूतपूर्वेति । यथा वस्तुतोऽ-
सतोऽपि वन्धरथाऽऽविद्यकं सत्त्वमेव तन्निवृत्तेरपीत्यर्थः । न च निवृत्तेरवस्तुत्वे
निवर्त्यमवतिष्ठत इति वाच्यम् । यथाऽऽहुः—

“मिथ्याभावेन भूतं किं मिथ्यानाशान्न नश्यति” इति ॥ ५८ ॥

सं न मुक्तो न बद्धश्च न मुमुक्षुर्न चापरः ।

य एवमात्मनाऽऽत्मानं सुहृदं वेद केशव ॥ ५९ ॥

वरतुतरर्तर्हि कथमित्यत आह—स न मुक्त इति । तदुक्तमाचार्यैः—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति ।

य एवमिति । नित्यनिवृत्ताया मायाया निवृत्तिमात्मस्वभावभूततां स्वरूपमकाशेनैवं वेद, एवं जानीयाद् ॥ ५९ ॥

स एव परमज्ञानी नेतरो माययाऽऽवृत्तः ।

एवं जानामि सुदृढमिति यो वेत्ति केशव ॥ ६० ॥

इतरस्तु ज्ञानविषयतामविषयस्याऽऽत्मनो मन्यमान आत्मानमजानन्नेव जानामीति व्यवहाराद्भ्रक इत्यर्थः । उक्तं तल्लवकारोपनिषदि—

“ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविद्वान्तं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ” इति ॥ ६० ॥

स मूढ एव संदेहो नास्ति विज्ञानवञ्चकः ।

मुक्तिस्वभावो वेदान्तेर्भया च परिज्ञापितुम् ॥ ६१ ॥

अशक्यः स्वानुभूत्या च मौनमेवात्र युज्यते ।

मुक्तिरुक्ता मया विष्णो महत्या श्रद्धया तव ॥ ६२ ॥

त्वमपि श्रद्धया विद्धि श्रेयसे भूयसे सदा ।

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्विष्णुर्वेदार्थमुत्तमम् ॥ ६३ ॥

सर्वज्ञं सर्वभूतेशं सर्वभूतप्रिये रतम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा भवानीसाहितं हरम् ॥ ६४ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या भवं भवहरं शिवम् ।

स्तोत्रैः स्तुत्वा महादेवं पूजयामास सुवताः ॥ ६५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-

भेदकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मुक्तिस्वभाव इति । मुक्तेरात्मस्वरूपत्वात्तरय च वाद्मनसागोचरत्वान्मो-
नमेव तत्र शोभत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ अवचनेनैव प्रोवाच ” इति ॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीसूतसंहिताशात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्तिभे-
दकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयोऽध्यायः)

—:~*~*~:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुक्त्युपायं समासतः ।

श्रद्धया सह भक्त्या च विद्धि पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत उपेयाभिधानानन्तरं तदुपायजिज्ञासाऽतस्तदनन्तरं स उच्यत इति
प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानदेव न कर्मणा ।

ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥ २ ॥

ज्ञानादेवेति । यद्यपि ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मादिकामिति प्रथमखण्डे
सप्तमाध्यायेऽप्युक्तं तथाऽपि साधनभूतरयं तस्य ज्ञानस्य च स्वरूपं यथा च
तस्य साधनत्वं स प्रकारः संकलो वर्णनीय इत्ययमारम्भः । महातात्पर्येति ।
तत्त्वंपदार्थयोरेकैकस्य स्वरूपे “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः ” इत्यादेरवान्तरवाक्यस्य यच्चात्पर्यं तद-
वान्तरतात्पर्यम् । शोधितपदार्थद्वयस्य तादात्म्येऽखण्डैकरसरूपे तत्त्वमस्यादि-
वाक्यस्य यच्चात्पर्यं तन्महातात्पर्यं तन्निर्णयिते । येन वेदान्तमीमांसान्या-
यसंदर्भेण तन्निर्णयस्तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पन्नायां मनोवृत्तौ महत्यामम्बुजेक्षण ।

अज्ञिव्यक्तं भवेदेतद्ब्रह्मैवाऽऽत्मा विचारतः ॥ ३ ॥

विषयस्याखण्डैकरसस्य परमपुरुषार्थत्वेन तद्विषया मनोवृत्तिर्निहती विचा-
रत उत्पन्नयामिति संबन्धः ॥ ३ ॥

अनेनैवाऽऽत्मनोऽज्ञानमात्मन्येव विलीयते ।

विलीने सात्मनोऽज्ञाने द्वैतं वस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥

अनेनैवेति । यद्यपि ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्तरय मायातत्कार्यजातस्य स्वरूप-
स्फुरणेनैव प्रकाशकमत्र एव यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यप्युच्यते तथाऽपि तदेष
ब्रह्म यथोक्तरूपायां वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सत्तरयैव मायातत्कार्यजातस्य विना-
शकं भवति । एकरयाप्यवस्थाभेदेन तत्प्रकाशकत्वं तन्निवर्तकत्वं चाविरुद्धम् ।
यथा हि—

“ मक्काशयति भा भानोर्यैव तूलतृणादिकम् ।

सा सूर्यकान्तसंक्रान्ता तद्दृश्युपलभ्यते ” इति ॥

अज्ञानविनाशे तत्कार्यत्वेन द्वैतस्तुनो विनाशः ॥ ४ ॥

द्वैतवस्तुविनाशे च शोभनाऽशोभना मतिः ।

क्षीयते मतिनाशेन रागद्वेषौ विनश्यतः ॥ ५ ॥

तयोर्नाशे महाविष्णो धर्माधर्मौ विनश्यतः ।

धर्माधर्मक्षयाद्देहो विषयाणीन्द्रियाणि च ॥ ६ ॥

यथोक्तवत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावुपादाननाशादेव संचितस्य धर्माधर्मादेर्नाशः ।
चूतनस्य तु निरुपादानत्वादनुत्पत्तिरेव । रागद्वेषौ विनश्यत इत्यादौ नाश-
शब्दो विनेत्युच्यते(?) ॥ ५ ॥ ६ ॥

नश्यन्त्येव न संदेहो ज्ञात्वा देवामिति श्रुतिः ।

घटज्ञानाद्घटाज्ञानं यथा लोके विनश्यति ॥ ७ ॥

ज्ञात्वेति । “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” इति श्वेताश्वतरश्रुतिरित्यर्थः ।
ज्ञानरयाज्ञाननिवर्तकत्वे घटज्ञानं दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानसान्धनः ।

रज्ज्वेज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पौ विनश्यति ॥ ८ ॥

तथाऽऽत्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ।

तस्माद्ज्ञानमूलस्य संसारस्य क्षयो हरे ॥ ९ ॥

अज्ञाननाशाद्दमनिवृत्तौ रज्जुसर्पन्त्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥

आत्मनस्तच्चविज्ञानात्त्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

यथा सर्पेदमंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् ॥ १० ॥

ननु कथमात्मज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायामहं कर्ताऽहं भोक्ते-
त्यादावहमित्यात्मानि भासमाने सत्येव तत्राऽऽरोपितसंसारावभासादित्यत
आह—आत्मनरतत्त्वेति । अज्ञानं हि निरंगमप्यात्मानमंशवन्तमिव कृत्वा
तत्रैकमंशमावृणोति नेतरम् । यत्राऽऽवृणोति स विभ्रमदशायामहमित्यवभासो
भ्रमतत्कारणयोरधिष्ठानम् । तन्मात्रावभासो भ्रमरय हेतुरेव न निवर्तकः । यं
पुनरावृणोति निरतिशयानन्दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनरतत्त्वं ब्रह्मैव
तज्ज्ञानादज्ञानस्य निवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमात्रादित्यर्थः । अधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमा-
निवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वे निदर्शनमाह—यथा सर्पेति । अयं
सर्प इति विभ्रमेऽवभासमानो दण्डस्य तनुदीर्घत्वादिसाधारणाकारोऽधिष्ठानम् ।
आवृत्तस्तु दण्डत्वादिरसाधारणाकारो विषयश्रेष्ठमंशस्य पारमाधिकं रूपं तेन
रूपेण दण्डस्य ज्ञानाद्विभ्रमनिवृत्तिर्यथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ।

अज्ञानमूलं कर्त्रादिकारकज्ञाननिर्मितम् ॥ ११ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—अरयेति । कर्मणः संसारनिवर्तकत्वेन तन्मूलज्ञाना-
न्निवर्तकत्वं(?) कारणमाह—अज्ञानेति ॥ ११ ॥

अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण ।

कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति केशव ॥ १२ ॥

सा विनश्यत्यसंदेहः स्वर्गलोको यथा तथा ।

+ नस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कलाकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

न केवलं कर्मणः स्वमूलत्वादज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वं निवर्तकत्वेऽज्ञाननिवृ-
त्तिरूपाया मुक्तेः कर्मजन्यत्वेन स्वर्गवदनित्यत्वप्रसङ्गादपि तदनिवर्तकत्वमि-
त्याह—कर्मणेति ।

“ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ” ।

इत्यादिभिरपि न कर्मणो मुक्तिहेतुतोच्यते । किंतु सम्यक्सिद्ध्यत्यनया
मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्यते । तत्प्रतिबन्धकपापनिराकरणद्वारा पर-

+ इ पुनके—‘ तस्मान्न कर्मणा मुक्तिं ज्ञानादेव केवलात् ।

कर्मणैराप्यत मुक्तिं कलाकोटिशतैरपि ’ इति विलोमपाठो वृद्धते ।

१ प. ‘भाते म । २. ‘भाते भ’ । ३ प. ‘वस्थाना’ । ४ ड. ‘तुवदीर्घ’ । ५ प.
‘पयाचयेद्’ । ६ प. ड. ‘त्वे त’ । ६ प. भजेद्’ । ७ प. ड. ‘लोकं क’ । ८ क. ल. ग.
प. ‘द्वारेण विजला’ ।

मुक्तौ साधनता कर्मणोऽभिधीयत इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणैवापरा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ।

तत्र कर्म द्विधा विष्णो विजानीहि विचक्षण ॥ १४ ॥

एकं कर्माऽऽन्तरं बाह्यमपरं पङ्कजेक्षण ।

वाचिकं कायिकं बाह्यं कर्म मानसमान्तरम् ॥ १५ ॥

कर्मणः साक्षात्परममुक्तावसाधनत्वे वैयर्थ्यमेव प्राप्तमिति चेन्न । किञ्चित्त्रिं हि कर्म तत्र किञ्चित्साक्षादसाधनमपि ज्ञात्वा परमुक्तौ साधनम् । किञ्चित्पुनरपि परिपक्वज्ञानसद्वृत्तमपरमुक्तौ । किञ्चिन्नु केवलं भोगसाधनमित्यादिप्रकारभेदेन तदुपयोगसंभवादित्याह—कर्मणैवापरेत्यादिप्रपञ्चेन । कर्मणा सहैव ज्ञानादुपासनारूपादपरिपक्वात्मज्ञानाद्वा तयोरन्यतरलाभमात्रेण कर्मत्यागेनाकारणनिमित्तप्रत्यवायात्तदुपायमपि प्रतिवध्येत परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभावपरम्परोपार्जितं संचितमपि निर्दहेत् । न केनचित्प्रतिवध्यते । श्रूयते हि—
“ एत- ह वाच न तपति । किमह- साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरय-
मिति स य एवं विद्वानेते आत्मान- रपृणुते ” इति । रम्यते च—

“ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ” ।

“ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ” इति ।

विभागेनोपयोगं दर्शयितुं कर्म विभजते—तत्र कर्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र सर्वं परं ब्रह्म न चान्यदिति यः पुमान् ।

उपास्ते श्रद्धया नित्यं स सम्यग्ज्ञानमामुधात् ॥ १६ ॥

आन्तरस्य कर्मणः फलमाह—तत्र सर्वमिति ॥ १६ ॥

यः पुमान्देवदेशं त्रिनेत्रं चन्द्ररोस्वरम् ।

उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ १७ ॥

तत्रैव विषयभेदेन फलान्तरमाह—यः पुमानिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः ।

उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ १८ ॥

पारमेश्वरमिति । परमेश्वरस्य सकलरूपविषयसाक्षात्काररूपेण निष्कलरूपविषयं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथवा चित्तकालुष्याच्छिवसारूप्यमच्युत ।

लब्ध्वा भुक्त्वा महाभोगानन्ते विज्ञानमैश्वरम् ॥ १९ ॥

रागाद्यनुपहतचित्तस्योक्तम् । तदुपहतचित्तस्य पुनराह—अथवा चित्ते-
ति ॥ १९ ॥

लब्ध्वा तेन महाविष्णो प्राप्नोति परमां गतिम् ।

यः शिवं गुणमूर्त्तानामुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २० ॥

गुणमूर्त्तानामिति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये यो रूद्रमुपास्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं क्रमाज्ज्ञानेन मुच्यते ।

यो रुद्रस्यापरां मूर्त्तिमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २१ ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं भुवन्वा भोगानतिप्रियान् ।

चित्तवाकानुगुण्येन शिवसारूप्यमेव च ॥ २२ ॥

अहंग्रहादिवैचित्र्येण सायुज्यादिव्यवरथा प्रागुक्तरित्या द्रष्टव्या ॥ २१ ॥ २२ ॥

शिवसायुज्यमाप्नोति शिवज्ञानेन केशव ।

अत्यन्तापरमां मूर्त्तिं यः पुमानाश्वरस्य तु ॥ २३ ॥

उपास्ते रुद्रसालोक्यं स लब्ध्वा पुरुषोत्तम ।

भुक्त्वा भोगान्क्रमाद्विष्णो रुद्रसारूप्यमेव च ॥ २४ ॥

अत्यन्तापरमामिति । प्रतीकमत्यन्तापरमं फलार्थम् । तत्तद्गुणविशिष्टमपर-
रम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रुद्रसामीप्यमन्यद्वा सायुज्यं विययाऽऽप्नुयात् ।

अथवा विष्णुलोकादीनवाप्य पुरुषोत्तम ॥ २५ ॥

तत्र तत्र महाभोगानवाप्य कमलेक्षण ।

पृथिव्यां जायते शुद्धे ब्राह्मणानां कुले नरः ॥ २६ ॥

स्वामाविकं परमं प्रतीकोपासकः क्रमात्स्वरूपोपासनं लभत इत्याह—
विययेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

यः पुमाञ्श्रद्धया नित्यं त्वामुपास्ते जनार्दन ।

स शुद्धचित्तस्त्वां विष्णो प्रप्य कालेन मामपि ॥ २७ ॥

विष्ण्वादिप्रतीकादिष्वह—यः पुमानिति । अनन्तरोक्तमिदं च निष्कामस-
कामविषयमिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तो भवेन्नरः ।

अथवा चित्तवैकल्याद्विष्णुसारूप्यमव १। ॥ २८ ॥

विष्णुसामीप्यमन्यद्वा विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् ।

यस्तथापरमां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया नरः ॥ २९ ॥

तव सामीप्यमामोति क्रमेणैव विमुच्यते ।

अत्यन्तापरमां मूर्तिं य उपास्ते तवाच्युत ॥ ३० ॥

स लब्ध्वा तव सालोक्यं पुनः सामीप्यमेव वा ।

सारूप्यं वा पुनश्चित्तपरिपाकानुकूलतः ॥ ३१ ॥

मामवाप्य परिज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवा चित्तकालुष्याद्ब्रह्मादिभवनं गतः ॥ ३२ ॥

वैकल्यादिति । रागादियोगात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र भुक्त्वा महाभोगान्कमाद्भूमौ विजायते ।

यः पुमान्ब्रह्मदये नित्यं ब्रह्माणं पङ्कजेक्षण ॥ ३३ ॥

अक्षमालाधरं शुभ्रं कमण्डलुकराम्बुजम् ।

वरदाभयहस्तं च वाचा सहितमीश्वरम् ॥ ३४ ॥

उपास्ते ब्रह्मसारूप्यं स याति पुरुषोत्तम ।

विशुद्धचित्तश्चेन्मर्त्यस्त्वामवाप्य ततः परम् ॥ ३५ ॥

प्राप्य मामद्वयं ज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवाऽपक्वचित्तश्चेद्ब्रह्मलोके महासुखम् ॥ ३६ ॥

भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः सदाचारवतां कुले ।

जायते पूर्वभावेन ब्रह्मध्यानरतो भवेत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मैणः परमां मूर्तिं य उपास्ते जनार्दन ।

ब्रह्मसामीप्यमामोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥

१ क. 'व्यमुच्यते । २ ख. ग. ध । ३ क. 'गन्धाम्बुजौ प्रजा' । ४ क. ल. घ. ङ.
'ब्रह्मैण' ।

विशुद्धहृदपो मर्त्यः क्रमान्मांमामुपाद्धेर ।

अविशुद्धो विजायेत क्रमेण वैसुधातले ॥ ३९ ॥

अत्यन्तापरमां मूर्तिं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

य उपास्ते स सालोक्यं याति शुद्धस्तु मुच्यते ॥ ४० ॥

अशुद्धो जायते भूमौ क्रमाद्भुदत्वा महासुखम् ।

यो देवान्तरं नित्यमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ ४१ ॥

चित्तपाकानुगुण्येन मूर्त्युत्कर्षवलेन च ।

सालोक्यादिपदं लब्ध्वा पुनर्ब्रह्मपदं हरे ॥ ४२ ॥

लब्ध्वा विष्णुपदं वाऽपि मम रूपं महत्तरम् ।

मैत्रो लब्ध्वा मम ज्ञानं तेन मुच्येत बन्धनात् ॥ ४३ ॥

अथवा मलिनस्तत्र भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

भूमौ विजायते मर्त्यः सत्यमेव न संशयः ॥ ४४ ॥

सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्वा श्रद्धया परया सह ।

य उपास्ते महाविष्णो मूर्त्युत्कर्षक्रमेण तु ॥ ४५ ॥

चित्तपाकानुगुण्येन हरे शीघ्रं क्रमेण तु ।

अवाप्य परमां मूर्तिं मम सर्वोत्तमां नरः ॥ ४६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लब्ध्वा मैत्रः शिवज्ञानं तेन याति परां गतिम् ।

एवमेव क्रमाद्विष्णो नरो बाह्येन कर्मणा ॥ ४७ ॥

मामवाप्य शिवज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अविशुद्धोऽपि बाह्येन कर्मणा तत्र तत्र तु ॥ ४८ ॥

सालोक्यादि पदं लब्ध्वा पुण्यकर्मक्षये पुनः ।
 भूमौ विजायते पश्चात्कुरुते कर्म पूर्ववत् ॥ ४९ ॥
 बाह्येन कर्मणा मुक्तिः क्रमात्कलिन सिध्यति ।
 आन्तरेणाचिरादेव कर्मणा मुक्तिरच्युत ॥ ५० ॥

मानसकर्मोक्तन्यायं वाचिककायिककर्मणोरतिदिशति—एवमेव क्रमादिति
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

यथाऽऽन्तरोपचारेण नराणां बलभाः स्त्रियः ।
 तथाऽऽन्तरेण ध्यानेन बलभा मम जन्तवः ॥ ५१ ॥
 बाह्यं कर्म महाविष्णो ज्ञानेच्छोत्पादकं भवेत् ।
 त्यागश्च कर्मणां तद्वन्महाविष्णो समादयः ॥ ५२ ॥

मानसरय बाह्यादिशेषे निदर्शनमाह—यथाऽऽन्तरेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इहैव सम्पन्नानाङ्गमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।
 वाराणस्यादिके स्थाने विशिष्टे पारमेश्वरे ॥ ५३ ॥
 वर्तनं केवलं विष्णो नराणां मरणात्परम् ।
 सम्पन्नज्ञानप्रदं दिव्यं सत्यमुक्तं जनार्दन ॥ ५४ ॥
 नित्यं द्वादशसाहस्रं प्रणवं यो जपत्यसौ ।
 मत्प्रसादान्मम ज्ञानं मरणादूर्ध्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं प्रणवेन यदक्षरम् ।
 नित्यं द्वादशसाहस्रं यो जपेच्छ्रद्धया सह ॥ ५६ ॥
 स पुनर्मरणादूर्ध्वं मम ज्ञानं महत्तरम् ।
 मत्तो लब्ध्वा परां मुक्तिं तेन याति न संशयः ॥ ५७ ॥
 यः पुमाञ्जितरुद्गीयं जपति श्रद्धया सह ।
 दिने दिने महाविष्णो मरणादूर्ध्वमैश्वरम् ॥ ५८ ॥

ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानादेव याति परां गतिम् ।

यानि कर्माणि बाह्यानि मरणादूर्ध्वमच्युत ॥ ५९ ॥

शान्धती श्रुतिरिति । कर्मणो ज्ञानेच्छामात्रजनकत्वे “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यत्नेन दानेन” इत्यादिश्रुतिः । श्रमादीनां ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वे “शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्” इति श्रुतिः । त्यागस्य तु “त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” इति । संन्यासवद्वाराणस्यादौ शरीरत्यागः प्रणवादिमन्त्रजपोऽपि साक्षाज्ज्ञानसाधनमित्याह—वाराणस्यादिक इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मम ज्ञानप्रदानीति कथितानि मया तव ।

तानि कल्याणवृत्तस्य विद्धि नान्यस्य कस्यचित् ॥ ६० ॥

पापिष्ठानामपि श्रद्धाविहिदानां जनार्दन ।

मुक्तिदं मरणादूर्ध्वं शिवक्षेत्रैकवर्तनम् ॥ ६१ ॥

पुराकोलाहलो नाम्ना वृपलो विधिचोदितः ।

कामेन पीडितः स्वस्य पितरं पङ्कजेक्षण ॥ ६२ ॥

हत्वा मातरमादाय गत्वा मोहेन केशव ।

वेदारण्ये यथाकामं चरित्वा मरणं गतः ॥ ६३ ॥

तत्र वर्तनमात्रेण स पुनः पुरुषाधमः ।

वनष्टयायः शुद्धात्मा वेदारण्यवर्तो मम ॥ ६४ ॥

प्रसादादेव वेदान्तज्ञानं लब्ध्वाऽमृतोऽभवत् ।

तस्माद्विमुक्तिकामानां विशिष्टेषु जनार्दन ॥ ६५ ॥

शिवक्षेत्रेषु मद्भक्त्या वर्तनं केवलं परम् ।

सूत उवाच—

एवं महेश्वरेणोक्तं निशम्य पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छेदे पुनर्द्विजाः ॥ ६० ॥

विष्णुरुवाच—

वेदारण्यस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ॥ ६१ ॥

तदद्य भगवन्ब्रूहि मम कारुण्यविग्रह ॥

ईश्वर उवाच—

वदामि तव विष्णो श्रीवेदारण्यस्य वैभवम् ॥ ६२ ॥

अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु सर्वजगद्धितम् ।

श्रीमद्ब्रह्मीकसज्ञस्य मम स्थानस्य दक्षिणे ॥ ६३ ॥

जपादिभ्यः शिरक्षेत्राणां विशेषमाह—तानि कल्पानवृत्तस्येति ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समुद्रतीरे मद्भक्तैरखिलेरावृतं सदा ।

पुरा सर्गे महाविष्णो प्रलये विलसं गते ॥ ७० ॥

कल्पादौ वेदानां शरीरिणां मथमावताररथानत्वेन तस्यैव वेदारण्यमिति
असिद्धिरित्याह—पुरा सर्गइत्यादि ॥ ७० ॥

मयि सस्काररूपेण स्थिता वेदाः सनातनाः ।

कल्पादौ पूर्ववन्मत्तः प्रवृत्ता विमलाः पुनः ॥ ७१ ॥

समस्तलोकरक्षार्थं हरे भूत्वा शरीरिणः ।

श्रद्धया सहिताः श्रीमद्वेदारण्यं महत्तरम् ॥ ७२ ॥

अवाप्स्य वेदतीर्थारथे समुद्रे सन्स्थिते हरे ।

अर्धयोजनविस्तीर्णे पादयोजनमायते ॥ ७३ ॥

स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च सदा पर्वणि केशव ।

पूजयामासुरीगान श्रीवेदारण्यनायकम् ॥ ७४ ॥

श्रीवेदारण्यनाथोऽपि सह देव्या जनार्दन ।

प्रसादमकरोत्तेषां वेदानामग्निकापतिः ॥ ७५ ॥

स्कन्दश्च मत्सुतस्तस्मिन्स्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं सगाराध्य प्रसादतः ॥ ७६ ॥

निहत्य तारकं विष्णो महाधीर्धपराक्रमम् ।

प्रददौ सर्वलोकानां परमं सुखमच्युत ॥ ७७ ॥

नारदो मुनिरत्रैव स्नात्वा पर्वणि शंकरम् ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं श्रद्धया परया सह ॥ ७८ ॥

मत्तो मत्सकाशात् । स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समाराध्याऽऽत्माविज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ।

सनत्कुमारात्सर्वज्ञादाप्तवानम्बुजेक्षण ॥ ७९ ॥

याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ।

वेदारण्येश्वरं भक्त्या प्रातःकाले समाहितः ॥ ८० ॥

पर्वण्याराध्य तस्यैव प्रसादादेव केवलात् ।

योगीश्वरोऽभवद्धीमानचिगदेव केशव ॥ ८१ ॥

तथा गार्गी च मैत्रेयी तत्र तीर्थे महत्तरे ।

वेदतीर्थाभिधे स्नानं कृत्वा पर्वणि केशव ॥ ८२ ॥

श्रीवेदारण्यनाथारूपं शंकरं लिङ्गरूपिणम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य बहुधातले ॥ ८३ ॥

प्रसादादेव तस्यैव ज्ञानयोगं विमुक्तिदम् ।

अचिरादेव सर्वज्ञायाज्ञवल्क्यादवापनुः ॥ ८४ ॥

श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र स्नानं कृत्वाऽम्बुजेक्षण ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्याधिपं हरम् ॥ ८५ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ।

पितुरुद्दालकात्साक्षादात्मविज्ञानमच्युत ॥ ८६ ॥

अवाप सर्वसंसारकारणाज्ञाननाशकम् ।
 वरुणो वेदतीर्थेऽस्मिन्पर्वणि श्रद्धया सह ॥ ८७ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 समाराध्य प्रसादेन प्राप्तवानात्मदर्शनम् ॥ ८८ ॥
 तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिन्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।
 वेदारण्याधिपं देवं वेदवेदान्तनायकम् ॥ ८९ ॥
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽऽराध्य शंकरम् ।
 प्रसादात्तस्य विज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यप्रकाशकम् ॥ ९० ॥
 अपरोक्षं पितुर्लेभे वरुणादपिसत्तमः ।
 त्रिशङ्कुर्वेदतीर्थेऽस्मिन्श्रद्धया सह पर्वणि ॥ ९१ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं वेदारण्याधिपं हरम् ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ९२ ॥
 लेभे परमविज्ञानं सुदृढं सर्वदुःखनुत् ।
 बहवो वेदतीर्थेऽस्मिन्वेदारण्येऽतिशोभने ॥ ९३ ॥
 स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मविज्ञानमच्युत ॥ ९४ ॥
 अथापुर्वेदजं तस्य प्रसादादेन मुक्तिदम् ।
 अत्र भूमिप्रदः साक्षाद्ब्रह्मलोके महीपते ॥ ९५ ॥
 आवासभूमिदो रौद्रं पदमामोत्यसंशयम् ।
 धनधान्यप्रदो मर्त्यो धनदेन समो भवेत् ॥ ९६ ॥
 अन्नदानपरः श्रीमानरोगी भवति ध्रुवम् ।
 तिलदानान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
 कन्यादानप्रदानेन पार्वतीलोकमाप्नुयात् ।
 वस्त्रदानेन देवेन्द्रो भवत्येव न संशयः ॥ ९८ ॥

विपुवायनकालेषु ग्रहणे सोमसूर्ययोः ।

व्यतीपाते तथा पर्यण्वार्द्रायामिन्दुवास्तरे ॥ ९९ ॥

स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिञ्श्रद्धया परया सह ।

प्रदक्षिणञ्चयं कृत्वा वेदारण्याधिपं शिवम् ॥ १०० ॥

प्रणम्य दण्डवत्तस्मै प्रदत्त्वा दीपमच्युत ।

निष्कमात्रं धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ १ ॥

उपवासं करोम्यत्र स मुक्तो नात्र संशयः ।

सुमुहूर्तेषु यस्तत्र स्नात्वा दृष्ट्वा महेश्वरम् ॥ २ ॥

शिवयोगिकेरे दत्त्वा पणमात्र धनं मुदा ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥

अत्रैव मरणं प्राप्तो विमुक्तो भवति ध्रुवम् ।

सर्वरोगहरं स्थानमिदं भक्तिमतां नृणाम् ॥ ४ ॥

मया च मम देव्या च मम भक्तैर्महत्तमैः ।

पूजितं पुण्यदं स्थानमेतद्भक्तिविमुक्तिदम् ॥ ५ ॥

मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

श्रद्धाहीनाय मर्त्याय न देयोऽयं त्वयाऽच्युत ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

इति माहेश्वरं वाक्यं निशम्य कमलेश्वरः ।

प्रणम्य देवमीशानं परितृप्तोऽभवच्छरिः ॥ १०७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे

मुक्त्युपायकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकाया मुक्तिखण्डे मुक्त्युपायकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

-:~::~-:

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मोचकं पुरुषोत्तम ।

श्रद्धया च महाभक्त्या विद्धि वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

पुरा सरस्वती देवी सर्वविद्यालया शुभा ।

अकारादिक्षकारान्तैर्धर्णैरत्यन्तनिर्मलैः ॥ २ ॥

आविर्भूतस्वरूपा श्रीज्ञानमुद्राकरा परा ।

अक्षमालाधरा हैमकमण्डलुकराम्बुजा ॥ ३ ॥

सर्वज्ञानमहाग्नकोशपुस्तकधारिणी ।

कुन्देन्दुसदृशाकारा कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ४ ॥

प्रसन्नवदना दिव्या विचित्रकटकोज्ज्वला ।

जटाजूटधरा शुद्धा चन्द्रार्धकृतशेखरा ॥ ५ ॥

पुण्डरीकसमासीना नीलश्रीवा त्रिलोचना ।

सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाङ्गरणभूषिता ॥ ६ ॥

उपास्थमाना मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।

मामपृच्छदिदं भवत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ७ ॥

“ यतो मुक्तिस्वरूपतदुपायपरिज्ञानानन्तरं मुक्तिप्रदातरि निरासा । अतस्त-
दनन्तरं तत्कथनं प्रतिजानीते—अथात इति । वेदैकदर्शितमिति ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अहं च परया युक्तः कृपया पुरुषोत्तम ।

अवोचं मोचकं देव्यै हितायास्त्रिलोदेहिनाम् ॥ ८ ॥

चन्द्रैर्नृत्वं विमोचकत्वम् । तदुक्तमुत्तरत्वापनीये—स्वात्मबन्धहर इति ।
गर्भोपनिषत्प्रति—

१. य. १. क. “कति पं. । २. क. व. न्यर्तुं न मो” । ग. “न्यर्तुं न हि मो” । ३. क. “न्यर्तुं न
रि शो” । ३. ख. स्वात्मा ह” ।

“अशुभक्षयकर्तारं पाशमुक्तिप्रदायिनम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ ८ ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥ ९ ॥

पशुपाशविमोचनकर्तारं मोचकं वक्तुं ब्रह्मान्पशूनाह—ब्रह्माद्या इति । कर्म-
परिपाकात्प्राग्भोगप्रदानेन कर्मपरिपाकानन्तरं मोक्षप्रदानेन च पाति पशूनतः
स्वयं पशुपतिरित्याह—तेषां पतिरिति ॥ ९ ॥

मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान्सरस्वति ।

तेषां पशूनां सर्वेषां मोचकोऽहं सुलोचने ॥ १० ॥

बन्धनिवर्तकमात्मानमुक्त्वा बन्धकारणमाह—मायेति ॥ १० ॥

मामेव मोचकं प्राह श्रुतिः साध्वी सनातनी ।

श्रुतिर्वलीयसी प्रोक्ता प्रमाणानां सुलोचने ॥ ११ ॥

ननु विहितकरणादकरणनिमित्तपापानुदयात्काम्यकर्माकरणेन च भोगहे-
तुपुण्यानुदेयात्पूर्वकृतपुण्यपापयोश्च भोगेन प्रक्षयादयत्नसिद्धां विमुक्तिः किं तत्र
मोचकेन । यद्यवश्यं मोचकेन भवितव्यं तथाऽपि शिव एवेति कुतः । अन्योऽपि
हि यः कश्चिद्ब्रूयात्स्वयमेवेति तत्र कुतो निश्चय इत्यत आह—मामेवेति ।
श्रुतिस्त्वशुभक्षयेत्यादिका समनन्तरोदाहृता गर्भोपनिषत् । आप्तवचनादिभ्यः
श्रुतेः प्राबल्ये विशेषमाह—श्रुतिर्वलीयसीति । ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यान्न
स्वतःश्रुतेरनादित्वेन कारणाभावात्त कारणदोषादप्यप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वतश्च परतो दोषो नैहि तस्याः कदाचन ।

अन्येषामक्षजादीनां प्रमाणानामविद्यया ॥ १२ ॥

दोषसंभावनाऽस्त्येव ततस्तेषां सुलोचने ।

विरोधे वेदवाक्येन प्रामाण्यं नैव सिद्धयति ॥ १३ ॥

श्रुतिव्यतिरिक्तेषु प्रत्यक्षादिषु कारणदोषसंभवश्चेत्कथं तर्हि तत्र प्रामाण्य-
व्यवहार इत्यत आह—अन्येषामिति । अविद्याकार्यत्वेनावरत्वेव विपयीकुर्व-

१ स. ग. ड. 'मात्मज्ञानम्' । २ ड. 'दात्रिर्मुक्तिः' । ३ प. 'दिव्योऽत्र मु' । ४ प.
'दित्वात् । न का' । ५ ग. ड. 'नारि ।

तामेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम् । उपनिषदस्तु वस्तुविषयत्वात्तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । यदाहुः—

“प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ।

आश्रित्यायं प्रपञ्चः स्यादलीकोऽपि प्रमाणवान् ॥

अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।

प्रमाणभावं भजता वाधवैधुर्यहेतुतः” इति ।

तथा सुंदरपाण्ड्यवार्तिकमपि—

“देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन संमतः ।

लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुंदरि ।

वेदमूलान्यतस्तेन विरोधे मूलिनामपि ॥ १४ ॥

स्मृतिपुराणादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यमिति प्रथमखण्डस्य प्रथमाध्याये वर्णितम् । अनुमितवेदमूलानां स्मृतिपुराणादीनां यावन्मूलोपलम्भेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनानुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

न सिध्यत्येव सुश्रोणि प्रामाण्यं सूक्ष्मदर्शने ।

पाञ्चरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके ॥ १५ ॥

पाञ्चरात्रादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलतानङ्गीकाराद्देदविरुद्धानेकार्थोपदेशाच्च स्मृतिपुराणादिवन्न यावन्मूलोपलम्भं किंतु सर्वथैवाप्रामाण्यमित्याह—पाञ्चरात्रेति ॥ १५ ॥

नहि स्वतन्त्रास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ।

तथाऽपि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ॥ १६ ॥

वेदमूलत्वं नहि किंतु स्वतन्त्राः । द्विसब्दो वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रमसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाणवदाभासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थः । वेदाविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्यासङ्ग्यं तद्भवत्येवाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह—तथाऽपि य इति ॥ १६ ॥

सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाम् ।

अत्यन्तगलितानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥ १७ ॥

तानेवाधिकारिण आह—अत्यन्तेति ॥ १७ ॥

पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ।

तान्त्रिकाणामहं देवि न लभ्योऽव्यवधानतः ॥ १८ ॥

तेषामप्युपकारकत्वे श्रुतिसाम्यमेव तर्हीत्यत आह—तान्त्रिकाणामिति ।
अव्यवधानेन न लभ्यः किंतु व्यवधानेनैव ॥ १८ ॥

कालेन देवताप्राप्तिद्वारेणैवाहमास्तिके ।

लभ्यो वैदैकनिष्ठानामहमव्यवधानतः ॥ १९ ॥

तदेव व्यवधानमाह—कालेनेति ॥ १९ ॥

तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यो ज्ञाननिष्ठस्य सुंदरि ।

लभ्यो न ज्ञानिनां लभ्यस्तेषामात्मैव केवलम् ॥ २० ॥

कर्मनिष्ठेभ्य इति । तेषां कर्मभिः पापक्षये ज्ञाननिष्ठाद्वारेणैव लभ्यः । ज्ञान-
निष्ठेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सकाशाज्ज्ञानिनां विशेषमाह—न ज्ञानिनामिति । तेषामा-
त्मत्वेन लब्धत्वान्न लब्धव्य इत्यर्थः । अन्येषामात्मभूतोऽप्यज्ञानेन व्यवहित-
त्वाद्दृश्य एव न तु लब्धः ॥ २० ॥

सर्वेषामात्मभूतोऽहमेव संसारमोचकः ।

न मत्तोऽन्यः पुमानन्न इत्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २१ ॥

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां मोचनीयपशुवैचित्र्यबन्धोचके न वैचित्र्यमित्याह—
सर्वेषामिति ॥ २१ ॥

मामृते साम्यमिथानं मोचकोऽन्यो न विद्यते ।

अहमप्राप्तसंसारः सर्वज्ञश्च स्वभाषतः ॥ २२ ॥

तत्र तर्हि को मोचक इति तत्राऽऽह—अहमप्राप्तेति । तथा गृहेन्द्रे

“अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृविशवः ॥

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति” इति ॥ २२ ॥

मदन्ये त्वात्मविज्ञानविहीना माययाऽऽवृताः ।

सदा संसारिणो मोच्याः प्रकृतिः केवलं जडा ॥ २३ ॥

शिवादन्यस्य मोचकत्वं संसारिणो वा प्रकृतेर्वेति । नाऽऽय इत्याह—

मदन्य इति । त्वयं वद्धाः कथमन्यं मोचयेयुरित्यर्थः । ननु मोच्यत्वं मोचकत्वं च प्रकृतेरेवेति सांख्याः । यदाहुः—

“रूपैः सप्तभिरेयं वञ्चात्यात्मोनमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुपरपार्थे विमोचयत्येकरूपेण” इति ॥

तत्राऽऽह—प्रकृतिरिति ॥ २३ ॥

तस्मात्पशूनां सर्वेषामहं संसारमोचकः ।

न मत्तोऽन्यः पुमान्सत्यमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २४ ॥

एवं निशम्य मद्वाक्यं महाविष्णो सरस्वती ।

पूजयामास मां भक्त्या जगन्माता त्रयीमयी ॥ २५ ॥

त्वमप्यत्यन्तवल्याणो मद्भक्तश्च विशेषतः ।

त्वया नास्ति समः कश्चिच्छोके विष्णो महामते ॥ २६ ॥

नित्यमुक्तः शिवरतद्विलक्षणानां जीवानां भोगमोक्षलक्षणत्वाभिमतपुरुषार्थ-
मापक इति काठके कथितमित्याह—शाश्वती श्रुतिरिति । एवं हि “ नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति फामान् । तमात्मरथं
येऽनु पश्यन्ति धीरारत्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ” इति ॥ २४ ॥
२५ ॥ २६ ॥

तस्मादेव मया प्रोक्तस्तव संसारमोचकः ।

वेदमार्गैकनिष्ठानां धार्मिकाणाममानिनाम् ॥ २७ ॥

मद्भक्तानां विशुद्धानां द्विजानामभ्युजेक्षण ।

मयोक्तोऽर्थस्त्वया देवो न देवो यस्य कल्पचित् ॥ २८ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य पुरुषोत्तम आदिभूत-

मम्बासहायममलेन्दुकलावतंसम् ॥

सर्वामरैरखिलयोगिभिरर्चनीयं

संसारमोचक इति प्रतिपद्य भक्त्या ॥ २९ ॥

नत्वा परापरविभागविहीनबोधः

सत्यामृताद्वयशिवातिधसर्वनाथम् ॥

स्तुत्वा गिरा परवशोऽभवदम्बुजाक्षः

शिष्टादृतं शिवकरं शिवमादरेण ॥ ३० ॥

अमानिनामिति । निरहंकारिणाम् । न देय इति । यदाहुर्नृत्काः—“ त्रिष्य ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शैवधिष्टेहमस्मि । असूयकायातृजवे जडाय नेषा ब्रूयाद्दीर्ययती तथा स्यात् ” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शृणुध्वमन्वद्वक्ष्यामि मोचकत्प्रसाधकम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः श्रद्धया कर्म वैदिकम् ।

कृत्वा प्रदग्धपापरतु विशुद्धहृदयो भृशम् ॥ ३२ ॥

भीतो जन्मविनाशाभ्यामतीव मुनिपुंगवाः ।

क्रमेण सकलान्देवान्संसारविमोचकान् ॥ ३३ ॥

मत्वाऽऽराधय पुनः सर्वाजन्मनाशवृत्तानिमान् ।

पत्न्यज्य विचारेण भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ ३४ ॥

प्रलम्बितजटाध्वं चन्द्ररेतावतंसकम् ।

नीलग्रीवं शरच्चन्द्रचन्द्रिकातिर्विरजितम् ॥ ३५ ॥

गोक्षीरधवलालारं चन्द्रविम्बसमाननम् ।

सुस्मितं सुप्रसन्नं च स्वात्मवत्त्वेकसंस्थितम् ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरं शिवं शान्तं लसत्केयूरमण्डितम् ।

सर्वाक्षरणसंयुक्तं सर्वलक्षणमंयुतम् ॥ ३७ ॥

धीगसने समाभीनं वेदपज्ञोपवीतिनम् ।

धम्मधागतिरामं तं नागाक्षरणभूपितम् ॥ ३८ ॥

शृणुसमिति । मोचकैरन्वयतावत्प्रमाणान्तरं दक्ष्यापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ ४४ 'नागाक्ष' १ ४ ५. २. ५ 'द्विष्ट' १ १ ३ ५. ५ 'सर्वाक्ष' १ ५

व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धं योगपट्टावृतं शुभम् ।

सर्वेषां प्राणिनामात्मज्ञानापरम्भारपृष्ठतः ॥ ३९ ॥

विन्ध्यस्तचरणं सम्पग्ज्ञानमुद्राधरं हरम् ।

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूर्तं सुपुस्तकम् ॥ ४० ॥

आत्माज्ञानेति । आत्मतत्त्वविषयं यदज्ञानं तस्यैव तत्त्वविद्याप्रतिबन्ध-
परमारूपेण मात्सर्य पृष्ठे वामपादं दधानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दधानं सर्वतत्त्वाक्षमालिकां कुण्डिकामपि ।

स्वात्मभूतपरानन्दपरशक्त्यर्धविग्रहम् ॥ ४१ ॥

धर्मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्वेदपारमैः ।

मुनिभिः संवृतं मायावटमूलाश्रितं शुभम् ॥ ४२ ॥

ईशानं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।

उत्पत्त्यादिविनिर्मुक्तमोकारकमलामनम् ॥ ४३ ॥

स्वात्मविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकम् ।

रुद्रं परमकारुण्यत्सर्वप्राणिहिते रतम् ॥ ४४ ॥

उपासकानां सर्वेषामगीष्टमकलप्रदम् ।

दक्षिणामूर्तिदेवाख्यं जगत्सर्गादिकारणम् ॥ ४५ ॥

समागत्य महाभक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशो देवं सदा राध्व यथाबलम् ॥ ४६ ॥

रुद्र यत्ते मुखं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ।

उक्त्वा पुनः पुनर्देवं पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥

पुनर्देवो महादेवो दक्षिणामूर्तिरीश्वरः ।

प्रदत्त्वा स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥ ४८ ॥

तस्य संसारविच्छेदमकरोदम्बिकापतिः ।

बहवो दक्षिणामूर्तिप्रसादादेव जन्तवः ॥ ४९ ॥

अनायासेन संसाराद्विमुक्ताः परमर्षयः ।

भवन्तोऽपि महादेवं महानन्दस्वरूपिणम् ॥ ५० ॥

संसारमोचकं बुद्ध्वा भजध्वं सर्वभावतः ।

अस्यैव भजनदेव सर्वं सिध्यत्यसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे श्रद्धया परया सह ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं पूजयामासुरद्भुतम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंतिायां मुक्तिखण्डे मोचक-

कथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोचककथनं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

—:~*~*~:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संवक्ष्यामि तवाहं मोचकप्रदम् ।

अतीव श्रद्धया साधुं शृणु पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत ईश्वरोऽप्याचार्योपदेशादवगत एव मोचको भवति । अतो मोचकाभि-
धानानन्तरं मोचकप्रदोचार्यं वक्ष्यामीत्याह—अथात इति ॥ १ ॥

आचार्य एव संसारमोचकप्रद उच्यते ।

आचार्यो नाम वेदान्तविचारेणाऽऽमवेदनः ॥ २ ॥

तमप्यनेकधा विद्धि श्रद्धया पुरुषोत्तम ।

उत्तमो मध्यमस्तद्वदधमश्चाम्बुजेक्षण ॥ ३ ॥

आचार्य एवेति । ईश्वरः संसारमोचक इति यद्यपि श्रुतिरमृतिपुराणादिभि-
रापि ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तत्स्वरूपमाचार्यमुखादेव ज्ञातं फलपर्यन्तं भवतीति

तथैव ज्ञातव्यम् । श्रूयते हि—“ आचार्यादिव विद्यां विदिता साभिष्टं प्रापत् ”
ति ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तो मध्यमः क्षत्रियस्तथा ।
अधमो वैश्य इत्युक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ ४ ॥
अधमोऽच्युत वैश्यस्य शूद्रस्यापि गुरुर्नवेत् ।
मध्यमो मध्यमस्यापि तथा वैश्यस्य केशव ॥ ५ ॥
शूद्रस्यापि गुरुः प्रोक्तः शुश्रूषोरात्मवेदिभिः ।
उत्तमो ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ६ ॥
विशां शूद्रस्य शुश्रूषोर्गुरुरित्युच्यते मया ।
शूद्राणां च तथा स्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ॥ ७ ॥

यद्यपि वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति क्वचिद्ब्राह्मणस्यैव गुरुत्वं स्मर्यते तथाऽपि
श्रुतिस्मृत्यन्तरपर्यालोचनया समनन्तरवक्ष्यमाणविभागेनैतरेषामस्तीत्यभिप्रे-
त्योक्तम् । सर्वशास्त्रेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वैश्यस्यापि तथा राज्ञो वियोत्कर्षवलेन च ।
गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति स्योत्तमं प्रति केशव ॥ ८ ॥
उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तो गुरुर्ब्रह्मात्मवेदिभिः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ ९ ॥
अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ।
अश्रेष्ठानां हरे श्रेष्ठा गुरवः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थस्य वनस्थस्य यतेरपि ।
वियोत्कर्षवलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ ११ ॥
गृहस्थोऽपि वनस्थस्य यतेरप्यम्बुजेक्षण ।
वियोत्कर्षवलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा संन्यासिनां हरे ।

विद्योत्कर्षवलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १३ ॥

राज्ञो गुरुत्वं केचिदिति । बृहदारण्यके दृप्तवालाकेर्ब्राह्मणस्य क्षत्रियमजात-
शत्रुं प्रति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीत्युपगमाभिधानदर्शनात्तथा कैकेयं
क्षत्रियं प्रति प्राचीनशालादीनां यज्णां मुनीनां वैश्वानरविद्यालाभायोपगमप्रवृ-
त्तिदर्शनार्तं, उत्तमं ब्राह्मणं प्रत्यपि विद्योत्कर्षवतः क्षत्रियस्य गुरुत्वमस्तीति
तेषामाशयः । अन्ये तु “ मतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्, ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति । व्येवं त्वा ज्ञापयिष्यामि ” इति क्षत्रियेणाजातशत्रुणा गुरुत्वमङ्गी-
कृत्य गार्ग्यं प्रति विज्ञापनदर्शनात्तथा प्राचीनशालादीनापि कैकेयेन “ तान्हा-
नुपनीयैवैतदुवाच ” इति उपसदनमन्तरेणैव वैश्वानरविद्याभिधानदर्शनादुत्त-
मेनाभिहितमपि गुरुत्वं क्षत्रियादिना नाङ्गीकर्तव्यमिति मन्यन्ते । अत उक्तं
केचिदिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरुणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिँल्लोकेऽन्त्येव न संशयः ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यादीनामाश्रममात्ररूपत्वात्तदोत्तमं प्रत्यपि विद्योत्कर्षसंभवे गुरुत्वम-
ङ्गीकृतम् । वर्णाश्रमातिव्रमस्तु निरतिशयज्ञानोत्कर्ष एवेति तदन्तमपेक्ष्य
कर्यापि विद्योत्कर्षाभावात्स गुरुरेव न शिष्य इत्याह—अतिवर्णाश्रमीति
॥ १४ ॥ १५ ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानसुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ १६ ॥

प्रतिज्ञातं तस्य सर्वोत्कर्षमुपपादयितुं तल्लक्षणमाह—यः शरीरेति ॥ १६ ॥

परतन्त्रं विज्ञानानि सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो घेदान्तमहाचाक्यश्रवणेनैव केशव ॥ १७ ॥

विज्ञानाति विशेषेण जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । इत्थंभूतो हि लोकरस-

१ क. 'तु कैकेयं शनिदमुत्' । २ क. अन्येति । ३ ग. वेद । ४ ग. क. 'लादीना-
मपि । ५ क. 'केवात्तासा' । ६ क. स. प. 'यादीनां ना' ।

ब्रह्माय वर्णाश्रमधर्मानाचरकृनाचरन्वा सर्वोत्तमत्वेन गुरुरेवेत्यर्थः । तादृश-
रयापि हि तदाचरणं भवति ।

“ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तधर्कीर्षुर्लोकसंग्रहम् ” इति ॥

यो वेदान्तेति । “ तं त्वौपनिषद्म् ” इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थान्वयसाक्षिणम् ॥ १८ ॥

पुनस्तत्त्वमाधात्कारस्य भवननिदिध्यासनाङ्गनिबन्धनत्वाद्देवानधिकृतानां
भाषात्रिमुत्प्रेन ज्ञानमपि क्रमेण वेदाधिकारप्रसङ्गिदरैरौपकारकमिति हि प्रायु-
क्तम्—

“ अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ” इति ।

तमेवाऽऽत्मवेदनक्रममाह—योऽवस्थेति ॥ १८ ॥

गद्गादर्थं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १९ ॥

देह इति । देहसंबन्धोपाधिनिबन्धना आत्मनि कैल्पिताः ॥ १९ ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपं रूपं मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तीः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २० ॥

बोधात्माकल्पनया सन्तोऽपि वस्तुतो न सन्ति । बोधोत्तरकाले त्वन्तुभव-
तोऽपीति सर्वदेत्युक्तम् ॥ २० ॥

आदित्यसंनिधौ लोकश्रेष्ठे स्वयंभव नु ।

तथा मत्संनिधौवैव चेष्टते सकलं जगत् ॥ २१ ॥

नन्ववस्थात्रयविरहे स्वस्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वादीश्वरस्य च जगत्कर्तृत्वात्कथ-
मात्मानमीश्वरं वेदेति तत्राऽऽह—आदित्येति । य ईश्वरोऽपि वस्तुतो न कर्ता
तस्मिन्निधौने सव्यापारस्य जगतः कल्पितत्वादेव तस्य जगत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
यथाऽऽदिध्याय्य संनिधौ लोकस्य प्रवृत्तिदशनादमकर्तृत्वादिभ्यः परतःकल्प-
व्यवहारसदृशम् ॥ २१ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

सुवर्णे हारकेपूरकटकस्वस्तिकादयः ॥ २२ ॥

कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मय्येव सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २३ ॥

पररपरव्यावृत्तं चेत्यं सर्वमनुवृत्ते चिद्रूपे कल्पितमित्यत्र निदर्शनमाह—
सुवर्ण इति । श्रूयते हि—“चिद्धीदं सर्वं काशते काञ्चते च” इति ॥२२॥२३॥

शुक्तिंकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।

महदादि जगन्मायामयं मय्येव कल्पितम् ॥ २४ ॥

महदादीनामपि सति प्रमातर्यवाध्यत्वै सत्यत्वमिति मन्यमानं प्रति सत्येव
प्रमातारि वाध्यमानं शुक्तिरूप्यमुदाहरति—शुक्तिंकायामिति ॥ २४ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

चण्डालदेहे पश्वदिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥ २५ ॥

एकमित्येव रूपे विचित्रं वस्तु यथा कल्पितं तथा तदुपाधिकं तारतम्यम-
पीत्यत्र निदर्शनमाह—चण्डालदेह इति ॥ २५ ॥

अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।

व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ २६ ॥

एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २७ ॥

सूचीपाशादिसंबन्धे तदुपाधिकं तारतम्यमाकाशे यथा कल्पितं तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं विभाति दिक् ।

तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्नाहि ॥२८॥

नन्वतिवर्णाश्रमस्य तत्त्वज्ञानेन सकार्यरत्याज्ञानस्य निवृत्तौ शिष्यमपश्यतः
कं प्रति गुरुत्वं शिष्यप्रतिभाने वा तत्कारणमज्ञानमनुर्भवन्नारौ विद्वानिति
चेत् । विदुषोऽपि बाधितानुवृत्तिसंभवादित्यभिमत्य तत्र निदर्शनमाह—विन-

प्रेति । तिस्रो ह्यज्ञानस्यावस्थाः । एका तावद्दृश्यं सर्वं सत्यमित्याभिमानहेतुः । सा युक्तिस्त्रास्रजनिताद्विवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्नितृचावपि यथापूर्वमभिनिवेशेन व्यवहारहेतुर्द्वितीया सा तत्त्वसाक्षात्कारान्निवर्तते । तन्नितृचावपि संस्कारमात्रेण देहाभासजगदवभासहेतुस्तृतीया बाधितानुवृत्तिरित्युच्यते । सा चरमसाक्षात्कारेण निवर्तते । एतदवस्थात्रयं क्रमेणैव धृतम्—

“तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति ।

तत्र तृतीयकक्षायां स्थितस्यातिवर्णाश्रमस्य विदुषोऽपि शिष्यादिदर्शनादुपदेशसंभवाद्ग्रहणक्षत्रगत्यादिदर्शनाद्विदुषोऽपि दिव्योद्भवः संस्कारमात्राद्यथा भासत एवमिह संस्कारमात्राच्छिष्यादिर्भावादुपदेशोपपत्तिर्देहाभासस्य युक्तिशास्त्रानुभवैस्वधृतत्वादिद्विज्ञाऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यथा स्वप्नपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ॥ २९ ॥

तथा जाग्रत्पञ्चोऽपि परमायाविजृम्भितः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ३० ॥

ननु बाधितस्य कथमनुवृत्तिः । अनुवृत्तौ वा कथं बाधः । अभावबोधो हि बाधः । न च भावेन सहाभावो बोधाहं इत्यत आह—यथा स्वप्नेति । बोधोचरकालं बाधितः स्वप्नपञ्चः प्रागव्यसत्त्वेन प्रतीयमानोऽपि प्राक्कालसंबन्धितया स्मृत्या यथा विषयी क्रियते, एवं वर्तमानपञ्चोऽव्यसत्त्वेनानुभूयमानोऽपि संस्कारवशात्कालसंबन्धितया किं न भासेतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।

स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ ३१ ॥

योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्वेव स्थितः पुमान् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

ननु वर्णाश्रमाचारातिक्रमशेदित्यमुत्कर्षकारणं जितं पापण्डैरित्यत आह—यस्य वर्णाश्रमेति । तत्रसाक्षात्कारेण निगलितदेहाद्यात्मत्वाभिमानो देहेन सहैव तद्धर्माणां वर्णाश्रमाणापतिक्रमादतिवर्णाश्रमी । ईद्वचरमकाष्ठाममा-

१ प. 'देहा' । २ क. प. 'बदे' । ३ प. 'मि' । ४ ख. ग. प. 'भानु' । ५ प.

'विदुषोऽपि' ।

सोऽपि नास्तिकः ममादालरयादिभिरत्यजन्नकरणानिमित्तप्रत्यवायोपचयाद्धः
पतति । अत एव हि प्रागत्रैवोक्तम्—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ।

आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन” इति ।

प्राप्तप्रसादस्त्वतिवर्णाश्रमीति महद्वैषम्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न देहो नेन्द्रियं प्राणो न मनो बुद्धयहंछती ।

न चिन्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥ ३३ ॥

न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ।

केवलं चित्सदानन्दं ब्रह्मैवाऽऽत्मा यथार्थतः ॥ ३४ ॥

उक्तख्यातिवर्णाश्रमस्यानुभवं विशदयति—न देह इत्यादिना ॥३३॥३४॥

जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।

तथाऽहङ्कारसंबन्धोदेव संसार आत्मनः ॥ ३५ ॥

तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ।

आत्मन्वारोपिता एव भ्रान्त्या ते नाऽऽत्मवेदिनः ॥ ३६ ॥

तत्त्वविषयं तदीयमनुभवप्रकारमुक्त्वा दृश्यविषयमिदानीमाह—जलस्येति ।

आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिर्कं पश्यन्नप्यौपाधिकभ्रमकल्पितत्वाद्दत्तत्त्वेनैव स
पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।

आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन ॥ ३७ ॥

वर्णाश्रमयोः कल्पितत्वेन तद्रूपमीषिनोविधिनिषेधयोस्तदधीनयोर्दानोपादान-
नयोश्च तथात्वमित्याह—न विधिरिति । तथा नान्यदिति । लौकिकज्यापार-
जातमपि ॥ ३७ ॥

आत्मविज्ञानिनो निष्ठाभीश्वरीमम्बुजेक्षण ।

मायया मोहिता मर्त्या नैव जानन्ति सर्वदा ॥ ३८ ॥

इत्यपिप्यं निष्ठा प्रशस्ता चेत्किमिति सर्वैर्नाऽऽश्रियत इत्यत आह—आत्मवि-

१ अ. समारप्यः । २ र. “दिभि. ३ १ १ १” । ३ ग. “ज्ञाननिष्ठानाम्पिदृशीय” । प.
“ज्ञानिना निष्ठान्दृशीय” ।

ज्ञानिन इति । श्रूयते हि—“ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ” इति
॥ ३८ ॥

न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।

द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषः सैव केशव ॥ ३९ ॥

न मांसेति । यतो मायामोहितानां मांसमयं चक्षुर्दर्शनसाधनमियं तु निष्ठा
स्वानुभवैकवेद्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।

प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुपुतस्तत्र केशव ॥ ४० ॥

यत्र सुप्ता इति । तत्त्वरवरूपे जना नित्यं सुप्तास्तत्र संयमी नित्यं प्रबुद्धः ।
यत्र दृश्यमपञ्चे लोकाः प्रबुद्धास्तत्र विद्वान्सुपुताः । उक्तं हि भगवता—

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ” इति ॥४०॥

एवमात्मानमद्वंदं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

नित्यं शुद्धं निराभासं संविन्मात्रं परामृतम् ॥ ४१ ॥

निर्विकल्पं विशेषरहितं निरञ्जनमावरणरहितम् ॥ ४१ ॥

यो विजानाति वेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी नाम्नो स एव गुरुत्तमः ॥ ४२ ॥

यस्य न शब्दज्ञानमात्रं किंत्वनुभवपर्यन्तमपीत्याह—स्वानुभूत्येति ॥४२॥

स एव वेदवित्तमः स एव मोचकप्रदः ।

स एव सर्वमोचकः स एव सर्वकारणम् ॥ ४३ ॥

वेदवित्तम इति । कर्मज्ञानवन्तोऽपि वेदविदः । वेदवित्तमन्वीपनिपदतत्त्व-
ज्ञानवानेव । यज्जगन्मूलकारणं तत्त्वज्ञानप्रदानेन मोचक ईश्वरो यत्र तमीश्वरं
ज्ञापयति मोचकमद् आचार्यस्त्रितयविभागोऽप्यापिदृग्दृष्टयैव । विदुपरतु भेदहे-
त्तोरज्ञानस्य विनाशरत्तोऽपि विभागोऽपि नास्तीत्याह—स एव सर्वमोचक
इत्यादि ॥ ४३ ॥

स एव सत्यञ्चिद्घनः स एव मुक्तिरुत्तमा ।
स एव सर्वमुक्तिदः स एव सर्वमच्युत ॥ ४४ ॥

इति तव परमार्थः सर्ववेदान्तसिद्धः

सकलमुनिवराणां देवतानां नराणाम् ।

परमपुरुष साक्षान्मुक्तिसिद्धये मयोक्तः

परमकरुणयैव प्रार्थितेन त्वयैव ॥ ४५ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्वासुदेवो जगन्मयः ।

स्वमूर्ध्नि चरणद्वंद्वं शिवस्य परमात्मनः ॥ ४६ ॥

विन्यस्य ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोक्तं विमुक्तिदम् ।

लब्ध्वा भूमौ महाभक्त्या विवशो गद्गदस्वरः ॥ ४७ ॥

प्रणम्य बहुशः श्रीमान्सलिलार्द्रसुलोचनः ।

कृतार्थोऽभयदीशानप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ४८ ॥

भवन्तोऽपि द्विजा एवं श्रद्धया मोचकप्रदम् ।

विदित्वा तस्य शुश्रूषां कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्य प्रोक्ता द्विजा ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ५० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मोचकप्र-

दकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

न केवलमस्य मायोपाधिर्कं जगत्कारणत्वं किंतु मायातीतसच्चिदानन्दैकर-
सत्त्वमपीत्याह—स एव सत्येति । ननु मुक्तेरसत्यत्वे तदवाप्तेरपुरुषार्थत्वाद्-
न्यत्वे वा कथं स एव सत्यमित्युक्तमित्यत आह—स एव मुक्तिरिति । यद्यपि
सालोचयादिकमपि मुक्तिस्तथाऽपि तन्मायावस्थाविशेष एव । उत्तमा तु मुक्तिः
स्वरूपमेव । यदाहुः—“ आत्मैवाज्ञानहानिर्वा ” इति ।

अन्यत्रापि—

“ निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणहानेऽपि रयान्मुक्तिः पाचकादिवत् ” इति ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्याऽतिवर्णाश्रमस्य स्वरूपमुक्तम् । मायादृष्ट्या तु भोगप्रदत्वं
मातृभोग्यरूपता च तस्यैवेत्याह—स एव सर्वमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीसूतसंहिताज्ञातार्थदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोक्षकप्रदक्षयनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः ।)

—+*+—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

शृणु त्वं श्रद्धया युक्तः परिहाराय केशव ॥ १ ॥

यद्गुणादेयमुक्त्यादिचतुष्टयस्वरूपज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकरूपापरिज्ञाने तत्परि-
हारो न शक्यः । अतएवदन्तरं तदभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥१॥

शिवद्रोहस्तु विज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

शिवभक्त्यपराधश्च शिवज्ञानस्य दूषणम् ॥ २ ॥

त्रिपुण्ड्रौद्धूलनद्वेषस्तदनुष्ठानवर्ज-म् ।

रुद्राक्षधाग्नाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३ ॥

तत्र द्रोहस्त्वदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

त्वदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मद्रोहस्तदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

तदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ५ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो दम्भस्तथैव च ।

आलस्यमपि मात्मर्थं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्मेश्वरास्तित्वे संदेहश्च तथैव च ।

तेषामभावबुद्धिश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ७ ॥

मातृसंरक्षणभावो मातृद्रोहश्च केशव ।

मातृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ८ ॥

वेदवेदान्तविद्वेषस्तदध्ययनवर्जनम् ।

श्रोत्रियस्थापराधश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

वेदाङ्गानां च विद्वेषः स्मृतीनां च तथैव च ।

पुराणानां च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥ १० ॥

तेषामध्येतृविद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ।

तेषामर्थापहाग्श्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

वामपाशुपतादीनामश्रौतानां परिग्रहः ।

पाञ्चरात्राश्रयश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १२ ॥

शिष्टानामसदारोपः शिष्टसंसर्गवर्जनम् ।

अशिष्टता च मद्भक्तैर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १३ ॥

दुर्वृत्तैरपि संसर्गो दुर्वृत्तानां च पोषणम् ।

दुर्वृत्तत्वं च भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १४ ॥

पितृद्रोहश्च शुश्रूषाभावस्तस्य तथैव च ।

पितृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १५ ॥

गवां संरक्षणभावो गवां हिंसा तथैव च ।

गोप्रचारस्थले बाधो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १६ ॥

प्राणिसंचाग्मार्गस्य निरोधस्तस्य बाधनम् ।

तत्र कण्ठश्च निक्षेपो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १७ ॥

वृष्टिवातातपक्लेशैर्गृहप्राप्तस्य वर्जनम् ।
 तद्भक्षाकरणं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १८ ॥
 वापी, कूपतडागादिबाधस्तज्जलदृष्यम् ।
 तथा तज्जलचौर्यं च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १९ ॥
 व्याघ्रचोरादिभीतस्य रक्षणाकरणं तथा ।
 साधूनां भयकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २० ॥
 वश्याकर्षणविद्वेषस्तम्भोच्चाटनकारिता ।
 अतिचारक्रिया चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २१ ॥

अश्रौतानामिति । श्रौतं हि पाशुपतं ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वेन महता प्रबन्धेन
 मपञ्चितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥

अक्षयूतविनोदश्च नृत्यगीतेषु भौदनम् ।
 अपशब्दप्रयोगश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २२ ॥
 वर्णाश्रमविशिष्टानामवमानस्तथैव च ।
 तेषां शुश्रूषणाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २३ ॥
 पुत्रमित्रगृहक्षेत्रघ्नातृवन्धुजने रतिः ।
 अरतिर्गुरुपादे च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २४ ॥
 अगद्व्यसक्तक्षेत्रश्रद्धा तथाऽसक्तक्षेत्रस्य भक्षणम् ।
 अगद्व्यसक्तक्षेत्रस्पृष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २५ ॥
 परस्त्रीदर्शनश्रद्धा परस्त्रीगमने रतिः ।
 परस्त्रीगमनं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २६ ॥
 स्वस्त्रीदर्शनविद्वेषः स्वस्त्रीदर्शनवर्जनम् ।
 स्वस्त्रीबाधश्च कल्याणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २७ ॥

गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ईश्वरे च गुरो वेदे ज्ञाने चाभक्तिरक्षुत ।

तथा स्वनुरुसंताने ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २९ ॥

स्वाचार्याय महाभक्त्या स्वदेहस्थानिवेदनम् ।

निवेदनं तथाऽन्यस्मै ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३० ॥

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३१ ॥

आचार्येऽनीश्वरज्ञानमुपेक्षा च तथैव च ।

तदुक्तविस्मृतिश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३२ ॥

अपशब्दोति । “ तस्माद्वाहणो न म्लेच्छित्तथै नापभाषितथै । म्लेच्छो ह
चा एष यदपशब्दः ” इति हि श्रूयते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आचार्ये बालबुद्धिश्च नरबुद्धिस्तथैव च ।

अशिष्टबुद्धिर्भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३३ ॥

अशक्तानामरक्षा च तथाऽशक्तापराधनम् ।

अशक्तानां च निन्दा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३४ ॥

अर्थहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

तस्य संकोचसंतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३५ ॥

रूपहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

वैरूप्ये तस्य संतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वराद्विष्णुर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

श्रुत्वा प्रणामं कृतवान्भक्त्या परमया सह ॥ ३७ ॥

भवन्तोऽपि शिवज्ञानसिद्धयर्थं मुनिपुंगवाः ।

परिहृत्यैव वर्तध्वमेतानर्थानशेषतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिलण्डे ज्ञानानुत्प-
त्तिकारणकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ -

आचार्येण बालबुद्धिरिति । “ शिव एव आचार्यरूपेणानुग्रहाति ” इत्याग-
भेषु प्रसिद्धम् । यदाह—

“ योजयति परे वस्त्रे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ” इति । अन्यत्रापि—

“ गुरुदेवतानामात्मैक्यं संभावयन्समाहितधीः ” इति ।

अतः स मनुष्यबुद्ध्या न ग्राह्यः । अत एव वयसा कनीयानपि ज्यायस्त्वे-
नैव प्रतिपत्तव्यः । तस्य कृतकृत्यत्वेन वर्णाश्रमविरहेण च कर्तव्याभावाद्दिहि-
ताकरणानिमित्तमाशिष्टत्वमपि तस्मिन्न मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः ।)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाहं पुरुषोत्तम ।

विद्वच्छुश्रूषणपरं शृणु अह्नापुरःसम् ॥ १ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः शशिवर्णसमाह्वयः ।

पाकयज्ञसमारुवस्य तनयः पापकर्मकृत् ॥ २ ॥

तमोभिभूतचित्तश्च ब्रह्मविज्ञानदूपकः ।

वेदानिन्दापरः सर्वभाणिर्हिंसापरोऽधमः ॥ ३ ॥

गिवनिन्दापरः सर्वदेवतादूपकः सदा ।

धर्मनिन्दापरस्तद्ब्रह्मार्मिकस्यापराधकृत् ॥ ४ ॥

वर्णधर्माविनिर्मुक्तस्वथैवाऽऽश्रमवर्जितः ।

मातृहा पितृहा तद्दूष्मातृद्रोही यथाबलम् ॥ ५ ॥

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च महानास्तिभ्यगर्वितः ।

क्षेत्रदारहरस्त्वंदग्निदो गरदस्तथा ॥ ६ ॥

चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वन्मधुमांसादिभक्षकः ।

महाधीरो महापाप्मा चचार पृथिवीतले ॥ ७ ॥

हातव्यत्वेन जिज्ञासिते विद्याप्रतिबन्धकारणे ज्ञाते सति यतो विद्योत्पत्तिकारणे विद्वच्छुश्रूपादौ प्रवृत्तिः स्वफलज्ञानायत्ता । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पितरस्तस्य मूर्खस्य ब्रह्मलोकगता अपि ।

स्वर्गलोकगताश्चान्ये विवशा नरकं गताः ॥ ८ ॥

पितरस्तस्येति । विहिताकरणादिना हि पितृणामघः पतनं स्मर्यते—“अधर्माभिभवात्कृष्ण” इत्यारभ्य “पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” इत्यन्तेन ॥ ८ ॥

शारीवर्णोऽपि कालेन व्याधिभिः पीडितोऽच्युत ।

अपस्मारपिशाचादिग्रहग्रस्तोऽभयञ्चूशम् ॥ ९ ॥

पाकयज्ञः पिता तस्य मम भक्तो महत्तरः ।

निशम्य तनयक्लेशं निर्गतप्राणवस्तुधीः ॥ १० ॥

पतितो भूतले विष्णो रोदमानोऽतिदुःखितः ।

तं दृष्ट्वा देवभक्ताख्यो मुनिः सर्वार्थवित्तमः ॥ ११ ॥

कृपया पाकयज्ञाख्यं यज्ञापे वाक्यमुत्तमम् ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीः पाकयज्ञ भवमिय ॥ १२ ॥

त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि श्रेयःप्राप्तेस्तु साधनम् ।

श्रीमद्रोपर्वणे रम्ये शिवप्राप्त्यैकसाधने ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

षोडशक्रोशविस्तीर्णे तावन्मात्रायते वरे ।
 शिवशक्तिरुमादेवी यत्र गोपर्वतेश्वरम् ॥ १४ ॥
 आगध्य श्रद्धया संज्ञां चकार परमेश्वरी ।
 शक्तीश्वर इति स्वरूप संज्ञया भवनाशिनी ॥ १५ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं भक्त्या ब्रह्माऽऽगधय यथावलम् ।
 शक्तिमानभवत्सृष्टौ जगत्स्तत्प्रसादतः ॥ १६ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रसादेन पुरंदरः ।
 अधिपः सर्वदेवानामभवत्तारकोऽसुरः ॥ १७ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रवलोऽभून्महीतले ।
 उर्वशी यत्र शक्तीशं भक्त्या पूज्येन्द्रवल्लभा ॥ १८ ॥
 यत्र वाचस्पतिर्देवं शक्तीशाख्यं यथावलम् ।
 समाराधयत्तवत्साक्षाद्देवेन्द्रस्य पुरोहितः ॥ १९ ॥
 यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः शक्तीशाख्यं महेश्वरम् ।
 आर्द्रायां नैर्ऋते साक्षादसुगणां पुरोहितः ॥ २० ॥
 यत्र पर्वणि देवेगं दृष्ट्वा शक्तीश्वराभिधम् ।
 प्रदत्त्वा धनमन्यद्वा नरः साक्षाच्छिवं व्रजेत् ॥ २१ ॥
 यत्र पुण्येषु कालेषु श्रद्धया परमेश्वरम् ।
 प्रणम्य गिवत्तक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमुत्तमम् ॥ २२ ॥
 नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ।
 यत्र दृष्ट्वा महादेवं शक्तीशाख्यं धनं मुदा ॥ २३ ॥
 दत्त्वा भोगानवाप्नोति वित्तयं चापि मानवः ।
 यत्र शक्तीश्वरं नित्यं दृष्ट्वा संकल्पपर्यङ्गम् ॥ २४ ॥
 प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा प्रभ्यं वा मित्र्यमेव वा ।
 तण्डुलं क्षणविक्षन्ते विमुक्तो मानयो भवेत् ॥ २५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र सर्वमहापापयुक्तोऽपि मरणं गतः ।
 नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ॥ २६ ॥
 यत्र साक्षान्महायोगी सर्ववेदान्तपारगः ।
 महाकारुणिको नाम्ना महानन्दपरायणः ॥ २७ ॥
 आस्ते तं वेदविच्छ्रेष्ठं पाकयज्ञ स्वसूनना ।
 सह दृष्ट्वा महात्तक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २८ ॥
 तस्य शुश्रूषणं नित्यं कुरु तत्तारकं भवेत् ।
 इत्युक्तो देवभक्तेर्न मुनिना पङ्कजेक्षण ॥ २९ ॥
 पाकयज्ञः पिता पुत्रं शशिवर्णसमाह्वयम् ।
 अतीव प्रीतिमापन्नः श्रीमद्भोपर्वतं गतः ॥ ३० ॥
 पुनः शक्तीश्वरं देवं सह पुत्रेण पर्वणि ।
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽष्टोत्तरं शतम् ॥ ३१ ॥
 प्रसादात्तस्य सर्वज्ञं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।
 अतिवर्णाश्रमं धीरं महानन्दपरायणम् ॥ ३२ ॥
 दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण सह भूमौ मुहुर्महुः ।
 प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पाकयज्ञः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
 सर्वं विज्ञापयामास पुण्डरीकनिभेक्षण ।
 सोऽपि साक्षान्महायोगी महाकारुणिकोत्तमः ॥ ३४ ॥
 स्वात्मानन्दानुसंधानप्रमोदेन सहाच्युत ।
 विलोक्य पुत्रं पापिष्ठं शशिवर्णसमाह्वयम् ॥ ३५ ॥
 शिशुत्वेनाग्रहीद्विष्णो ब्रह्मविद्यावलेन तु ।
 तस्यावलोकनदेव शशिवर्णस्य कानिचित् ॥ ३६ ॥
 विनष्टानि च पापानि तत्परिग्रहकारणात् ।
 कानिचित्कल्मषाण्यस्य सोऽपि नीरोगतां गतः ॥ ३७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पुनः काष्ठं तृणं तोयं शाकमूलफलानि च ।
 दिने दिने समादाय गुरवे दत्तवान्मुदा ॥ ३८ ॥
 तस्य गोरक्षणं चापि शशिवर्णः समाहितः ।
 अकरोत्तेन पापानि नष्टानि सुवहूनि च ॥ ३९ ॥
 पुनस्तस्य च शुश्रूषां पादमर्दनमच्युत ।
 तैलाभ्यङ्गं च वस्त्रादिशोधनं चाकरोन्मुदा ॥ ४० ॥
 तेनैव हेतुनाऽप्यस्य शशिवर्णस्य केशव ।
 महत्तराणि नष्टानि पापानि सुवहूनि च ॥ ४१ ॥
 ततः प्रसन्नः सर्वज्ञो महायोगीश्वरेश्वरः ।
 रयन्मुक्तशेषं कारुण्याद्ददौ तस्मै प्रियेण सः ॥ ४२ ॥

तच्छुक्तशेषामृतपानशान्त-

सर्वाघतापो गुरुमादेण ।

नत्वाऽथ शुश्रूषणमस्य शिष्य-

श्वके सदाऽनीव महानुभावः ॥ ४३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वा-

न्स्वशिष्यमेतं शशिवर्णसंज्ञम् ।

प्रनष्टपार्षं परिशुद्धचित्तं

प्रगृह्य भूत्या मितयाऽस्य देहम् ॥ ४४ ॥

उद्धृत्य तस्मै प्रददौ महारत्ना

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थम् ।

बुद्ध्वा हृषीकेश मम प्रसादा-

च्छिष्योऽपि मामात्मतयाऽपरोक्षम् ॥ ४५ ॥

मुक्तोऽभवत्तस्य पिताऽपि विष्णो
 श्रुत्वा चलेनैव मम प्रसादात् ।
 शुश्रूषया तस्य विलक्षणस्य
 विद्यामवाप्त्वाऽऽशु विमुक्तिमार्गं ॥ ४६ ॥
 पितरस्तस्य परात्माविद्यया
 नरकोदेव समुद्धृता हरे ।
 कुलमप्यस्थ पवित्रतां गतं
 पृथिवी पुण्यवती विरोपतः ॥ ४७ ॥
 भुक्त्वा पुरा तेन महानुभाव
 चण्डालकन्याऽपि दिवं प्रविष्टा ।
 नष्टा नरा भूधर नाकपृष्ठे
 विद्याचलेनास्य सुखं प्रयाताः ॥ ४८ ॥
 शृणुष्व चान्यत्परया मुदा हरे
 तद्वाहमयाभिवदामि सद्गुरोः ।
 विलक्षणस्याऽऽमविदो महात्मनः
 शरीरशुश्रूषणजं महाफलम् ॥ ४९ ॥
 पुरा महापापचलात्पुरातना-
 न्निहत्य चेशया सुजगाभिधा पतीन् ।
 धनानि तेषामभिवाञ्छया सदा
 हरे समादाय सुहृज्जनैरपि ॥ ५० ॥
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकै-
 स्तथाऽम्बया भुक्तवती महासुखम् ।

पिशाचिकाभिः परिपीडिता पुनः

सदा महाव्याधिभिरप्यर्ताव सा ॥ ५१ ॥

निद्राऽपि नाभूत्पूरुषोत्तमास्याः

कष्टां दशामाप सह स्वकीयैः ॥

तस्या गृहं चक्रधरातिविद्रा-

न्श्रुत्पीडितो विवशः संप्रपेदे ॥ ५२ ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा

विलक्षणं ब्रह्मविदं गृहागतम् ।

विलोक्य सा भूमितले समाहिता

प्रणम्य तत्पादसरोरुहद्वयम् ॥ ५३ ॥

स्यान्तर्गृहे शीतलगन्धतोयैः

प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।

आदाय पीत्वा सुप्तगा विमुक्ता

पिशाचिकाभिश्च समस्तरोगैः ॥ ५४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ततः प्रशान्तं सुप्तगाऽतिचिरिम्बता

महानुभावं परमार्थवेदिनम् ।

अपूपगालपोदतपूर्वकैर्वरैः

सुभोजितं चन्दनकुङ्कुमादिभिः ॥ ५५ ॥

प्रशान्तं दृष्ट्वा । अतः 'शमोऽदर्शने' इति दर्शनपर्युदासाद्य मित्यम् ॥५५॥

वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पै-

स्ताम्बूलवल्लीदलपूर्यकैश्च ।

आगध्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना

तं प्रार्थयामास पगत्मनिष्ठम् ॥ ५६ ॥

स्वद्वर्षनेनैव समस्तरोगतो

विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ।

अतश्च मामामरणादतिप्रभो

सुभुङ्क्ष्व दास्यं करवाणि ते सदा ॥ ५७ ॥

इत्येवं भार्थितः सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।

प्रारब्धकर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं ब्रुधः ॥ ५८ ॥

साऽपि नित्यं महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।

अतीव पूजयामास स्वात्मना च धनेन च ॥ ५९ ॥

वत्सराणां त्रयं पूजां कृत्वा तस्य महात्मनः ।

सुभगा सा तथा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ताऽभवद्धे ॥ ६० ॥

तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदो बन्धुवान्धवाः ।

दारुणमार्थि माता च स्वर्गलोकं गता हरे ॥ ६१ ॥

बह्वो ब्रह्मविद्भोमं समाराधय यथाबलम् ।

तेन ब्रह्मात्मविज्ञानं वेदान्तार्थविमुक्तिदम् ॥ ६२ ॥

अपरोक्षमवाप्याऽऽशु विमुक्ता भवबन्धनात् ।

यत्र नित्यं वसेज्जानी तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६३ ॥

सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ।

प्रथमेनापि द्रष्टव्यस्तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६४ ॥

निमेषं वा तदर्धं वा यत्र ज्ञानी हरे स्थितः ।

तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिष्ठन्त्येव न संशयः ॥ ६५ ॥

योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य करोत्यज्ञानतोऽपि वा ।

विमूढः स समानिष्टं करोत्येव न संशयः ॥ ६६ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अम्बिकायाः प्रियोऽत्यर्थं मम ज्ञानी सदा हरे ।
 चाहिष्ठाः सर्वदा सर्वे ज्ञानी त्वात्मैव मे सदा ॥ ६७ ॥
 आत्मनिष्ठं च मां विष्णो विभिन्नं प्रवदन्ति ये ।
 ते मूढा एव मनुजा नात्र कार्या विचारणा ॥ ६८ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्मादात्मविदः सर्वैः पूजनीया विशेषतः ।
 वेदवेदान्तवाक्यानां मयाऽर्थः संग्रहेण ते ।
 कथितः सारभूतोऽयं शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ६९ ॥
 शास्त्राण्यधीत्य मेधावी गुरोरभ्यस्य तान्यपि ।
 पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशोभतः ॥ ७० ॥

तस्मादात्मविद इति । श्रूयते हि—“ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशु-
 द्धसत्त्वः कागयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मर्त-
 ह्यर्चयेद्भूतिकामः ” इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोऽके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ७१ ॥

यावानर्थ इति । सर्वस्मिन्भूषण्डले जलप्लुते सति पिपासोरुदपाने कूपे यथा
 न किञ्चित्प्रयोजनमेवं तस्त्वदिदं वेदैरतत्प्रतिपादितकर्मभिर्वा न किञ्चित्प्रयो-
 जनमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

दुर्लभं प्रप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ।

ब्राह्मण्यं च तथा विष्णो वेदान्तश्रवणादिना ॥ ७२ ॥

अतिवर्गाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति ॥ ७३ ॥

विशेष श्रेयसी चेत्किमिति वेदैः कर्माणि प्रपञ्चेन प्रतिपादितानि । तेषाम-
 प्यर्थवत्त्वे वा कथं बेफल्यवचनमित्यादिभ्यः “ तिनैतैलमेव मिष्टं येन न हृष्टं
 घृतं क्षापि ” इति न्यायेन विप्रानभिष्टतानां सात्तारिजसुखाय तात्कालिकदुः-
 खपरिहाराय च कर्माणि कथितानि । अधिष्ठतरस्य तु परमपुरुषार्थसाधनतया
 विधेय श्रेयसीत्याह—दुर्लभं प्राप्येति ।

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिर्जीविनः ।

बुद्धिमन्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणादयः ” ॥

इत्युक्तदृशा मनुष्यत्वमेव तावदुर्लभम् । तत्रापि ब्रह्मविग्रहमिति । ब्रह्म वेद-
स्तदर्हविग्रहं त्रैलोक्यकृत्वं प्राप्येत्यर्थः । वेदान्तश्रवणादिना ब्राह्मण्यं ब्रह्मनिष्ठा-
ताम् । “मौनं चामौनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः ” इति ब्रह्मनिष्ठता ब्राह्मण्य-
पदार्थत्वेन श्रुता ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यदा चर्मददाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदाऽविज्ञाय च शिवं दुःसस्यान्तो ऽविष्यति ॥ ७४ ॥

ज्ञानव्यतिरेकेण कर्मकोटिभिरपि हुक्तेरभावमाह—यदेति । अविज्ञायेति
च्छेदः ॥ ७४ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते महानुष्यवतां नृणाम् ।

प्रसाददेव मे वाक्याज्ज्ञानं सम्यग्विजायते ॥ ७५ ॥

विद्यानधिकृतानामपि निष्कामाणां विद्यावाक्त्रिद्वारा कर्म कारणमरतीत्याह-
बहूनामिति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानमपरोक्षं विजायते ।

तद्देहनाशपर्यन्तमेव संसारदर्शनम् ॥ ७६ ॥

नन्यज्ञानी विद्यासुपदेष्टुं न शक्नोति । ज्ञानी तु मुक्तः सन्देह्यमात्रं न पश्यति
किमुत शिष्यादीन् । तत्कथं विद्यासंप्रदायमद्वैतिः । ज्ञानिनोऽपि वा संसारद-
र्शने केनेदानीं मुक्तिरिरयत आह—यस्मिन्देह इति । विद्देहारम्भकव्यतिरि-
क्तकर्मणामेव हि विद्या निवृत्तिः । आरम्भकाणां तु विदुषो जीवन्मुक्तस्य
देहाभासजगद्वभासौ जैनयतामात्थाविरहिणा भोगाभासेनैव निवृत्तिः । उक्तं
हि व्यासेन—“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ” इति । “भोगेन
त्वितरे क्षणयित्वा संपद्यते ” इति च । श्रूयते च—“तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्ये ” इति । अतो जीवन्मुक्तोऽतिवर्णाश्रमी विद्या-
संप्रदायमवर्तक इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

पुराऽपि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः ।

कथं तद्दर्शनं देहविनाशादूर्ध्वदृष्टमुत ॥ ७७ ॥

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं दृढं चैरमविग्रहे ।

जायते मुक्तिदं शुद्धं प्रसादादेव भेऽच्युत ॥ ७८ ॥

देहनाशानन्तरं संसारादर्शने कैमुतिकन्यायमाह—पुराऽपीति । पुरा विश्व-
ममात्रेण दर्शनं पश्चात्तु तदपि नारतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हर-

न्नयीमयोऽभीष्टफलप्रदो नृणाम् ॥

त्रिलोचनोऽम्बासहितः कृपाकरो

न किञ्चिदप्याह पुनर्द्विजोत्तमाः ॥ ७९ ॥

निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः

प्रणम्य शंभुं शशिशेखरं हरम् ॥

प्रगृह्य पादाम्बुजमास्तिको हरिः

स्वमूर्ध्नि विन्यस्य करद्वयेन सः ॥ ८० ॥

अतिप्रसादेन शिष्यस्य केशवः

समस्त्रसंसाराधिर्जितोऽभवत् ॥

प्रनृत्य देवोऽपि मुकुन्दसंनिधौ

पुनः सुरेन्द्रैरखिलैः समावृतः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीकपुरमार शंकर-

स्तत्र सर्वमणनायकैः पुनः ॥

पुष्पराशिशिरहर्निशं मुदा

पूजितश्च जगदान्सत्तापतिः ॥ ८२ ॥

एवं सूतवचः श्रुत्वा मुनयो वेदवित्तमाः ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं सर्वदा करुणाकरम् ॥ ८३ ॥

तस्य शुश्रूषणे नित्यं मतिं चक्रुः समाहिताः ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिलण्डे

गुरुपसदनशुश्रूषामहिमकथनं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न किंचिदिति । वक्तव्यस्य परिपूर्णत्वाद्दक्तव्यान्तराभाषाच्च ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिलण्डे गुरुपसदनशुश्रूषा-
महिमकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

-:~::~+:-

मुनय ऊचुः--

एवं महेश्वराज्ज्ञानं लब्ध्वा विष्णुः सनातनः ।

ततः किमकरोद्विद्वान्वद कारुण्यविग्रह ॥ १ ॥

सूत उवाच--

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ।

महादेवं नमस्कृत्य विष्णुर्व्याघ्रपुरं गतः ॥ २ ॥

लौकिकैर्देवैर्दिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वाऽनुज्ञामवाप्य च ।

आरुह्य गरुडं विप्रा अमरेरखिलैर्हरिः ॥ ३ ॥

स्तुयमानो महाविष्णुर्दृष्टो वैकुण्ठमाप सः ।

ततस्तं सर्वलोकशं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४ ॥

श्रीपतिं भूपतिं विप्राः सुरा बलपुरोगमाः ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ॥ ५ ॥

कृताञ्जलिपुटा भूत्या पप्रच्छुः पङ्कजेक्षणम् ।

देवा ऊचुः--

* भगवन्नीश्वरात्सर्वं भवता श्रुतमच्युत ॥ ६ ॥

* अयं श्लोकः, (क) पुस्तके नास्ति ।

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो ब्रूहि नः संग्रहेण तत् ।

विष्णुरुवाच—

भवद्भिर्पच्छ्रुतं देवास्तद्धितं सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥

तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि शिव एव प्रवक्ष्यति ।

भवन्तः श्रद्धया सार्धं पुण्डरीकपुरांतिधम् ॥ ८ ॥

तथा लब्धुं शक्याया अपि विद्याया देशिकत्रिपेपनिबन्धनं क्षेत्रविशेषनिबन्धनं चोत्कर्षातिशयं वर्णयितुं पुण्डरीकपुरवासिनं शिवं प्रति जिज्ञासूनां देवानां विष्णुना प्रस्थापनं त्रिवस्तुगतार्थं मुनीनां प्रशाम्बतारयति-मुनय ऊचु-
गिति । एवं मद्देशरादिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वरादसंग्रस्य देवस्य हृत्सरोरुहमध्यगम् ।

दिने दिनेऽथवा पक्षे पक्षे वा मासि मासि वा ॥ ९ ॥

स्वरादसंग्रस्येति । शिवो हि पञ्चीकृतभूतकार्यसमाप्तिरूपस्फूर्लशरीरमाभिमन्यमानो विराट् । तत्र्यापक्रमपशीकृतभूतनार्थसमाप्तिरूपं सत्तदशकं शिङ्गशरीरमाभिमन्यमानः स्वराट् । उभयनारंगमन्याकृतमभिमन्यमानः सघ्राडिति मध्यमगण्ड एकाग्रान्याये वर्णितम् । तत्र स्वरादसंग्रस्य देवस्य हृत्सरोरुहं हृदय-पुण्डरीकं तन्मध्ये वर्तमानं पुरं पुण्डरीकपुरम् । “ हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति हृदि ह्येव आत्मा । अथ यद्विदमस्मिन्नामपुरे दहरं पुण्डरीकं येन ”

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ”

इतिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया यस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे शिवो नित्यं विशेषतः संनिहितः स एव प्रदेशो हृत्पुण्डरीकम् । व्यापक्रम्य च स्वरादसंग्रस्य मध्ये व्यापगुरे शिवो नित्यं संनिहित इति तदेव स्वराजो हृत्सरोरुहं तन्मध्यगतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

पण्मासान्तेषु पाऽद्दान्तेष्वगरीरविमोक्षणात् ।

दृश्यते प्राणिना येन श्रद्धया तस्य मुक्तिदम् ॥ १० ॥

अचिरात्गर्वनापन्नं भोगदं भोगकामिनाम् ।

उपेत्य सुमहतीर्थं तपः कृत्वा तुहुश्वरम् ॥ ११ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं सतारं सर्वसिद्धिदम् ।

सर्वमन्त्रवरं नित्यं शतरुद्गीयमध्वगम् ॥ १२ ॥

जपित्वा लक्षमेकं वा श्रीमद्भक्तसमापतिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चाक्षरेणैव सतारेणाऽऽस्तिकाः सुराः ॥ १३ ॥

पूजयथां महोदयं युष्माकं करुणाकरः ।

अश्विकापतिरानन्दमहाताण्डवपण्डितः ॥ १४ ॥

सर्वाधारवटच्छाशानिपण्णो भूतिभूषणः ।

सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ॥ १५ ॥

कपर्दी कालकण्ठश्रीर्विदयज्ञोपधीतवान् ।

गङ्गाधरः सुदसन्नः सुस्मितो नागसूपगः ॥ १६ ॥

दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्तुन्दबन्धविराजितः ।

हारकेयूरकटकनूपुरादिविभूषितः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस्माधारधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः ।

पवित्रपाणिर्भगवान्पुण्डरीकत्वगम्बरः ॥ १८ ॥

कण्ठिककिणिसंयुक्तकलकाञ्चीविराजितः ।

सर्वाभरणसंयुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ १९ ॥

मोक्षीरधवल्लकारः कुन्देन्दुसदृशप्रभः ।

संसारभयभीतानामेकेनैवाभयप्रदः ॥ २० ॥

पुण्डरीकत्वगम्बरो व्याघ्राजिनवसनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अन्येन पाणिना सर्वभक्तप्राणिपरिग्रहः ।

तदन्यकरसंलग्नसंस्पृष्टमरुकध्वनिः ॥ २१ ॥

सर्वान्भक्तान्पाणिनोऽभिमतवरप्रदानेन परिगृह्णात्यनुगृह्णातीति सर्वभक्तप्रा-

णिपरिग्रहः। पचाद्यन् ॥ २१ ॥

वामनागोर्ध्वपाणिस्थमहादीतहुताशनः ।

कृपयैनाऽऽत्ममायोत्थघोरापरस्मारसंस्थितः ॥ २२ ॥

कृपयैवेति । रत्नमाययोत्थितो दो घोरोऽपरस्मारस्ते पाद्रेनाऽऽनन्य वर्तत इति यत्तदपि तरिष्यकृपयैव । पादरपक्षेन स कृतार्थो भवत्वित्येव हेतुने-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वस्वरूपमहानन्दप्रकाशाप्रच्युतो हरः ।

प्रसन्नः सर्वविज्ञानमुपदेक्ष्यति स प्रभुः ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

पुण्डरीकपुग्मापुरास्तिकाः

श्रद्धयैव सह यत्र नृत्यति ॥

अम्बिकापतिरशेषनायक-

श्रन्द्रमीलिरखिलामरा मुदा ॥ २४ ॥

ततः सुराश्वेरुगतीव सत्तमा

विलक्षणा भुतिविभृतिताश्विम् ॥

मतानि दानानि तपांसि चाऽऽद्ग-

न्मुनीश्वराः सर्वजगत्प्रिये रताः ॥ २५ ॥

पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद-

वेदान्तसारमतिशोभनमादरेण ।

जप्त्वा सुगः प्रणवसंपुतमम्बिकेशं

दृष्ट्वा सप्तापतिमपेपगुरुं प्रणम्य ॥ २६ ॥

यत एवं घोरापरस्मारः पाद्रेनाऽऽनन्तः, अतएव महानन्दप्रकाशादम-
च्युतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ज्ञकत्याऽऽसृज्य महेश्वगरूपममलं मुक्तिप्रदं जित्तिदं

शक्यता युक्तमतिप्रसन्नवदनं ब्रह्मन्द्रपूर्वाः सुगः ।

नित्यानन्दनिरञ्जनामृतपरज्ञानानुभूत्या सदा
नृत्पन्तं परमेश्वरं पशुपतिं भवत्सैकलभ्यं परम् ॥ २७ ॥

लौकिकेन वचसा मुनीश्वरा

वैदिकेन वचसा च तुष्टुवुः ।

देवदेवमखिलार्तिहारिणं

ब्रह्मवज्रधरपूर्वकाः सुराः ॥ २८ ॥

मुनीश्वरा महेश्वरः समस्तदेवनायकः

सुरेश्वरान्निरीक्षणान्निरस्तपात्पञ्जरान् ।

अनुग्रहेण शंकरः प्रगृह्य पार्वतीपतिः

समस्तवेदशास्त्रसारभूतमुत्तमोत्तमम् ॥ २९ ॥

नित्यानन्देति । आत्मनः स्वभावभूतोऽपि ह्यानन्दो दशाभेदेन द्विविधः । अनित्यो नित्यश्च । मायया नित्यमावृतः सञ्छुभक्तगोपराधापितविषयेन्द्रियसं-
प्रयोगजनितदृश्यभिव्यक्तलक्षणः स्फुरन्म्यञ्जकदृचिविनाशे पुनरितरोभवञ्च-
नित्य इत्यर्थः । परशिवस्वभावभूतस्तु निरतिशयानन्दः कदाचिदप्यनादृतत्वा-
न्नित्यः । इत्थं ज्ञानमपि स्वभावभूतं मायया तिरोहितं सदृश्यभिव्यक्तम-
नित्यम् । शिवस्वरूपभूतं तु ज्ञानं मायापरमाज्ञाऽऽज्ञानेनानादृतत्वाच्च कदाचि-
दपि ध्रियत इत्यमृतम् । क्षणिकेभ्यो दृष्टिज्ञानेभ्यो निरतिशयोत्कर्षात्तत्परं
ज्ञानं नित्यमरण्यैकरसं यस्त्वत्यन्तानुभूत्येन परमेष्ठास्पदत्वादानन्द इति स्वस्व-
त्तरव्यवहारकारणमकाक्षतया ज्ञानमिति च व्यपदिश्यते । तस्य च स्वमका-
क्षस्य स्वभावभूतो यः प्रकाशः स एवानुभूतिरनुभवो नृत्यस्य कारण-
मित्यर्थः । नृत्यस्य च परानन्दाभिनयात्मकत्वं वर्णितं मयमखण्डे द्वितीया-
ध्याये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रदर्शयन्नटेश्वरः समस्तदेवसंनिधौ

स्वन्तर्तनं विमुक्तिदं महत्तरं महेश्वरः ।

समस्तलोकरक्षकं महात्मनां हृदि स्थितं

निरीक्षणार्हमीश्वरोऽकरोत्सत्तापतिः शिवः ॥ ३० ॥

पशुपतिताण्डददर्शनात्सुराः

परममुदा विवशा विप्रेष्टिताः ।

पुनरमला महेश्वरं प्रणम्य

प्रियवदनं विनयेन संयुताः ॥ ३१ ॥

निरीक्षणार्हमिति । अनुग्राह्याणां देवानामपरोक्षज्ञानजननलक्षणफलाद्देवो-
र्नृत्पमकरोदित्पन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पप्रच्छुः परमेश्वरं पशुपतिं पार्श्वस्थिताम्भापतिं

सर्वज्ञं सकलेश्वरं शशिधरं गङ्गाधरं सुन्दरम् ।

विज्ञानं निखिलाः सुराः श्रुतिगतं संसारदुःखापहं

निर्द्वन्द्वो भगवाञ्छिवो गुरुगुरुः प्रोवाच कारुण्यतः ॥ ३२ ॥

ईश्वर उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं सुरसत्तमाः ।

युष्माकं श्रद्धया सार्धं शृणुष्वं तत्समाहिताः ॥ ३३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आत्मा तावत्सुरा अस्ति स्वसंवेयो निरास्पदः ।

आनन्दः पूर्णचैतन्यः सदा सोऽहं न संशयः ॥ ३४ ॥

देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावे हि बहवो विमतिपन्नाः । अत
एव नचिकेता यमं प्रति व्यतिरिक्तात्मसद्भावसंशयमेव प्रथममुदाजहार—
“येयं मेवे विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनु-
शिष्टस्त्वयाऽहम्” इति । यमोऽपि तस्य दुरधिगमतामेव प्रथममाह—“देवै-
रत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमशुरेष धर्मः” इति । तदस्तित्वमेव च
प्रथमतो ज्ञातव्यमित्याह तैत्तिरीयश्रुतिः—“अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेने
स्ततो विदुः” इति । काठकेऽपि—“अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति”
इति । अतः परमेश्वरो देवान्प्रन्यात्मनः सद्भावमेव तावदाह—आत्मा ताव-
त्सुरा अस्तीति । अस्ति तावत्त्वतस्तस्य स्वरूपप्रमाणप्रकाशविशेषा अप्यग्रत
एवोच्यन्त इति तावच्छब्दार्थः । स्वमसाधारणं रूपमाह—निरास्पद इति ।
मायातत्कार्यजातं सकलमात्मारूपदम् । आत्मा तु “स भगवः फस्मिन्मतिष्ठित

इति रवे महिम्न” इति श्रुतेः स्वमहिममतिष्ठितत्वादनन्यात्पद इति । तदेव तस्यासाधारणं रूपमित्यर्थः । प्रमाणमाह—स्वसंवेद्य इति । “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इति वाङ्मनसविषयातिवर्तिनि तस्मिन्भगवति स्वभावभूतः प्रकाश एव मुख्यं प्रमाणमित्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वेन ज्ञानरयैव स्वयंप्रकाशत्वाच्चुरस्य च क्षणिकत्वाच्चद्रूपयाऽऽत्मनोऽपि तर्थात्वमिति भ्रमं व्युदरयति—पूर्णचैतन्य इति । दृश्यवच्छेदेन हि चैतन्यं क्षणिकमिव भवति । तदनवच्छिन्नं तु परिपूर्णं तन्नित्यमित्यर्थः । इत्थं दुरधिगमस्य प्रयत्नतोऽधिगमे फलमाह—आनन्द इति । इत्थमुक्तरूपस्य ज्ञातव्यस्य तत्त्वरस्य ज्ञातुरात्मनः पृथक्त्वं वारयति—सोऽहमिति । मात्रपृथग्भूतरयैव जीवरस्य शिव-क्षादात्म्यमुपायैर्लभ्यमिति केचन भ्रान्ताः । यदाहुः—

“आ मुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवरस्य च परस्य च ।
मुक्तरस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।”

तान्वारयति—सदेति । अत्रार्तीति सत्यत्वम् । स्वसंवेद्य इति ज्ञानित्वम् । पूर्ण इत्यनन्तत्वम् । आनन्द इति सुखत्वम् । सोऽहमिति प्रत्यक्त्वमिति रूप-पञ्चकमुक्तम् । तेन सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मत्वलक्षणेन रूपपञ्चकेनानृतनद्योन्त-वत्त्वदुःखानात्मत्वभ्रमव्युदासेनाखण्डैकरसं स्वरूपमुपदिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥३४॥

तस्य काचित्सुराः शक्तिर्मानुषाऽस्ति विमोहिनी ।

विचारवेलायां साऽऽत्मा भवत्येव न चान्यथा ॥ ३५ ॥

इत्थमेकरसे तस्मिन्वस्तुनि कथं देहाभासजगदवभासाविति तत्राऽऽह—
तरस्य काचिदिति । तदाश्रितमायावेलासमात्रमेतत्तथात्वं च विचारजनितज्ञान-निवर्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तद्भेदेन सोऽप्यात्मा प्रलये जगैतः स्थितः ।

तस्मिन्प्रपञ्चसंस्कारः स्थितः सर्वः सुरोत्तमाः ॥ ३६ ॥

माकृतमसिंधरे तर्हि मायाया अपि नष्टत्वात्कुतः पुनः माकृतीव इत्यत आह—तद्भेदेनेति । श्रुतसमस्तप्रपञ्चा माया स्वमतिष्ठितत्वादत्यन्तनिर्विकल्प-केन चैतन्येन विविच्यमानाऽपि तादात्म्याध्यासात्मकाशेनैव प्रकाशयानो वर्तत एव । “ अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मक्षिप्तले संमलीयते ” इत्यपि विवेकाव-

भासन्निहमात्राभिप्रायमेवेति प्रपञ्चितं प्रथमखण्डे पञ्चमाध्याये । तदव-
स्थोया मायाया यथापूर्वं जगद्दुत्पत्तौ वीजमाह—तस्मिन्निति । परिपक्वस्य
कर्मणो भौगप्रदानेन क्षीणत्वादितरस्य चापरिपाकाद्भोग्यः प्रपञ्चः सकलोऽपि
मायाशबलिते तस्मिन्नात्मनि लीनः संस्काररूपेण वर्तमानः पुनः सर्गस्य
बीजम् ॥ ३६ ॥

स्वभावादेव संशुद्धा वासना कर्मणा भवेत् ।

“ ततस्तत्सोभयुक्तात्साऽविक्रियोऽपि स्वभावतः ॥ ३७ ॥

संस्कारापरपर्यायवासनात्रयात्प्राप्तपरिपाकेण कर्मणा शुद्धा कार्याभिसुख्यं
प्रापिता भवतीत्यर्थः । परिपक्वस्य हि कर्मणः स्वभाव एव स यद्वासनासो-
भकत्वम् । कूटस्थनित्यतया स्वतो निर्विकारेणापि विकृतवासनासंयोगाद्विका-
रमिव प्राप्तेनाऽऽत्मना सोभं कार्याभिसुख्यं नीयत इत्याह—ततस्तत्सो-
भेति ॥ ३७ ॥

क्षोभकः कालतत्त्वस्य पुनः कालेन संयुतः ।

ईक्षणं पूर्ववदृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मादिकं जगत् ॥ ३८ ॥

“ कालो मायात्मसंबन्धः ” इत्युक्तलक्षणः कालः । ईक्षणमिति । काल-
कर्मयुक्तश्चाऽऽत्मा “ स ईश्वरं लोकान्नु सृजा इति ” इत्यादिश्रुत्युक्तपरिपाटया
प्राक्तनसर्गपरम्परासदृशमेव सर्गं करोति । “ सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमक-
ल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो भुवः ” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्य तन्मोहात्सुराः संसारमण्डले ।

ज्ञेयज्ञावादिकेऽशुद्धे स्वमतुल्ये महत्तरे ॥ ३९ ॥

अनाद्यन्तेऽवशो भूत्वा सुराः कर्मानुरूपतः ।

विचित्रां योनिमासाय सुखदुःखादिपीडितः ॥ ४० ॥

सृष्ट्वाऽनुमाप्तेत्यादि । मायातीतः परमात्मा प्राणिकर्ममेरणाजनितलीलासर्ग-
प्रवृत्ता विशुद्धसत्त्वमहानमायोपाधिकः सृष्ट्वा भूत्वा राजसतामसमायामयं भोक्तृ-
भोग्यलक्षणं प्रपञ्चं सृष्ट्वा सत्ताद्रात्म्याभिमानं तदनुभवेशं च विधाय सुखदुःख-
मयं संसारमनुभवति । “ इदं सर्वममृतं तत्सृष्ट्वा तदेयानुमाविशत् ” इत्या-
दिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यान्नरो भूत्वा महीतले ।

मत्प्रसादेन वेदोक्तं कर्म कृत्वा विशुद्धधीः ॥ ४१ ॥

विचार्य सर्वं दुःखायमनित्यं सारवर्जितम् ।

विरक्तो मोक्षभाकाङ्क्षन्मोक्षोपायं महत्तरम् ॥ ४२ ॥

वेदेन दर्शितं सम्यक्संपाद्यास्मत्प्रसादतः ।

आत्ममात्रां परां मुक्तिं प्राप्नोत्यात्मा स्वयं सुराः ॥ ४३ ॥

इत्थं संसरतो जीवत्यापवर्गप्रक्रियामाह—पूर्वजन्मेत्यादि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥

सर्वेषामात्मविज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ।

ज्ञानादन्यत्सुराः सर्वं विज्ञानस्यैव साधनम् ॥ ४४ ॥

ज्ञानकर्मणोरुभयोस्तत्त्वात्समसमुच्चयभ्रमनिवर्तनाय क्रमसमुच्चय इत्याह—
सर्वेषामिति ॥ ४४ ॥

तत्र शान्त्यादिकं सर्वमिहैव ज्ञानसाधनम् ।

मम स्थाने मृतिः शुद्धे वाराणस्यादिके सुराः ॥ ४५ ॥

अयोग्यानां च योग्यानां नराणां मरणात्परम् ।

विशुद्धब्रह्मविद्यायाः साधनं सुरसत्तमाः ॥ ४६ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रो मन्त्राणामुत्तमोत्तमः ।

मार्गाणां वेदमार्गश्च प्राप्यानां मुक्तिरुत्तमा ॥ ४७ ॥

देवतानामहं मुख्यः स्थानानां सुरसत्तमाः ।

मम स्थानानि मुख्यानि तेषां वाराणसी तथा ॥ ४८ ॥

श्रीकालहस्तिशैलाख्यं श्रीमद्ब्रह्माचलाभिधम् ।

पुण्डरीकपुरं तद्दक्षीमदल्मीकभुत्तमम् ॥ ४९ ॥

वेदारण्यसमाख्यं च स्थानं मुख्यं सुरोत्तमाः ।

एषां मुख्यतमा ख्याता श्रीमद्वाराणसी पुरी ॥ ५० ॥

पुण्डरीकपुरमप्यतिप्रियं

वित्त सर्वसुरसत्तमा मम ।

भुक्तिमुक्तिकरमाशु देहिनां

सकिलभ्यमतिशोभनं सदा ॥ ५१ ॥

विदुषामुपायमभिधाय विद्वद्विद्वत्साधारणमुपायमाह—मम स्थान इत्यादि
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अस्माभिः सुरसत्तमा अभिहितं विज्ञानमत्यद्भुतं

युष्माकं मुनिपुंगवैरपि तथा सर्वार्थपारं गतैः ।

मद्भक्तैरतिशोभनं पुरवरं संसेवनीयं नरै-

र्मुक्त्यर्थं परमास्तिकैरिति परा साध्वी श्रुतिर्वाक्ति हि ॥५२॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वरः साक्षाच्छ्रीमदन्नसभापतिः ।

देवदेवो जगन्नाथः पशुपाशविमोचकः ॥ ५३ ॥

आन्नापान्तैकसंवेयः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।

अम्बिकासहितः श्रीमान्प्रोवाच ज्ञानमुत्तमम् ॥५४॥

देवाश्च ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोत्थं विमुक्तिदम् ।

श्रुत्वा सर्वेश्वरं विप्राः प्रणिपत्य महीतले ॥ ५५ ॥

लौकिकैर्धैरिदैः स्तोत्रैः स्तुत्वा भक्त्या सभापतिम् ।

पूजां प्रचक्रिरे देवाः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण वै ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे व्याघ्र-

पुरे देवोपदेशकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साध्वी श्रुतिरिति । “ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरण्यायाम् ” इत्या-
दिकेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे व्याघ्रपुरे देवोपदेशक-
थनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः ।)

—:~*~:—

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमारुवातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ।

भवत्प्रसादादस्माभिर्विज्ञातं च विचक्षण ॥ १ ॥

तथाऽपि देवदेवस्य शिदस्य परमात्मनः ।

विश्वाधिकस्य रुद्रस्य ब्रह्मणः सर्वसाक्षिणः ॥ २ ॥

नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः शंकरस्याम्बिकापतेः ।

अतः कारुण्यतोऽस्माकं तदुपायं वदाद्भुतम् ॥ ३ ॥

१. उक्तैर्मुक्त्युपायजातमध्ये भगवन्नृत्यदर्शनरथैव सुकरत्वं सुलभत्वं महाफलत्वं च निश्चिन्वतां मुनीनां तदुपायगोचरं प्रश्रमवतारयति—भवता सर्वमिति ।
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वेदवित्तमाः ।

पुरा नन्दीश्वरं धीमानपृच्छच्छौनको मुनिः ॥ ४ ॥

सोऽपि कारुण्यतः श्रीमान्नन्दी वेदविदां वरः ।

शौनकायाव्रवीन्नत्वा महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच—

कैलासे संध्ययोः शंभुः करोत्प्रानन्दनर्तनम् ।

तच्छिवा केवलं पश्यत्यन्यस्तत्र न पश्यति ॥ ६ ॥

पृष्टमुपायं ह्युवाचः सूतरत्र मत्प्रयदादर्थीय पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेत्यादि ।
॥ ५ ॥ ६ ॥

पुण्डरीकपुरे रुद्रः शौनकाऽऽनन्दनर्तनम् ।

श्रीमद्ब्रह्मसभामध्ये करोति भगवान्सदा ॥ ७ ॥

कैलासे नित्यं सतोऽपि नर्तनस्य दर्शनं दुर्लभमिति यत्र स्थाने सुलभं
तदाह—पुण्डरीकपुर इति ॥ ७ ॥

तत्रापि शौनकाम्वाऽपि स्कन्दो विद्वेश्वरोऽपि च ।
क्षेत्रपालो मया सार्धं पश्यत्यन्यो न पश्याति ॥ ८ ॥

अम्वाऽपि गौर्यपि ॥ ८ ॥

येषां प्रसादो देवस्य शौनकास्ति महत्तरः ।
ते प्रपश्यन्ति तत्रैव महानर्तनमैश्वरम् ॥ ९ ॥
तस्मात्प्रसादसिद्धयर्थं शौनक श्रद्धया सह ।
पुण्डरीकपुरं गत्वा रवौ चापस्थिते सति ॥ १० ॥
आर्द्रायां प्रातरेव त्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
शिवगङ्गाभिधे तीर्थे स्नानं कृत्वा महत्तरे ॥ ११ ॥
यथाशक्ति धनं धान्यं दत्त्वाऽन्यद्वाऽनसूयवे ।
उपोष्य दिनमेकं वा श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १२ ॥
भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वाऽयुतमादरात् ॥ १३ ॥
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते स्नानं कृत्वा यथा पुरा ।
प्रणम्य देवभीशानं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १४ ॥
पुनर्नित्यं महाभक्त्या श्रीमद्ब्रह्मज्ञापतिम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ १५ ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वा पूर्वदत्तुनः ।
वत्सरान्ते यथाशक्ति धनं दत्त्वा सप्तापतेः ॥ १६ ॥
पूजां पञ्चाक्षरेणैव कुरु श्रद्धापुङ्गवः मरम् ।
पुनः प्रसादस्ते तस्य भविष्यत्येष शौनक ॥ १७ ॥

बहवो देवदेवस्य नृत्यगत्र प्रसादतः ।

दृष्ट्वा स्ववाञ्छितं सर्वं प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ॥ १८ ॥

सूत उवाच—

एवं नन्दीशयचनं श्रु वाऽसौ शौनको मुनिः ।

सर्पं कृत्वा क्रमेणैव श्रद्धया मुनिसत्तमाः ॥ १९ ॥

प्रसादेन महेशस्य नर्तनं सर्वसिद्धिदम् ।

दृष्ट्वा दध्नसभामध्ये भवान्या सह शौनकः ॥ २० ॥

अतीव प्रीतिमापन्नः स्तोत्रैः स्तुत्वा यथावलम् ।

भवत्या परवशो भूत्वा किञ्चित्कालं महामुनिः ॥ २१ ॥

पुण्डरीकपुरे दर्शनलाभोपायमाह—येषामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पुनश्च दृष्ट्वा देवेशं नृत्यन्तं देवनायकम् ।

प्रमोदेन स्वयं विप्रा अकरोद्दण्डनर्तनम् ॥ २२ ॥

देवदेवोऽपि संतुष्टः शौनकाय द्विजोत्तमाः ।

प्राह गम्भीरया वाचा शौनकं त्वं महामुने ॥ २३ ॥

दण्डनर्तनमिति । दण्डप्रणामैः सहितं हर्षोत्कर्षनिमित्तवशमवृत्तं नृत्तमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेदानामादिभूतस्य ऋग्वेदस्य गमऽऽज्ञया ।

भव निर्वाहकस्तत्र शाकल्यस्य विशेषतः ॥ २४ ॥

एवमाज्ञापितस्तेन शिषेन मुनिसत्तमः ।

शौनको भगवान्निप्रसात्तथा निर्वाहकोऽभवत् ॥ २५ ॥

भव निर्वाहक इति । अत एव महाव्रते होतृप्रयोगस्य निर्वाहः शौनकेन
कृतः । शाकल्यस्येति । शाकल्यकृतपदविभागानुसारेण हि शौनक ऋग्विधान-
पृहरेवतामहाव्रतप्रयोगादिग्रन्थानकार्पादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

तस्य शिष्यस्तु विप्रेन्द्रास्तद्वाविषादाश्वलायनः ।
 पूर्वोक्तैर्नैव मार्गेण भगवन्तं त्रियम्बकम् ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भ्रसभामध्ये नृत्यन्तं देवनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य मेधावी प्रसादेन शिवस्य तु ॥ २७ ॥
 अज्ञवत्सूत्रकृद्दिशाः शाकल्यस्य महानुनिः ।
 एवं पूर्वोक्तमार्गेण श्रद्धया बहवो जनाः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा दक्षसभामध्ये नर्तनं शंकरस्य तु ।
 कृतार्था वेदविच्छ्रेष्ठा अभवन्नाचिरेण तु ॥ २९ ॥
 तस्माद्भवन्तोऽपि पुरोक्तवर्त्मना
 शिवस्य नृत्तं शिवया निरीक्षितम् ॥

दृष्ट्वा महेशस्य हरस्य शूलिनः

प्रसादमात्रेण विमुक्तिमागिनः ॥ ३० ॥

भवत परमतस्वप्राप्त्युपायो मयोक्तः

सकलगुरुवराणामुत्तमो व्याससंज्ञः ॥

अवददतिरहस्यं मे पुरा श्रद्धयैव

प्रवरगुणनिधानः पद्मनाभांशभूतः ॥ ३१ ॥

एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं सस्मार श्रद्धया सह ॥ ३२ ॥

न केवलं स्वयमकार्षीत् । किंतु स्वशिष्यमाश्वलायनमपि तथाकरणे नियु-
 क्तवान् । स आश्वलायनोऽपि तथा कृतवानित्याह—तद्वाविषादाश्वलायन
 इत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः ।

कृष्णाजिनी सोत्तरीष आपदेन विराजितः ॥ ३३ ॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गः शुद्धतिर्थकिन्नपुण्ड्रधृतः ।

रुद्राक्षमालाभरणो जपन्पञ्चाक्षरं मुदा ॥ ३४ ॥

शिष्यैस्तादृग्विधैर्युक्तो महात्मा स्वयमागतः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ३५ ॥

सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः सह सत्यवतीसुतम् ।

तत्पादपङ्कजद्वंद्वं निधाय शिरसि क्रमात् ॥ ३६ ॥

चक्षुषोर्हृदये चैव संतोषाद्गद्गदस्वरः ।

पादप्रक्षालनं कृत्वा पावित्रं तज्जलं पुनः ॥ ३७ ॥

आपादनेति । “ आपादो व्रतिनां दण्डः ” इति हलायुधः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पित्वा यथार्हं संपूज्य व्यासं शिष्यगजावृणम् ।

तद्वाक्यं वेदवत्सत्यं स्वशिष्यान्वेदवित्तमान् ॥ ३८ ॥

तद्वाक्यं व्यासवाक्यम् ॥ ३८ ॥

श्रावयित्वा महाधीमान्सह तेनारुल्लैरपि ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरं दिव्यमवाप पुरुषार्थदम् ॥ ३९ ॥

पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठा वेदव्यासपुरोगमाः ।

चापि सूर्ये स्थिते रौद्रे नक्षत्रे श्रद्धया सह ॥ ४० ॥

व्याघ्रपुरमभावेऽ(वा)तिष्ठयनक्षत्र(येनेद)म् । रौद्रे नक्षत्र आर्द्रायाम् ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्नानं कृत्वा महातीर्थे शिवगङ्गाभिधे वरे ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ४१ ॥

उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा श्रीमूलस्थाननायकम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य धरणीतले ॥ ४२ ॥

पङ्क्षरेण मन्त्रेण श्रीमूलस्थाननायकम् ।

समाराध्यायुतं नित्यं जपित्वा मन्त्रमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्स्नानं कृत्वा महत्तरे ।
 प्रदत्त्वाऽऽपूज्य देवेशं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ ४४ ॥
 ततः सभापतिं नित्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
 मन्त्रं षडक्षरं नित्यं जपित्वाऽद्युतमादरात् ॥ ४५ ॥
 वत्सरान्ते धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां यथाबलम् ।
 श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव सतारेण महेश्वरम् ॥
 पूजयामासुरत्यन्तं श्रद्धयैव सभापतिम् ॥ ४६ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरो
 मुनीश्वराणामपि दृष्टिगोचरः ।
 दृष्ट्यमानोऽभवदम्बिकापतिः
 समस्तवेदान्तसभापतिः शिवः ॥ ४७ ॥
 व्यासादथो वेदविदां वरा हरं
 दिवाकराणां शतकोटिकोटिभिः ।
 समानतेजस्कमतीव निर्भलं
 विशालदक्षस्थलमार्तिहारिणम् ॥ ४८ ॥
 इदं प्रसादेन महत्तरेण ते
 प्रणम्य सर्वं भुवि दण्डवत्पुनः ।
 प्रजल्प्य भक्त्या विश्वा विचेष्टिता
 निवृत्तवन्था अभवन्प्रसादतः ॥ ४९ ॥
 पुष्पवृष्टिरभवन्महत्तरा
 स्वस्तिमङ्गलपुरःसराऽपि च ।
 काहलदिरवपूरितं जग-
 चोपिता अपि सुरासुरा जनाः ॥ ५० ॥

आगता अपि सुरासुरा जना

अप्सरोभिराखिलैरनुत्तमैः ।

शंकरश्च भगवान्सभापतिः

सर्वलोकहितकाम्पयाऽम्बया ॥ ५१ ॥

सह परिकरबन्धं वेदमन्त्रेण कृत्वा

निखिलभुवननाथो नीलकण्ठस्त्रिनेत्रः ।

सकलजनसमूहैः सेव्यमानः स्वभक्तै-

स्तनययुगलयुक्तो नन्दिनाऽऽनन्दितेन ॥ ५२ ॥

महोत्सवविनोदेन भगवान्परमेश्वरः ।

पुण्डरीकपुरं दिव्यं प्रादक्षिण्यक्रमेण सः ॥ ५३ ॥

चारित्वा शिवगङ्गायां शंभुस्ताण्डवमण्डितः ।

स्नानं कृत्वा ददौ तीर्थं सर्वेषां प्राणिनां हरः ॥ ५४ ॥

सुरासुरादयो यस्मिञ्शिवगङ्गाभिधे वरे ।

श्रद्धया संनिधौ तस्य स्नानं कृत्वा यथाबलम् ॥ ५५ ॥

धनं धान्यं च वस्त्रं च तिलं गां भूमिमुत्तमाम् ।

प्रदत्त्वा शिवभक्तेभ्यः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५६ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं तुष्टयुश्च सुरादयः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतौत इषधे नृगः ॥ ५७ ॥

नमस्ते अस्तु धन्वने कराभ्यां ते नमो नमः ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शान्ता तस्यै नमो नमः ॥ ५८ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रक्षायां साक्षादुपकरणत्वेन रुद्रसंबन्धिभ्यो मन्वु-
धनुर्बाणहस्तेभ्यो नमस्कारः । मन्वुरिह स्वपरिपन्थिविषयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नमोऽस्तु नीलश्रीवाय सहस्राक्षाय ते नमः ।

सहस्रपाणये तुभ्यं नमो भीडुष्टमाय ते ॥ ५९ ॥

कपर्दिने नमस्तुभ्यं कालरूपाय ते नमः ।

नमस्ते चाऽऽत्तशस्त्राय नमस्ते शूलपाणये ॥ ६० ॥

भीडुष्टमाय श्रेष्ठतमाय ॥ ५९ ॥ ६० ॥

हिरण्यपाणये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।

नमस्ते वृक्षरूपाय हरिकेशाय ते नमः ॥ ६१ ॥

हरिकेशाय हरितवर्णकेशाय ॥ ६१ ॥

पशूनां पतये तुभ्यं पथीनां पतये नमः ।

पुष्टानां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६२ ॥

एष्टानामिति । भावे निष्ठा । एष्टानां वाक्पृच्छित्तान्पृष्टथादीनां दक्षएष्टीनां पतये ॥ ६२ ॥

आतताविरुद्ररूपाय वनानां पतये नमः ।

रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ ६३ ॥

आतताविरुद्ररूपायाऽऽततेनाधिष्येन धनुषा जगद्वतीत्याततावी । अवते-
पिनिः । तस्मै । तिष्ठति पातीति स्थपतिस्तस्मै ॥ ६३ ॥

नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्कक्षाणां पतये नमः ।

ओषधीनां च पतये नमः साक्षात्परात्मने ॥ ६४ ॥

कक्षाणां कक्षा गहना देशगहना भाषागहना घर्माधर्मादिगहनास्तेषां पतये ।
यद्वा गिरिन्दीगह्वरगुल्मादयश्च कक्षारतेषां स्वामिने तत्र स्थितानां वा रक्ष-
काय ॥ ६४ ॥

उर्ध्वधोषाय देवाय पत्नीनां पतये नमः ।

सत्त्वानां पतये तुभ्यं धनानां पतये नमः ॥ ६५ ॥

सहमानाय शान्ताय शंकराय नमो नमः ।

आधीनां पतये तुभ्यं व्याधीनां पतये नमः ॥ ६६ ॥

उद्यैर्घोषाय । उच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितरतोत्राय । पर्त्तानाम् “ एकैकैकरथा
ज्यश्वा पत्तिः ” इत्यमरः । तासां पतये । सत्त्वानां सह सीदतां महाममथग-
णानां पतये ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ककुभाय नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु निपङ्क्तिणे ।

स्नेनानां पतये तुभ्यं कृत्रिभाय नमो नमः ॥ ६७ ॥

ककुभाय । ककुभो दिशो वासत्वेनारय सन्तीत्यर्थे आदित्वादच्, तस्यै
॥ ६७ ॥

तस्कराणां न नस्तुभ्यं पतये पापहारिणे ।

वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ६८ ॥

वञ्चते गच्छते वचिर्गत्यर्थः । परिवञ्चते परितः सर्वत्र गच्छते । रतायू-
नाम् । छद्मचारिणो ये बस्त्रादीनपहरन्ति कपटसाधुवेषारते तायवः “ उत-
स्मैर्न ब्रह्ममर्थि न तायुम् ” इत्यादौ दर्शनात् । तत्र वा सकारलोपः । अत्र वा
सकारोपजनस्तेषां पतये ॥ ६८ ॥

नमो निचेरवे तुभ्यमरण्यपतये नमः ।

उष्णीपिणे नमस्तुभ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ६९ ॥

विस्तृताय ननरतुभ्यमासीनाय नमो नमः ।

शयानाय नमस्तुभ्यं सुपुत्राय नमो नमः ॥ ७० ॥

प्रबुद्धाय ननस्तुभ्यं स्थिराय परमात्मने ।

सगारूपाय ते नित्यं सभायाः पतये नमः ॥ ७१ ॥

नमः शिवाय साम्बाय ब्रह्मणे सर्वसाक्षिणे ॥ ७२ ॥

सूत उवाच—

एवं सुरासुरैरन्यैः शंकरोऽभिष्टुतः पुनः ।

कृत्वा प्रसादं सर्वेषां तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ७३ ॥

अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं स्थानस्यास्य सहापतेः ।

यो वेत्ति श्रद्धया मुक्तिः सिद्धा तस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि मुक्तिखण्डमिमं सदा ॥ '
 स साक्षान्मुक्तिमाप्नोति प्रसादेन सत्तापतेः ॥ ७५ ॥
 नमो व्यासाय गुरवे मम विज्ञानदायिने ॥
 नमः शिष्याय शोभाय साक्षिणे प्रत्यगात्मने ॥ ७६ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्ड ईश्वर-
 नृत्यदर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निघेखे निभृतं नितरा चरणशीलाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गयम्भरुपादाब्जसेवा-
 परायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचिताया
 सूतसंहितातात्पर्यदीपिकाया मुक्तिखण्ड ईश्वरनृत्यदर्शनं
 नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सप्तमिगमदेतचृतीयं मुक्तिखण्डम् ।

श्रुतसंहितायखण्डत्रयान्तर्गतश्लोकाद्यचरणवर्णानुक्रमः ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अ		अज्ञाने सति संसारः ...	१३९
		अतस्त्वं भ्रान्तिमृत्सृज्य	३४
अर्चार्चाऽहमभोक्ताऽहं	२४३	अतिप्रसादेन शिवस्य वेशयः	३०७
अकर्नात्मानुसंज्ञानात्	९८	अतिवर्णाश्रमं रूपं	३०५
अस्मिन्कृतशोपस्य	१६१	अतिवर्णाश्रमी चेति	२८६
अस्मिन् तु स्मरेत्पश्चात्	२१६	अतिवर्णाश्रमी शोक्तः	२८६
अकारो भगवान्ब्रह्मा	२४०	अतिवर्णाश्रमी साक्षात्	२८६
अक्षयूतनिनोदथ	२९५	अतीव प्रीतिमापन्नः	३२०
अक्षमालाधरं देवं ...	२३७	अतीव शुद्धचित्तानां	२६०
अक्षमालाधरं शुभ्रं ...	२६९	अतीव श्रद्धया सार्धम्	२७३
अक्षरो दहरः साक्षात्	२५३	अतीवाऽऽज्ञापयामास	३२
अगस्त्येन च रक्षार्थं	६१	अत्यन्तं प्रीतरानस्मि	२५५
अग्रयथ तथा लोषाः	२४०	अत्यन्तमालिनो द्वेष्टः	२०६
अग्निनायेपरित्यागं	१६३	अत्यन्तापरमा मूर्तिम्	२७०
अग्निना वर्धते मज्जा	१७८	अत्यल्पोऽपि यथा गृह्णिः	२४३
अग्निरित्यादिभिर्दक्षैः	१५६	अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च	२४९
अग्निरेकेन विमेन्द्राः	८४	अतीव मरणं प्राप्तः	२७६
अग्निवर्णां मुग्धं तप्तां	१६१	अतः संसाग्नाशाय ..	५५
अग्निवर्णो जपारणः	२४८	अतः सर्वमनुष्ण्याणां ...	७०
अग्निष्टोमादिकं सर्वं ..	१०२	अथ तेषां प्रसादार्थं	२५
अग्निहोत्रसमुत्थेन	१४३	अथशिरिरसा देवं	२४
अग्नीनाथाय विधिबन्	१४८	अथराऽऽरागमभ्यस्ये	२३२
अग्न्येन च महेशानं	२२९	अथराऽऽऽन्निमारोष्य	१५३
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णम्	१८१	अथरा चित्तनादुष्प्यात्	२६८
अद्भुष्टाभ्यामुभे श्रोत्रे	२१९	अथरा तत्र बक्ष्यामि	२०९
अद्भुष्टारपि पृथ्वीपात्रं	२१३	अथरा मन्त्रिनन्त्र	२७०
अग्निरात्सर्वपापघ्नम्	३०९	अथरा मुनिशार्दूल	१६१
अग्न्याक्षीरं हेतुः स्यात्	२०	अथरा योगिनां श्रेष्ठ	२४०
अज्ञानपात्रं नन्द्यात् ..	२०३	अथरा विष्णुमन्व्यक्तम्	२३७
अज्ञानपात्रं परमं	२६६	अथरा मपिदानन्दं ...	२३५
अज्ञानमन्त्रं यः ...	२०२		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
अथवाऽहं हरिः साक्षान्	२३३	अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि ...	१६७
अथातः संप्रवक्ष्यामि १४२,	१४६,	अन्नदानपरः श्रीमान्	२७५
१५०, १५४, १६०, १६६, १७२,	१७२,	अन्नपानं तथा यस्त्रं ...	६०
१७७, १८६, १९९, २०२, २०७,	२०७,	अन्नपानप्रदानं च	५९
२१५, २२४, २२८, २३१, २३८,	२३८,	अन्यदीये कृणे रत्ने	२०४
२६४, २७७, २८४, २९७, २९३,	२९३,	अन्यानि यानि कर्माणि ...	१४७
अथाभ्यन्तरपूजाया	५४	अन्यान्सुपराणानि ...	८
अथैषां पुरतः श्रीमान्	३५	अन्यास्तु बुद्धिपूर्वं चेत् ...	१६४
अदृश्यं दृश्यमन्तराथम् ...	२३६	अन्येन पाणिना सर्व- ...	३१०
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा ...	२१	अन्येषामपि सर्वेषां	९०
अधमोऽच्युत वैश्वरय ...	२८५	अन्येषामपि सर्वेषां	३३
अधशोर्ध्वं स्थिता नाडी ...	१८९	अन्येषामपि सर्वेषां	६९
अध्वेष्यामि सदा वेदान्	१८१	अन्येषु तारतम्येन ...	२८८
अनन्तमगलं नित्यम्	२३५	अपरोक्षं पितुर्लभे ...	२७५
अनन्तानन्दबोधाम्बु- ...	३	अपरोक्षमवाप्याऽऽशु ...	२०४
अनन्तानन्दमोक्षाख्य- ...	१३६	अपानमूर्ध्वमाकुष्य ...	२१९
अनन्तो वेदवेद्यस्य	१४	अपानाख्यस्य वायोऽस्तु ...	१९१
अनया देवदेवरय	७९	अपानो वर्तते नित्यम् ...	१९०
अनाद्यन्तेऽयशो भूत्वा ...	३१५	अपूर्वापरं ब्रह्म	१९६
अनायासेन संसारात्- ...	६३	अपृच्छधेवमीशानम् ...	२५४
अनायासेन संसारात् ...	२८४	अप्रच्युतात्मभावेन ...	८२
अनुकम्पा दया सैव ...	२०५	अप्रमेयाय शान्ताय ...	८९
अनुगृह्णाव्रवीद्विभ्राः	२५३	अप्तरोगणसंकीर्णा ...	१२४
अनुवर्तेत मनसा ...	१४४	अमक्ष्यभक्षणश्रद्धा ...	२९५
अनेकक्रोदिभिः कल्पैः ...	२५२	अमवत्सूत्रकृद्विभ्राः ...	३२१
अनेकजन्मसंसिद्धैः ...	२५१	अभिज्ञरतेषु सर्वेषु ...	१४५
अनेकजन्मान्नेतृषुष्यकर्मणा ..	३०३	अभेदेन स्थितिं याति ...	७८
अनेन विधिना युक्तः ...	१६२	अमन्यत परं सर्वं ...	९५
अनेन विधिना युक्तः ...	२१४	अमन्यतारय वेदज्ञा ...	९५
अनेनाचार्यसंज्ञस्तु ...	११७	अमावास्या तदा मोक्षा ...	१९३
अनेनैवाऽऽत्मनो ज्ञानम् ...	२६४	अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ...	१६७
अन्तर्बहिश्च वेदज्ञाः	९८	अम्बिकापतिमीशानं ...	१७
अन्तर्यामीति वेदेषु ...	१०६	अम्बिकायाः प्रियोऽत्यर्थं ...	३०५
अन्नं दद्याद्यथाशक्ति ..	१६७	अम्बिकासहितो नित्यं ...	८५

श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अयं धाता विधाता च	३४	अवाप्य वेदतीर्थारये	... २७३
अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुः ...	१८३	अविनायाऽऽत्मसद्भावम्	... १२०
अयं स भगवानीशः	१८३	अविनायेनमात्मानं	... ३४
अयं साक्षान्महायोगी	१७	अविद्या पञ्चपर्यया ९४
अयत्नेन विमुच्येत ७२	अविरक्तो गृही चान्ते	... १४९
अयनं द्वेऽयने वर्षे ७५	अवेदिकाय विभाव २०८
अयमात्मविद्यामात्मा	... ८४	अवेदिकेश्वर पापिष्ठैः २५२
अयसा निर्धिता ज्ञान्ताम्	... १७४	अव्यक्तात्मालपात्रेन	... १३७
अयोग्यानां च योग्यानां	३१६	अज्ञक्तानामरक्षा च २९६
अङ्गवारे चतुर्दश्याम्	१२१	अज्ञान्यः स्वानुभूत्या च	... २६३
अङ्गवारे तथा विमाः	... १२९	अज्ञरीरं शरीरेषु १९७
अङ्गवारे तथाऽष्टम्यां	... ६३	अज्ञरीरो महानात्मा	... २२३
अङ्गवारेऽप्यमात्रास्यां	.. ७१	अज्ञुद्धो जायते भूमौ	... २७०
अङ्गवारे भृगोवारे	... १३०	अश्वत्थध्यापनं कार्यम्	... १५९
अङ्गवारे यथाऽऽद्याम्	१३०	अष्टममृतिरूपा सा १८८
अर्घ्यं दत्त्वा पुनिश्रेष्ठाः	... ४२	अमंग्या विलयं याता	... ८१
अर्धदीनस्य निन्दा च	२९६	असायदं भो नामास्मि	... १४४
अर्धनारीश्वरो भूयस	९८	अमुखे मुखमारोप्य १७१
अर्धेन नारी तरयां तु	१०७	अस्ति चैद्रम्विज्ञानम्	... ११९
अर्धोदयेऽथवा विमाः	१३०	अस्ति तत्सहस्रपुरेण	... ६१
अर्थास्मोत इति ग्यातः	९६	अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः	... ६९
अल्म्बुपा स्थिता पायु-	१८९	अस्तुचञ्चन्द्रया विष्णुं	.. ८८
अन्तराक्षययोगस्य	९७	अस्मादेन विजायन्ते	.. ८५
अन्तरानेन सर्वेषां	६१	अस्माभिः सुगमत्तया	३१७
अराशिष्टासु मर्गेषु	१६३	अस्मिन्मृष्टमिदं सर्वं	८४
अराशिष्टो र्मांशन	१७८	अग्निपयस्त्राणे चः स्नात्वा	... १२८
अरन्ध्रामासिनें तुभ्यं	.. ८९	अग्न्यं तर्पेन्म्यं माहात्म्यं	३२६
अरान्यमेतद्विज्ञानम्	१३६	अरं प्रमादन्नेशस्य	३३
अराप पश्या विष्णु	.. ७२	अग्न्यं ज्ञान्यं माहात्म्यम्	२११
अराप पर्मां नृक्ति...	... ४७	अरयं संमान्निष्पन्नं	.. २६६
अराप सर्वसंसार-...	... २७५	अभ्यासनेन चार्थेण ..	११४
अरापुष्ये प्र देवैः	.. ७३	अभ्यासनेन चार्थेण...	११५
अरापुष्येऽत्रं तरय २७५	अहं च पश्या मृतः	.. २७७
अरातज्ञानयोगस्यम्	... १३४	अहंपृथगा विमुच्येयम्	... २३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अहमेको जगद्धातुः ...	२१	आत्मा तावत्सुरा अस्ति ...	३१३
अहमेव जगत्कर्ता	३२	आत्मानं चेद्भिजानीयात् ...	१८३
अहिंसा सत्यमस्तेषु ...	२०३	आत्मानं जगदाधारम् ...	२३२
अहो ज्ञानं परित्यज्य ...	१७२	आत्मानमीश्वरं वेद ...	२८७
अहो ज्ञानापूर्तं मुक्त्वा ...	२२२	आत्मनोऽनात्मभावेन ...	२०४
अहो तेन विना लोकः ...	१३९	आत्मस्वरूपविज्ञानात् ...	२२३
अहो दुःखोदधौ ममः ...	१८१	आत्मोऽयं केवलः स्वच्छः ...	१८३
अहो महान्तं परमार्थदर्शिनम् ...	२४५	आत्मार्थं यः पचेन्मोहात् ...	१४६
अहो मायावृत्तो लोकः ...	१७१	आत्मा विद्यारतः श्रीमान् ...	२४९
अहोरात्राणि विभेन्द्राः ...	७५	आत्मा शुद्धः सदा नित्यः ...	२०१
अं		आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यः ...	२०३
आकारधारय नाम्नोऽन्ते ...	४१४	आत्मैवेदं जगत्सर्वम् ...	२२३
आकाशादिमपञ्चाय ...	९०	आददीत यतो ज्ञानम् ...	१४४
आकाशान्तरतथा माज्ञ ...	२२८	आदर्शो निर्मले यद्दत् ...	८३
आकाशो वर्षकः पादः ...	१७९	आदाय श्रद्धया विमाः ...	४२
आकृतिं दत्त्वाऽशुद्धाम् ...	१०८	आदित्यं चन्द्रमग्निं च ...	१७४
आगता अपि सुरासुरा जनाः ...	३२४	आदित्यसंनिधौ लोकः ...	२८७
आग्नेयं नवगं पश्चात् ...	८	आदिमन्न भवत्यन्तः ...	११९
आग्नेयनर्तकाख्यः सः ...	११६	आदिलिङ्गे महाविष्णुः ...	१२४
आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य ...	८३	आद्यस्योदशाध्यायो ...	११
आचार्य एव संसार— ...	२८४	आद्यः सप्तकर्तृ प्रोक्तो ...	१०
आचार्यनिन्दाश्रवणम् ...	२९६	आनन्दाविर्भवं यावत् ...	२२०
आचार्यानुत्तया युक्तः ...	१४६	आपो नारा इति प्रोक्ता ...	८८
आचार्येऽनीद्वरज्ञानम् ...	२९६	आम्नायान्तैरुसंवेशः ...	३१७
आचार्यं बालबुद्धिश्च ...	२९६	आयसं मुसलं तीक्ष्णम् ...	१६२
आच्छादनं तथा कन्याम् ...	१५५	आराधयेदविर्मात्या ...	५५
आवताचिरवर्षाय ...	३२५	आराध्यते प्रसादार्थम् ...	१३८
आत्मतत्त्वतिरस्कारात् ...	७८	आराधयेद्द्विजमुखे ...	१६७
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात् ...	२६५	आराध्य श्रद्धया संतः ...	२९९
आत्मनिष्ठं च मां विष्णो ...	३०५	आर्द्रायां प्रातरेव त्वं ...	३१९
आत्मनः परमा मुक्तिः ...	२६४	आर्द्रायां मृगशीर्षं वा ...	१२२
आत्मपिज्ञानिनो निष्ठाम् ...	२९०	आवासभूमिदो रीद्रम् ...	२७५
आत्मरथं तीर्थमुत्सृज्य ...	१९४	आविर्भूय सर्वज्ञः ...	२५०
आत्मरथं यः दित्यं त्यक्त्वा ...	१९६	आविर्भूतस्वरूपा श्रीः ...	२७७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
आश्वत्थं वा ननु सौम्यम्	१४३	इत्येवं मानसं छन्नः ..	३२
आसनं विजितयेन	२१४	इत्याकर्ण्य मुनीश्वराः .	१२०
आसनानि पृथग्क्षये	२१२	इत्यालोचनमर्थज्ञाः	२०८
आसनापादने चार्थं	५१	इत्युक्त्वाऽन्तहितः श्रीमान्	१००
आसीदेकार्णवघोरं	८७	इत्युक्त्वा भगवानुद्रः ...	२४
आरते त वेदविन्देष्टं	३००	इत्युक्त्वा भगवानुद्रः	२९
आस्यनासिः सौम्ये ..	१९०	इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान् .	३४
इ		इत्येवं प्राथितः सम्पक्	३०४
इति चित्तव्यवस्था या	२३०	इत्येवं प्राथितः सर्वैः	१२५
इति ज्ञात्वा पुनः सर्वम्	२४१	इत्येवं बहुधा विप्रः	४५
इति तत्र परमायः सर्वेऽदान्त	२९०	इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हरः	३०७
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ	२३९	इत्येवमुक्त्वा भगवान् .	२४५
इति पृष्ठा मुनिश्रेष्ठे	१३४	इदतया न देवेशम् ..	२३६
इति ब्रह्मादयः स्तुत्या	३८	इदानीं श्रौतुमिच्छामः	१३४
इति माहेश्वर वाचयम्	२७६	इन्द्रजित् नरादातुम् ..	१२८
इति यो वेद वेदान्तः	२८८ २८९	इन्द्रियाणि समाहृत्य	२३०
इति विज्ञाननिष्पत्तिः	२०६	इदया वायुमाहृष्य	२१५-२१९
इति विज्ञानसपत्न	२४३	इदया वेदतत्त्वन	२१९
इति शु वा गिरा नायः	१९७	इदयाः वृण्णलीस्थानम् ...	१९४
इति शु वा दिना. सर्वे	२८४	इटा चोत्तरनासान्तम् ...	१८९
इति शु वा महा मानो	३०	इह लोके सुखी भूत्वा .	१६६
इति शु वा महा मानो	६४	इहैव सन्त्यजानाङ्गम्	२७१
इति शु वा मुनिश्रेष्ठा	३९	इ	
इति शु वा मुनिश्रेष्ठाः	४९	इजानं सर्वे विद्यानाम् .	२८३
इति शु वा मुनिश्रेष्ठा .	९१	इश्वराणां च सर्वेषां .	६७
इति शु वा मुनिश्रेष्ठाः	१११	इश्वरे च सुखी वेदे	२९६
इति शु वा मुनिश्रेष्ठाः	१३९	उ	
इति शु वा मुनिश्रेष्ठा.	१८४	उपारं च महाशय्ये	२४१
इति सुतस्य शु वा	८५	उत्तो मुग्धाभिरागीति	६८
इति स्तुत्या महादेवम्	१९८	उर्जापीपाय देवाय ..	३२५
इति स्तुत्या महादेवस्य	२३५	उर्जापेपन्तु सरेषाम्	२१०
इति स्तुत्या महादेवस्य	१३	उर्जापेपन्तु सरेषाम् ...	२१०
इति स्तुत्या महादेवस्य	५१	उर्जापेपन्तु सरेषाम् ...	२१०
इति स्तुत्या महादेवस्य	९१	उर्जापेपन्तु सरेषाम् ...	२१०

श्लोकाचरणानि	पृष्ठङ्का	श्लोकाचरणानि	पृष्ठङ्क
उत्तमास्ववराज्जातः	११४	ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	... २३४
उत्तमा वृत्तिमाश्रित्य	१५९	ऊर्ध्वरेता उमाभक्तः	. २४९
उत्तमो ब्राह्मणः भोक्तः	२८५	ऊ	
उत्तमः पञ्चधा भोक्तः	२८५	ऋक्षसंज्ञां नदीसंज्ञाम्	.. १४६
उत्तरोत्तरलाभे तु	१५७	ऋग्वेदः प्रथमः भोक्तो	१६
उत्थानं च शरीरस्य	.. २२१	ऋग्वेदोऽयमकारारख्यः	.. २४०
उत्पन्नाना मनपृना	८०	ऋतुकालेऽङ्गनासेवाम् १४६
उत्पन्नाया मनोवृत्तिः	१६४	ऋतुकाले यदा शुक्रम्	.. १८०
उत्तानपादसंज्ञश्च	१०८	ऋते साक्षान्महादेव ८५
उदान ऊर्ध्वगमनम्	१९१	ऋषिं छन्दोऽधिदैवं च	२१०
उदानः सर्वसंघिरथः	... १९०	ए	
उद्भृत्य तस्मै प्रददौ महात्मा	३०१	एकं कर्माऽऽन्तरं बाह्यम्	२६७
उपद्रवन्ति पापिष्ठाः	१७५	एक एव शिवः साक्षात्	८१
उपनीतो द्विजो वेदान्	१४२	एकद्वित्रिभेणैव १८१
उपवासं करोत्यत्र	२७६	एकपादो द्विपादश्च	.. १३४
उपवीतं पुनर्दत्त्वा	४३	एकयोजनरिस्तीर्णम्	१२६
उपस्थरयापि विभेन्द्राः	१७८	एकरूपो महादेवः २८८
उपरथानं ततः कुर्यात्	१४७	एकविंशतिभेदेन	.. १६
उपरपृश्य त्रिपवणम्	१५२	एकादश्याष्टुषोष्यैव	.. १६७
उपारुक्षाना सर्वेपाग्	२८३	एकः स भिद्यते भ्रान्त्या	२३८
उपारस्ते ब्रह्मसारूप्यम्	१६९	एतच्च दुर्लभं भोक्तम् २३७
उपारस्ते रुद्रसालोक्यम्	२६८	एतद्धि जन्मसाफल्यम्	. १८४
उपास्थमाना मुनिभिः	२७७	एतारिपन्नन्तरे श्रीमान्	... १२७
उपारयमानः सर्वात्मा	.. २५३	एतास्मिन्समये तस्य	.. ९८
उपोष्य प्रातरेवेशम्	१२५	एतान्नितीर्थानि पुरोदिवानि	१३१
उपोष्य रजनीभेजाग्	१२१-१३१	एभिः सह वसेद्यत्तु	.. १६१
उपोष्यैर्क दिनं दृष्ट्वा	३२२	एवं वर्मानुरूपेण	१११
उगार्धदेहं धरदम्	२३१	एवं कृत्वा ततं देवा	२५
उमासहायो भगवान्	२५३	एवं चिरमते काले	. ४७
उवाच देवदेवेशं	. ९९	एवं ध्यानपरः साक्षात्	.. २३६
ऊ		एव नन्दीशवचनं	.. ३२०
ऊरुभ्या सहिताः स्त्रीभिः	११३	एवं निशम्य पुरुषोत्तम २८१
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं	... ८७	एवं निशम्य भगवान्	.. २९२
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	..	एवं निशम्य भगवान् ३८१

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः
एवं बहुविधा ज्ञेया	२६०	क	
एवं पापफलं ज्ञात्वा	१७६	रुद्रभाय नमस्तुभ्यम्	३२६
एवं पापफलं भुक्त्वा	१७६	रुद्रं ब्रह्माऽऽजद्विद्रा	९२
एव पृष्ठो महादेवः	२५४	स्ताचित्पङ्कजं विमाः	११३
एवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैः	७	रुन्था रीषेणमान्गायम्	१५६
एव महेश्वरः साक्षात्	३१७	रुन्द्रमये स्थिता नाडी	१८७
एवं महेश्वरान्नानम्	३०८	रुन्द्रस्थान मुनिश्रेष्ठ	१८६
एव महेश्वराद्विष्णुः	२९६	रुन्थादानं च सुरयं स्यात्	१६
एव मा यो विजानाति	२९	रुन्थादानप्रदानेन	७५
एव विचित्रं जगदन्तारात्मा	१०३	रुपर्दिने नमस्तुभ्यम्	३०५
एवं सप्तसरेऽर्वाते	६२	रुपर्दीं शाल्यण्डश्रीं.	३१०
एव समभ्यसेन्नित्यम्	२१६	रुप्यास्पासनपद्वक्त्र	२३२
एव सुरासुरैरन्यै.	३२६	रुसालारणे तथा केचित्	१७५
एव भूतस्यः श्रुत्या	३०७	रुसाले तु तथा केचित्	१७५
एव सृष्ट्या पुनर्घ्राया	१४	रुर्मर्कुरे नमस्तुभ्य	९०
एवमभ्यमतस्तस्य	१६५	रुर्मणा केचिद्विन्दन्ति	२२३
एवमभ्यसतस्तस्य	२००	रुर्मणौव समुत्पन्नम्	११०
एवमाज्ञापितस्मै	३२०	रुर्मणौवापमं मुक्तिः	३६७
एवमात्मानमद्रुद्रम्	२९१	रुन्नादिसुगर्भन्तार	१००
एवमुक्तस्तु वैश्वोऽपि	६२	रुन्निता मायया तद्वत्	२८८
एवमुक्त्वा महादेवः	१११	रुन्त्ये सूत्रेऽथवा देदे	२०९
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	१३२	रुन्मादाऽवमनो विद्वान्	१५८
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	३०१	रुन्मादेऽन्तरिज्ञानम्	२३७
एषां यत्तारजन्तूनां	६६	रुन्मान्मासत्रयं पूर्यम्	१६४
एषामन्यतमे स्थाने	७३	रुन्मादन्प्रिणा योनिम्	१७२
एषु न्यानेषु रिषेन्द्रा.	१००	रुन्मि रीग्यनङ्गानाम्	१७२
एषैव परमा मुक्तिः	२५८	रुन्मिरीत्वाङ्गभ्यः	१६९
ते		रुन्मिदनं मेधनं घृतात्	१७५
तेष्वरूप्यं मुने यत्नत्	२०५	रुन्मिरेषु र्ग्यनिद्रादि	१५१
तेश्वरं परमं तत्त	२	रुन्मान्मासत्रयं पूर्यः	२४८
ॐ		रुन्मा रश्मिभ्यस्तु	३१०
ॐपापं शरीरमिगेतद	२४	रुन्मिरेषु र्ग्यनिद्रादि	१५५
ॐपश्याभ्यांऽममम च	१७६	रुन्मादन्प्रिणा योनिम्	१६३

श्लोकायचरणानि	पृष्ठ क्र.	श्लोकायचरणानि	पृष्ठ क्र.
क्षीरोदशाचिने तुभ्य	९१	कुन्देन्दुसदशाकारः	२५१
क्षुत्पिपासाभिभूताश्च	१०२	कुर्वन्शुश्रूषण नित्यम्	१६४
क्षोभवः कालतत्त्वरय	३१७	कुर्वन्नाभैररात्रेण	१७६
फानिचिद्वदवाक्यानि	८३	कुल पत्रिन जननी ज्ञतार्या	२४४
काम मोहं तथा लोभम्	१४३	कुहो, कुर्वता प्रोक्ता	१९०
कामिरादिप्रभेदाना	८	कुह्याश्च हस्तिनिहायाः	१८९
कामः क्रोधश्च लोभश्च	२९३	कूर्परागो मुनिश्रेष्ठ	२१४
काम्प्यानि च तथा कुर्यात्	२२७	कृतदारः पुनर्थनान्	१८२
कायेन मनसा वाचा	२०४	कृताञ्जलिपुत्र भूत्वा	३०८
कारी चारत्तमारयायाम्	११८	कृतार्थं द्वावर, माक्त.	७६
कार्यवद्व्यक्तताभावात्	७९	कृपया पाकयज्ञात्	२९८
कालपाशविनाशाय	—	कृष्णाजिन च कापायम्	१४२
कालरूपः कलामाली	२४८	केचिच्चण्डाभिधे केचिन्	१७५
कालसंरया कथं विद्वा	७४	केचिच्छिरोत्रत माहुः	२११
कालसंरया मया वक्तु	७४	केचिन्हीसोमनाथाख्य	४८
कालेन देवताप्राप्ति—	२८०	केचित्समुचित कर्म	६५
कालेन महता दान्त.	४६	केचित्स्थाने महेशस्य	६६
कालेन हरितना चान्येः	७२	केचित्त्वे र्वे शृहे देयं	४८
कालो माया च तत्कार्यं	८०	केचिदन्येषु पापिष्ठाः	१७६
कालो मायात्मसन्न्यात्	१३८	केचिदक्षिणकेलासं	४८
काश्चिच्छररसामीप्य	२५९	केचिद्रोगेच्छया देव	४८
काश्चिच्छररसारूप्य-	२५९	केचिद्यत्र प्रशसन्ति	६५
काश्चित्सत्त्वगुणोद्भवात्	८०	केचिद्वल्मीकनाथ्यं	४८
काश्चित्सदाशिवार्दीनाम्	२५९	केचिद्द्वाराणसां गत्वा	४८
किमत्र नहुनोक्तेन	४९	केवल कृपया साक्षात्	१२३
किरीटकेयूरधरम्	२३७	केवल ब्रह्मरूपोक्ता	२५७
किरीटकेयूरधर*	२५२	केलासाखिखरे रभ्ये	१३३
कीर्तिकामोजनल तद्वत्	१७०	केलासे सभ्ययो, शभुः	३१८
कुक्कुटाण्डचटाकारम्	१८६	कौञ्ज्य सत्सारमग्नानां	८५
कुटिला नाम या लोके	१२४	कौमारो नवम प्रोक्त	९७
कुटीचकश्च सन्नयरय	१५५	काशेग तिचिरि, क्षामम्	१७२
कुटीचकाश्च हसाश्च	१५८		
कुटीचको मुनिश्रेष्ठ*	१५४		
कुन्देन्दुसदशाकारम्	२३७		

ख

सनकाद्राजकन्यायाम् ११७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ग			
गङ्गाद्वारे महातीर्थम्....	१२१	चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वत् ...	२९०
गङ्गाधरं शिवं भ्रान्तम् ...	२८२	चण्डालपुलकसत्त्वं च....	१७२
गङ्गाप्रवाहवचस्य ...	१९८	चतुर्थत्तु मुनिश्रेष्ठाः....	११
गङ्गायां द्वादशशब्दस्य ...	१२२	चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो ...	९७
गच्छन्नत्यन्तवेगेन ...	१२६	चतुर्धा स्वण्डिता साऽपि ...	१०
गन्धधूपं तथा धूपं ...	५१	चतुर्भुजं शरच्चन्द्र-... ..	१३५
गर्वा संरक्षणाभावः ...	२९४	चतुर्भुजं समासीनम्....	२३२
गान्धारी हस्तिजिह्वा च ...	१८९	चन्द्रमादित्यमनिलम् ...	२००
गुणत्रयात्मने तुभ्यं ...	९०	चन्द्रलोकमवामोति ...	१६८
गुणेन तपसा छन्नो ...	८१	चरित्वा शिवगङ्गायां ...	३२४
गुदाद्यु व्यङ्ग्यलादूर्ध्वम् ...	१८६	चित्तक्षोभनिवृत्तिर्था....	२०५
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि ...	२०९	चित्तपाकानुगुण्येन ...	२६०
गुरोरनिष्टाचरणम् ...	२९३	चित्तमन्तर्गतं दुष्टम् ...	१९५
गुल्फौ च कृपणत्वाद्यः ...	२१६	चिरवासा भवेत्कुर्यात् ...	१५०
गुह्यतीर्थमिति ख्यातम् ...	१२६	चौर्योच्छृष्टेण शूद्रायाम् ...	११६
गुह्यतीर्थमिदं गत्वा ...	१२७	चौर्यादस्यामनेनोत्थः ...	११४
गृहस्थादाश्रमाः सर्वे....	१४९	चौर्येणास्यामनेनोत्थः ...	११५
गृहस्थोऽपि वनरथस्य ...	२८६	छ	
गोक्षीरधवलाकारम् ...	२३२	छत्रपादुकयोर्दानं	५९
गोक्षीरधवलाकारम् ...	२८२	छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्ध्वा ...	१७४
गोक्षीरधवलाकारः ...	३१०	ज	
गोमूत्रैव कृतमूत्रं ...	२९८	जगतः कारणं बुद्ध्वा ...	२९
गोमूत्रं वा घृतं तोयम् ...	१६४	जज्ञिरे देवदेवोऽसौ ...	३९
गोबालरज्जुसंघर्षं ...	१५५	जनिते जनेन शूद्रायाम् ...	११७
ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं ...	८	जन्मनाशाभिभूताश्च ...	२५८
ग्रन्थतः पञ्च पञ्चाशत् ...	९	जन्ममृत्युभयाविष्टाः ...	९९
ग्रामादाहृत्य वाऽग्नीयात् ...	१५०	जपित्वा लक्षमेकं वा... ..	३१०
ग्रायापणमुतो ग्रीष्मः ...	२४८	जय कामहर राज्ञ ...	१९८
ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा ...	१४४	जय देव परानन्द ...	१९७
ग्रीष्मे पञ्चतपत्र स्थात् ...	१५२	जय पूर्ण महादेव ...	१९७
च			
चतुर्पोद्दये चैव ...	३२२	जय अक्षयदिशिः पूज्य ...	१९८
		जय भस्मरतानां तु ...	१९८
		जय रागहरश्चेत् ...	१९८

श्लोकानुसंख्यानं	पृष्ठाङ्क	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्का
जय सर्वाङ्गसंपूर्ण	१९८	ततोऽपि देहम् यत्थम्	१०१
जयाहंकारशुभ्र	१९८	ततोऽपि च समैव	१०
जलपात्रमदान च	५९	ततोऽन्या तिसहस्रेण	९
जलस्य चलनादेव	२९०	ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु	८
जातः श्रेष्ठेण राजन्याम्	११६	ततो भागवत मोक्ष	८
जानूर्बोरन्तरे चिम	२१२	ततो मज्जोद्भवत्तस्मान्	१८०
जान्वन्तः पृथिवीभागः	२२८	ततो वासिष्ठुल्लेङ्गस्य	९
जात्रालान्ययनान्तरत-	२४९	ततो विश्वाधिक रुद्र	३५
जात्रालो जमदग्निश्च	१३३	ततः श्रोत्रो महानस्य	९८
जायते तच्छिष्यज्ञान	६८	तत पूर्वप्रदानीय	९१
जायते बाधुना याति	१८२	ततः प्रशान्त सुभगाऽतिप्रिमिता	३०३
जितेन्द्रिय जितशोधम्	२३३	ततः मसन्नः सर्वज्ञः	३०१
जितेन्द्रियाय नित्याय	१४०	ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वात्	३०१
जितेन्द्रियो जितशोध.	१५१	ततः प्रसन्नो भगवत्	२५२
जिह्वया बाधुमाकृष्य	२२८, २२९	तत मसन्नो भगवान्महेश्वर	३२३
जिह्वाया वरुण प्राणे	२२९	ततः सत्त्वगुणक्षोभात्	१३७
धीवमोक्षरभत्वेन	२४२	ततः सभापतिं नित्य	२०३
जैगीपव्यस्य पुत्रश्च	२४९	ततः सुराश्रेष्ठर्त्वीव सत्तमाः	३११
ज्ञानं वेदशिरोद्धृत-	६८	तत्र तत्र महाभोगात्	२६८
ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानात्	२७२	तत्र देव्या समासीन	६७
ज्ञान वेदान्तविज्ञानम्	२४३	तत्र युक्त्वा महाभोगात्	२६९
ज्ञाननालमहरकन्दे	२३४	तत्र वर्तनमाश्रेण	२७२
ज्ञानयोगपराणा तु	२९५	तत्र शान्त्यादिक सर्वम्	३१६
ज्ञानशौच परित्यज्य	२०७	तत्र सर्व पर ब्रह्म	२६७
ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुः	२२२	तत्र सर्वे सुरा विषाः	३९
ज्ञानामृतरसो येन	२०२	तत्र सर्वो भगवान्विष्णुः	१०६
ज्ञानाम्भसैव शुद्धस्य	२०७	तत्र स्नात्वा स्वो देवे	१२१
ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति	२४६	तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या	१२०
ज्योतिष्टोमादिक कर्म	२७०	तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यः	२८०
ज्योत्स्नारूपेण निष्कल	२०९	तत्रापि कौनस्तान्नाऽपि	३१९
त		तत्राऽऽह या रविनित्यम्	१७७
तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा	९५	तत्रापकात्त्वमात्मानम्	१६५
त सतोप विदुः भाज्ञा.	२०८	तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्	२२५
तत्तद्यतुर्मुख. सस्य	१०९	तत्सर्वं श्रोतुमिच्छाम	३०९

श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्कः	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्कः
तथा मार्गा च पैत्रेयी....	२७४	तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः...	१७४
तथाऽशुभ्रल्यः कटी कुक्षिः...	१८०	तप्ततैलकदाहेषु ...	१७३
तथा जाग्रत्पञ्चोऽपि ...	२८९	तप्यनेकधा विद्धि....	२८४
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण ...	२६५	तपसा कालस्त्रारुचः ...	१३७
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण ...	२६५	तपस्याकं महाभाग ...	२०
तथाऽनेन भगवत्येतत्....	३४	तमेव परमं देवं ...	२६
तथाऽपाने कटिद्वे ...	२२६	तमेव रुद्रमीशानं ...	२६
तथा पशाभिधायी च ...	१७५	तपेव शंकरं साक्षात्...	२६
तथाऽपि कालोऽसत्यत्वात् ...	८०	तमेव सत्यमीशानं ...	२७
तथा विङ्गल्या प्राणः ...	१९४	तमेव सर्वमानन्दं ...	२६
तथाऽपि देवदेवरय... ..	३१८	तमेव सर्वलोकेषां ...	२६
तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि ...	३०९	तमोभिभूतचित्तय ...	२९७
तथाऽपि मनिशादूलः ...	१४	तमो मोहो महामोहः....	९४
तथाऽपि शिवरूपेण... ..	८२	तयोरन्नमदच्चा तु ...	१४७
तथाऽपि संग्रहेणाहं ...	७४	तयोर्नाशि महाविष्णो ...	२६५
तथा लङ्गन्दादयो देव्यः ...	३५	तयोः सत्त्वमिधानस्य ...	१७८
तथा सत्त्वगुणच्छक्रो ...	८१	तय द्रोहरत्त्वदीयानाम् ...	२९३
तथा समष्टिभूतानाम्....	१०५	तव सागीप्यमाशोति... ..	२६९
तथैव ब्रह्मविन्द्रेष्ट्याः ...	१०६	तस्कराणां नयस्तुभ्यम् ...	३२६
तदद्य भगवन्गृहि ...	२७३	तस्मात्तज्जपमात्रेण ...	१७१
तदन्तं भवत्यैव ...	६३	तस्मात्पशुनां सर्वेषाम् ...	२८१
तदभेदेन सोऽप्यात्मा ...	३१४	तस्मात्प्रसादसिद्धयर्थम् ...	३१९
तदहं श्रुतवान्ब्यासात् ...	१३६	तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ...	१२०
तदाऽऽस्यं विपुवं शोक्तम् ...	१९२	१६५, १८४, २०७, २१०	
तदाऽन्त्यं विपुवं शोक्तम् ...	१९३	तस्माद्ज्ञानिभूतानि ...	२२३
तदिदं कृपया वक्ष्ये ..	६७	तस्मादन्तर्गता वर्णाः... ..	२९०
तदुच्यते शोक्तम् ..	१९२	तस्मादयत्नतो मुक्तिः ...	७०
तदैवेतान्बुधो नष्टे ...	८७	तस्मादात्मविदः सर्वे ...	३०५
तद्गतो भगवान्ब्रह्मा....	१०५	तस्मादेव मया शोक्तः ...	२८१
तद्गुणशेषामृतपानशान्त- ...	३०१	तस्मादिने दिने यूयम् ...	१४२
तद्गैर्यं मरुणा तुल्यं ...	१४७	तस्माद्ब्रह्मात्मैकानम् ...	३०७
तद्गानिभयाविष्टं ...	४६	तस्माद्ब्रह्मिर्मुनयः ...	१३२-१९८
तद्गच्छं चरेतेन ...	१६४	तस्माद्भवन्तोऽपि शोक्तवर्त्मना ...	३२१
तद्गताम्रवर्षाहं ...	१७४	तस्माद्भवन्तोऽप्यमुना ...	४९

श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्योगानुगुण्येन ...	१५७-२०६	तीर्थे दाने तपोयज्ञे	१९५
तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिः ...	२४३	तीर्थेषु श्राद्धकाले वा ...	१३२
तस्मिन्मत्तः पृथङ्नास्ति ...	२४१	तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत् ...	९
तस्मान्मायामयं भोगम् ...	१७१	तृतीया शङ्करा विमाः ...	९
तस्मिन्भवत्या नरः स्नात्वा ...	१२६	तेन द्रमिल उत्पन्नः	११७
तरिम्नभवति या लज्जा ...	२०९	तेनार्थितं श्रुतं तेन ...	१४८
तस्मै दत्तं धनं किञ्चित् ...	४५	तेनैव हेतुनाऽप्यस्य ...	३०३
तस्य काचित्सुराः शक्तिः ...	३१४	तेनैवाभिहितः पश्चात् ...	१४४
तस्य गोरक्षणं चापि ...	३०१	तेभ्योऽर्थाता श्रुतिः सर्वैः ...	१७
तस्य दक्षिणतोरे श्री— ...	१२६	तेभ्यः स्थूलाम्बरं वायुं ...	१००
तस्य पुण्यं च पापं च ...	२२७	ते मुच्यन्ते हि संसारान् ...	१४६
तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिन् ...	२७५	तेषां कर्ताचक्राः श्रेष्ठाः ...	१६९
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि ...	१६८	तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः ...	५९
तस्य मुक्तिरयत्नेन ...	७२	तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ...	४९
तस्य वाचि सदा वेदाः ...	१६८	तेषां मध्ये महादेवः ...	२१
तस्य वेदविदां श्रेष्ठाः ...	११३	तेषां शिष्याः शशिष्याश्च ...	३९
तस्य शक्तिं समाहृत्य ...	३२	तेषामध्येतृविदेषः ...	२९४
तस्य शिष्यरतु विमन्त्राः ...	३२१	तेषु प्राणादयः पञ्च ...	१९०
तस्य शिष्या ग्रहाभागाः ...	१७	तेलाभ्यङ्गं तथा पुजां ...	५८
तस्य ह् श्रुणं नित्यं ...	३००	त्रिकोटिहास्ये कावरी ...	२२९
तस्य शुश्रूषणे नित्यं ..	३०८	त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या ...	१४८
तस्य संसारविच्छेदम् ...	२८३	त्रिपुण्ड्राद्दूलनं कुर्यात् ...	१५६
तस्य संध्या च संध्यांशः ...	७७	त्रिपुण्ड्राद्दूलनद्वेषः ...	२९३
तस्य सिद्धा परा मुक्तिः ...	७१	त्रिमूर्तानां महेश्वर्य ...	९८
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारं यः ...	१२५	त्रियायुषं जमदग्नेः ...	१४४
तस्यापि ब्रह्मविच्छेष्टाः ...	४७	त्रिलोचनं चतुर्वर्तुम् ...	२३१
तस्यामार्द्रादिने स्नाति ...	१२५	त्रिशतैः पट्टिभिः कल्पैः ...	७७
तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च ...	३०४	त्रिःसप्तकुलमुद्भृत्य ...	१७१
तानहं जमशो वक्ष्ये ...	२०८	त्रेताद्वापरत्तिष्याणां ...	७६
ताभ्यः ख्यात्यादयो विमाः ...	१०९	त्रैयम्बकेण मन्त्रेण ...	१४८
तारकं ब्रह्मविज्ञानं ...	७१	त्यक्तकर्मकलापस्य ...	२८
तासां त्रिंशत्कला तासां ...	७४	त्वत्पुत्ररयापि वक्ष्यामि ...	२९८
तिलकारित्त्रियां जातः ...	११८	त्वदर्शनैव समस्तारोगतो ...	३०४
तीर्थानि त्रैयपूर्णानि ...	१९५	त्वमपि श्रद्धया विद्धि ...	२६३

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
रूपमभ्यत्यन्तकल्याणः	... २८१	देवतीर्थमिति ख्यातम्	... १३०
द		देवदेवाय देवाय	... १८५
दंप्राभ्यामुज्जहारैनां ८८	देवदेवोऽपि संतुष्टः	... ३२०
दक्षिणायनमित्युक्तम्	... १९१	देवदेवो महादेवः	... ३८-१११
दक्षिणीोत्तरपादं तु	... २१३		१२८-१२७
दक्ष्या पुत्रादिभिः सार्धम्	... १२२	देवसर्ग इति ख्यातः	... ९५
दक्ष्या भोगानवाप्नोति	... २९९	देवानृपीन्पितृन्स्नात्वा	... १४३
ददाति धनमन्यद्वा	... १२९	देवाश्च ब्रह्मविज्ञानम्	... ३१७
ददाति विदुषे वस्त्रम्	... १२५	देवी पुनः प्राह गृह्य	... १३१
दधानं सधेतस्वाक्षम्	... २८३	देवोऽपि देवीमालोक्य	... १३५
दन्तमूलात्तथा कण्ठे	... २२६	देव्या अङ्गे समासीनः	... १३५
दर्शनान्तरपरीनान्तरय	... १५९	देहाद्यात्ममति विद्वान्	... २२७
दरयोजतो मुनिश्रेष्ठाः	... ११८	देहमध्ये शिखिरयानम्	... १८६
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा	... १६८	देहश्चोच्छिष्टते तेन	... २१७
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते	... ३१९	दोषसंभावनाऽस्त्येव	... २७८
दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैः	... ७६	दोषन्त्यां ब्राह्मणाज्जातः	... ११४
दीर्घबाहुर्विशालासः	... ३१०	दुत्तताम्रादिभिरतेषात्	... १७५
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यम्	... ३०५	क्षदशाब्दानि संतप्तः	... १६१
दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि	... १७४	द्विजोत्तमायां चण्डालात्	... ११७
दुर्वृत्तरापि संसर्गः	... २९४	द्विजोत्तमायां दौष्यन्तात्	... ११६
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा	... १५९-२४३	द्वितीयं नारसिंहाख्यं	... ८
दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा	... ४७	द्वितीयां संहितां वक्ष्ये	... १०
दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः	... ३५	द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः	... १०
दृष्ट्वा दध्नसभां दूरे	... ४६	द्विराचम्य पुनः स्नात्वा	... १४७
दृष्ट्वा दध्नसभामध्ये	... ३२१	द्विवारं वा क्षमोऽश्नीयात्	... १४७
दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण	... ३००	द्विसप्ततिमहन्नाणि	... १८६
दृष्ट्वा मदक्षिणीकृत्य	... २७५	द्वैतवस्तुविनाशे च	... २६५
दृष्ट्वा मसाटेन महचरेण ते	... ३२३	ध	
दृष्ट्वा यथार्हं संपूज्य	... ७	धनंजयस्य श्लोकादि...	... १९१
दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवम्	... १२१	धनं धान्यं च वस्त्रं च	... ३२४
दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना	... ८८	धर्मरूपवृत्तोपेतम्	... २८३
दृष्ट्वा तथायातिसंभ्रान्ताः	... २५०	धर्मस्य दत्ता दक्षेण	... १०९
देवतां महतीमन्याम्	... १९६	धर्माधर्मवशात्पुंताम्	... १८२
देवतानामहं मुरुर्यः	... ३१६	धर्माधर्मैश्चारातित्वे	... २९४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठं	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठं
धर्माधिमात्मशुद्धयर्थम् २१०	नमस्ते सत्यरूपाय ३६
धान्यचोगे भवेदासुः १७२	नमस्ते सर्वलोकानां ३५
धारयेत्परया भक्त्या	.. २००	नमस्ते सुखरूपाय ३६
धारयेत्पूरितं विद्वान् २१६	नमस्ते सोमरूपाय ३६
धारयेद्बुद्धिमाहित्यम्	... २२९	नमस्ते रपर्शरूपाय ३६
ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या १३२	नमामि सत्यविज्ञानम् १८५
न		न मांसचक्षुषा निष्ठा...	... २९१
न कर्ता नैव भोक्ता च २९०	नमो दिग्वाससे तुभ्यम्	... १८५
नकारं च मकारं च २२६	नमो नक्षत्ररूपाय ९०
नत्वा परापरविभागाविहीनबोधः	२८२	नमो नमो नगस्तुभ्यम्	... १८५
न हृष्टा न श्रुता विष्णो	... २५७	नमो नमः कारणकारणाय ते	१८५
न देहेन्द्रियशुद्धयादिः	... २३०	नमो निचेरवे तुभ्यं...	... ३२६
न देहो नैन्द्रियं प्राणः	... २९०	नमो भक्तभवच्छेद—	... १४०
न बुद्धिभेदं जनयेत्... २०२	नमो मौञ्जाय शृभ्राय १४०
नमस्तु भ्यं वराहाय ९०	नमोन्तां शिवभक्तं वा... २१६
नमस्ते अस्तु धन्वने...	... ३२४	नमो व्यासाय गुरवे ३२७
नमस्ते घ्राणरूपाय ३७	नमोऽस्तु नीलग्रीवाय ३२५
नमस्ते चित्तरूपाय ३७	नमोऽस्तु हराय देवाय १३९
नमस्ते हृष्टिरूपाय ३७	नमः कृष्णाय सर्वज्ञ-	... ९०
नमस्ते देवदेवेश ३५	नमः पराय रुद्राय १४०
नमस्ते देहरूपाय ३७	नमः पर्वतराजेन्द्र-	... १४०
नमस्ते पद्मनाभाय ९०	नमः प्रद्युम्नरूपाय ९०
नमस्ते पाणिरूपाय ३७	नमः शिवाय साम्बाय ३२६
नमस्ते ब्रह्मरूपाय ६३	नमः शिवाय सोमाय	.. १८४
नमस्ते भूमिरूपाय ३६	नमः शिवापाञ्जितविग्रहाय ते	१४१
नमस्ते मानरूपाय ३७	नमः संसारदत्तानां ९०
नमस्ते मितिरूपाय ३७	नमः सोमाय रुद्राय १८
नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्	३२५	नम स्वयंभुवे तुभ्यं ८९
नमस्ते रसरूपाय	३६	नरो मुक्तिमवाप्नोति २९९
नमस्ते लिङ्गरूपाय	३७	न रत्नं न च गन्धाल्पम्	.. २३५
नमस्ते विश्वनाथाय	३५	नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः ३१८
नमस्ते वेदवेदान्तैः	३५	नवधा भेदितोऽथर्व- १६
नमस्ते व्यक्तरूपाय	३६	न विधिर्न निषेधश्च	... २९०
नमस्ते श्रोत्ररूपाय ३७	नश्यन्त्येव न संदेहः १६५

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः ।	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः
न सिध्यत्येव सुश्रोणि	२७९	निहृद्वायुना टीक्ष्णः	२२०
नष्टे पापे विशुद्ध रयात्	२२२	निर्झतिर्दरुणो वायुः	१८५
न स्वभावाज्जगज्जना	१११	निवातद्रीपवत्तस्मिन्	२३४
न हि स्वतन्त्रारते तेन	२७९	निवृत्तः स्वप्नवत्सोऽयम्	२६२
नागः कर्मक्ष कृकरः	१९०	निशम्य वेदार्धमशेषमच्युत'	३०७
नागाटिवायवः पञ्च	१९१	निहत्य तारङ्गं विष्णो	२७४
नाडीशुद्ध सदासारम्	१९६	नीलरुण्डं विरूपाक्ष	३२४
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य	२२६	नीलरुण्डो निराधारो	२५
नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य	२८७	नीलरुण्डो विरूपाक्षः	४९
नानायज्ञसमाकीर्णं	१३३	नीलधीरं चिर स्मृत्वा	१३५
नानाबोक्सिहस्ताणि	१८१	नीवारशूक्ररूपम्	२३४
नानावह्नीसमाकीर्णं	१३३	नृणां विशुद्धचित्तानाम्	२६०
नानासिद्धसमाकीर्णं	१३३	नृपायां ब्राह्मणाज्जातः	११४
नाभिरुन्दात्समाकृष्य	२२६	नेत्ररोगा विनश्यन्ति	२१९
नाभिरुन्दे प्रविष्टाय	१४१	नेतावताऽलं विभेन्द्र	१७३
नाम्ना श्वेतनदीशुक्ता	६३	न्यायार्थमित धनं चाश्रय	२०८
नारदो मुनिरश्रैव	२७४	प	
नाहं गन्धो न रूपं च	२३९	पच्यन्ते नग्ने त्रिवि	१७४
नाहं देहो न च प्राणः	२३९	पञ्चभूतेषु जातेषु	१०५
नाहं पृथ्वी न सलिलम्	२३९	पञ्चराजनविरतीर्णं	७२
नास्ति ज्ञानात्परं निश्चितं	२२३	पञ्चराजादयो मार्गाः	२८०
नित्यं द्वादशसाहस्रम्	२७१	पञ्चाक्षर परममन्त्रपञ्चपदे-	३११
नित्यं त्रैमिक्तिकं नभः	१४५	पञ्चोद्धृतानि भूतानि	१०३
नित्यं यस्यां महादेवः	१२३	पण्डितः ररुणः कालः	१३४
नित्यशुद्धाय बुद्धाय	८९	पतिवो भूतले विष्णो	२९८
नित्यश्राद्धं तथा दानम्	१४७	पतिर्देवो हरो हर्ता	२५३
निद्राऽपि नाभूत्पुरुषोत्तमारयाः	३०३	पद्मपत्रं यथा तोयैः	२४३
नित्राय पात्रे शुद्धे तत्	२४	पद्मं पद्मलाभोष्ठम्	२३७
निपीडयत् सीवर्नां सूक्ष्माम्	२१४	पद्मच्छु. परमेश्वर पशुपति	३१३
निपीडनादि कर्मस्य	१९१	पयः कानो भवेन्मात्स्य	१७२
निमेषं वा तदर्थं वा	३०४	पयः पित्रेच्छुद्धपले	१५२
निरपेक्षं मुनिं ज्ञानाम्	२४४	परतत्त्वं विजानाति	२८६
निरयागिषु पच्यन्ते	१७५	परमात्मानन्दानं दक्ष	२३४
निराक्ष्य अद्धया विभाः	१२४	परमात्मा परं पारः	२५२

श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्काः
परस्त्रीदर्शनश्रद्धा ...	२९५	पुण्डरीकरामासीना ...	२७७
परस्परपोजीव्याः रयुः ...	८२	पुण्यक्षेत्रे महातीर्थे ..	४६
परहंसादपि धेयान् ...	१६९	पुण्यदेशे वरवगामोति ...	१७७
परितः कन्दपाशेषु ...	१८८	पुत्रमित्रगृहक्षेत्र- ...	२९५
पर्यवरयन्ति विभेन्द्राः ...	८३	पुत्रन्तुतीयो धैर्यरय ...	६०
पर्वण्याराध्य तरयैव ...	२७४	पुत्रस्नेहेन संतप्तः ...	६०
पवित्रः परमः पशुः....	२४८	पुत्रार्थं लभते पुत्रम्... ..	१९८
पशुपतिताण्डवदशनात्सुराः....	३१२	पुनराचमनं दत्त्वा ...	४३
पशूनां पतये तुभ्यम् ...	३२५	पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्या- ..	४३
पश्चात्पादद्वये तद्वत् ...	२२६	पुनर्देवो महादेवः ...	३८३
पश्चादनशनो भुञ्चा ...	१६१	पुनर्देहान्तरं गत्वा ...	१०२
पश्चाद्गृही यथाशास्त्रम् ...	१६०	पुनर्दिधा भवेत्सारः... ..	१७७
पश्चाद्विरचयेत्माणम्....	२०१	पुनर्नित्यं महाभक्त्या ...	३१९
पशुपद्गुण्यन्पृशञ्जिघ्रन् ...	२४३	पुनर्विरेचयेद्धीमान् ...	२०१
पश्वादिः स तु विज्ञेयः ...	९५	पुनश्च दृष्ट्वा देवेशम् ...	३२०
पाकयज्ञः पिता तरय ...	२९८	पुनश्च सत्यसंयुक्तं ...	१०१
पाकयज्ञः पिता पुत्रं....	३००	पुनश्चिन्तयतस्तरय ...	९५
पादप्रक्षालनाशैश्च ...	२५०	पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात् ...	२१६
पादे चाऽऽरये तथा पार्श्वे ...	१७४	पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिः ...	२२०
पापनाशः पवित्रश्च ...	११०	पुनस्तरय च शुश्रूषां... ..	३०१
पापिष्ठानामपि श्रद्धा ...	२७२	पुनः काष्ठं तृणं तौर्यं... ..	३०१
पारमार्थिकतादात्म्य- ...	२६१	पुनः पिङ्गलायाऽऽपूर्य ...	२१६
पाराशरं ततः श्रोक्तं....	९	पुनः शक्तीश्वरं देवं... ..	३००
पार्श्वपादौ च पाणिभ्याम् ...	२१३	पुनः समस्तमुत्सृज्य ...	५३
पिङ्गलायां रविरतद्वत् ...	१९२	पुनः साक्षाच्छिवज्ञान- ...	२४
पितरस्तस्य परात्मविद्यया ...	३०२	पुनरतदराज्ञया विभा ...	१०१
पितरस्तस्य पूर्वतरय....	२९८	पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठाः... ..	३२२
पिता तरय महाधीमान् ..	६३	पुनः स्नाप्य महादेवं... ..	४३
पितृद्रोहश्च शुश्रूषा ...	२९४	पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः ...	२८२-२९७
पीत्वा यथाहं संपूज्य ...	३२२	पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः ...	५९
पुण्डरीकपुरे रुद्रः . .	११८	पुरा कोलाहलो नाच्चा ...	२७२
पुण्डरीकपुरमप्यतिमिर्य ...	३१७	पुराणानां प्रवक्तारं ...	१७
पुण्डरीकपुरमाप शंकरः ...	३०७	पुराणैर्देशभिर्विभाः ...	८४
पुण्डरीकपुरमापुरारितकाः ...	३११	पुरा देवी जगन्माता ...	६७

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः
पुरा अपि नारित संसार-	३०६	दैलः कपिलसंहथ	११०
पुरा महापापलात्सक्तनात्	३०२	महालयवेदगुदं शिशुम्...	१४७
पुरा रावणपुत्रस्तु	१२८	महालय चरणौ हरती	१४५
पुरा विष्णुर्जगन्नाथः...	३१	मर्षीणाशेषपापरय	१४८, २३६
पुरा सरस्वती देवी...	२७७	मणमन्ति महाभक्त्या...	१२६
पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः...	११३	मणम्य दण्डवत्तरमै	२७६
पुरा विभवतः पार्श्वे...	११०	मणम्य दण्डवत्तरया ६७, १२३, २६३	
पुरीपमृधे विसृजेत्	१७८	मणम्य दण्डवत्तरमौ	२५०, २७४
पुरुपाय पुराणाय	८८	मणम्य दण्डवत्तरिमं	४६, ६४
पुलस्त्यं पुलहं न्यानात्	१००	मणम्य परया भक्त्या ६७, ११०, २७३	
पुण्ड्रिभवनमहारा	३२३	मणम्य बहुशः श्रीमान्	२९२
पूजयध्वं महादेवम्	३१०	मणम्य सूतमन्वयं	१७
पूजया मुक्तिमाप्नोति	४५	मणवं परमात्मानम्	१६४
पूजयामास धर्मज्ञः	६३	मणवाधास्त्रयो वेदाः...	१५८
पूजयामास धर्मात्मा...	६०	मणवेन समायुक्ताम्	२१६
पूजयामास पृथ्वेण	६४	मणवेनाग्निमुक्तेन	२२०
पूजयामास लोकानाम्	१२८	मतिपायो महादेवः	८४
पूजया शिवभक्तानां	५९-६४	मतिवर्द्धं परिज्ञानं	६९
पूजया सदृशं रूपं	४५	मतिवन्धविनिर्मुक्ता	२५८
पूजां पश्चाद्गरेभैव	३१९	प्रतिभासो निवर्तते	२६२
पूजा देवालयं दृष्ट्वा	४४	प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः	१२४
पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि	५४	प्रत्याहारः समाख्यातः	२२७
पूजाविधिर्मया शक्तेः	५७	प्रत्याहारः समाख्यातः सं-	२२७
पूजा शक्तेः परायारतु...	५१	प्रत्याहारो भक्तयेव	२२५
पूजिता देवताः सर्वाः	४९	प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः	२२६, २२७
परितं धारयेत्पश्चात्	२१५	प्रथमाय समस्तस्य	८९
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्यात्	२१७	प्रथमायां पवित्रायाम्	१६८
पूजन्मान्जितान्पुण्यात्	३१६	प्रदक्षिणधर्मं कृत्वा १२८, १३०, २५४	
पूर्वसर्गात्प्रविश्वरता...	९१	प्रदृश्यां मुष्टिमात्रं वा	२९९
पूपा विदेवता प्रोक्ता	१९१	प्रदृश्यां शिवभक्तानां	६३
पूपा च वारुणी चैव	१८७	प्रदर्शयन्नदेष्वरः समस्तदेवसंनिधौ	३१२
पूपा याम्याक्षिपर्यन्तम्	१८९	प्रदृश्य परमं भावं	३८
पूपायाश्च सरस्वत्याः	१८९	प्रपञ्चस्य मतीतत्वात्	२६२
पैतृवसेयीगमने	१६३	प्रपुद्गाय नमस्तुभ्यम्	३२६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
मन्त्रः सैवगन्धर्वं ...	२५४	मास्य पूर्वोक्तमार्गेण ...	४८
मन्त्राद्वाग्दत्तं हत्वा ...	१२६	मास्य सामद्वयं ज्ञानम् ...	२६९
मन्त्रान्नास्यं महाविधेम् ...	१२१	मास्य साहो-महाविष्णुः ...	२५१
मन्त्रान्निवृत्तमभ्यस्य ...	२८२	मास्यैतच्छ्रद्धया रथानं ...	२३
मन्त्रजन्तं हिजे हृद्वा ...	१५९	मार्थयामासुरीज्ञानम् ...	१२५
मन्त्रजेत्परमे हंसे ...	१४५	गाह गन्भीरया वाचा ...	२८
मन्त्रजवदना दिव्या ...	२७७	गाह सर्वाभरेशानो ...	६७
मन्त्राद्वित्वा सद्देश्य—	६१	प्रियं यत्तन्महामाज्ञाः ...	२०८
मन्त्राद्वह्निनाः पापिष्ठाः ...	८३	प्रोवाचाशोभनाः स्रक्ष्ये ...	९९
मन्त्रादाच्छ्रममक्तानां ...	६४	व	
मन्त्रादात्तस्य सर्वज्ञं ..	३००	दत्तादाहरणं तेषाम् ...	२२५
मन्त्रादादस्य देवस्य ...	८०	यहवो देवदेवस्य ...	३२०
मन्त्रादादेव तन्धैव ...	२७४	यहवो ब्रह्मविद्वांसं ...	३०४
मन्त्रादादेव रुद्रस्य ...	२५०	यहवो वेदविच्छ्रेष्ठाः ...	४७
मन्त्रादादेव वेदान्त—	२७१	द्विस्तीर्थोत्परं तीर्थम् ...	१९५
मन्त्रादाधिपूर्वो गून्वा ...	२९	यहुधा श्रुदये मुक्तिः ...	२५५
मन्त्रादेन गच्छेत्स्य ...	३२०	यहुनाऽत्र किमुक्तेन ...	६४
मन्त्रादेन विना लोकाः ...	१३८	यहुनोक्तेन किं सर्वम् ...	२४५
मन्त्रेदजनको यस्तु ...	२१७	यहदकश्च संन्यस्य ...	१५५
मन्त्रस्य किञ्चिद्गदान् ...	२५४	यहदकानां हंसानाम् ...	१५७
मन्त्रसंयमतेनैव ...	२१७	यहनां जन्मनामन्ते ...	३०६
मन्त्राणां आपराणां तु ...	१४०	दाहं कर्म महाविष्णो ...	२७१
मन्त्राणां पास्तथा विभ ...	२०२	दाहप्रार्थं समाकृष्य ...	२१८
मन्त्राणामेनचित्तं तु ...	२१७	दाहो न कर्मणा मुक्तिः ...	२७१
मन्त्राणामैकनिष्ठस्य ...	२१८	बुद्धिपूर्वकृतैर्मर्त्यैः ...	१३१
मन्त्राणामोर्विकसिते ...	२३३	बुधोय पुत्रं ब्रह्मार्णं ...	९८
मन्त्राणामोर्विकल्पेन ...	२१६	बृहस्पतिश्च मुनयः ...	२५४
मन्त्रिणां कर्मपाकेन ...	१११	बोधयामास सर्वज्ञः ...	३३
मन्त्रेणत्तचारमार्गेत्य ..	२९४	ब्रह्मचर्याश्रमस्थानाम् ...	१५९
मन्त्रेण शकानिलं तद् ...	२२८	ब्रह्मचारी बृहस्पतिश्च ...	४३
मन्त्रान्पेन निराडत्वा ...	१०७	ब्रह्मचारी बृहस्पतिश्च ...	२८६
मन्त्रानान्दरेणैव ...	७२	ब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वा ...	१६३
मन्त्रानानानु भारत्या ...	७२	ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः ...	७७
मन्त्रानानेवद्वयन्तं ...	४६	ब्रह्मणां पतये तुभ्यं ...	८८

श्लोकवचनानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकवचनानि	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्मणोऽन्ते धुनिश्रेष्ठाः	७७	ब्राह्मण्यां यो निपातेन	११६
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः ...	९७	ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठाः ...	११६
ब्रह्मणो मूर्तेयाऽनन्ताः	८१	ब्राह्मणैकैर्हविषाः ...	७७
ब्रह्मणो विप्रदादेव	१०२	॥	
ब्रह्मणः परमा मूर्तिश्च ...	६९	भक्तिगन्याय मक्तानां ...	१८
ब्रह्मद्रोहस्तदीयानाम् ...	२९३	भक्त्या पूज्य महेश्वरान् समग्रं ...	३११
ब्रह्मनाडीति सा मोक्ता ...	१८७	भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य ...	३१९
ब्रह्मभवे मनश्चारम् ...	२०५	भगवदं च नष्टं रसान् ...	२०१
ब्रह्मन्त्रे गते वापी ...	२२०	भगवन्तीर्थमाहात्म्यम् ...	१२०
ब्रह्मलोकमवाप्नोति ११२-१६६-१६७		भगवन्कः सृष्टेः सवेः ...	३१
ब्रह्मवर्चसकामरतु ...	१७०	भगवद्विश्रामभक्तस्य ...	५८
ब्रह्मविष्णुमहादेवैः ...	८४ २६७	भगवदर्थोतुमिच्छामः ...	६५
ब्रह्मविष्णुमहेशानैः ...	२३५	भगवन्देवदेवस्य ...	४०
ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं ...	६१-१-२	भगवन्देवम-पूजान् ...	१२७
ब्रह्मविष्णवादिभिः साधुम् ...	१२६	भगवन्विष्णुना तोषात् ...	८६
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः १३१-१७		भगवन्सर्वज्ञास्तार्थ ...	५०
ब्रह्मसामोप्यरुपाश्च ...	२६०	भगवन्सर्वज्ञास्तार्थ ...	११२
ब्रह्मसारूप्यरुपाश्च ...	२५९	भगवान्देवकीकृतः ...	१३२
ब्रह्मसारूप्यरुपाश्च ...	२६०	भगवान्प्रप्रापश्च ...	२४८
ब्रह्महा मद्ययः स्तेनः ...	१६०	भजेदन्पतमं रयानं ...	७२
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं ...	१५	भद्रं भद्रं महाविष्णो ...	२५५
ब्रह्माणं विष्णुभीषानम् ...	२०८	भद्रं सुक्तं सनं चैव ...	२१२
ब्रह्मादिकार्यरुपाणि ...	२०९	भवत परमतरवदा-पुष्यो ...	३२१
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च ...	२७८	भवता सर्वमाह्वयातम् ...	३१८
ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता ...	१५	भव पूर्वं चरन्नेक्ष्यम् ...	१४४
ब्राह्मं एरणं प्रथमं ...	७	भवन्ति विष्णो भोगार्थम् ...	२५९
ब्राह्मणस्य पनं क्षेत्रम् ...	११२	भवन्तोऽपि द्विजा एवम् ...	२९२
ब्राह्मणानां कुलं हत्वा ...	४५	भवन्तोऽपि महादेवः ...	३९
ब्राह्मणा ब्राह्मणतीभिः ...	११३	भवन्तोऽपि महावाता ...	२५५
ब्राह्मणाय विनीताय ...	१६७	भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः ...	१११
ब्राह्मणार्थं मवार्थं वा ...	१६१	भवन्तोऽपि शिवकान- ...	२५७
ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसः ...	१६९	भधेद्रक्तं महावातं ...	१७९
ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा ...	१२५	धस्ताधारधरः श्रीमान् ...	३१०
ब्राह्मण्यं माप्य लोकैर्भ्रमन् ...	१८३	भस्मोत्थितसर्वाङ्गम् ...	१३३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
भावतीर्थं परं तीर्थम् ...	१९५	मरीचिं च रयनेत्राभ्यां ...	१००
भिक्षामाहृत्य धिमेभ्यः ...	१४५	महात्तु पिच्छलस्तेन ...	११७
भिक्षाहारी यथाकामम् ...	१४३	महद्दुःखमयाशोति ...	१८१
भिद्यते हृदयग्रन्थिः ...	१८४	महापिभूतपालोऽग्निः ...	२५३
भीतो जन्मविनाशाभ्याम् ...	२८२	महाकाशो महाश्रीवः ...	१३४
भुक्त्वा पुरा तेन महातुभाव—	३०२	महाचोरं तपश्चक्रे ...	९८
भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं ...	३१	महाघोराणि पापानि ...	४६
भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः ...	२६९	महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात् ...	२४४
भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानम् ...	२६९	महादेवं विजानाति ...	२८७
भुङ्क्ते तरय महाविष्णो ...	७१	महादेवाज्ञया विप्राः ...	९६
भुवनात्ति च देवाश्च ...	१३८	महाधनपतिभूत्वा ...	६०
भूतमात्रतया दग्धः ...	२३९	महानिधिः प्राप्य विहाय तं हृष्या ...	२४४
भूतेषु संरिथताज्ञान—	१०५	महापातकसंघातश्च ...	१६४
भूलोके जायते पुण्यम् ...	१७०	महापातकित्तां नृणाम् ...	१६२
भागकामरतु शशिनम् ...	१७१	महाप्राज्ञो महार्थोमान् ...	२४८
भ्रातृभार्याभिगमने ...	१६३	महोत्सवयिनोदेन ...	३२४
भ्रुवाघ्राणस्य यः संधिः ...	१९४	मातरं पितरं ज्येष्ठं ...	२७४
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च ...	२२६	मातरं पितरं वृद्धम् ...	१४४
म		मातृका च त्रिधा स्थूला ...	५२
मणिमुक्ता नदी दिव्या ...	१२५	मातृश्वसराभारुह्य ...	१६२
मत्वाऽऽज्राभ्य पुनः सर्वान् ...	२८२	मातृसंरक्षणाभावः ...	२९४
मदन्ये श्वात्मविज्ञान—	२८०	माथूकरमयैकान्तम् ...	१५७
मद्भक्तानां विशुद्धानाम् ...	२८१	मामवाप्य परिज्ञानम् ...	२६९
मनुष्याणां यथा तद्—	७६	मामवाप्य शिवज्ञानम् ...	२७०
मनोरमं मठं कृत्वा ...	६२	मामेवं वेदवाक्येभ्यो ...	२३
मनोरमे शुचौ देशे ...	११९	मामुते सान्यमीशानम् ...	२०
मन्त्रोपधिवलैर्यद्वद् ...	२४३	मामेवं मोचकं प्राड ...	२७८
मन्मायाशक्तिसंवल्लभे ...	२२	माया च प्रलये काले ...	७८
मम ज्ञानं च वेदान्त—	२८	मापोपाशेन बध्नामि ...	२७८
मम ज्ञानमदातीति ...	२७२	मासमात्रं त्रिसंध्यायाम् ...	२१९
मम शक्तिविलासोऽयं ...	३२	मासमात्राद्दिनश्यन्ति ...	१६४
मया च मम वेद्या च ...	२७६	मुकुन्दो मोचकयैव ...	११०
मयि संस्काररूपेण ...	२७३	मुकुन्दो मोचको मुख्यः ...	२४९
मय्येव संस्थितं तद्वै ...	२८	मुक्तिं मुकुन्देभ्यः च ...	२५०

श्लोकावतरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकावतरणानि	पृष्ठङ्काः
मुक्तिं कृतेरुपायं च...	२५४	यत्र शर्त्ताश्वरं पूज्य...	२९९
मुक्तोऽभवत्तरय पिताऽपि विष्णो	३०२	यत्र कृत्ताश्वरं भक्त्या	२९९
मुष्ट्युपायो मया शोक्तः	२७६	यत्र संवत्सरं भक्त्या	७१
मुख्याधिकारिणां नृणां	६९	यत्र सर्वमहापाप-	३००
मुच्यते ब्रह्मदत्तायाः	१७०	यत्र साक्षान्महायोगी	३००
मुच्यते रतेयदोषेण	१६२	यत्र सुप्ता जना नित्यम्	२९१
मुनयश्च पुनर्विभ्राः	१११	यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टम्	२०४
मुनयो देवदेवरय	६४	यथाऽऽकाशा घटाकाशः	२३९
मुनीश्वरा महेश्वरः समस्त-	३१२	यथाऽऽन्तरोपचारेण	२७१
मृते न दहनं कार्यं	१५९	यथा फेनतरङ्गनादि	२४१
मृत्पात्रं कारयपत्रं वा	१५६	यथा राजा जनैः सर्वैः	२४४
मेट्रोपरि विनिसिष्य	२१४	यथा बह्निर्महादीप्तः	२४३
मैत्राद्विदेहको जातः	११७	यथाशक्ति धनं दत्त्वा	१२१-१२५
मैत्रायणश्रुतिलोही	२४९	यथाशक्ति धनं धान्यम्	३१९
मोचकप्रदमन्यच	२५०	यदा चर्मचदाकाशम्	३०६
मोहिता मायया शंभोः	३२	यदा जन्मजरादुःख-	२४२
य		यदा पश्यति चाऽऽत्मानम्	२४२
यं यं कामयते लोकम्	१६९	यदा भूतपृथग्भावम्	२४२
यं विशिष्टा जनाः शान्ताः	२४७	यदा वैराग्यमुत्पन्नम्	१५३
य इदं तीर्थमाहात्म्यम्	१३१	यदा सर्वाणि भूतानि	२४२
य इदं पठते नित्यम्	१४१, १९८	यदा सर्वे ममुच्यन्ते	२४२
य इदं शृणुयादित्यम्	१३१	यदि जीवः पराङ्मिन्नः	२३८
य इयं ज्ञानयोगारूपम्	२४६	यद्यात्मा मलिनः कर्ता	१८३
य एवंभूतपातमानम्	१८३	यमादिसाहितः शुद्धः	१५०
यज्ञरय जगिरे इवाः	१०८	यमाद्यष्टाङ्गसंपुक्तः	१९९
यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति	२२३	यशस्विन्या सुनिश्चेत्	१९१
यतिसंरक्षणं कुर्यात्	१४७	यश्चतुर्धेदभिन्द्रियः	१३
यतिहरते जलं चाक्षम्	१७४	यस्मिन्देहे दृढे ज्ञानम्	३०६
यतो वाचो नियतन्त्रे	१८४	यस्मिन्ब्राह्मादयो देवाः	१२६
यत्तच्छौचं भवेद्ब्राह्मणम्	२०६	यस्य गेहं समुद्दिश्य	२४४
यत्र पर्वाणि देवेशम्	२९९	यस्य देवे परा भक्तिः	२४५-२९२
यत्र एण्येषु कालेषु	२९९	यस्य प्रसादलेपस्य	२४७
यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः	३९९	यस्य प्रसादलेपेन	१८
यश्च वाचस्पतिर्देवम्	२९९		

श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठं द्वाः	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठं द्वाः
विष्णुसामीप्यमन्यद्वा	... २६९	वान्यर्थि वित्रगुत्सर्गे	.. २२९
विसृज्य देवराजन्दम्	... १३०	वागपित्ताद्रिजा दोषाः २१९
विरतांश्च धोजनं विभ्राः १२१	वानप्रस्थाश्रमं केचिद्	... ६६
विरतृताय नमस्तुभ्यम् ३०६	वानप्रस्थाश्रमस्थानाम्	१३९-१५९
विहाय पद्मसंभूतं ७१	वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि	... २८६
विहाय सचेपापानि १२७	वापीकृपतडोगादि २९५
विहितारुग्णे तद्वत् १६४	वामनाख्यं ततः कौर्मि	... ८
वक्ष्यामि परमं गुह्यम् ३१३	वामपानुपत्ताद्रीनाम् २९४
वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षात् १३७	वामभागोर्ध्वपाणिस्थ- ३११
वक्ष्ये पूजाविधिं विभ्राः	४०, ५८	वाय्वंशः पाणिमूलस्य	... १७९
वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः ५०	वारानस्यां तथा सोम- ८५
वक्ष्ये लोकोपकाराय	... ११२	वारानस्यां महातीर्थम्	... १२१
वत्सराणां त्रयं पूजां ३०४	वारानस्यामपि ज्ञानं ७३
वत्सराद्ब्रह्म विद्वान्स्यात्	... २१७	वाराहं रूपगस्थाय ८८
वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन् ३२३	बालाग्रमात्रं विश्वेशं	... २५
वत्सरान्ते धनं दत्त्वा ३२३	वीर्या भार्थितो देवः १२५
वत्सरान्ते महादेवम् १३०	वीरासने सगासीनम्	... २८२
वदामि तीर्थमाहात्म्यम् १२१	वृष्टिवातातपकेशैः	... ४०५
वरुणोऽपि महादेवम्	... १ ७	वेदज्ञो वैदिको विद्वान्	... ११०
वर्जयेन्मधुमांसानि १५१	वेदमार्गं सदानिष्ठम् १३३
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ताः	... २१५	वेदविद्वेदविन्मुख्यः २४८
वर्णधर्मविनिर्मुक्तः २९८	वेदवेदान्तविद्वेषः	... २९४
वर्णाश्रमविशिष्टानाम् २९५	वेदव्यासं च संसार- १३२
वर्णासु प्रतिलोमेन	... ११४	वेदव्यासेन लक्ष्म्या च ७२
वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः	... ११९	वेदाङ्गानां च विद्वेषः २९४
वर्तते तां समालोक्य	... १२३	वेदादेव सदा देवाः...	... २३०
वर्तने केवलं विष्णो	... २७१	वेदानामादिभूतस्य २२०
वर्धन्ते धातवः सर्वे	... १७८	वेदाभ्यासं सदा कुर्यात्	... १५०
वक्ष्याकर्षणविद्वेषः २९५	वेदाभ्यासैकनिष्ठः स्यात् १४५
वसिष्ठोऽप्यवाग्वाशक्तिः	... १३५	वेदारण्यसमाख्यं च ३१६
वसैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पैः	... ३०३	वेदेन दर्शितं सन्यद् ३१६
वागादिपञ्चके तद्वत्	... १३७	वेदोक्तं प्रकरेण	... २०३
वाचिकोपांशुरुचैश्च	... २१०	वेदोक्तैश्च मार्गेण	... २३७
वाच्यवाचकनिर्मुक्ता	... २५७	वैकारिकाख्यो वेदज्ञः	... ९६

श्लोकाक्षरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाक्षरणानि	पृष्ठाङ्काः
वैणवीं धारयेद्यष्टिम्...	... १४८	शिरोमध्यगते वायौ २२०
वैदिकी ताञ्जिकी चैति	.. ५१	शिरोरोगा विनश्यन्ति २१९
वैराग्यातिशयेनैव १८२	शिवक्षेत्रेषु मद्भवत्या.... २७२
वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ६०	शिवद्रोहस्तु विनाशनम्	... २९३
वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य.... ६३	शिवनिन्द्रापरः सर्व- २९७
वैश्यस्यापि तथा राज्ञः	... २८५	शिवभक्तः सदा विमाः	... ५९
वैश्याश्च तारतम्येन ६८	शिवमात्मानि पश्यन्ति	... १९६
वैश्वानरं जगयोनिम्....	... २३४	शिवयोगिकरे दत्त्वा.... २७६
व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धम् २८३	शिवसंकल्पभक्तश्च २४९
व्याघ्रचोरादिभीतरस्य	... २९४	शिवसायुज्यमामोति....	... २६८
व्यानश्रोत्राक्षिमध्ये च	... १९०	शिवसालोक्यरूपाश्च... २६०
व्यासादयो वेदविदां वरा हरम्	३२३	शिवः शम्भुर्महादेवः २५२
व्रतं पाशुपतं चार्थं २९	शिशुनामसदारोपः २९४
व्रतान्याचरतः श्रद्धा .	.. १७०	शिव्यत्नेनाग्रहीद्विष्णो ३००
श		शिव्यैस्तादृग्विधैर्युक्तः ३२२
शंकरेण तथा देवैः १२९	शुक्तिकायां यथा तारम्	... २८८
शङ्खचक्रमदापन्न— ८८	शुक्लजोणितसंयुक्तम् १८०
शङ्खिनी चैव गान्धारी	.. १८७	शुक्लपक्षे शुभे वारे १५०
शङ्खिनी नाम या नाडी	... १९०	शुद्धतोयं समादाय ५८
शतरुद्रसमाख्यश्च २४९	शुद्धस्यापि भुरुः प्रोक्तः	... २८५
शनैः पिङ्गल्या विप्र	... २१५	शुद्धादिमाङ्गनायां तु ११५
शरीरं तावदेव त्यात्	... १८६	शुद्धायां ब्राह्मणेनोत्थः	... ११४
शरीररुधुता दीप्तिः २०१	शुद्धायां मागधाजातः	... ११७
शरीरपोषणं यच्चत् २०८	शुद्धायां वैश्यतो जातः	... ११५
शरीरान्तरमापन्नः १०१	शृगुध्वं तत्रवक्ष्यामि ...	३०८-३१८
श्वभक्षणतो राजा १७३	शृगुध्वं सुनयः सर्व	६६-१३५
शशिवर्णोऽपि कालेन २९८	शृगुध्वं वेदधिन्युत्स्याः	... २५१
श्लोकमूलफलाशी वा...	... १६१	शृगुध्वमन्यद्वक्ष्यामि २८२
शास्त्राण्यधीत्य मेरावी	... ३०५	शृगुध्व चान्यत्परया मुदा हरे	३०२
शिवयं जलपवित्रं च.... १५६	श्रद्धया परया युक्ताः	... १७
शिव्यां यज्ञोपवीतं च	... १५६	श्रद्धा मृत्तित्पयन्ता २६०
शिवी यज्ञोपवीती च	... १५५	श्रावणां पौर्णमास्यां तु १२४
शिवी यज्ञोपवीती त्यात् १५५	श्रावयित्वा महाशीतान्	... ३२२
शिरस्यञ्जलिमाधाय ३५	श्रीकालहान्वैशैलाभयं	... ३१६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
यस्य मायामयं सर्वम् ...	२४७	योगिभ्यश्च तयाऽन्येभ्यो ...	४७
यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता ...	२६१	योऽतीत्य स्यात्प्रमान्वर्णात् ...	२८९
यस्य लिङ्गवर्धनेनैव ...	२४७	यो ददाति धनं भक्त्या ...	१२८
यस्य वर्णाश्रमाचारः ...	२२९	यो दद्याद्विदिकीं विद्याम् ...	१६६
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान् ...	२४७	योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य ...	३०४
यस्य शक्तिरुमा देवी ...	२४७	यो युद्धे तस्य संसागत् ...	६३
यस्य स्वभावभूतेयम् ...	२६१	यो वा को वा महादेवं ...	११
यस्यानुभवपर्यन्ता ...	२४४	यो ऽि स्थापयितुं शक्तः ...	२४५
यस्यापरोक्षविज्ञानम्—	११९	यः पठेच्छृगुयादाऽपि ...	२२७
यस्याऽऽश्रमे यातिर्नित्यम् ...	१५९	यः पशुतत्पशुत्वं च ...	२११
यस्यास्तीरे महादेवः ...	१२३	यः इमान्देवदेवस्याम् ...	१२४
यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा ...	१२४	यः पुमान्देवदेवेशं ...	२६७
यस्यां वागीश्वरी देवी ...	१२२	यः पुमान्श्चतुर्वीर्यम् ...	२७१
यस्यैवं परमात्माऽयम् ...	२४१	यः पुमाश्चक्षया नित्यम् ...	२६८
यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ...	८२	यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः ...	२८६
यात्रावल्क्यो मुनिस्तत्र ...	२७४	यः शृण्वन्देवतापूजान् ...	१३२
यात्रार्थमर्जयेद्धम् ...	१४७	यः श्रद्धया युतो नित्यम् ...	१६४, १७०
यावज्ज्ञानोदयं तावत् ...	१६४	यः समस्तस्य लोकस्य ...	२४७
यावदेतानि संपश्येत् ...	२०१	यः स्थापयितुमुक्तः ...	२४६
यावद्वा शक्यते तावत् ...	२१५	यः क्वाति फाल्गुने मासे ...	१२९
यावन्मात्रं मनःशुद्धिः ...	१४७	यः क्वाति वेदविच्छेष्टाः ...	१-९
यावानर्थं उदपाने ...	३०५	यः ज्ञात्वाऽत्र वदतीषां ...	१-९
या वेदवाह्याः स्मृतयः ...	२०९	यः स्वविद्याभिधानेन ...	२४६
या सा भोक्ता धृतिः श्रेष्ठा ...	२०६		
गुमान्मपेकसप्तत्या ...	१७		
गुप्माकं परमकृपावलेन विमाः ...	१३१	रक्ष रक्ष महादेव ...	३८
गुप्माकं संग्रहेणैव ...	११८	रजोगुणेन सद्यश्चो ...	८१
ये द्विपन्ति महात्मानम् ...	२४३	रजोगुणं समास्थाय ...	१३७
येन केन प्रकारेण ५८-१६८-२१४		राक्षसेश्वपतोत्तमान् ...	१३०
येषां प्रसादो देवस्य ...	३१९	रागादपेवं हृदयम् ...	२०९
येषामरित परिज्ञानं ...	६९	रागाद्यसंभवे मात्र ...	२०३
योगपट्टं बहिर्वस्त्रम् ...	१५५-१५६	राज्यकामो लभेद्राज्यम् ...	२४६
योगाभ्यासपरो भूत्वा ...	१५२	रुद्रमूर्तिषु सर्वासु ...	८३
योगाय योगगम्याय ...	९०	रुद्र यत्ते हृत्स तेन ...	२८३
		रुद्रसामीप्यमन्यद्वा ...	२६८

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाः	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाः
सूत्रस्य मूर्धिताराध्य ...	८३	विनाशित्वं भयं च स्थात् ...	२३८
सूत्राद्यं धारयेदित्यम् ...	१४८	विनिर्दोषान्मवक्ष्यामि ...	२१८
सूत्रस्य दालागच्छाः ..	२४९	विन्दयत्तचरणं सन्दक् ...	२८३
सूत्र-सन्दनवत्यादूत् ...	१००	विन्दयत्य ब्रह्मविज्ञानम् ...	२९२
सूत्रेण श्लोकेऽपि दार्ढ्यैः ...	१२६	विन्दयत्यात्तु विशयायम् ...	११७
सुप्तं तु विदिषं शक्तम् ...	१५९	विमायां क्षत्रियाज्जातः ...	११५
सुप्तनिन्दस्य निन्दा च ...	२९६	विमायां नापिताज्जातः ...	११६
ल		विमायासुप्रतो जातः....	११६
लक्षं तु ग्रन्थसंग्रहाभिः ...	९	विभेदजनकेऽज्ञाने ...	१९७
लक्षणेन तथेदान्यैः ...	१३०	विमृष्य मच्चैर्जावालैः ...	२४
लब्ध्वा देन महादिष्णो ...	१६८	विमृष्याङ्गानि मूर्धादि ...	१८२
लब्ध्वा रघुः शिवज्ञानम् ...	२७०	विमृष्याङ्गानि सर्वाणि ...	१४३
लब्ध्वा विष्णुपदं वाऽपि ..	२७०	विरक्तस्य तु संसागत् ...	२२२
लब्ध्वा संतोषापन्न ...	३४	विरक्तानां च शूद्राणां ...	४४
लब्ध्वा हृदये बुद्धौ ...	२५	विरक्तानां प्रबुद्धानाम् ...	२१६
लेभे परमविज्ञानम् ...	२७५	विरक्तोऽपि सुसुप्तश्चेत् ...	१४९
लोकोपदेशेऽपि कर्तव्यम् ...	२०७	विस्मयानलजं भस्म ...	२००
लोकोपदेशेऽपि कर्तव्यम् ...	१५८	विस्मानिलजं भस्म ...	१८२
लौकिकेन वयसा मुनीश्वराः ...	३१२	विराट्स्वार्यंभुवं विभाः ...	१८८
लौकिकैर्वेदिकैः स्तत्रैः ...	४३	विलाप्यैवं विवेकेन ..	२३९
१३१, १३५, ३०८, ३१७,		विलोक्य देवानरिवलान् ...	२७
व		विविक्तदेशमाश्रित्य ...	१५८
विचार्य जगतो विभाः ...	२०	विश्वां सुद्रस्य शुश्रूषोः ...	२८५
विचार्यदाणा वेदार्थम् ...	१३४	विशुद्धहृदयो मर्त्यः ...	२७०
विचार्य सर्वं दुःखाद्यम् ...	३१६	विकल्पेण महीभागः ...	१७९
विचित्रमासत्तं तत्र ...	४१	विश्रान्तिभूमयः साक्षात् ...	२५९
विद्वानां च नद्वानां च ...	६०	विश्वतैजसरूपाय ...	८९
विदित्वा तं जगद्धेनु- ...	२९	विश्वे देवाश्च वसयः ...	१२५
विदित्वा तार्थमाहात्म्यम् ...	१३०	विश्वोदराभिधा नाटी ...	१९०
विद्यया प्राणिनां मुक्तिः ...	१६६	विश्वोदराभिधायास्तु ...	१९
विद्यार्थी लभते विद्याम् ...	१४१	विश्वो नारायणो देवः ...	२३३
विन्दयत्तचरणवत्यापि....	२८८	वियुक्तयनकालेषु १२८, १९५, २७६	
विन्दयानि च पापानि ...	३००	विष्णुविश्वजमन्त्राथो....	१६
विनायकं च संस्मृत्य ...	२२०	विष्णुविष्णुपदं मातः...	१३८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्कः
श्रीकालहरितशैलेशम् १२३	पद्मविधं सेहिताभेदैः...	... ९
श्रीपतिं भूपतिं विपतिः ३०८	पद्मासान्तेषु वाऽब्दान्ते	... ३०९
श्रीपर्वतः शिरस्थाने १९४	पद्मं तु नारदीयाख्यं ८
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रम् ७१-३१०-३१९ ४३	पद्मस्तु देवसर्गाख्यः...	... ९७
श्रीमत्पञ्चाक्षरैष	... ४३	पोडशक्रोशविस्तीर्णे २९९
श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रः	... ३१६		
श्रीमदुत्तरकैलासम्	... २५१		
श्रीमदक्षिणकैलासे ७३-८५	स	
श्रीमदभ्रसभामध्ये ३२१	संवत्सरत्रयं कृत्वा ६०
श्रीमद्ब्रह्मपुराणख्यस्य	१२७-१२८	संविदेव परा शक्तिः....	... ५५
श्रीमद्द्वाराणसी पूण्या...	... ७१	संविदूपातिरेकेण	... ५५
श्रीमद्द्वाराणसीमैत्य ५९	संविद्धाचक्रशब्देन	... ५६
श्रीमद्द्रुद्धाचलं नाम.... ६१	संशयाविष्टमनसः ११०
श्रीमद्द्रुद्धाचलं पूष्यं	... ६२	संहारहेतुभूतेन	... १०४
श्रीमद्द्रुद्धाचलेशानं ६१	सिंहाराशौ स्थिते सूर्ये	... १२२
श्रीमद्द्रुद्धाचलपुरे पूष्यं	... ४६	संसारमोचकं बुद्ध्या	... २८४
श्रीमद्द्रुद्धाचलपुरे भवत्या ७३	संसाररोगदुःखस्य २७
श्रीमद्द्रुद्धाचलपुरे नित्यं	... ७१	संसारसागरं धारम् १८२
श्रीमद्द्रुद्धाचलपुरे यत्र	... ४६	स एव परमज्ञानी	... २६३
श्रीमद्द्रुद्धाचलपुरे रम्ये १२६	स एव वेदवित्तमः	... २९१
श्रीवेदारण्यनाथाख्यम् २७४	स एव सत्यचित्थनः	... २९२
श्रीवेदारण्यनाथोऽपि २७३	स तथा रथकारश्च	... ११६
श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तरय ६१	सत्यं ज्ञानमनन्तं च २०९
श्रेयान्स्वधर्मो विजुगुणः	... २१०	सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	... १४९
श्वपचाद्विषकन्यायाम्	... ११७	सत्रावसाने मुनयो	... ४
श्वोऽर्शं हत्वा भवेत्सुष्यम्	... १७३	सत्रावसाने संभूय	... ०५०
श्वेतकेतुर्भूनिस्तत्र २७४	सद्रोपनिषद्भ्यास-	... १५३
श्वेतवाहूमडायात्रः	... १३४	सद्वैलक्षण्यदृष्टेयं	... ७८
श्वेतारण्यं तथा कुन्भ- १२९	स न मुक्तो न बद्धश्च	... २६२
प		स नन्दनसमारथं च ९७
पद्मकुन्व आचरेन्नित्यम् २०१	सन्ति लोके भिशिष्टानि	... ७०
पडक्षरेण मन्त्रेण	... ३२२	संध्याकालेषु श्रद्धात्मा	... १५८
पद्मभावविक्रियाहीना २५७	संध्याकालेषु सावित्रीम्	... १५६
पद्मभिर्नाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः २००	संध्याकालेषु सावित्री	... १५६
		संन्यरोन्मर्षकर्मणि	... १४९

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्का
संन्यासी वेदवेदेशं	४४	सर्वे समागत मोक्तम्	१९७
स पुनर्देवेवत्य	१६, ८८, ९८	सर्वे संशेषतः मोक्तम्	१३९
स पुनर्भगवान्द्रव्या	१०७	सर्वे संशेषत मोक्तम्	२३०
स पुनर्मरणादूर्ध्वम्	४७, २७१	सर्वे संग्रहरूपेण	१५३
स पुनर्भेदाविच्छ्रष्टा	८७	सर्वे सर्वकर्तार	२५
स एनः शिवभक्तेभ्यः	६५	सर्वे सर्वभूतेषुम्	२६३
स पुनः सर्वरोगार्तो	६०	सर्वे कामप्रदं दिव्यम्	१२९
सप्तजन्मकृत पापम्	१६७	सर्वे कामप्रदं पुण्यम्	१२९
सप्तपापैः समस्ताना	११	सर्वे सर्वं सर्वम्	१३५
समाचित्तः समग्रीवः	२४८	सर्वे सर्वकर्तारम्	९९, १३२
समाहितमना भूत्या	७	सर्वज्ञानमहारत्न-	२७७
समग्रीवशिरःशयः	२००	सर्वज्ञानादिसंयुक्तम्	२३६
समस्तपापानिर्मुक्तः	१२७	सर्वज्ञाय वरेण्याय	१८४
समस्तलोत्तरक्षायम्	२७३	सर्वनावान्वितं शान्तम्	१९६
समागत्य महाभक्त्या	२८३	सर्वपापविनिर्मुक्तः	१२२, १२३
समानान् बसिष्ठारय	१०१	१२४, १६६, १६७, १६८	
समारभ्याऽऽत्मविज्ञानम्	२७४	सर्वपापानि नश्यन्ति	२२६
समुत्थाय महालक्ष्म्या	६७	सर्वभूतयमात्मानम्	१९६
समुत्थाय मुनिश्रद्धाः	२५	सर्वमुक्त समीक्षेन	१६०, २११
समुद्रतीरे मद्भक्तः	२७३		२०४, २३८
समुन्नतशिरःपादः	२१४	सर्वमतिषु मा जुष्टवा	२७०
स मूढ एव संदिग्धः	२६३	सर्वयोगेश्वरारभ्या	१२३
सपूर्णबुद्धभवद्वा ने.	२१७	सर्वरोगविनाशः स्यात्	२१८
सम्यग्ज्ञानप्रदानेन	९९	सर्वरोगविनिर्मुक्तः	२१८
सम्राडात्माभिषि विप्रा.	१०७	सर्वलक्षणसपन्नः	१६५
सरस्वती तथा चोर्वम्	१८९	सर्वलोभविधातारम्	२३२
सर्गश्च मत्सर्गश्च	१३	सर्वविज्ञानसपन्न-	८९
सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो	९६	सर्वदेवान्तसर्वत्वम्	१८४
सर्वं जगदिदं विद्वा	१९	सर्वशास्त्रारतः श्रीपार	२४९
सर्वं सर्वजन्तूना	२५०	सर्वसंग्रहरूपेण	१७०
सर्वज्ञः सर्वविन्सापी	२५२	सर्वसाक्षी महानन्दः	३५
सर्वं मातृरूपा कुर्यात्	५१	सर्वं सत्यं परं ब्रह्म	२०४
सर्वं विज्ञापयामास	३००	सर्वत्व शिवभक्तेभ्यः	६०
सर्वं वेदाविरोधेन	१३	सर्वलोत्तरप्रदानं कर्मान	१५५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सर्वाङ्गनेद्रपूलनं चत्त	... २११	साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा	... १३८
सर्वाधारवदच्छाया—	... ३१०	सावित्री सचिरां मौनी	... १६३
सर्वे श्रमदमोपेताः २४९	सालोक्यादि पदं लब्ध्वा	... २७१
सर्वेषां जन्मना जातिः	... ११८	सा विनश्यत्यसंदेहः....	... २६६
सर्वेषामात्मभूतोऽहम्	... २८०	सिद्धान्तश्रवणं चैव २०७
सर्वेषामात्मविज्ञानात्	... ३१६	सिद्धान्तश्रवणं प्राहुः	... २०९
स लब्ध्वा तव सालोक्यम्....	... २६९	सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तम्	... २०९
स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यम्	... २६८	सिद्धक्षोर्व्रह्मणरतरथ...	... ९२
स वै शरीरी प्रथमः १३८	सुवर्णासुरखरी नाम १२३
सव्येतरेण गुल्फेन २२०	सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठाः	... २५९
सध्ये दक्षिणगुल्फे तु	... २१२	सुघोराख्ये तथा केचित्	... १७५
सध्येन सव्यः स्वहृत्स्यः	... १४४	सुदीर्घं वर्तुलाख्ये च	... १७५
ससर्ज रवात्मना तुल्यान्	... ९९	सुहृदमपि गन्तव्यं ३०४
ससर्जान्यांश्च विश्वात्मा	... १०२	सुबन्धो भम दुर्बुद्धे ४५
स सर्वसमतामेत्य	... १६८	सुरासुरादयो यस्मिन्	... ३२४
सह परिकरघन्थं वेदमन्त्रेण कृत्वा	... ३२४	सुवर्णासुरखरीतोपे	... ७१
सहमस्तकपर्यन्तम् १८७	सुवर्णरतेयकृत्साक्षात्	... १६२
सहगानाय शान्ताय....	... ३२५	सुशोभनं मठं कृत्वा १९९
सहस्रशीर्षा एरुपः ११३	सुपुत्राया इदामध्ये १८८
सहस्रशीर्षासूक्तं च १७१	सुपुत्रायाः शिवो देवः	... १९१
साक्षात्तद्विपर्ये ज्ञानम्	... १३९	सुष्वाप सलिले साक्षात्	... ८७
साक्षात्प्रसादहीनानाम्	... २६०	सूतः पौराणिकः श्रीमान्	... २५०
साक्षादात्मनि संपूर्णं	... २२९	सूतः त्वश्रियैर्भूनिभिः	... ३२२
साधारा पा तु साधारे	... ५५	सूत्रोक्तेनैव मार्गेण १४६
साधु साधु महाभाजाः	... ३१	सूर्येणोक्तमत्राप्नोति १६८
सान्निध्यमकरोत्तस्य ६३	सृष्टयर्थं ब्रह्मणस्तस्य	... ९८
सान्निध्यमकरोद्बुद्धः २६	सृष्टयर्थं भगवान्ब्रह्मा ९८
सा तनुर्व्रह्मणा त्यक्त्वा	... १०१	सृष्ट्वाऽनुभाष्य तन्मोदात्	... ३१५
साऽपि नित्यं महाविष्णो	... ३०४	सृष्ट्वा सुरानजस्तच्च १०१
साऽपि नृत्वरस देहस्य	... ११८	सेतुमध्ये महातीर्थम्..	... १३०
साऽगर्भमुना तेन १०८	सोऽस्यं फलमाभाते	... १६७
सा पही संस्थिता विमा	... ९१	सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विप्रेन्द्राः	... १२८
साधीप्यरूपा सारूपा	... २५६	सोऽपि कारण्यतः श्रीमान्	... ३१८
सान्धं शैवे पगनन्द्—	... २५४	सोऽपि साक्षान्महादेवे	... ७९

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सोऽब्रवीद्भगवान् रुद्रः २१	सुखचन्दमादिदानं च ५९
सोमतीर्थमितिरुधातम्	... १२१	स्वन्तममृतं पश्येत् २००
सोमनार्थं महात्थानं....	... ५९	स्वजात्युक्तं यथाशक्ति ११८
सोममण्डलमापूर्णम् २३१	स्वच्छन्दं निर्घृणो विद्याः ४५
सोमार्थेश्वरः सोमः	... १११	स्वतेजसा जगत्सर्वम्	... १३३
सोऽहं ब्रह्म न संसारी २४०	स्वतश्च परतो दोषः.... २७८
सोऽहमित्वानिश्च ध्यायेत् २३२	स्वतःसिद्धात्मभूतायाः २६२
सोऽज्ञाः प्रमाणमित्युक्तम्	... २७९	स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकैः	३०२
सौम्यं महेश्वरं साक्षात् २४७	स्वभावादेव संभूतम् १०९
स्कन्दश्च भस्सुतरतस्मिन्	... २७४	स्वयं वा शिक्षनवृषणौ १६२
स्तुयमानो महाविष्णुः	... ३०८	स्वयं त्वमेव ध्यायन्तम्	... १३३
स्तात्रैः रतुत्वा महात्मानम्	... १३४	स्वयमाधिरभूतेषाम् ११०
स्थानं दक्षिणकैलास-	... ७१	स्वर्गकामो यदि स्वर्गम् १४८
स्थानस्यास्य भधे जाते ४६	स्वपापकीर्तनं कुर्वन् १६३
स्थापयध्वमिधं मार्गम् २४५	स्वभावादेव संकुब्धाः ३१५
स्नात्वा तरयां नरः पुण्य- २२३	स्वरादसंज्ञरय देवस्य ३०९
स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या १३१	स्वसारं मुनिदार्ढ्यं १६३
स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या १२८	स्वस्तीदर्शनविद्वेषः	... २९५
स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽरिम्	... २७६	स्वस्तीषु स्वस्य वैधेन	... ११३
स्नात्वा शुद्धे समे देशे ४०	स्वस्वरूपापरिज्ञानात्	... ११९
स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा १२५	स्वाचार्याय महाभक्त्या	... २९६
स्नानं कृत्वा महातीर्थे	... ३२२	स्वात्मविद्याप्रदानेन २८३
स्नानं कृत्वा महादेवं ४७, ६२,	स्वात्मनिन्दानुसंधान- ३००
	२७५, २७६	स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात् ५७
स्नानं कृत्वा महाभक्त्या	... १२३	स्वान्तर्दृष्टे शीतलग्न्यतोयैः	३०३
स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथम्	... २७५	स्वाश्रमे संस्थितः सन्न्यक्	... १९९
स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च	... २७३	स्वस्वरूपमहानन्द- ३११
स्नानं शौचमभिध्यानम्	... १५७		
स्मृतयश्च पुराणानि	... ३१, २७९	ह	
स्मृतिमात्रेण सर्वेषां ६७	हत्वा मातरमादाय २७२

३० सूतसंहिताद्यखण्डत्रयान्तर्गत श्लोकाद्यचरणानां तृतीयांशः ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
हयवरलकारारूप्यम् २२८	हिरण्यगर्भो भगवान् ११३
हरभक्तो हिरण्याक्षः २४८	हिरण्यगर्भसंज्ञरय १०४
हस्तद्वंद्वं दृढं बद्ध्वा १७३	हिरण्यपाणये तुभ्यम् ३२५
हस्ते वा भगनक्षत्रे १२४	दृष्ट्वा चित्ता महात्मानं ३०
हस्तौ च जान्वोः संत्याप्य २१३	होमे जपे च भुक्तौ च १४८

